

TARTALOM

TANULMÁNYOK

O. G. Eiben – C. G. N. Mascie-Taylor: The age at menarche and the social status of the family	5
Faragó Tamás: Borsod megye 1786–1787. évi népszámlálásának forráskritikai elemzése	33
Őri Péter: Demográfia elméletben és gyakorlatban. II. József népszámlálása Magyarországon II.	89
Faragó Tamás: Az északkeleti Felvidék települései II. József népszámlálásának tükrében (Kísérlet a régió statisztikai leírására)	129
Koltai Gábor: Őriszentpéter népesedési viszonyai 1784–1895. A református egyházközség családrekonstrukciója	179
Pakot Levente: Szentegyházsfalu népessége, 1728–1914	237

FIGYELŐ

Buskó Tibor László: A hosszú távú demográfiai vizsgálat angol modellje	271
Sohajda Ferenc: A hosszú távú demográfiai vizsgálat francia modellje	297
Buskó Tibor László: A magyarországi városmonográfiák történeti demográfiájáról	317
Minták és módszerek a Kárpát-medence népességtörténeti rekonstrukciójához	343

ISMERTETÉSEK

Bácskai Vera: <i>Városok Magyarországon az iparosodás előtt</i> . Osiris, Budapest, 2002. (Hermann István)	347
Rosental, Paul-André: <i>Les sentiers invisibles. Espace, familles et migrations dans la France du 19e siècle</i> . (Láthatatlan ösvények. Tér, családok és migráció a 19. századi Franciaországban.) Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1999. (Benda Gyula)	353
A tudományos örökség megőrzése és átadása. Séguy, Isabelle et al.: <i>La population de la France de 1670 à 1829. L'enquête Louis Henry et ses données</i> . (Franciaország népessége 1670-től 1829-ig. A Louis Henry-féle kutatási program és annak adatai.) Paris, Ined. 2001. (Sohajda Ferenc)	357
SZERZŐK JEGYZÉKE	363

CONTENTS

STUDIES

O. G. Eiben – C. G. N. Mascie-Taylor: The age at menarche and the social status of the family	5
Tamás Faragó: Population censuses in county Borsod in 1786–1787	33
Péter Őri: Demography in theory and practice. Joseph II's population census in Hungary II.	89
Tamás Faragó: The settlements of the north-eastern part of Upper Hungary according to the population censuses of Joseph II. (An essay to the statistical description of the region)	129
Gábor Koltai: Population history of Óriszentpéter, 1784–1895. Family reconstitution research on the reformed (Calvinist) community	179
Levente Pakot: Population history of Szentegyházásfalu, 1728–1914	237

INFORMATIONS

László Tibor Buskó: The English model of long term research on population history	271
Ferenc Sohajda: The French model of long term population history researches	297
László Tibor Buskó: Historical demography in Hungarian monographs on urban history	317
Examples and methods for the reconstruction of the Carpathian Basin's population history	343

REVIEWS

Vera Bácskai: <i>Városok Magyarországon az iparosodás előtt.</i> (Pre-industrial towns in Hungary.) Osiris, Budapest, 2002. (István Hermann)	347
Rosental, Paul-André: <i>Les sentiers invisibles. Espace, familles et migrations dans la France du 19e siècle.</i> Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1999. (Gyula Benda)	353
The maintenance and tradition of the scientific inheritance.	
Séguy, Isabelle et al.: <i>La population de la France de 1670 à 1829. L'enquête Louis Henry et ses données.</i> Paris, Ined. 2001. (Ferenc Sohajda)	357

LIST OF THE AUTHORS	363
----------------------------------	-----

THE AGE AT MENARCHE AND THE SOCIAL STATUS OF THE FAMILY¹

O. G. EIBEN² – C. G. N. MASCIE-TAYLOR³

Abstract: The authors sketch the biological process of girls' maturation of which the menarche is an adequate indicator. They enumerate the human biological conditions of the onset of puberty: the biological/physiological symptoms (e.g. developmental status of the growing female organism; critical body mass, etc.) and/or the environmental, ecological and economical conditions (e.g. climate, nutrition, social status of the family, urban and rural mode of life, etc.).

They give a brief overview of the changes of age at menarche over centuries, as a part of the phenomenon of a secular trend.

They touch on some questions thought of as factors influencing the age at menarche. (1) *Climate*: we think today that the climate's influence plays a lesser role in this, because it is covered by the more significant effects of socio-economic status. – (2) *Nutrition*: human ecology states that under factors influencing the growth process of children, one of the most important factors, if not the most important one, is nutrition. – (3) *Secular trend* is a world-wide phenomenon of long-term, systematic changes in a wide variety of anthropological traits in successive generations of a population living in the same territory (Eiben 1988). Data from different parts of the world demonstrate the earlier onset of the menarche. The age at menarche today is about 12.6–12.8 years. – (4) *Constitutional correlations*: There are certain relationships between body build and biological maturation, and "critical body mass" also influences the onset of puberty. – (5) *Heredity*: Genotype and environmental variation, the correlation between these two, and the interaction of the two, influence biological maturation. Inheritance of age at menarche is 88.2% > H > 72.2%. – (6) *Race/Ethnic groups*. General migration in the last third of the 20th century all over the world

¹ This paper is based on the key-lecture of the authors, presented at the conference "Models of Domestic Service" in Munich 11 September 2003.

² Churchill College, Cambridge, U.K. (formerly: Department of Biological Anthropology, Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary).

³ Department of Biological Anthropology, University of Cambridge, Cambridge, U. K.

was so intensive that this form of question of differences in age at menarche under ethnic groups has decreased in its importance. – (7) *Social-economic status*: The influence of social inequality on the growth and maturation of children was studied scientifically about 180 years ago. Many authors detected effects of social gradients to growth and maturation. It is scientifically proved that better environmental status, better family background (both financial and cultural) help the manifestation of the growth pattern. The authors demonstrate differences in onset of puberty in girls according to social classes: girls of lower-stratum families mature later than those living in the upper strata. The unfavourable family background of poor girls retard their maturation, i.e. their age at menarche appears at a later age of life, – as can be seen based on much data collected in different parts of the world. An important lesson of growth/maturation studies is: body measurements and maturation characteristics, i.e. the age at menarche, these very objective measures react to irreproducible social events and/or changes exactly and with a very quick and sensitive response.

Introduction

One of the most intensively and most frequently studied aspects of human biology is the growth and maturation of children. One reason for this is the scientifically proved and generally accepted statement that *the growth and biological maturation status of children is the best index of the health and nutritional status of a community* (WHO 1978, Tanner 1986). In the last decades of the 20th century, a new name for growth studies came into general use: *auxology* (αὐξάνω [= auxáno] an Ancient Greek word, which means increase, add to, in our sense: science of growth). A modern field of interest in growth studies is *epidemiological auxology*, when the growth survey concerns the whole population (i.e. based on a large sample) and its results are generally well-founded.

The age at *menarche* provides a convenient measure for the tempo of growth of a population at a given time (Tanner 1981).

The sanguineous history of the 20th century called attention to several problems concerning youth, e.g. the ratio of youth in the population determines many of its possibilities. Add to this that the most dramatic changes happen over the first two decades of human life, i.e. puberty is a very important period concerning development. In females, the most remarkable event of girlhood is the *onset of the menarche*. The appearance of the first menstruation in the continuous, complex process of the maturation of females represents a sharply defined point in time. According to Fekete (1955) the age at menarche depends on when the central nervous–hypophysis system reaches the required level of function and when the ovaries are adequately ready to respond to impulses

coming from the higher centres. To the continuously flowing endogenous and exogenous impulses, the organism responds with a quantitative reaction with the onset of the first menstruation associated in normal conditions with the maturation and detachment of ova. Thus, the menarche is a highly suitable *indicator* in studies of the biological process of maturation, although its onset does not actually mean, of course, that the organism may be considered to be sexually mature.

“*Menarche*” is an artificial medical expression used for naming the onset of the first menstruation. This expression is recognisable in the Ancient Greek μῆν (mén) = lunar month and also in the Ancient Greek ἀρχή (arché) = beginning words. As far as we know today, the phrase *menarche* was introduced to the medical and/or human biological literature by the German doctor C. H. Stratz in 1908.

Age at menarche varies enormously (between 8 and 24 years) in different populations of the world, and is influenced by many factors. Looking for the causes of the phenomenon (i.e. the age at the menarche in time), there are many factors which influence it. Two large groups of factors are (1) genetic endowments and (2) environmental (ecological, economical) ones. The authors intend to detail all these in this paper.

Before doing that, however, it is worth mentioning that there are some methodological questions of data-collection on the age at menarche. To reconstruct the menstrual history was at one time not easy, because of several problems. The first data originated from gynaecological records, as the female patients were asked about their first menstruation. These samples were “selected” groups of women, since only patients who had some gynaecological illness came to the clinic, or women came to give birth to a child, i.e. these samples were “selected”, i.e. non-characteristic of the whole population.

This so-called “recall” method of data-collection (as adult women were asked about their first menstruation) hides other possible mistakes. (1) The woman may truly not remember the exact date of her first menses; (2) She may have had pseudo-menstrual bleeding; (3) She may have personal reasons for falsifying her report. On the other hand, if we ask post-pubertal girls (e.g. high school students) – as it is to be hoped that they remember accurately the date of their menarche – we shall be given answers only from those who have already their menstruation, i.e. we again have a “selected sample”.

Nowadays, we use the “status quo” method of data-collection: we ask the young (9–15 year-old girls) whether they have already had their first menstruation. The answer can be only “yes” or “no”. We divide the sample into half-year age-groups and separate the sub-groups of “yes” and “no” expressed in percentages. Then, we elaborate the material with probit-analysis. We calculate the *median* age at which exactly half of the questioned girls answer yes.

In the world literature of human biology, one can find hundreds and hundreds of papers analysing the problems of puberty, with particular consideration given to the age at menarche. Here we give a brief overview about knowledge of age at menarche in the past, as well as concerning factors which influence it.

Historical overview

In the Classical Greek era, data on puberty was available only for boys. In Antiquity, in China, in connection with the description of the stages of human life, Ch'i Po explained to the Yellow Emperor, that when a girl reached her fourteenth year, she began to menstruate (and he thought that she was able to become pregnant). Confucius (B. C. 551–497) wrote about the numerology of the social hierarchy extended to the concepts of the stages of man's development and then gave descriptions of physical growth and development: e.g., he measured his own moral maturation by units of 15 and 10 years (Boyd 1980).

The rabbis of the Babylonian Talmud were greatly concerned that, with the onset of the menarche, the adolescent girl observed the rules of the uncleanness of the menstruant. Although their legal definition of puberty of girls was 12 years and 1 day, they recognised that the onset of menstruation as well as the development of the breasts and the pubic hair was somewhat variable in timing and extent (Boyd 1980).

Aristotle (B. C. 382–322) in his "*Historia animalium*" (Book VII) gives a factual account of age changes in form and function of the human organism. 'When twice seven years old...in the female the breasts swell and the so-called catamenia (= menstruation) commence to flow' (Boyd 1980).

In Ancient Rome, Cicero (B. C. 106–42) and Horace (B. C. 65–8) have dealt with life cycles, among other things, but also with puberty, but rather for boys. Varro (B. C. 116–27) divided human life into stages: Females under 12 years, under tutelage, cannot make a testament. About puberty: females 12 years, not released from tutelage, on account both of their infirmity of sex and ignorance of forensic medicine, until they have born three children (Boyd 1980).

In the Roman Empire (A. D. 200–800), the New Testament added nothing to the Old Testament's brief references to the postnatal developmental stages of man. The early Christian Fathers and other writers of this period adapted the ancient numerology to their own way of thinking. Ambrose (340–397), Bishop of Milan, summarised the seven ages of Hyppocrates, and then, the individual belonging to each period. Since his terms were incorporated untranslated into the languages of modern Europe, especially in medico-legal treatises we give the Latin and English terms (only in the first three decades of human life), as follows:

1 st under 7 years	Infantia	<i>Infancy</i>	Infans	<i>Infant</i>
2 nd 7 to 14 years	Pueritia	<i>Childhood</i>	Puer	<i>Child</i>
3 rd 14 to 21 years	Adolescentia	<i>Adolescence</i>	Adolescens	<i>Adolescent</i>
4 th 21–28 years	Juventus	<i>Youth</i>	Juvenis	<i>Youth</i> etc.

Two late Greek medical compendiums, one by Aetius of Amida (6th century) who wrote in his *Tetrabiblon* (Book XVI, Chapter IV): About the fourteenth year, the menses begin to appear. And about the same time, these girls arrive at the age of puberty and the breasts enlarge. But the period does not appear in all instances, in the same time, in the same account, nor does it last the same number of days...etc. – Paul of Aegina (625–690) wrote that with most women the menstrual discharge began about the fourteenth year of their age (Boyd 1980).

The prominent writers of the Middle Ages and the Renaissance wrote little about the physiology of human growth and nothing about body measurements. They used to report only one characteristic, the age at menarche. Isidore (c. 560–636), Bishop of Seville wrote about puberty in a very general way, including the ages of man in his book *Etymologiae* (Book XI). Vincent of Beauvais (Vincentus Bellovancensis), who was active in the first half of the 13th century, wrote about the age at menarche: that it was proper, i.e. normal, that the flow of menses should be discerned after twelve years have been completed and [it occurs] in the majority if this period is extended to fourteen years. Bartholomew, the Englishman, cited Aristotle, saying 14 is the usual age for the menses. It seems to be that by the end of the Middle Ages, menses was naturally absent below twelve and above fifty years (Post 1971, cit. Tanner 1981).

One can summarise that the age of the first menstruation of girls in ancient times was thought to be between 12 and 14 years, which was – by the way – more or less similar or a little later than modern data. Researchers agreed that the age at the menarche in classical and medieval times took place at an average age that was broadly comparable to the average at which it occurs nowadays (Tanner 1981). But recent data give a *median* age of 12.7 years, so in medieval times the average age at menarche was later than now. On the other hand, some scientists think that girls in medieval times reached their menarche earlier than poorly-off working girls in the 19th century (of whom the age at menarche was 15.5–16.0 years, Tanner 1981).

In the 16th century, also in Shakespeare (1564–1616), there appeared questions of the periods of life. He mentioned in “*As you like it*” (Act II, Scene VII) his charming, still much-admired version of the seven stages of man’s life. “His acts being seven ages. At first, the *infants*,... then the whining *schoolboy*, ...and then the *lover*...” (Boyd 1980). In “*Romeo and Juliet*”, Shakespeare thought that Juliet did not complete her 14th year. Marinello (1574) was not

able to define the time in childhood when the menarche appears, because some girls have not completed their twelfth, and others, the majority, were in their thirteenth year (Tanner 1981). As Paolo Zacchias of Rome (1584–1659), an expert at the highest papal court, also mentioned, the various historical concepts of the physiological and psychological determinants of man's legal responsibility in each of the seven ages: *Infantia*, *Pueritia*, *Pubertas* or *Adolescentia*, *Iuventus*, *Virilitas*, *Senectus*, and *Senium* or *Decrepitas* (Boyd 1980).

In 17th century Europe, some new drafting of the life cycle appeared. Venette (1696) mentions that menstruation appeared very seldom at 9 or 10 years (Tanner 1981). At the end of 18th century, Blumenbach (1795) was the first who described several physiological properties of man: *his slow growth, long infancy and late maturity* (Boyd 1980).

Laslett (1971) cited some mid-nineteenth century data (which originated from gynaecological records, i.e. data collected with the recall method). Raciborski (1844) reported the age at menarche at 14.9 (15.4?) years in French women. According to Whitehead (1847), English women in 1830s – 1840s had an age at menarche of 15.33 years. The Englishman Ridgen (1869) in the 1860s reported 14.96 years. Bowdich (1844) reported 14.7 years as the age at menarche in American women.

In the 19th century: Fleury (ca 1815–1872) returning to this problem presented ten periods of human life. He defined Puberty as in 15–20 years of age: complete development of the genital organs, and the establishment of menstruation in the female. E. Beaugard (1865) dealt with periods of human life, and wrote about “rapid transformation” in girls 12 or 13 to 21 years (in boys 13 to 21 years) (Boyd 1980).

Brierre de Boismont (1797–1881) was the first, who in 1841 gave the exact data of the age at menarche in different social groups. Girls of poor families (N=171): 14 years 10 months, in well-to-do girls (N=135): 14 years 5 months, and in rich, noble girls (N=59) 13 years 8 months (Boyd 1980).

In the 20th century, especially in the second half, many investigations have presented data of the age at menarche, and the papers sprang up like mushrooms. Several of these papers aimed at analysing the factors influencing variation in the age at menarche. The first remarkable impetus was the paper by Wilson and Sutherland (1950), when they introduced the method of probit analysis or status-quo method into this kind of research. By their time, data-collection had been unified and results were comparable. The second impetus to study the age at menarche sprang from a concern about over-population (understanding causes of sterility, c.f. Malthus 1798), and the third impetus had to do with clinical practice (Tanner 1981).

Factors influencing the age at menarche

Climate

There was a deep conviction that climate determined the age of the onset of puberty, a belief which seems to have originated in an irresponsible remark by Montesquieu (1757) in *L'Esprit des Lois*. "It was in order to provide a refutation of this belief that John Robertson, surgeon to the Manchester Lying-In Hospital, undertook his researches, starting in the 1820s and publishing them finally in his *Essays and Notes on the Physiology and Diseases in Women* (London, 1851)" – wrote Laslett (1971).

The problem of the climate's influence dates back several centuries. It was a widely believed that the menarche occurs at an earlier age in women living in warm climates. In the 17th century, Guarinoni (1610) wrote that peasant girls living in the mountain (i.e. colder) country, in general, menstruated much later (seldom before their 17th, 18th or even 20th year of age), than the daughters of the town-people. In the 18th century, Berdot le Fils (1774) mentioned climate in connection with the age at menarche: in hot climates it was precocious, in cold countries much more delayed. Boismont (1841) wrote that the 14th year was "a kind of menstrual equation from which 'temperature' could deviate the age of the onset of menstruation". He mentioned only hot, light and magnetic temperatures, not degrees.

Laslett, (1971) a historical demographer, carried out a survey of eighteenth century's Belgrade population. The title of his paper contains the word "menarche", although the main item of his paper is, however, the age at marriage. He investigated data of the Serbian Orthodox parish register in 1733/34 and gives an estimation for the age at menarche as 16.7 years. He pointed out that "the age at menarche and maturation generally could vary over time, as well as from social class and place to place". He also connects all these with wide variations of nutrition.

Millot (1952) has found in China that the age at menarche in South China was 11–13 years, in Middle China 12–14 years, and in North China 14–16 years. Škerlj (1932) published the results of his detailed analysis of European data. According to him, menarche is influenced by annual temperature, the annual amplitude of temperature variations, the amount and seasonal distribution of rainfall, the humidity of the air, and by the altitude above sea level. The menarche comes earlier in the oceanic and later in the continental climate – he wrote. Eveleth and Tanner (1990) expressed, however, their opinion that the old idea that climate exerted a major influence and that girls matured earlier in tropical climates and later in circumpolar ones, was erroneous. Eveleth (1966) found that American girls growing up in the hot, humid environment of Rio de

Janeiro had a median age at menarche 12.6 years, equal to that of girls of comparable socio-economic status in the temperate United States (Eveleth – Tanner 1990). [We add to this in a low voice that there are some opposite findings; Homo Sapiens is very variable!]

It would be interesting to see in the future, whether the recent dramatic changes of climate, global warming and the greenhouse effect in our time (together with other effects!) will (and if yes, how) influence the onset of girls' puberty in different regions of the world.

Nutrition

It was also Škerlj (1947) who called attention to the protein contents of the diet as important factors influencing onset of menarche. His compatriot, Kralj-Čerček (1956) investigated the age at menarche in Slovenia, and found that in girls living in fishing-villages, having a high protein diet, the age at menarche was 12.56 years, while in those having a mixed diet it was 13.42 year, and in those living far from the sea and having a preponderantly high carbohydrate diet, the age at menarche was 14.10 years. These differences were statistically significant.

Komlos (1989) published data on Viennese women from 1907, and discusses the relationship between nutrition and fertility. He mentioned: “a long hiatus generally separated the onset of menses from the onset of reproductive life”. Menarche occurred at between 11 and 20 years of age in these Viennese women in the first decade of the 20th century (but no concrete year of the age at menarche).

Menarche is delayed by chronic under-nutrition. Based on their longitudinal study, Dreizen et al. (1967) found that poor rural area girls (South USA) had a mean menarcheal age of 14.4 years compared to 12.4 years in their well-nourished counterparts (Eveleth – Tanner 1990).

A generally accepted statement of human ecology that under the factors influencing growth process and causing secular trend, one of the most important factors, if not *the most important one is nutrition*.

Secular trend

Anthropology (together with botany and zoology) was a classical branch of biology, dealing with the evolution and variation of Hominids (chiefly Homo Sapiens) in time and space. In the 20th century, there was an elaboration of methods, (e.g. somatometry was an elementary task), and *biological anthropology* became wider with sociological and demographic approaches, especially in

growth studies. That resulted in increasingly improved intensive studies carried out on living populations. The growth surveys drew attention to one of the most important human biological phenomena in the twentieth century, which was called “secular” changes.

The secular trend is a phenomenon of long-term, systematic changes in a wide variety of anthropological traits in successive generations of populations living in the same territory (Eiben 1988). [“Secular”: came from Latin *secularis*, and means generation, age of man, life time, in other word a long time-period.] This phenomenon, that the acceleration of growth and maturation took part in the developed countries more than a century ago is well known (but, secular trend is more than a simple acceleration of the growing process). Several part-phenomena of the secular changes can also be observed in new-born babies, in childhood and in the young adult stage, as well as at population level. Changes in the age at the menarche can be ranked amongst these phenomena.

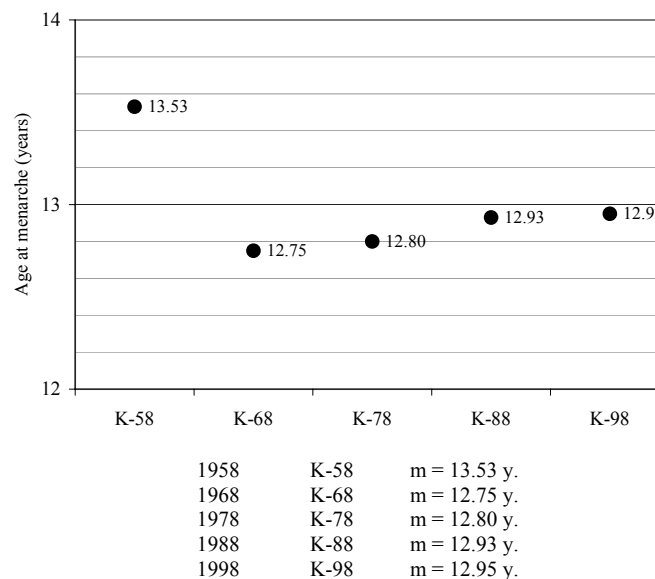
Changes in the age at menarche were already being reported in the 18th and 19th centuries. The above previously mentioned Venette (1696), reported an average age at menarche as 14–15, years based on his own experiences. C. F. Jampert (d 1758) a German doctor found that the age at menarche was the same as that which H. Guarinoni (1571–1654) had reported one century earlier.

Newer data demonstrates secular changes in the age at menarche. That of clinical patients changed half a year from 16.5 to 16.0 years between 1875 and 1900 in Helsinki, and by one year, from 15.7 to 14.7 years between 1890 and 1915 in Stockholm (Tanner 1981; he cited data of Malmio 1919, and Lenner 1944).

One of the oldest series of data on the age at menarche, containing changes from 1860, came from Norway. Brudevoll, Liestøl and Walløe (1979) reported data of pregnant women attending the Women’s Clinic in Oslo back to 1837. In the middle of the 19th century, the age at menarche of their patients was 16.0 years, at the turn of the 19th/20th century about 14.6 years, and in the 1960s about 13.4 years (Tanner 1981).

In the middle of the 20th century, in Europe, the menarche used to appear at an increasingly earlier age, but this tendency changed towards the end of the 1960s. Roberts and Dann (1967, 1975, Dann and Roberts 1984) examined the age at menarche over twelve years in a Swansea (Wales) sample, and eleven years in a Warwick sample of female students. The trend towards an earlier age at menarche stopped and reversed, i.e. the age at menarche came at a later age. Looking for causes for changes, these scientists mentioned that environmental factors did not change during the time period of their studies. In 1985 Roberts summarised the results of the British research into the age at menarche: he thought that impairment of life standards could not be the reason for these changes (a negative secular trend?) but at the same time height increased.

A similar phenomenon was reported by Eiben (1988, 2003) based on his “Körmend Growth Study”, carried out over half-a-century in a small Western Hungarian town. The age at menarche in 1958 (K-58) was 13.53 years, which was the latest age, not only in Hungary but also in Eastern Middle Europe. After ten years, in 1968 (K-68) the median was $m=12.75$ years (which was one of the earlier ages in the mentioned region). In the next decade (K-78) the median was 12.80 years, while in 1988 (K-88) the median was later at 12.93 years, and in 1998 (K-98) it remained essentially the same at 12.95 years. So, in Körmend, we witnessed a positive secular trend, then the absence of a secular trend, and in the last decades a negative secular trend (Fig. 1). Looking for causes for this phenomenon, we can state that body measurements increased over these decades, and the environmental factors of the town also changed a great deal. The conditions of a manifestation of the growth pattern in Körmend children improved, and a (positive/negative) secular trend seems to be manifested in the Körmend children. The primary lesson of the Körmend Growth Study was that *body measurements and measures of maturation, these very objective measures react to irreproducible social events and/or changes exactly and with a very quick and sensitive response*. The reasons for changes of the age at menarche in Körmend girls need further analysis.

I. Changes of age at menarche in Körmend (Western Hungary) over the second half of the 20th century

Constitutional correlations

According to Škerlj (1927), in the same population, the more darkly pigmented girls usually have their menarche earlier than their lighter pigmented counterparts. Kralj-Čerček (1956) classified Slovenian girls based on their body build, and found differences in the menarcheal age. In girls with baroque physique, broad body build, feminine, the age at menarche was $m=12.93$ years, in girls with a renaissance physique, medium body build $m=13.5$ years, and girls with “gothic”, physique, linear or boyish type $m=14.61$ years. The differences were significant. Bodzsár (1980) studied physique and sexual maturation in Hungarian girls. She found that the relationship between the age at menarche and the somatotype (Heath and Carter’s anthropometric somatotype method) was significant. Girls who reached their menarche sooner were predominantly endomorphic, and those reaching their menarche later were predominantly ectomorphic.

An interesting problem, the question of “critical body mass” occurred to American human biologists and this involved a long and wide discussion in the human biological literature. Frisch and Revelle (1969) published their hypothesis: the attainment of a specific body mass, associated to the pubertal growth spurt can be critical for the arrival of the menarche. The mechanism for such an interrelationship could be that as body mass reached a critical range it leads to some changes of ratio in metabolism. In turn, the sensitivity of the hypothalamus for oestrogen decreases, and makes a change in the hypothalamus–ovarium feedback. This hypothesis was discussed vehemently by more than one (mainly American) scientist. Newer studies warranted, however, that the hypothesis of critical body mass may well be correct: the onset of the menarche postulates a body weight of about 46 kg, of course, with remarkable individual variations (Eiben 1988, 2003).

Heredity

Twin and familial studies proved that genetic factors have an intensive influence on the age at menarche. According to Lerner (1958), the phenotypic variation of a character is composed of four components: the genotypic and peristaltic (environmental) variation, the correlation between these two, and the interaction of the two. Neglecting here a complicated mathematical-statistical demonstration, the following limiting values are obtained for the *heritability of age at menarche*: $88.2\% > H > 72.2\%$ (Thoma 1960).

Race/Ethnic groups

As we speak about races, it is necessary to mention in advance that *Homo Sapiens is a unified species with many variants*, called “races”. These races are systematically sub-species, and they differ from each other only with non-crucial characteristics (e.g. stature, skin-colour, head-form, etc.). *Homo Sapiens* corresponds to the inevitable condition unambiguously, that its individuals can produce fertile offspring in any of the combinations of the sub-groups. So, today the human biology and/or biological anthropology do not write about races but instead they write of *ethnic groups*.

Differences in the age at menarche between “races” or ethnic groups are very difficult to investigate methodologically, because differences between groups may be caused by a great many factors. Michelson (1944) found only insignificant differences in the age at menarche between American negroids and whites. A counter-example, in which peristaltic factors are relatively homogenised: in the Lapps the mean age at menarche was 18 years, in Angmasalik Eskimos it was 14 years and 9 months (Millot 1952, *cit.* Thoma 1960).

The oldest data on the age at menarche in European and American samples originated from the late 18th century and continued until the 1940s (Germany, Great Britain, France, Russia, Denmark, Norway, Italy, Hungary, Sweden, The Netherlands, Yugoslavia (Serbia, Slovenia), Canada, and the USA). The age at menarche varied over these 150 years between 12.5 and 17.5 years (in Hungary, Budapest, 1982: Doktor 15.36 years). The earliest age reported was 7.5 years, the latest one the unbelievable (!) 38.5 years (Boyd 1980). One of the latest ages at menarche that was reported in the 20th century was 18.0 year in the Bundi people in New Guinea (Malcolm 1971).

The mean age at menarche at the Hebrew Orphan Asylum for girls born between 1905 and 1908 was 14.8 years and for girls born in 1918/19, 13.1 years. Boas (1932) commented that the tempo of growth and maturation seemed to be little affected by racial descent, but depended rather upon environment.

Further sporadic data are from different parts of the world: Madeira around 15.4 years, in Jamaica and Antigua about 14.5 years (with no difference between Blacks and Whites living there), in Tahiti around 10–11 years. The Hindus have an earlier age at menarche in Calcutta 12.3 years, and in Bombay 12.6 years. Based on well-off-Berliner patients’ answers, Schaeffer (1908) reported an average 14.4 years, amongst them, women with Jewish origin and culture averaged 14.0 years, the others 14.6 years (Tanner 1981).

Tanner (1981) summarised that the Mediterranean mean age of menarche was about six months lower than the English ones of the same period and a year less than the values in north-west Europe. European values, also in the last quarter of the 20th century, show a difference: the mean for London was 13.0,

for Paris 12.8, and for Italian cities, even in the north, about 12.6 years (in Hungary $m=12.79$ years).

Two further pieces of data about ethnic heterogeneity: Shiloh (1960), and Belmaker (1982) published menarche, breast development and pubic hair data of Jewish girls in Jerusalem: Middle class girls reached all these earlier than those from both the upper and lower classes.

Changes happened in the age at menarche in some Western countries between 1860 and 1980 (Marshall and Tanner 1986), and the secular trend is well marked. Eveleth and Tanner (1990) have published the largest overview about the age at menarche in various populations (p. 162–165). In the last third of the 20th century, world migration has increased dramatically and the form of the question of differences according to the “races” has lost in its importance today.

The factors influencing growth and biological maturation of children, discussed here, correlate with the socio-economic status of the families.

Socio-economic Status

In the last few decades, one of the most important points of view in growth studies is to analyse the *socio-economic status* (SES). As we investigate SES, this very complex and thorny question, we cannot elude the question of poverty, inequality and health (Eiben 1998).

The European Council’s definition of poverty (also adopted by several other countries) does not only encompass the lack of material resources but also social and cultural exclusion. A person or a family or a group of people with resources (material, cultural and social) too low to ensure only a minimum of reasonable living in a certain national environment, are also poor (Martin-Guzman 1993, cit. Artnik 2002). “Cultural and social exclusion are both responsible for and caused by material shortage. Poverty is connected to a lack of education, unemployment, low income, poor housing conditions, poor health and low cultural level, in short: *inequality*. All of these shortages are enclosed in a circle of dependency upon the basic sources and living conditions, such as a stable eco-system, food, education, income, and first of all peace and social justice and equity. The poor are excluded from a special life and prevented from making full use of their cultural and social possibilities. The poor are thereby exposed to violations of their basic human rights, while their human dignity is undermined. Efforts to reduce poverty and promote human development, including to create chance-equity, are therefore efforts to safeguard human, economic, social, and cultural right (Hanžek and Gregorčič 2001, cit. Artnik 2002, Eiben 1998).

It is worth mentioning some outstanding scientists who have called attention to SES connected with growth surveys. It was Villermé (1828) who very early

on described the effects of social factors on the rate of growth of children, and on final adult stature. Chadwick (1833) wanted to promote social reforms with the use of growth data. Galton (1873/74) found that boys and girls (aged 8–12 years) working in factories were shorter (3 cm) than their counterparts who did not work in factories, although originating from worker families. Similarly, based on the data of Charles Roberts, Bowditch (1877) found that across all ages, the sons of the labouring class were shorter than those of the non-labouring class. Pagliani (1879) published similar data: boys and girls of the well-to-do classes ('classe agiata') were on the average taller and heavier than those of the poverty-stricken ('poveri'). In general, children living under better socio-economic conditions have consistently exceeded in growth and maturation their counterparts living under worse condition (the phenomenon of '*hysteroplasia*', Rietz (1906). Ten years later, in 1916 Pfaundler (1872–1947) described the phenomenon of '*proteroplasia*', i.e. the observation that urban children were taller, grew faster and matured earlier than their rural peers (Eiben 1998).

Tanner (1981) cited the Russian Grüsdeff's (1894) report on the menarche about 1875: rural women, i.e. peasants 15.7 years, townfolk 14.8 years, and the well-to-do 14.4 years. Boismont (1841) mentioned the menarcheal age for the poor, hospital-attending women in Paris, 14.8 years, and for the well-off private client women, 13.7 years. Differences in age at menarche according to social strata existed one and a half centuries ago.

Manniche (1983) reanalysed Ravn's (1850) data based on a small Danish sample plus Copenhagen gynaecological protocols. He reported results of 3385 Danish women from the 1840s, with age at menarche 16 years and 3 months. Ravn found differences between social status: In upper class urban women the age at menarche was 14 years and 3 months, in middle class ones 15 years and 5 months, and in lower class ones 16 years and 5 months. In rural women, and daughters of non-farmers it was 14 years (and 0 months), in farmers' daughters 16 years and 3 months, and in small holders' daughters 16 years and 8 months. Ravn (1850) explained these urban-rural differences with "the more refined style of life that you find among the educated classes, the more stimulating nutrition, and so on..." Manniche (1983) concludes that the lowering of the age at menarche appeared in Denmark over the last one and a half centuries on average a little over 2 months per decade.

Nowadays, instead of "social differences", it is more usual to mention *social gradients*. Height for age tends to increase with increasing parental cultural level or with income of the family. Added to this is the effect of intergenerational changes in growth and maturation i.e. the secular trend (Bielicki et al. 1986).

Differences existing in girls' puberty were observed, as has been shown, as early as the mid-19th century. The modern questions are: How do the effects of

a specific social factors change in time? Did the body measurements and time of maturity change over the decades in a certain population? If yes, in which direction they did? Under what kinds of effects and for which factors did they change? Are differences in parental cultural level (e.g. educational level) losing or gaining in importance as a “stratifying agent” in a society?

Environmental (and genetic) factors influencing the age at menarche were studied in Western Hungary in the late 1960s (N=15,229, age 11.5–16.0 years, status quo/probit analysis; Eiben 1972). Very marked differences in the age at menarche were found in relation to birth order (first born girls have their menarche at 12.9 years, 8th and later born girls at 13.4–13.5 years), family size (girls living in a two or three member family, the menarche was m=12.9 years, in the case of 11-or more family members, the menarche was m=13.6 years), and the number of people sharing the bedroom (girls sharing a bedroom with one other family member the age at menarche was m=12.9 year, for those sharing with four other family members m=13.4 years). The age at menarche also varied according to the profession of the fathers and mothers. Girls of intellectual fathers and/or mothers have the menarche between 12.7–12.8 years, while those of manual workers, 13.2 and 13.3 years. There was a trend for a later age at menarche from girls of intellectual parents through clerks, other employees, light manual workers, and heavy manual workers to peasant parents (Eiben 1972).

Bielicki et al. (1986) reported social-strata gradients in the menarcheal age in Upper-Silesia (Poland), from the towns Katowice, Bytom and Sosnowiec, based on a large sample (N=19,000), studied in 1981 in relation to parental education and father’s occupation. The age at menarche tended to increase with decreasing parental education, although the gradient was not steep. Mean age at menarche varied between 12.8 and 13.3 years. Mean menarcheal age for an occupational group was strongly dependent upon the group’s socio-economic status, the later being defined by parental education, family income, family size and dwelling condition. – A similar study was repeated in the same region, ten years later (in 1991) by Hulanicka et al. (1993). It is remarkable that – contrary to other expectations – there was no change in the mean age at menarche in Katowice between the decades investigated. Both studies cited here reported a mean age at menarche of 13.1 years. Hulanicka realised that the maturation of children was heavily influenced by very significant inequalities in social and economic conditions in that region. She pointed out that, since the Polish population was ethnically homogeneous and their sample size was very large, the influence of social differences on maturation was very obvious. As a comparison, mean age at menarche in Hungarian girls in the 1980s (based on the Hungarian National Growth Study, Eiben 1988) was 12.79 years. Hulanicka (1990) have published other growth data on 6-18 year-old Polish boys and girls, based on their study carried out in 1987–88. The earliest matured were girls from the

big cities (m=12.96 years), followed by those from towns (m=13.4 years) and villages (m=13.53 years). Rural girls from a certain region reported the menarche occurring on average 1.02 years later than the Warsaw girls (Eiben 1998).

Mode of life used to be also studied in growth and maturation surveys. Tanner (1981) cited Roberton (1851), who said that the slave traders used the supposed earliness of maturing of Africans as an argument to support their activities.

Let's look at some *Hungarian data!*

Planned in the early 1980s, the *First Hungarian National Growth and Physical Fitness Study (HNGS)* was designed to meet two important needs: (1) To provide normative standards to assess and monitor individual growth, biological maturation, and physical fitness, and (2) to establish a baseline for successive sampling so as to study changes in the Hungarian population (see Eiben et al. 1991). The sample was based on the 1980 national census (Népszámlálás, 1980), and it was regionally stratified (i.e. the industrial and/or agricultural character of the counties was taken into consideration).

Age was calculated according to the formula: completed year \pm 6 months, expressed as a decimal (e.g. 10 year old a child between 9.51 and 10.50 years of age). Only healthy children were involved in the final sample. The sampling investigated (i.e. elaborated) 39,035 boys and girls, with a cohort size ranging from 830 to 1730 over the age range from 3–18 years.

Program of investigation: The methods used were (1) *human biological:* The anthropometric program was detailed, contained 18 body measurements, and produced information about (a) children's growth status and age differences, (b) proportional changes, (c) changes in body composition, (d) changes in physique (somatotype components), and (e) maturation status, age at both oigarche and menarche, and in part, skeletal age. The instruments used for these investigations were internationally standardized tools (2) *physical educational* methods, investigated physical fitness of the boys and girls. (3) *sociological data collection,* obtained data on the socio-economic back-ground of the children's family: birth order, number of siblings and other members in the household, age, educational level and profession of the parents (both father and mother), type of the schools the children had attended, and some estimate of the opportunities and availability of facilities for physical activity.

Based on the HNGS, the first (!) *Hungarian national growth standards,* reference values were elaborated: all the body measurements and physical fitness data have been published in tables and percentile curves (Eiben and Pantó 1986, Eiben et al. 1991). Interrelationships between body measurements, biological maturation and social-economic status of children were analysed according to the occupation and educational level of the parents, both fathers and mothers, as well as other data of the family background, and the size of the population in the settlement.

It is worth citing here some important findings of the HNGS. The *profession of the parents* characteristically influences the growth and maturation of the children. The trend of height goes from agricultural manual workers through industrial and other manual workers to non-manual workers. The profession of parents as an organising principle, however, at least in Hungary, is less suitable to describe the family's standard of living, or to characterise the child-centeredness of the family home. The most important environmental factor seems to be the educational level. We are convinced that the *cultural level* is the most important social factor influencing growth and maturation of youth. Consequently, it seems important to point out the determinative role of mothers in creating a better cultural background in the family. The mothers call into life a family nest-effect (Eiben 1989).

Educational level of the parents. Sons of fathers with uncompleted basic education (i.e. general school, in this case less than 8 classes) are the shortest, sons of fathers with completed general school level were taller, sons of fathers with vocational training school level were taller again, sons of fathers with secondary school level were still taller, and sons of fathers with high school or university level were the tallest. According to educational level of the mothers, boys showed a similar picture, and indeed, in sons of mothers with low educational level, backwardness in growth and maturation were more evident. This phenomenon was further expressed in girls. Daughters of fathers and mothers with low educational level were the shortest, and daughters of fathers and mothers with university degree were the tallest, especially, after puberty. These differences between the two extreme social groups can be 6–7 cm, and it was significant in both sexes. The mothers' educational level seemed to be more of a determinative factor in this respect than the fathers' (Eiben 1989).

For Hungarian youth, the *educational level of the parents is a determinant. The higher the educational level of the parents, both fathers and mothers, the taller are their sons and daughters.* These differences in height can usually be already observed in early childhood, and during pre-puberty and puberty they usually become more marked.

Urban/rural comparison: It is clear that towns and villages offer different possibilities to people. There are advantages and disadvantages in both types of settlements (e.g. in nutrition, in stresses, in population density, etc.). Differences in growth and maturation for the benefit of the urban youth are well-known (see above *proteroplasia*, Pfaundler 1916). In cities and towns, the ratio of well-off families used to be higher than in villages. Urban boys and girls in Hungary also used to be taller and heavier, more robust and stronger than their rural counterparts, and it was true also for Hungarian youth. Pubertal growth spurt in urban boys and girls appeared about one-and-a half years earlier than in rural children. In width and girth measurements, urban boys and girls usually have higher mean sizes than the rural children. Based on the skinfold-data,

however, urban boys and rural girls usually have more subcutaneous fat. These differences are the most pronounced during and at the end of puberty (Eiben et al. 1996).

In *physical fitness tests*, boys usually performed better than girls. As far as muscular endurance was concerned, the performances of the boys and girls were nearly the same, especially in early childhood. Thereafter, the performance of boys increased gradually with age. In girls, however, it increased more slowly and at a decreasing tempo and became stable at a low level (Barabás 1989, Eiben et al. 1991) at age 13, a relatively early age, coinciding with the age at menarche (Eiben – Pantó 1985).

In the last decades there has been a certain difference in the mode of life in towns and villages in Hungary as elsewhere. In the 1950s, there was a political movement to eliminate the disadvantageous difference prevailing in rural areas. Forced urbanisation proved to be unfounded and the political ambition became entangled. Even today, there are differences in urban and rural modes of life which also affects childhood. Parents with a higher education level tend to live in towns. Although the majority of these people in Hungary live on a modest salary, they better exploit the possibilities given. This is true for nutrition, medical care and treatment, physical education and sports or even extra activities, e.g. music or languages, etc. offered to the children. The highly educated parents motivate their children to participate at these regular activities (Eiben et al. 1996). (One can add to these, that people belonging to the upper strata have always been taller than the average of the population, and have always shown greater readiness for modification of their life, e.g. migration, or for social mobility, cf. Boas's report on the offspring of the immigrants in America, Boas 1910).

The *onset of puberty* showed a similar tendency: the age at menarche (also at oigarche). The age at menarche in the whole HNGS sample (girls interrogated between ages 9 and 18.5 years, N=12.719) was $m=12.79\pm 0.15$ years. [The age at oigarche in the whole sample (boys interrogated between 10 and 18.5 years of age) was $m=14.37\pm 0.09$ years.] The age at menarche in the lower categories was later by 4-8 months (in boys by 5-7 months) than in upper categories (*Table 1*). Most factors causing differences in socio-economic groups more or less correlate to each other, e.g. the educational level and profession, since the earlier ones partly determines the latter ones. This is one reason why it is so difficult to separate the effect of certain ecological factors. Higher educational level usually combines with better nutrition and better care of infants and children. Additionally, these parents usually use social services better than others (Eiben 1989).

The better life-conditions in towns were positive, easily perceptible factors influencing the growth and maturation of children. They promptly worked an effect and the children's organism was highly susceptible to them. In the 1980s,

it was repeatedly proved in Hungary that the advantageous environmental factors promoted manifestation of the growth pattern while the disadvantageous ones stopped or retarded it (Eiben 1988). It is obvious that childhood (including pre-puberty and puberty) is the most sensitive life-period for environmental effects like socio-economic factors presented by the urban and/or rural mode of life. A remarkable experience is (documented e.g. in Eiben's "Körmend Growth Study", 1988, 2003) that many *human biological effects of irreproducible social events and/or changes can be observed exactly and have a very quick and sensitive response.*

Table 1
Onset of puberty in Hungarian boys and girls according to educational level of the parents

(N=39,035, status quo/probit analysis, medians in years, HNGS, Eiben 1987)

Educational level of the parents	Age at oigarche	Age at menarche
<i>Fathers</i>		
Uncompleted basic school	14.73	13.07
Completed general school	14.70	13.09
Vocational training school	14.66	12.99
Secondary school	14.58	12.61
High school/University	14.27	12.44
<i>Mothers</i>		
Uncompleted basic school	14.66	12.93
Completed general school	14.57	12.99
Vocational training school	14.52	12.83
Secondary school	14.60	12.86
High school/University	14.08	12.67
<i>The whole Hungarian sample</i>	<i>14.37</i>	<i>12.79</i>

Evolution of Human Populations

In the last three or four decades, major changes have occurred which have had an impact on growth and maturation. First of all, *demographic changes* have happened: (1) population growth, (2) fertility control, (3) increase in child survival due to changes in mortality, especially the decline in infectious diseases, (4) changes in age structure due to changes in fertility and mortality, (5) increased speed, distance and quantity of population movement, (6) increased rural to urban migration, (7) increased size of urban agglomerations, (8) increased size and heterogeneity of breeding populations. One can add to these a

tendency, at least in Hungary: rate of unskilled manual workers changing to skilled manual workers, and rate of manual workers in general changing to non-manual workers. – These changes happened parallel with *economic changes*, as (1) increased total wealth, (2) increased poor–rich gap, (3) decreased self-sufficiency of rural populations (i.e. increased dependency on market). – The third group of changes were *environmental ones*: (1) loss of natural habitat and species diversity, (2) increased use of prevalence of toxic substances like motor vehicle emissions, smog, lead, and pesticides, (3) antibiotics (both human and veterinarian), (4) industrial pollutions of all kinds, (5) genetically altered species. It does not need too much explanation to show that all these changes influence the growth and maturation process of children and youth.

The last question is, how would it be possible to create equal chances in growth and maturation for all groups of youth (rural and urban, well-off and poor, etc.). It is rather an economic and social-political question than a human biological problem. The auxologists have had an ambition to call the politicians' attention to this problem, to elaborate a better and more equitable distribution, a better and well-considered health and welfare politics as well as equitable youth-politics for a long time (Eiben et al. 1996). Gabriella Mistral wrote in 1948: *We are guilty of many errors and many faults, but our worst crime is abandoning the children, neglecting the foundation of life. Many of the things we need, can wait. The child cannot. Right now is the time their bones are being formed, their blood is being made and their senses are being developed. To them we cannot answer 'tomorrow'. Their name is 'Today'.* Do we dare to think about this? What happened over half-a-century? In this sense we still have a lot to do, quickly and definitely, sparing no time or money. It would be something that we can manage if we could realise the principle that *a healthy child is a happy child*. The responsibility of the adults as well as of the authorities, including governments, is tremendous. We must remember that *children grow up only once* (Eiben 1998).

REFERENCES

- Aetius of Amida (6th century) > *cit.* Boyd 1980.
 Ambrose (4th century) > *cit.* Boyd 1980.
 Aristotle (B. C. 4th century) > *cit.* Boyd 1980.
 Artnik, B. (2002) Poverty – The most important risk factor for inequality in health. – *Anthropological Notebooks*, 8; 7–18.
 Barabás, A. (1989) Endurance fitness dependencies on socio-economic factors of Hungarian schoolchildren. – *Review of the Hungarian University of Physical Education*, 1989; 97–108.
 Bartholomew the English Man (1582) > *cit.* Tanner 1981.
 Beaugard, E. (1865) Âge: Généralité physiologique. in: *Dictionnaire encyclopedique des science medicales* Vol. II.

- Beauvais, V. (13th century) > see Vincentius Bellovanensis.
- Belmaker, E. (1982) Sexual maturation of Jerusalem schoolgirls and its association with socio-economic factors and ethnic group. – *Annals of Human Biology*, 9; 321–328.
- Berdot le Fils, M. (1774) *De l'art d'accoucher*. – Imhof, Basel.
- Bielicky, T. – Waliszko, A. – Hulanicka, B. – Kotlarz, K. (1986) Social-class gradients in menarcheal age in Poland. – *Annals of Human Biology*, 13; 1–11.
- Blumenbach, J.F. (1795) *De generis humani nativa* [On the natural variety of mankind, 3rd ed.] – Vandenhoeck et Ruprecht, Göttingen. (Translated: Blumenbach, J.F. The anthropological treatises, Longman, London 1865).
- Boas, F. (1910) Changes in bodily form of descendants of immigrants. The Immigration Commission. – *Senate Document No.206*. 61st Congress, Washington, D.C. Government Printing Office. Reprinted by Columbia University Press, 1912.
- Boas, F. (1932) Studies in human growth. – *Human Biology*, 4; 307–350.
- Bodzsár, É. (1980) Physique and sexual maturation – *Anthropologiai Közlemények*, 24; 23–30.
- Boismont, A. Brièr de (1841) De la menstruation . Faire connaître l'influence que centre fonction exerce sur les maladies et celle qu'elle on reçoit. – *Mémoires de l'Académie Royale de Médecine*, 9; 104–233.
- Bowditch, H.P. (1877) The growth of children. – in the 8th Annual Report of the Health of Massachusetts, Boston, pp 1–63. – Wright, Boston.
- Boyd, E. (1980) *Origins of the Study of Human Growth*. – University of Oregon Health Sciences Center Foundation, Portland.
- Brudevoll, J. E. – Liestøl, K. – Walløe, L. (1979) Menarcheal age in Oslo during the last 140 years. – *Annals of Human Biology*, 6; 407–416.
- Carter, J. E. L. – Honeyman Heath, B. (1990) *Somatotyping – Development and Applications*. – Cambridge University Press, Cambridge.
- Chadwick, E. (1842) *Report on the Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain from the Poor Law Commissioners*. – Clowes, London.
- Cicero (B.C. 1st century) > cit. Boyd 1980.
- Confucius (B.C. 6th century) > cit. Boyd 1980.
- Ch'i Po > cit. Boyd 1980.
- Dann, T. C. – Roberts, D. F. (1984) Menarcheal age in University of Warwick students. *Journal of Biosocial Sciences*, 16; 511–519/
- Doktor, S. (1891) A hószámról [About menstruation (in Hungarian)] – *Orvosi Hetilap*, 35;478–480, 491–494, 506–507.
- Dreizen, S. – Spirakis, C. N. – Stone, R. E. (1967) A comparison of skeletal growth and maturation in under-nourished and well-nourished girls before and after menarche. – *Journal of Pediatrics*, 70; 256–264.
- Eiben, O.G. (1968) Das Menarchealter der Mädchen in Westungarn. – *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie*, 59; 273–292.
- Eiben, O.G. (1972) Genetische und demographische Faktoren und Menarchealter. – *Anthropologischer Anzeiger*, 33; 205–212.
- Eiben, O.G. (1988) *Szekuláris növekedésváltozások Magyarországon* [Secular Growth Changes in Hungary (in Hungarian)] – *Humanbiologia Budapestinensis*, Suppl. 6. p 133.
- Eiben, O.G. (1989) Educational level of parents as a factor influencing growth and maturation. – in Tanner, J. M. (Ed.) *Auxology '88. Perspectives in the Science of*

- Growth and Development*, pp 2272–234. – Smith-Gordon, London and Nishimura, Niigata-Shi.
- Eiben, O.G. (1998) Growth and maturation problems of children and social inequality during economic liberalisation in Central and Eastern Europe. – in Strickland, S. S. – Shetty, P. (Eds) *Human Biology and Social Inequality*, pp 76–95. – Cambridge University Press, Cambridge (oral presentation in London, in 1996).
- Eiben, O.G. (2003) *Körmend ifjúságának biológiai fejlettsége a 20. század második felében* [Biological Developmental Status of the Körmend Youth in the Second Half of 20th Century (in Hungarian)]. – *Körmendi Füzetek*, p 265. Körmend (Hungary).
- Eiben, O. G. – Barabás, A. – Pantó, E. (1991) *The Hungarian National Growth Study I. Reference Data on the Biological Developmental Status and Physical Fitness in the 1980s*. – *Humanbiologia Budapestinensis*, Vol. 21 p 123. Budapest.
- Eiben, O. G. – Barabás, A. – Kontra, G. – Pantó, E. (1996) Differences in growth and physical fitness of Hungarian urban and rural boys and girls. – *Homo*, 47; 191–205.
- Eiben, O. G. – Pantó, E. (1985) Adatok a magyar ifjúság biológiai fejlődéséhez a társadalmi tényezők függvényében [Data to the biological development of the Hungarian youth, in function of socio-demographic factors (in Hungarian with an English summary)] – *Anthropológiai Közlemények*, 29; 45–72.
- Eiben, O. G. – Pantó, E. (1986) The Hungarian National Growth Standards. – *Anthropológiai Közlemények*, 30; 5–23.
- Eveleth, P. B. (1966) Eruption of permanent dentition and menarche of American children living in the tropics. – *Human Biology*, 38; 60–70.
- Eveleth, P. B. – Tanner, J. M. (1990) *Worldwide Variation in Human Growth* (2nd ed.). – Cambridge University Press, Cambridge.
- Fekete, S. (1955) A serdülés kora [Age at puberty (in Hungarian)]. – in Zoltán, I. (Ed.) *Nőgyógyászat* [Gynaecology (in Hungarian)] pp 34–36. – Művelt Nép, Budapest.
- Fleury (19th century) > *cit.* Boyd 1980.
- Frisch, R. E. – Revelle, R. (1969) The height and weight of adolescent boys and girls at the time of peak velocity of growth in height and weight. Longitudinal data. – *Human Biology*, 41; 536–559.
- Galton, F. (1873–74) Proposal to apply for anthropological statistics from school. – *Journal of the Anthropological Institute*, 3; 308–311.
- Grüsdoff, - (1894) > *cit.* Tanner 1981.
- Guarinoni, H. (1610) *cit.* Tanner 1981.
- Hanžek, M. – Gregorčič, M. (Eds) (2001) *Human Development Report – Slovenia 2000-2001* – Institute of Macroeconomic Analysis and Development and United Nations Development Programme (UNDP). Ljubljana.
- Horace (B.C. 1st century) > *cit.* Boyd 1980.
- Hulanicka, B. (1990) Physical development of boys at puberty as a reflection of social differences in population of the city of Wrocław. – *Materialy I Prece Antropologiczne*, 111; 21–45.
- Hulanicka, B. – Kolasa, E. – Waliszko, A. (1993) Age at menarche of girls as an indicator of the socio-political changes in Poland. – *Anthropologie et Préhistoire*, 104; 133–141.
- Hippocrates (B. C. 5–4th century) > *cit.* Ambrose.
- Isidore (6–7th century) > *cit.* Tanner 1981.

- Jampert, C. F. (1754) *De causis incrementum corporis animalis limitantibus*. – Fürstena, Halle.
- Komlos, J. (1989) The age at menarche in Vienna: The relationship between nutrition and fertility. – *Historical Methods*, 22; 158–163.
- Kralj-Čerček, L. (1956) The influence of food, body build, and social origin on the age at menarche. – *Human Biology*, 28; 393–406.
- Laslett, P. (1971) Age at menarche in Europe since the eighteenth century. – *Journal of Interdisciplinary History*, 2/2; 28–47.
- Lenner, A. (1944) Das Menarchealter. Eiben Untersuchung über der Einfluss verschiedener Faktoren auf des Menarchealter, – *Acta Obstetrica et Gynecologica Scandinavica*, 24; 113–164.
- Lerner, I. M. (1958) *The Genetic Basis of Selection*. – William Sonn, New York – London.
- Malcolm, L. A. (1971) *Growth and Development in New Guinea – A Study of the Bundi People of the Madang District*. – Institute of Human Biology, Madang.
- Malmio (1919) >cit. Tanner 1981.
- Malthus, T. R. (1798) *An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society*. – J. Johnson, London.
- Manniche, E. (1983) Age at menarche: Nicolai Edvard Ravn's data on 3385 women in mid-19th century Denmark. – *Annals of Human Biology*, 10; 79–82.
- Marinello, G. (1574) *Le medicine partenenti alle infermita delle donne*. – Valgriso, Venice.
- Marshall, W. A. – Tanner, J. M. (1986) Puberty. In Falkner, F. – Tanner, J. M. *Human Growth* (2nd ed.) Vol. 2; 171–210. – Plenum Press, New York—London.
- Martin-Guzman, M P. (1993) *The Construction and the Use of Level of Living Indicators*. –Madrid.
- Michelson, N. (1944) Studies in the physical development of Negroes. IV. Onset of puberty. *American Journal of Physical Anthropology*, 2; 151–166.
- Millot, J. (1952) *Biologie des races humaines*. – Armand Colin, Paris.
- Mistral, G. (1948)
- Montesquieu (1757) *Spirit of Laws* > cit. Tanner 1981.
- Népszámlálás [Census, year 1980. Detailed data based on the 2 percent representative sample (in Hungarian). – Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Pagliani, L. (1879) La sviluppo umano per età, sesso, condizione sociale ed etnica studiato nel peso, statura, circonferenza toracica, capacita vitale e forza muscolare. – *Giornale della Società Italiana d'igiene*, 1; 357–376, 453–491, 589–610.
- Paul of Aegina. (7th century) > cit. Boyd 1980.
- Paolo Zacchias (17th century) > cit. Boyd 1980.
- Pfaundler, M. (1916) *Körpermaßstudien an Kindern*. – Springer Verlag, Berlin.
- Post, J. B. (1971) Age at menarche and menopause: some medieval authorities. – *Population Studies*, 25;83–87.
- Raciborski, A. (1844) *De la puberté et l'age critique chez la femme*. – Baillière, Paris.
- Ravn, N.E. (1850) Menstruation Physiologi... – in Sjette og syvende Halvaarsberetning fra det kongelige medicinske Selskabs Statistiske Comite ved Professor Fenger. – *Bibliothek for Laeger* (3rd Series) 7; 1–17.
- Rigden, W. (1869) On the age at which menstruation commences. – *Transactions of the Obstetrics Society of London*, 11; 243.

- Rietz, E. (1906) Körperentwicklung und geistige Begabung. – *Zeitschrift für Schulgesundheitspflege*, 19; 65–98.
- Roberton, J. (1851) *Essays and Notes on the Physiology and Diseases of Women and on Practical Midwifery*. – Churchill, London.
- Roberts, D. F. (1985) La portée des modifications diachroniques de la taille et de la maturation. – *Bulletin et Mémoire de la Société d'Anthropologie de Paris*, 2; XIV/1; 3–8.
- Roberts, D. F. – Dann, T. C. (1967) Influences on menarcheal age in girls in a Welsh college. – *British Journal of Preventive and Social Medicine*, 21; 170–176.
- Roberts, D. F. – Dann, T. C. (1975) A 12-year study on menarcheal age. – *British Journal of Preventive and Social Medicine*, 29; 31–39.
- Schaeffer, R. (1908) Über das Alter des Menstruationsbeginns. – *Archiv für Gynäkologie*, 84; 657–686.
- Shakespeare, W. (16/17th century) *As You Like It*.
- Shiloh, A. (1960) A study of the menarche among Jerusalem school-girls. – *HaRefuah*, 59; 305–307.
- Škerlj, B. (1927) Le début de la menstruation et la pigmentation. – *Anthropologie*, 5; 267–270.
- Škerlj, B. (1932) Menarche und Klima in Europe. – *Zeitschrift für Ethnologie*, 63; 413–414.
- Škerlj, B. (1947) Menarcha in prehrana. – *Zdravstveni vestnik*, 16; 55–60.
- Stratz, C. H. (1908) Menarche und Tokarche. – *Verhandlungen der deutschen Gesellschaft für Gynäkologie*, 12; 777–780.
- Tanner, J. M. (1966) *Growth at Adolescence* (2nd ed.). – Blackwell Scientific Publications, Oxford.
- Tanner, J. M. (1981) *A History of the Study of Human Growth*. – Cambridge University Press, Cambridge.
- Tanner, J. M. (1986) Growth as a mirror of the condition of society: Secular trend and class distinction. – in Demirjian, A. – Brault Dubuc, M. (Eds) *Human Growth: A Multidisciplinary Review*. pp 3–34. – Taylor and Francis, London-Philadelphia.
- Tanner, J. M. (1989) *Foetus into Man. Physical Growth from Conception to Maturity* (2nd ed.) Castlemead Publications, Ware.
- Thoma, A. (1960) Age at menarche, acceleration and heritability. – *Acta Biologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 11; 241–254.
- Varro (B.C. 1st century) > cit. Boyd 1980.
- Venette, N. (1696) *De la génération de l'homme ou tableau de l'amour conjugal...* – Joly, Cologne.
- Villermé, L. R. (1828) Mémoire sur la mortalité en France dans la classe aisée et dans la classe indigente. – *Mémoire de l'Académie de Médecine*, 1; 551–599.
- Villermé, L. R. (1829) Mémoire sur la taille de l'homme en France. – *Annales d'hygiène publique et de la médecine légale*, 1; 551–599.
- Vincent of Beauvais (Vincentius Bellovancensis (reprinted in 1591) > cit. Tanner 1981.
- Whitehead, J. (1847) *On the Causes and Treatment of Abortion and Sterility*. – Churchill, London.
- Wilson, D. C. – Sutherland, A. (1950) Further observations on the age of menarche. – *British Medical Journal*, 2; 862–866.

WHO (World Health Organisation, 1978) *Recommendations of an International Conference on Primary Health Care. Declaration of Alma-Ata* – WHO Regional Office for Europe, Copenhagen.

A MENARCHE ÉLETKORA ÉS A CSALÁD TÁRSADALMI HELYZETE

Összefoglalás

A szerzők felvázolják a leányok biológiai érésének folyamatát, amelynek a menarche megfelelő indikátora. Sorra veszik a pubertás kezdetének humánbiológiai feltételeit: a biológiai/fiziológiaiakat (pl.: a növekvő női szervezet fejlődési állapotát, a kritikus testtömeget stb.) és/vagy a környezeteket, ökológiaiakat és gazdaságiakat (pl.: a klímát, a táplálkozást, a család társadalmi helyzetét, a városi és vidéki életmódot stb.).

Rövid áttekintést adnak a menarche életkorának évszázados változásairól, amely a szekuláris trend részjelenségének tekinthető.

Érintenek néhány olyan kérdést, amelyet általában a menarche életkorát befolyásoló faktornak tartanak. (1) *Klíma*: ma úgy gondoljuk, hogy a klíma hatásának kisebb szerepe van, mivel azt a gazdasági-társadalmi helyzet több jelentős hatása fölülmúlja. (2) *Táplálkozás*: a humánökológia állítása szerint a gyermekek növekedését befolyásoló tényezők közül az egyik, ha nem a legfontosabb a táplálkozás. (3) *Szekuláris trend*: az ugyanazon a területen élő népesség egymást követő nemzedékeiben a nagyon különböző antropológiai vonásokban megfigyelhető hosszú távú, szisztematikus változások világjelensége (Eiben, 1988). A világ különböző részeiből származó adatok a menarche egyre korábbi kezdetét mutatják. Ma a menarche életkora körülbelül 12,6–12,8 év. (4) *Felépítésbeli összefüggések*: Van bizonyos kapcsolat a testfelépítés és a biológiai érés között, és a „kritikus testtömeg” szintén befolyásolja a pubertás kezdetét. (5) *Öröklés*: a genetikai típus, a környezeti körülmények, a kettő összefüggése és interakciója befolyásolják a biológiai érést. A menarche életkorának örökölhetősége 88,2% > H > 72,2%. (6) *Rasszok, etnikai csoportok*: Az általános migráció a 20. század utolsó harmadában világszerte olyan intenzív volt, hogy a menarche életkorának etnikai csoportok szerinti különbségeit tekintve ez a fajta kérdésfeltevés elvesztette jelentőségét. (7) *Társadalmi-gazdasági helyzet*: A társadalmi egyenlőtlenségeknek a gyermekek növekedésére és érésére gyakorolt hatását körülbelül 180 évvel ezelőtt vizsgálták tudományosan. Számos szerző fedte fel a társadalmi tényezők növekedésre és érésre gyakorolt hatását. Tudományosan bizonyított tény, hogy a jobb környezeti állapot, a jobb családi háttér (anyagi és kulturális értelemben egyaránt) segíti a növekedés látható megnyilvánulását. A szerzők kimutatnak társadalmi osztályok szerinti különbségeket a leányok pubertásának kezdetében: az alsóbb társadalmi rétegekből származó leányok később érnek, mint a felsőbb társadalmi csoportokból szár-

mazók. A szegény lányok kedvezőtlen családi háttere késlelteti érésüket, t. i. menarchéjük későbbi életkorban jelentkezik, amint a világ különböző részein gyűjtött nagymennyiségű adat ezt alátámasztja. A növekedési/érési tanulmányok fontos tanulsága, hogy a testméretek és az érési jellemzők, t. i. a menarche életkora nagyon objektív mérőszámok, amelyek a megismételhetetlen társadalmi eseményekre és/vagy változásokra pontos és nagyon gyors és érzékeny választ adnak.

Tábla:

1. *Magyar fiúk és lányok pubertásának kezdete szülei iskolázottsági szintje szerint*
(N=39 035, status quo/probit analízis, medián értékek években, Magyar Nemzeti Növekedésvizsgálat, Eiben, 1987)
Táblafej: Szülők iskolázottsági szintje; Oigarche életkora; Menarche életkora
Oldalszöveg: Apák: Befejezetlen elemi iskola, Befejezett általános iskola, Szakiskola, Középiskola, Főiskola/egyetem
Anyák: Befejezetlen elemi iskola, Befejezett általános iskola, Szakiskola, Középiskola, Főiskola/egyetem
Az egész magyarországi minta

Ábra:

- I. *A menarche életkorának változásai Körmenden a 20. század második felében*
(medián értékek években)
x tengely: a vizsgálatok időpontja
y tengely: a menarche életkora években

BORSOD MEGYE 1786–1787. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁSÁNAK FORRÁSKRITIKAI ELEMZÉSE¹

FARAGÓ TAMÁS

1. Bevezető

II. József 1784-ben elrendelte a Lajtán túli tartományokban 1777-ben átdolgozott és pontosított népszámlálási rendszer bevezetését a Magyar Királyság területén is, mely egy alapfelvételt és annak évről évre történő folyamatos revízióját jelentette. Magyarországon az alapfelvétel 1784/85-ben zajlott le, melyet 1786-ban és 1787-ben revideáltak, utána azonban az új török háború miatt a művelet további folytatását leállították. E népszámlálás ránk maradt töredékes eredményei – melyek főként a községsoros megyei összesítőket jelentik, sajnos nem a név szerinti família lapokat – modernkori népességtörténetünk egyik legértékesebb információs bázisát alkotják. Ez ugyanis az első olyan nagy területet átfogó forrásunk, amely egyrészt minden államigazgatási hátsó szándék ellenére alapjában népességet és nem pusztán adózókat, vagy családfőket írt össze, másrészt egységes rendszer szerint, tábláit, fogalmait meghatározva és előre elkészített kitöltési utasításokkal ellátva, folyamatos ellenőrzés és korrekció mellett készült, harmadrészt pedig a Határőrvidék kivételével az egész államterületre, azon belül minden privilegizált és nem privilegizált lakosra kiterjedt. Korábbi híres országos forrásaink vagy csak az adózókat írták össze (1715., 1720. és 1728. évi országos összeírások), vagy kimaradt belőlük a hazánkban több helyütt is jelentős létszámú nemesség (Conscriptio Animarumok), vagy nem voltak országos jellegűek, vagyis a legjobb esetben is csak egyetlen politikai vagy egyházmegye adatait foglalták magukban. Nem beszélve arról, hogy ez a forrásunk az első, amely a modern statisztikai felmérésekhez hasonlóan, mint fentebb már említettük, egyenkénti háztartásalapú rendszerben készült.

Az 1784–1787 között végrehajtott első népszámlálásunk jelentőségét a magyar történettudomány hosszú ideig nem ismerte fel, ami szorosán összefüggött azzal a ténnyel, hogy a 19. század végéig – 20. század elejéig a történészek nem

¹ Készült az MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport hosszú távú népességtörténeti kutatásainak keretében az OTKA 30 312. sz. kutatási támogatás segítségével.

igazán érdeklődtek a népesség mint kutatási téma iránt. A József kori népszámlálás szűkebb szakmai köztudatba való bevitele lényegében egy alapos történeti forrásismerettel rendelkező statisztikus, Thirring Gusztáv nevéhez fűződik, aki a 20. század elejétől folyamatosan dolgozott a népszámlálás adatsoraival (Thirring 1911, 1931, 1931a, 1937), majd 1938-ban összefoglaló monográfiában (Thirring 1938) közreadta az általa összegyűjtött, főként megyei részletezettségű adatsorokat egy alapos tartalmi értékelés kíséretében. Igazán ismertté szélesebb körben forrásunk azonban csak 1960-tól, Dányi Dezső és Dávid Zoltán országos községsoros adatközlésétől (Dányi – Dávid 1960) kezdve vált. Az óta mind az országos, mind a helytörténeti jellegű kutatások rendszeresen használják és idézik adatait.

Jelen írást a népszámlálás anyagának kritikai feldolgozása iránti igény hozta létre. Az 1960. évi, tartalmilag nem teljes körű és területileg is hiányos közlés óta ugyanis számos újabb részadat került elő, és a már ismert adatsorokkal dolgozva kiderült, hogy még korántsem oldottuk meg a forrás kritikai vizsgálatát. Eddig ugyanis a felhasználók az 1785–1787 közötti népszámlálási összesítőket többnyire úgy kezelték, mint a modern statisztikai adatközléseket: elfogadták, vagy bírálták az alkalmazott kategóriákat, ténylegesen azonban senki sem próbálta meg az adatsorok pontosságának ellenőrzését elvégezni. Ahogy ma is igen ritka a jelenkori népszámlálások megbízhatóságával kapcsolatos hazai vizsgálat (Rózsa 1997), úgy hosszú ideig e régi népszámlálás adatainak megbízhatóságával kapcsolatban sem merültek fel kételyek. Ismereteink szerint először Wellmann Imre fejezte ki kétségeit az adatok pontosságával kapcsolatban az 1970-es években, azt állítva, hogy a népszámlálás összeírási műveleteiből a lakosságnak legalább 10 százaléka kimaradt (Wellmann 1979, 1989), majd kritikáját ezt követően – valószínűleg tekintélyelvi alapon – mások is átvették (Kováts 1981). Ténylegesen azonban Wellmann Imre nem végzett komolyabb forráskritikai ellenőrzést, az általa a népszámlálás pontatlanságára bizonyítékként felhozni vélt Fejér megyei hibák és adatkimaradások pedig tévedésnek bizonyultak (Fragó 1991). Az 1970-es években a Mezőgazdasági Múzeum agrártörténeti munkálatainak keretében Veress Éva kísérletezett a forrás adatbankba szervezésével és kritikai ellenőrzésével, ez a munka azonban néhány megye adatainak rögzítése után félbemaradt.

Az első komoly kritikai elemzést Dányi Dezső (1985) készítette, aki a rendelkezésére álló 27 megye 1785 (két esetben 1786) és 1787 közötti adatváltozásait lineáris regresszió-elemzés segítségével vizsgálta. Dányi elemzései során arra az eredményre jutott, hogy a népszámlálási összesítők valós, elfogadható mértékű és irányú demográfiai változásokat tükröznek, viszont a társadalmi csoportokkal, foglalkozásokkal kapcsolatos 1786-ban és 1787-ben végzett adatkorrekciók véleménye szerint nem megbízhatóak (Dányi 1985. 88, 96). Nevezett szerző vizsgálatának azonban a fontos új megállapítások mellett volt néhány gyengesége. Egyrészt csak a megyei összegzések eredményeire épített,

melyek viszonylag kevés elemet tartalmazó adatsorokat szolgáltatottak.² Másrészt a megyei összegzések az egyes települések értékeinek változásait csak nagyon visszafogottan közvetítik, ugyanis a számos helyen előforduló településenkénti adatcsökkenések részben visszafogják a nagyobb mértékű növekedések többletét. Miután utóbbiak gyakorlatilag levonódnak a két adatsor közötti különbségből, a megyei összesítők csak körülbelül felére redukáltan mutatják a két népszámlálási összegzés mögött levő települések közötti tényleges adatkülönbségeket. Harmadrészt Dányi társadalomszerkezeti megállapításai a forrás legkevésbé megbízható adatain alapulnak (tisztviselők, katonának alkalmasak és a szerző által mesterségesen képzett „termelő” csoport). Nem elemezte a kategóriacsoportban legjobb „paraszt”, illetve a legtöbbször előforduló „szelér” adatokat elvi kifogások alapján, továbbá az általa használt „18 év alattiak” kategóriájában mindössze csak a „sarjadék” (vagyis a 18 évnél fiatalabb nem örökös fiúk) szerepel, ami igen messze áll a társadalmi értelemben „fiúnak” (vagyis gyermeknek) tekintett, és ily módon összeírt népességtől, és minden valószínűség szerint területenként megállapíthatatlan torzításokat is rejt magában.³ Negyedrészt Dányi nem vonta be elemzése körébe a házak és famíliák (mint később látni fogjuk, igen jó minőségű) adatait, és nem elemezte behatóbban a vándormozgalmakról szóló információkat sem. (Utóbbiak egyébként az 1960-ban kiadott kötetbe is csak igen összevont formában kerültek be.) Végezetül nevezett szerző egy rövid, Heves megye 32 települését felölelő táblázattól eltekintve (ahol az úrbéri tabellában és a népszámlálásban szereplő parasztszámát vetette össze) nem vont be más forrást a népszámlálás eredményeinek elemzésébe (Dányi 1980: 199–200). Hangsúlyozni szeretnénk azonban, hogy a felsorolt kritikai megjegyzésekkel együtt is Dányi Dezső megközelítése, kérdésfelvetései és alkalmazott módszerei jelentették évtizedek óta az első érdemi előrelépést Thirring Gusztáv 1930-as évekbeli elemzéseire képest, és kutatásai jelen vizsgálat létrejövételéhez is alapvető ösztönzést és ötleteket szolgáltatottak.

Fentiekből következik, hogy amikor felmerült az ötlet, hogy az eddig nem teljes körűen és nem egyetlen kiadványban, hanem részletekben több helyütt megjelentetett, újabb levéltári kutatások alapján számottevően kibővített népszámlálási forrásanyagot egységes rendben, adatbázisba szervezve adjuk közre, akkor ez logikusan vezetett annak felismeréséhez is, hogy az eddigieknél alaposabban kell feltárnunk a népszámlálás készítésének történetét, és ezúttal részletesen meg kell vizsgálnunk adatainak pontosságát is. Az összeírási műveletek történetét Őri Péter dolgozta fel (Őri 2002, 2003), e sorok írója pedig Borsod

² Dányi Dezső három kivétellel csak azokat az adatokat használta, amelyeket Thirring Gusztáv még 1938-ban közzé tett (Thirring 1938. 106–110).

³ Attól függően ugyanis, hogy hány „örökös” írtak össze a helyi szokásoknak és/vagy az összeírók véleményének megfelelően, különböző mértékű lehet a maradék „sarjadék” száma és aránya, és akkor az ezt tovább zavaró, fiatalkorúakat gyakran érintő hiányos összeírás problémáját még nem is említettük.

megye adatait választva a kísérlet terepéül, részben az összeírás adatainak tartalmi elemzését végezte el (Faragó 1997, 2002), részben jelen írásban az előbbiekkal összefüggésben készített, az adatok megbízhatóságára vonatkozó eredményeit adja közre.

Borsod megye kiválasztására két ok miatt került sor. Egyrészt Miskolc város népességtörténetének monografikus vizsgálata (Faragó 2000, 2002) során majd minden ilyen elemzéshez szükséges forrást megismertünk és összegyűjtöttünk, másrészt Borsod azon néhány megye közé tartozik, ahol két időmet-szetben állnak rendelkezésre a népszámlálás községsoros összesítői. Sajnos a népszámlálás első, 1785. évi megyei példányának nem akadtunk nyomára, rendelkezésünkre áll viszont annak 1786. és 1787. évi revíziója, melyek példányaikat egymással és más korabeli forrásokkal összevetve lehetségesnek látjuk forrásunk pontosságának ellenőrzését.⁴

2. Az összeírás alapegységei: települések, házak és familiák

A népszámlálás összeírási gyakorlata a fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint a következő volt. Az összeíró biztosok – rendszerint a nemesi várme-gye tisztviselői (esküdtek és/vagy szolgabírák) – „kiszálltak” a helyszínre, ösz-szehívták a családfőket⁵, akikkel bediktáltatták háznépük adatait, illetve 1786-ban és 1787-ben az azokban esett változásokat. Az adatok változását valószínűleg feljegyezték, és később korrigálták az előző évi községi és megyei összesítőkön, de nem zárható ki az sem, hogy a magukkal hozott eredeti familia lapokon a halottak, eltávozottak áthúzásával, illetve a születettek, újonnan ér-kezettek hozzáírásával oldották meg az adatváltozások rögzítését.⁶

II. József és a központi kormányhatóságok 1786. januári rendelkezése (Thirring 1938. 159–160, 186–187) ugyan a népességi változások nyilvántar-tására szolgáló népességi könyvek (Populations Bücher, populationum libri) felfektetésével vélték a problémát megoldhatónak, ez azonban a kor magyaror-

⁴ Elemzésünkhöz a népszámlálás 1786. és 1787. évi összegzéseinek Borsod megyei Le-véltárban található példányaikat használtuk (Borsod Megyei Levéltár [a továbbiakban BML] IV. 501/i).

⁵ Az összeírás köznép számára nem túl szimpatikus légkörét jól illusztrálhatja egy ka-zincbarcikai nemes ügye, aki annak ellenére, hogy 1787 nyarán a nemesek hadnagya szemé-lyesen a „revisor urak” elé hívatta, a szőlőben maradt mondván, hogy „elég ha a felesége otthon van”. A község utólag tanúsítja, hogy az összeírástól való távolmaradásának oka „az ő nagy tudatlansága és felesége által lett ijesztetése volt félvén attul, hogy bizonyosan megve-rettetik...” (BML IV. 501/i Fasc. 36. No. 36. Fr. 1. 1787. június 7.).

⁶ A megmaradt (nem borsodi) települések familia lapjai e gyakorlat folytatását mutatják. Feltehetőleg ez volt a legpraktikusabb és legkevesebb munkával járó megoldása a feladat elvégzésének.

szági viszonyaihoz képest irreális elképzelés volt.⁷ Az arra kötelezett népszerű könyvvezetők jó része vagy nem tudta feladatát ellátni, vagy megtagadta annak végrehajtását,⁸ így az eddig látott településenkénti népességváltozásokat mutató anyagok mindig vagy egy szabályszerű név szerinti összeírás formáját mutatják (Óbuda, Tokaj, Miskolc), vagy az eredeti adatok törlésével és/vagy kiegészítésével készültek (Felnémet, Eperjes), sohasem a – valószínűleg ténylegesen nem is létező – népszerű könyveken alapultak.⁹

A feljegyzett változások alapján a családapokból mindhárom évben (Erdélyben valószínűleg csak 1786-ban és 1787-ben) újra és újra településenkénti,¹⁰ az utóbbiak felhasználásával pedig településsoros megyei összesítők készültek, végül az eredményeket megyesoros formában összegezték a legfelsőbb kormányzati szervek számára. Nyilvánvaló, hogy a bécsi udvar által megadott, mai szemmel nézve is igen rövid készítési határidők,¹¹ a munka elvégzésére rendelkezésre álló kasszák, és az ilyen típusú adminisztratív munkában még eléggé járatlan személyi apparátus, valamint a népesség alacsony írástudása és a munkával kapcsolatos értetlensége következtében az összeíró ívek önkéntesre való alkalmatlansága, illetve az arra hivatottak „populáris könyvek” vezetésére való hajlandóságának hiánya miatt nem igazán volt az összeírás és a revíziók elvégzésére ennél jobb megoldási lehetőség. Az adott körülmények között viszont – a fentiekből következően – természetesen számolnunk kell azzal, hogy az így létrejött forrás mai pontosság-igényünknek részadatai tekintetében talán nem mindig fog minden szempontból megfelelni. Bizonyosra vehető például, hogy a bementett életkorok pontatlanok voltak, ezzel azonban – tegyük hozzá, hogy sajnós – nem kell foglalkoznunk. A népszámlálás készítése során tervezői ugyanis az akkoriban szokásos gyakorlatot követték, vagyis az előre elképzelt végső adatsorra voltak kíváncsiak, és az összeírás részleteit és annak

⁷ Hasonló rendszert ismereteink szerint Európában egyedül csak a svédországi evangélikus egyház tudott bevezetni (Tedebrand 2002). A magyarországi állandó népességnyilvántartási rendszer majd 200 évvel II. József rendelkezései után, teljesen más kulturális, technikai és igazgatási feltételek közepette jött létre.

⁸ A sajkókazinci református prédikátor például azt jelenti a megyének, hogy van ugyan „populáris könyv”, de nem vezet benne a változásokat, mert „azzal nem tartozik”. (BML IV. 501/i Fasc. 36. No. 36. Fr. 1. 1787. június 7.)

⁹ Thirring Gusztáv (1938. 7–9) és Dányi Dezső (1980. 201) a rendelkezések alapján még feltételezte a népesség-nyilvántartási könyvek rendszerének működését, azt gondolva, hogy a megyék által őrzött köteteket II. József halála után a kataszteri felmérés eredményeihez hasonlóan a nemesség elpusztította. Ezzel szemben a tény az, hogy eddig mind a kataszterből, mind a népszámlálás nominális anyagából kerültek elő töredékek több megyei levéltárban is, folyamatosan vezetett népesség-nyilvántartási könyvre azonban eddig még seholy sem leltünk rá, csak kitöltetlen mintapéldányokat találtunk.

¹⁰ A települési összesítőben egy-egy sorban a családapok összevont, számszerűsített adatai szerepeltek.

¹¹ Az évenkénti revíziók során egy település adatváltozásainak rögzítésére általában mindössze egyetlen (nagyobbak esetében kettő-három) nap állt rendelkezésre.

feldolgozását is eszerint tervezték meg. Noha menet közben a családalapokon számos egyéb fontos demográfiai adatot is rögzítettek (életkor, családi állapot, háztartáson belüli pozíció), ezeket összesített formában a férfiak házas állapota kivételével semmilyen szinten nem dolgozták fel.¹² Így ellenőrző vizsgálatunk csak azon adatok elemzésére irányulhat, melyek ránk maradtak, ezek pedig többnyire csak a községsoros megyei összesítők. Az egyéni családalapok gyakorlatilag teljes körűen elpusztultak, így az ott rögzített többletadatok utólagos feldolgozására ma már nincs lehetőségünk.¹³

A megyei összesítők első és alapvető fontosságú adatsorozatját az összeírás alapegységei, a települések, a házak és a háztartások képezik. Az adatok ellenőrzését most, és az ezután következőkben az alábbi logikai sorban végezzük: amennyiben lehetséges, megnézzük, hogy a népszámlálás adatsorai hogyan viszonyulnak más korabeli források információihoz, utána elemezzük az adatok belső logikai kapcsolatait, illetőleg a rendelkezésünkre álló két népszámlálási példány alapján az 1786 és 1787 közötti adatváltozások realitását.

Kezdjük a településekkel. A korabeli Borsod vármegye településállományának felmérésére vonatkozólag a rendelkezésre álló két népszámlálási összesítőn kívül további három forrást tudunk felhasználni: az 1770 körül készült, már a korabeli adminisztráció által is még évtizedekig alapforrásnak tekintett úrbérrendezési tabellákat, a korabeli megyei dicalis adóösszeírásokat (jelen esetben a csaknem egykorú 1785/86. évit használtuk),¹⁴ valamint az 1772–1808 között készült, az országos leíró statisztikai forrásokat összesítő „történeti helységnévtárát” (Faragó 1999a), melynek Borsod megyei kötetét Barsi János (Barsi 1991) állította össze. A források egymással történő összevetéséből (1. táblázat)¹⁵ egyértelműen kiviláglik azok egyetértése abban, hogy hány és milyen mezőváros és falu létezett a megyében a 18. század végén. Komolyabb hiányosságok csak a korábban készült úrbérrendezési tabellánál látszanak, azonban többnyire ezek is indokolhatóak. (A 13 hiányzó faluból négy 1770 után keletkezett, három az összeírás idején még valószínűleg lakott pusztá, négy nemesi falu, kettőt pedig

¹² Lényegében a családalapok táblafeje azonos volt a községi, megyei és országos összesítőkével (másképp fogalmazva az összeírás tábla azonos volt a feldolgozásával). Hiába vettek fel tehát ennél több információt az egyének összeírása során, ezek feldolgozása számára nem volt rovat a különböző összegzéseken, így arra nem is kerítették sort.

¹³ A mai országterület anyagát őrző levéltárakban ismereteink szerint összesen három falu és egyetlen város József kori népszámlálásainak familia lapjai találhatóak meg (Bácskai 1965–1969).

¹⁴ Az úrbéri tabellák eredményeit Tóth Péter kéziratos összegzése alapján használtuk (BML XV. 28. Tóth Péter történeti adatgyűjtése), az adóösszeírás lelőhelye: BML 501/b Mat. III. Fasc. I. No. 1820.

¹⁵ Minden táblázat és ábra forrását az 1786. és 1787. évi Borsod megyei népszámlálási összesítők, illetve a szerző azok alapján végzett számításai képezik, így a forrásmegjelöléseket a fenti anyagokon mellőztük.

valószínűleg Heves megyében írtak össze.).¹⁶ A szakmai közhiedelmekkel el-
lentétben lényegében még az adóösszeírás is pontosnak nevezhető ebből a
szempontból nézve, hisz mindössze egyetlen, Szabolcs megyével határos Tisza
menti falu, Tiszakürt hiányzik belőle, s nem zárható ki, hogy ennek is van kor-
rekt magyarázata.¹⁷ A települések összeírása során valójában az egyetlen zavart
az okozza, hogy a megyében két ikerfalu is létezett, az egymással gyakorlatilag
összeépült belterületű Alsó- és Felsővadna, illetve Alsó- és Felső-Barczika,
melyeket az egyes források hol külön, hol együttesen vettek számba. (Nép-
számlálásunk mindkét ránk maradt évében az együttes számbavételt alkalmaz-
ta.)

Más a helyzet a puszták esetében. Miután ezek közigazgatásilag rendszerint
nem önálló települések, s ha van is lakójuk (de általában nincs, vagy nem állandó
lakos és rendszerint közvetlenül, személyében nem adóköteles¹⁸), többnyire
nem szerepelnek külön a korabeli forrásokban. Az úrbérrendezés például egyet-
len pusztát sem említ, az adóösszeírás mindössze négy, az 1786-os népszámlá-
lás pedig 20 pusztát sorol fel. Forrásainkat összesítve azonban 97 pusztát emlí-
tését találjuk meg Borsod megye területén a 18. század végén. Ez az eredmény
több szempontból is meglepő. Egyrészt kiderül, hogy még a pontosság maxi-
mális igényével készült 18. század végi helységnévtár adatsorai sem hiánytala-
nok: a helységnévtár alapját képező országos források összeállítói ugyanis általá-
ban „hozott anyagból” dolgoztak, s többnyire nem rendelkeztek azzal a lokális
helyismerettel, amely elegendő lett volna egy-egy megye településszerkezeté-
nek teljes körű átlátásához. (Esetünkben például az 1787. évi népszámlálás egy-
egy faluhoz vagy mezővároshoz kapcsolódóan 9 olyan pusztát nevezett meg,
amely az országos áttekintésű legismertebb leíró statisztikai forrásokat egymás-
sal összevetve feldolgozó helységnévtári összeállításban nem szerepel.) Más-
részt a nagyszámú puszták létezése egy, a déli sávjától eltekintve nem kifejezet-
ten alföldi típusú vármegyénél legalábbis meglepő.

¹⁶ A Miskolc környéki ipari települések (Óhuta, Újhuta, Massa és Hámor) 1770 után ke-
letkeztek, és egyébként sem igazán tartoztak bele a jobbágyság úrbérrendezés által hivatalo-
san nyilvántartani szándékozott rendszerébe. Az ugyancsak hiányzó Gelej, Hejőkürt,
Járdánháza és Lénárdaróc főként kismesek által lakott települések, Jákfalva, Mónosbél és
Nyék pedig az úrbéri tabella készítésének idején még lakott puszták. A Borsod megyei adatok
között nem szereplő Bekölczét és Felsőtárkányt pedig vagy a Heves megyei hatóságok dol-
gozták fel, vagy összeírásuk nem készült el, illetve elkallódott. (Utóbbiakat még érdemes
lenne a Heves megyei levéltári anyagban ellenőrizni.)

¹⁷ Ezen kívül egy másik falu, Sajóvelezd részadatait nem közlik, mert tűzvész miatt át-
meneti adómentességet kapott.

¹⁸ Vagy azért, mert családtag illetve szolga állapotú (ekkor családfeje, gazdája adózik he-
lyette), vagy azért mert nemesi alkalmazott, s mint ilyen, adómentes.

1. Borsod megye települései, pusztái és lakott helyei az 1780-as években

Település kategória	Források említései					
	úrbér- rendezési tabella 1770	adóösszeírás 1785/86	népszámlá- lás 1786	népszámlá- lás 1787	helység- névtár ^a "1790"	említés összesen
Mezőváros	10	10	10	10	10	10
Falu	154 ^b	166 ^c	166 ^d	166 ^d	168 ^e	168
Puszta		4	20	71	88	97
Egyéb					26	31 ^f
Összesen	164	180	196	247	292	306
Az említések aránya (százalék)						
Mezőváros	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
Falu	91,7	98,8	100,0	100,0	100,0	
Puszta	0,0	4,1	20,6	73,2	90,7	
Egyéb	0,0	0,0	0,0	0,0	83,9	
Összesen	53,6	58,8	64,7	81,4	95,4	

^a 1770–1808 közötti leíró statisztikai források utólagos egyesítésével keletkezett összeállítás.

^b Alsó- és Felsővadna külön szerepel, 13 falu hiányzik.

^c Tiszakürt adata hiányzik, Alsó- és Felsővadnát külön, Alsó- és Felsőbarcikát együtt írták össze.

^d Alsó- és Felsővadnát valamint Alsó- és Felsőbarcikát együtt írták össze.

^e Az összeállítás Alsó- és Felsővadnát, illetve Alsó- és Felsőbarcikát külön szerepelteti.

^f További 5 lakott külterület adata a görögkatolikus "Pfarropographie" kéziratából származik.

Forrásaink a pusztákon túlmenően említettek még számos külterületi lakott helyet is (2. táblázat). Ezek többsége vendéglátóhely: út menti fogadók, vendéglők és korcsmák, de szerepel közöttük vadórház és üvegcsúr (vitriaria), valamint több esetben szétszórt házak. Utóbbiak azonban gyakorlatilag mind egyetlen egyházi felmérés, az ugyancsak II. József által elrendelt lelkészrendezési munkálatok¹⁹ során készült német nyelvű plébánia-topográfiai („Pfarropographie”) említései: a lelkészek nem közigazgatásban, hanem hívekben (és a hívek földrajzában, vagyis nem a jogi, hanem a valódi települési viszonyokban) gondolkoztak. A dolognak azért van két szépséghibája. Egyrészt a plébániák 1785. évi részletes leírójegyzéke csak a római és görög katolikus

¹⁹ Az átszervezés kapcsán az uralkodó szabályoztatta az egyházközségi szervezetet figyelembe véve az egyes plébániák méretét, jövedelmének nagyságát, valamint a katolikus népesség számát és települési viszonyait. A munkálat kiindulását egy országos adatbázis, az említett plébánia topográfia felállítása képezte 1785-ben (Felhő – Vörös 1961).

lakosságot mérte fel, a szórványban élő protestánsok adatai nem szerepelnek benne, mely különösen Közép- és Kelet-Magyarországon, ahol a reformátusok és evangélikusok nagyobb számban éltek, jelentős hiánynak tekinthető. Másrészt a helységnévtár adatainak kiíratása kapcsán a plébánia topográfiai munkálatok közigazgatási megyékbe rendezett anyagát dolgoztattuk fel. Jelen vizsgálat alkalmával azonban összevetve azt a görög-katolikusok esetében a munkácsi egyházmegye kötetével,²⁰ kiderült, hogy az egyházmegyei kötetek adatai valamivel bővebbek, mint a politikai megyéké. A központi kormányzati hivatalnokai ugyanis az adatok megyék szerinti átcsoportosítása (a megyei kötetek összeállítása) során nem mindig jártak el megfelelő pontossággal a külterületi lakott helyek esetében, nem bíbelődtek velük sokat akkor, ha nem volt egyértelmű a helyhez kötődésük, hanem figyelmen kívül hagyták őket (ez különösen a szórt házakat érintette).

További figyelemre méltó jellemző, hogy – szemben a falvakkal és mezővárosokkal – a puszták és külterületi lakott helyek említése az egyes forrásokban meglehetősen esetleges. A két Pfarrrtopographie kötetet egy forrásnak tekintve a használt öt forrástípusból a puszták háromnegyed részét csak egy vagy két forrás említette, míg a külterületi lakott helyek megnevezése, mind fentebb már jeleztük, mindössze egyetlen forrásból származik. Minden forrásban mindössze egyetlen pusztát fordul elő (2. táblázat).

2. A mezővárosokon és falvakon kívül megnevezett helyek jellemzői

Településkategória	A források szerint			forrás említi				
	lakott	lakatlan	összesen	5	4	3	2	1
Puszták	27	70	97	1	4	17	42 ^a	33 ^b
Vendéglátó-hely	19	–	19	–	–	–	–	19 ^e
Gazdasági célú település ^c	2	–	2	–	–	–	–	2 ^e
Besorolhatatlan ^d	8	2	10	–	–	–	–	10 ^f
Összesen	56	72	128	1	35	17	42	64

^a Az 1787. évi népszámlálás és a helységnévtár adatai.

^b Kilenc pusztát csak az 1787. évi népszámlálásban, 24 pedig csak a helységnévtárban szerepel.

^c 1 üvegsűr (Répáshuta), 1 vadórház.

^d Két esetben csak nevet tudunk, nyolc esetben szétszórt házakat említenek a források.

^e Helységnévtári adat.

^f 5 helységnévtári adat a római katolikus „Pfarrrtopographie”-ből, 5 pedig a görög katolikus kötet kéziratából származik.

²⁰ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) A 40. 3. cs. 3. füzet.

Nézzük meg a különböző településtípusok járások szerinti megoszlását. Ennek két szempontból lehet jelentősége. Bár a járások közigazgatási határai mindig viszonylag gyorsan változtak, így hosszabb távú területi összehasonlításokra nem alkalmasak, azért mégis valami regionalitást visznek adatsorainkba, s ami esetünkben talán még ennél is fontosabb, bizonyos értelemben összeírási egységeket képeznek. Egy-egy járás településeit ugyanis meghatározott személyek írták össze, vagyis az adatok járásonkénti ellenőrzésével esetenként az összeírók személyére, munkájára és az adatok megbízhatóságára jellemző sajátosságok és eltérések is felderíthetőek.

A településállományra vonatkozó adatainkat járások szerint rendezve (3. táblázat) azt látjuk, hogy a különböző típusú települések és lakott helyek megoszlása a megyén belül viszonylag egyenletes. Borsod alföldi részén (mely nagyobb részben az egri, kisebb részben a miskolci járás területén található) nincs lényegesen több puszta, mint a felsőbb részek dombos területein, illetve folyóvölgyeiben. Úgy tűnik, hogy a 18. század végi „puszta” fogalma kapcsán – Borsod megye esetében legalább is biztosan – mellőznünk kell azokat a sztereotípiákat, melyek a szó láttán Alföldet és gémeskutat vetítenek az olvasó elé. Jelen alkalommal fontos az a tény is, hogy a népszámlálásban említett puszták területileg többé-kevésbé egységesen oszlanak meg, nincs olyan járás, ahonnan szisztematikusan hiányoznának. Ráadásul, ha ellenőrizzük népességi adatainkat, akkor abból megállapítható, hogy a népszámlálásban nem említett 26 puszta közül 23-ban nincs kimutatható lakosság. A három további hiányzó közül Kismucsony (20 római katolikus lakos) valószínűleg Mucsony falu része, Cegléd puszta (3 római katolikus lakos) Eger városával szomszédos – lehet, hogy ott írták össze. Egyértelműen mindössze egyetlen települést nem említ egyik népszámlálási példányunk sem: a Bábolna határában fekvő Tisza menti Ecsér pusztát (21 római katolikus lakos).

3. A településkategóriák megoszlása az 1787. évi népszámlálás járási beosztása szerint

Járas	Mezőváros	Falu	Puszta	Vendéglátóhely	Egyéb	Összesen	Mezővárosok és falvak aránya (%)
Egri	2	35	16	8	2	63	58,7
Miskolci	4	38	29	7	6	84	50,0
Sajószentpéteri	1	50	24	2		77	66,2
Szendrői	3	43 ^a	28	2	4	80	57,5
Megye összesen	10	166 ^a	97	19	12	304	57,9

^a Alsó- és Felsővadnát, illetve Alsó- és Felsőbarcikát egy településnek számítva.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy Borsod megyei adataink szerint a József-kori népszámlálás a falvak és mezővárosok esetében bizonyosan, a lakott puszták esetében majdnem bizonyosan teljes körű volt. 100 százalékos pontosságú megállapítást természetesen csak akkor tehetnénk, ha rendelkezésünkre állnának az eredeti összeíró lapok, melyek bizonyíthatnák, hogy az egyes puszták népességét az anyatelepülés lakóival együtt írták össze, erre azonban e forrástípus elkallódása miatt, mint említettük, ma már sajnos nincs lehetőség. Ahogy azonban a puszták adatait a megyei népszámlálási összesítő-kön feltüntették (összekapcsolva az anyatelepüléssel vagy az után külön felsorolva, de sok esetben csak apró betűvel annak neve alá írva), az arra utal, hogy minden valószínűség szerint az utóbbi, az anyatelepüléssel való együttes összeírás lehetett a gyakorlat. Egyébként érdemes megjegyezni, hogy a népszámlálás előtt röviddel végezték el a hadsereg által megbízott személyek (többnyire katonatisztek) az ország egészének katonai leírását, ahol nemcsak az egyes településeket, hanem azok katonai szempontból jelentőséggel bíró épületeit, tereptárgyait és domborzati viszonyait is szemügyre vették, és adataikat írásban rögzítették (Barsi – Csorba 1990). Mint fentebb már említettük, a népszámlálási munkálatokkal gyakorlatilag azonos időben, 1785-ben a római és görög katolikus „lelkészrendezés” érdekében készült, említett plébánia topográfiai gyakorlatilag az ország teljes településszerkezetét felmérték az egyházi személyzet segítségével. Ezen túlmenően a népszámlálás második revíziója idején, 1787-ben már folyt az ország katonai térképezése, sokhelyütt pedig a művelési ági kataszterek összeállítása is elkezdődött. Ilyen körülmények között tehát – véleményünk szerint – valószínűleg naivitás azt feltételezni, hogy lakott települések, házcsoportok véletlenül vagy szándékosan tömegesen kerülhettek el a népszámlálás összeíróinak figyelmét. Ezen a fentebb említett, Tiszabábolna határában fekvő Ecsér pusztá 21 lakosának esete sem módosít, hiszen a település egyébként az összes említett településnek 4, lakossága pedig a teljes lakosságnak nem egészen 0,2 ezrelékét (!) képviseli. (Ráadásul bizonyítékok híján egyértelműen az sem állítható, hogy lakói nem szerepelnek a Bábolnán összeírtak között.) Úgy véljük, hiba lenne, ha egyrészt a 17. század végi török háborúkat követő évtizedek, az ország újraszerveződése és részben újratelepülése körüli időszak bizonytalanabb viszonyait vetítenénk rá a 18. század vége jóval rendezettebb körülményeire, illetőleg a ritkán lakott Alföld vízrajzilag is rendezetlen viszonyait általánosítanánk a nyugati és északi domb- és hegyvidékekre vonatkozóan.

Demográfiai szempontból talán nem tűnik lényegesnek, de itt említjük meg az egyes településeket birtoklókkal kapcsolatos megfigyeléseinket. A népszámlálás 1786-ban és 1787-ben összesen 200 település (mezővárosok, falvak és néhány pusztá) esetében nevezte meg konkrétan annak birtokosát vagy birtokosait. E megnevezések 1787-ben az előző évhez képest 35 helyen (17,5%) változtak. Az eltérések három csoportba sorolhatóak. Hét esetben a korábbi egy-

házi birtokos helyett a kamara, illetőleg a Vallásalap tűnik fel (e változások II. József egyházügyi rendelkezéseivel – egyes szerzetesrendek feloszlatásával, lelkészrendezéssel – kapcsolatosak), 28 esetben pedig részben vagy egészben eltérő személyneveket találunk. Ezek között néhány esetben valódi birtokos változás gyanítható (például Mogyoródot 1786-ban az egri kis prépostság birtokaként jelölik, 1787-ben Sándor Lászlót és Ottlik Andrást nevezik meg birtokosként), a legtöbbször azonban inkább arról van szó, hogy a számos birtokost összefogó közbirtokosságok megnevezése esetében az összeírók nem követtek egységes szempontokat. Hol a magasabb rangúakat, hol a terjedelmesebb létszámú birtokos családok tagjait, hol a nagyobb méretű birtokok tulajdonosait nevezik meg (utánuk írva rendszerint az „és többen” kitétel), de van, hogy egyik évben neveket adnak, másik évben „nemesek” vagy „közbirtokosság” szót írnak e rovatba. A birtoklási adatok tulajdonképpen részletesebb elemzést kívánnának, azonban ezt most nem tartjuk feladatunknak.²¹

Ha Borsod megye település-kategóriáinak a népesség, illetve a házak száma szerinti megoszlását nézzük (4. táblázat), akkor az alábbiakat látjuk. A mezőváros, falu és puszta jogi kategóriái egyértelműen lakosságméret szerint is többé-kevésbé elkülönült településcsoportokat jelölnek. Borsod megyében a mezővárosok több mint kétharmada 2000 fő feletti települést jelent, de semmiképpen sem kisebbet 1000 főnél, egy-egy helység átlagos mérete a helyi viszonyok között kiugró méretű Miskolc városa nélkül is közel két és félezer lakos. A falvak több mint 70 százaléka ezzel szemben a 300 és 1000 fő közötti kategóriába esik, átlagos méretük nem egészen 600 fő. Végül a puszták nagyobbik része, mint említettük, nem rendelkezik kimutatható állandó lakossággal, a kisebbik felében pedig 100 főt rendszerint meg nem haladó méretű (átlagosan 30 főnyi) lakosság található. Házak szerint nézve egy mezőváros lakói körülbelül 400, egy falué közel 100, egy pusztáé pedig nem több mint 4 házat népesítenek be. Az I. ábra világosan mutatja, hogy demográfiai szempontból igazában csak a falvaknak és mezővárosoknak van jelentőségük, a lakosság elsősorban többsége ezekben él, nem a pusztákon és külterületeken.

A települések szintje alá menve a következő legfontosabb összeírási egységeket a házak és a famíliák (háztartások) képezik. Az előbbieket azért, mert a népszámlálási előkészületek (és a körülötte dúló vita) a házak megszámozásá-

²¹ Ilyen elemzésre példaként I. Bán Péter munkáját (Bán 1990). Egyébként 1787 nyarán felsőbb utasításra a megye végrehajtotta a birtokosok és az egyes helységekben használt nyelvek külön összeírását is (BML XV. 27/a, No. 30), melyből a miskolci és a sajszentpéteri járás példányait tudtuk használni. E forrás a népszámláláshoz képest a használt nyelv megnevezésén túl annyi többletet ad, hogy a közbirtokosságok esetében felsorolja az összes kisebb-nagyobb birtokost – gyakran 20-30 nevet ad, de Igricziben például 169, Mezőcsáton pedig 235 főt nevez meg –, illetve a kamarai kezelésű birtokok esetében megkülönbözteti a Vallásalap, valamint a diósgyőri kamarai uradalom alá tartozó településeket.

val kezdődtek²², és Borsod megyei adataink szerint az esetek körülbelül 70 százalékában egy házban egyetlen familia élt. A familia, mint összeírási alap-egység szerepelt, ugyanis az összeíró íveket familiánként kellett felvenni (és szintén megszámozni). A házak és familiák számának pontosságát azonban nem tudjuk más forrásból származó korabeli adatokkal megfelelőképpen ellenőrizni. A másfél évtizeddel korábbi úrbéri tabella és az egykorú adóösszeírás ház- és familia-adatai (a külön házat birtokló adóköteles familiák) ugyanis akár településkategóriánként, akár járásonként nézzük azokat, egyaránt csak körülbelül 40–50 százalékát teszik ki a népszámlálásban szereplőknek, még legjobb minőségű adatsorozatjaik sem érik el a 60 százalékos arányt (5. táblázat).²³

4. Borsod megye településeinek nagyság szerinti megoszlása az 1786-1787. évi népszámlálások szerint

Település-kategória	Népességszám											Átlag	
	ismeretlen	-49	50-99	100-199	200-299	300-499	500-999	1000-1999	2000-4999	5000-9999	10000 felett		összesen
	fő												
Mezőváros	–	–	–	–	–	–	–	3	6	–	1	10	2473 ^c
Falu	–	–	2	8	20	49	69	18	–	–	–	166	588
Pusztá ^a	49 ^b	18	2	2	–	–	–	–	–	–	–	71	30 ^d
Összesen	49	18	4	10	20	49	69	21	6	0	1	247	

	Házak száma											Átlag
	ismeretlen	-9	10-19	20-49	50-99	100-199	200-299	300-499	500-999	1000 felett	összesen	
Mezőváros	–	–	–	–	–	–	–	6	3	1	10	417 ^c
Falu	–	1	6	27	71	48	11	2	–	–	166	95
Pusztá	49	19	3	–	–	–	–	–	–	–	71	4
Összesen	49	20	9	27	71	48	11	8	3	1	247	

^a A puszták kategóriákba történő besorolását a két népszámlálás együttes adatai alapján végeztük el.

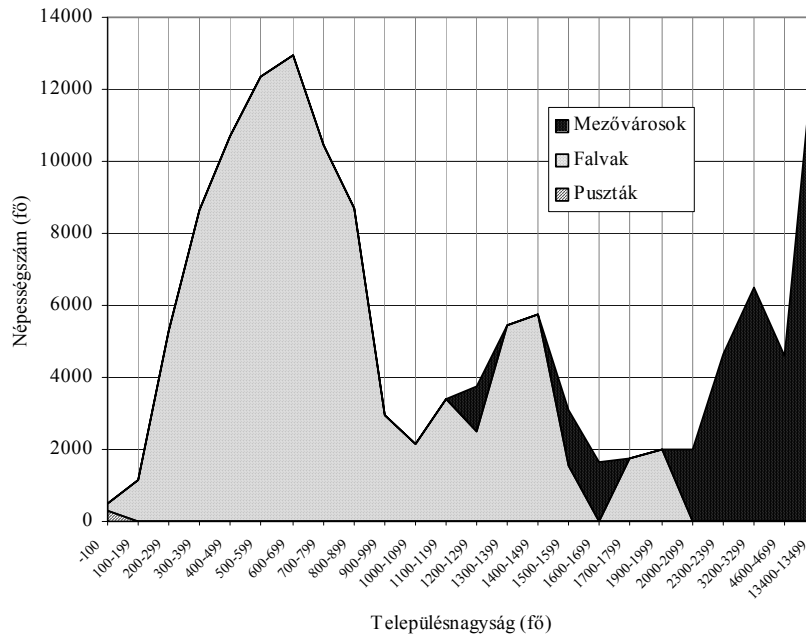
^b Túlnyomó többségükben valószínűleg nem volt állandó lakosság.

^c A torzítás elkerülése érdekében Miskolc nélkül számított adat.

²² A nemesség több helyütt kikérte magának, hogy a parasztházakkal együtt a nemesi tulajdonú épületeket is megszámozzák.

²³ Feltűnő egyébként, hogy a jóval korábban készült úrbéri tabella értékei a házat birtoklók esetében több ízben meghaladják a népszámlálással egykorú dicális adóösszeírás adatait. Ez minden valószínűség szerint visszavezethető egyrészt az alaposabb felmérésre, másrészt az átmeneti adómentességek figyelmen kívül hagyására, de szerepet játszhatnak benne adatfelvételi, szemléleti különbségek is. Az adóösszeírások ugyanis adataikat adózó familiánként vették fel, míg az úrbéri tabella a személyek (férfiak) jogállására koncentrált, így utóbbiban jobbagyként tüntették fel az együtt élő rokoncsaládok fejeit is, akik az adóösszeírásban csak név nélkül jelennek meg a „frater” rovatban, vagy közelebbi megjelölés nélkül második személyként (pl. 2 hospes) szerepelnek. A kérdés részletesebb elemzése azonban kívül esik jelen vizsgálat keretein.

^d Az ismert népességű puszták alapján.

I. Borsod megye népességének megoszlása a települések jogi kategóriái és nagyságcsoportjai szerint

Egyenként nézve a települések adatait az úrbéri tabellában sehol, az adóösszeírásban pedig mindössze egyetlen helyen találunk ház- és familia-többletet a népszámláláshoz képest. Massa adóösszeírásbeli ház- és familia-többlete azonban minden bizonnyal nem népszámlálási adatkimaradásra, hanem besorolási problémákra vezethető vissza. Egyrészt az adóösszeírás valószínűleg házas zselléreként jelölt meg olyan nem paraszti állapotú személyeket, akik másokkal együtt kamarai házakban laktak, másrészt a Diósgyőr határában kevéssel korábban létrejött két település, Hámor és Massa egymástól, valamint az anyatelepülés lakóitól történő elkülönítése a különböző forrásokban nem tűnik egyértelműnek. (Később látni fogjuk, hogy Hámor és Massa adatai, melyek lakossága semmilyen téren nem azonosítható a 18. század végi jobbágyparasztsággal, más téren is „kilógnak” adatsorainkból).²⁴ Jelen pillanatban tehát nem tehetünk

²⁴ Az adóösszeírás Massán 12, Hámorban 3 házas adózót adott meg, míg a házak száma az 1786. évi népszámlálásban 7, illetve 43. Hasonló mértékű és irányú az eltérés a familiák száma tekintetében is a két településre vonatkozó forrásadatok között.

mást, minthogy elfogadjuk a népszámlálás ház- és familia-adatait, ha csak a két népszámlálási időmetszetből nem derül ki valami, ami ezt megkérdőjelezi. Nézzük tehát az 1786. és 1787. évi adatok összevetésének tanulságait.

*5. Házak és familiák Borsod megyében a 18. század végén
különböző források szerint*

Település kategória	Házbirtokló adózó ^a		Ház	Adózó familia		Familia
	úrbéri tabella ^b	dicalis adóössze- írás	népszámlá- lás	úrbéri tabella ^b	dicalis adóössze- írás ^c	népszámlá- lás
	1770	1785/86	1786	1770	1785/86	1786

Települési típusok

Mezőváros	2858	2387	6170	3079	3467	7505
Falu	7906	7053	15723	8269	8885	18835
Pusztá		2	52		12	60
Megye összesen	10764	9442	21945	11348	12364	26400

Index

Mezőváros	46	39	100	41	46	100
Falu	50	45	100	44	47	100
Pusztá	0	4	100	0	20	100
Megye összesen	49	43	100	43	47	100

Járások

Egri	3327	2760	6023	3473	3478	7662
Miskolci	3496	3116	7873	3747	4500	9381
Sajószentpéteri	1830	1929	3865	1931	2398	4480
Szendrői	2111	1637	4184	2197	1988	4877

Index

Egri	55	46	100	45	45	100
Miskolci	44	40	100	40	48	100
Sajószentpéteri	47	50	100	43	54	100
Szendrői	50	39	100	45	41	100

^a Telkes jobbágyok és házas zsellérek összesített adata.

^b A miskolci járásból hat, az egriből három, a sajószentpéteriéből és szendrőiből 2–2 falu adata hiányzik.

^c Taksás nemesekkel és árendásokkal együtt.

Ha megnézzük a házak és a familiák számának változását a szóban forgó két év között (6. táblázat), akkor határozott dinamizmust, a házak esetében 1,6, a familiák esetében 1,2 százalékos növekedést találunk. Településtípusonként szétbontva adatainkat jelentős különbségeket látunk: a mezővárosok esetében

mindkét adat magasabb, 2,4 százalék, míg a falvaknál a házak számának növekedése 1,3, a familiáké 0,8 százalékra esik vissza. A különbség hihetőnek látszik, hisz a mezővárosok funkcióiknál fogva általában dinamikusabbak. Ha azonban kivesszük közülük Miskolcot, akkor majdnem „falusi” mutatókat kapunk esetükben is: házaik 1,4, familiáik 1,1 százalékkal növekedtek, míg Miskolc hasonló értékei 4, illetve 4,2 százalékot tesznek ki. A puszták növekedési adatai még Miskolcot is meghaladják (házaik 9,6, familiáik 5 százalékkal szaporodtak), de e magas arányok mögött ténylegesen csak 5 háznyi és 3 familiánnyi növekmények állnak, melyek a kis alapadatok miatt produkálnak kiugró százalékos értékeket. Utóbbiakkal tehát konkrétan nem sokat tudunk kezdeni, mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy a puszták mutatói, tendenciái eltérőek a falvakétól és mezővárosokétól, az ennek alátámasztására alkalmazható számadatok azonban kicsinyek és meglehetősen bizonytalan forrásértékűek.

Feltűnő viszont az eltérés az egyes járások értékei között: az egri és a miskolci járások ház- és familiaszám változásának értékei többszörösen meghaladják a sajószentpéteri és szendrői járások adatait és növekedési arányait. Tekintettel arra, hogy a vándorlási adatok ezt a különbséget nem támasztják alá – kutatásaink szerint (Faragó 1997) az egri járás 11, a szendrői 35, a miskolci a város nélkül 3 fős vándorlási veszteséget, a szentpéteri járás egy fős nyereséget mutat 1787-ben –, arra kell gyanakodnunk, hogy a két utóbb említett járásban a népszámlálás revíziója 1787-ben nem volt eléggé alapos. Úgy tűnik, mintha a sajószentpéteri járás összeírói a szaporulatra nem kérdeztek volna rá, csak a csökkenéseket (házak megszűnését, familiák kihalását vagy eltávozását), a szendrőiek pedig főként csak a házak számának változását jegyezték volna fel. Jobb híján a két járás ház- és familia adatainak változását a Miskolc nélkül számított megyei növekedés átlagértékének segítségével próbálhatjuk meg korrigálni, aminek következtében a megye egészének adatai némileg felfelé, 2 százalékos ház- és 1,6 százalékos familia-növekedésre módosulnak.

6. A házak és a familiák számának adatai Borsod megyében
az 1786–1787. években

	Ház		Keresztény família		Változás 1786–1787 között			
	1786	1787	1786	1787	ház	keresz- tény família	ház	keresz- tény família
					egység		százalék	
Település kategória								
Mezőváros	6170	6317	7505	7684	147	179	2,4	2,4
Falu	15723	15928	18835	18980	205	145	1,3	0,8
Pusztá ^a	52	57	60	63	5	3	9,6	5,0
Járások								
Egri	6023	6147	7662	7817	124	155	2,1	2,0
Miskolci	7873	8078	9381	9560	205	179	2,6	1,9
Sajószentpéteri	3865	3850	4480	4469	-15	-11	-0,4	-0,2
Szendrői	4184	4227	4877	4881	43	4	1,0	0,1
Megye Miskolc nélkül	19531	19792	23397	23599	261	202	1,3	0,9
Megye összesen	21945	22302	26400	26727	357	327	1,6	1,2
Korrigált érték							2,0	1,6

^a Csak az 1786. és 1787. évben egyaránt szereplő puszták alapján.

A házak és familiák számának változása mögött több tényezőt sejtethetünk. Egy részét bizonyára a természetes népességnövekedés, a természetes szaporulat eredményezi, egy rész pedig minden valószínűség szerint a vándormozgalmak számlájára írható. Noha utóbbit a vándorlási adatok, mint fentebb említettük, ténylegesen nem mutatják, tudjuk, hogy felvételük hiányos volt (Faragó 1997), így egyes helyeken nyugodtan elképzelhető bevándorlási többlet is, főképp a megye alföldi, illetve Miskolc környéki részén, illetőleg a mezővárosokban. Végezetül a változások mögül nem zárhatók ki a statisztikai hibák sem: a jövevényeket mindig (ma is) könnyebb számon tartani, mint az eltávozókat, az elvándorolt vagy kihalt familiákat pedig nem biztos, hogy teljes körűen feljegyezték a revíziók során (feltehetőleg nem mindig volt, aki ezt jelentse), különösen, ha a helyi közösségben nem töltöttek be fontosabb szerepet.

A változásokra vonatkozó összesített értékek azonban természetesen csak abban az esetben fogadhatók el reálisnak, ha mögöttük nincsenek tömegesen össze nem illő adatok az egyes települések vonatkozásában. Nézzük meg tehát az egyedi, településenkénti számadatokat (7. táblázat). A házak és familiák változásának mértékét településenként áttekintve azt tapasztaljuk, hogy adatso-

raink a mezővárosok és a falvak esetében viszonylag homogén sokaságot képeznek, ténylegesen csak a puszták adatai „lóganak ki” közülük. Utóbbiak felének – harmadának változása ugyanis szélsőségesen eltér a megyei átlagértékektől, míg ezzel szemben a mezővárosok között egyetlen ilyen sincs, a falvak között pedig mindössze nyolc hasonlót találunk (Hámor és Szalonta falvak mindkét adata kívül esik az adatsorok szórás értékével növelt átlagán). E problémás eseteket egyenként megvizsgálva a következőket tapasztaljuk. Hámor és Massa adatain a már említett összeírási bizonytalanság érezhető, Királyd faluban a kis esetszám miatt tűnik a 2 famíliányi növekedés szélsőségesnek, Szalontán, Nagycsécson és Sajóörsön pedig a népszámlálás egyéb adatai valószínűsítik a kiugró növekedést: egyenként 5–10 família betelepülése feltételezhető, vagyis az extrém növekedés feltételezhetően valós okokra vezethető vissza. (Természetesen jó lett volna mindezt konkrétan személyenként ellenőrizni, erre azonban nem volt módunk.) Mindössze tehát két esetben gyanakodhatunk összeírási hibára: Sajóvelezden 10 házzal, Borsodban 8 famíliával írtak össze kevesebbet 1787-ben, mint az előző évben, s ezeket a hirtelen változásokat a népszámlálás egyéb adatai nem támasztják alá (egyébként mind a két település a fent jelzett rosszul összeírt járásokban található).

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a házak és famíliák összeírása során a sejthető egyedi felvételi hibák száma a kor viszonyaihoz képest tulajdonképpen meglepően alacsony, csak a szisztematikus járásonkénti eltérés az, amit a továbbiakban érdemes külön figyelembe vennünk. Fentieket mérlegelve a házakra és famíliákra vonatkozóan a korrigált 2 és 1,6 százalékos növekedési mutatókat maximumként, a falvak adatait (a házak 1,3, a famíliák 0,8 százalékos növekedése) minimumként értelmezhetjük megyei szinten. Mindez azért is fontos, mert véleményünk szerint ezek az adatok tekinthetők a népszámlálás legstabilabb numerikus adatainak. Az említett néhány elírástól eltekintve ugyanis sokkal kisebb volt annak az esélye, hogy egy-egy településen belül a házak és háztartások adatainak nyilvántartásában az összeírók komolyabb hibákat ejtsenek, mint a népesség (illetőleg annak bizonyos kategóriái) esetében. Ráadásul a két adat egymással igen szorosan – nem lineárisan – függ össze ($R^2 = 0,8273$), az egyetlen Miskolcot kivéve a házak és famíliák számának változása tekintetében a megye összes települése egyetlen sűrű bolyban tömörül (II. ábra).²⁵ Elképzelhetőnek tartjuk tehát, hogy a ház- és familia adatok megbízhatóságánál fogva a fenti növekedési határokat kell iránymutatónak tekintenünk a népességnövekedésre vonatkozóan is.

²⁵ Az összefüggés egyébként azt is jelzi, hogy az új famíliák megjelenése a legtöbb esetben nagy valószínűséggel a házak számának gyarapodását eredményezi.

7. A ház- és famíliaszám változásának mértéke 1786 és 1787 között

Település- kategória	Házak					
	A változás nagysága ^a					
	-11,6% alatt	-11,6 és -5,0% között	-5,0 és +8,2% között	8,2–14,8% között	14,8% felett	Összesen
I	II	III	IV	V		
Mezőváros			10			10
Falu	1 ^b	1 ^c	162		2 ^d	166
Puszta	1		11		3	15 ^e

Település- kategória	Famíliák					
	A változás nagysága ^a					
	-19,2% alatt	-19,2 és - 9,2% között	-9,2 és +12,0% között	12,0–22,6% között	22,6% felett	Összesen
Mezőváros			10			10
Falu		3 ^f	160	2 ^g	1 ^h	166
Puszta	3		8		4	15 ^e

^a A kategóriákat az átlag és a szórás mértéke alapján határoztuk meg. (Az átlag és az egyszeres szórás közötti, attól le- vagy felfelé egy vagy két szórást meghaladó mértékben eltérő települések.) A II. és IV. kategória az átlagtól erősen, az I. és V. kategória attól szélsőségesen eltérő településeket foglal magában.

^b Sajóvelezden 10 házzal kevesebbet írtak össze 1787-ben.

^c Nagycsécson 8-al kevesebb házat írtak össze 1787-ben.

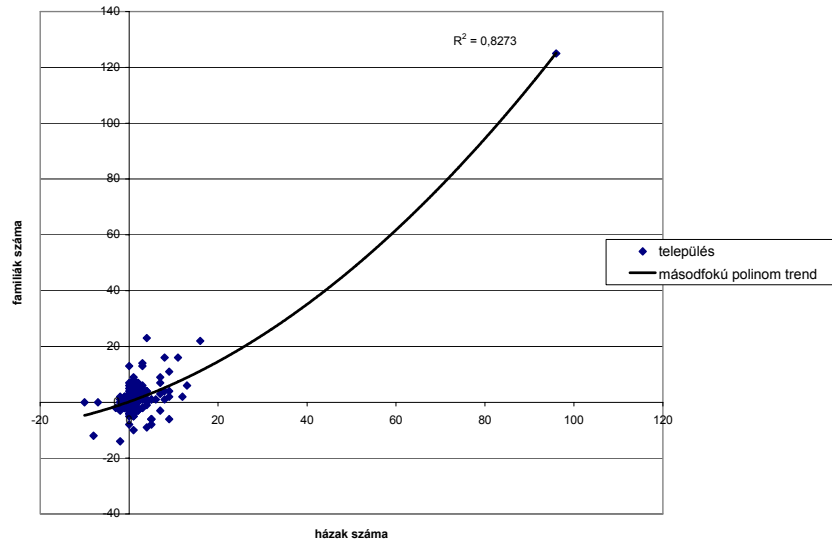
^d Hámor és Szalonta házszámnövekedése kiugró (13, illetve 11 ház).

^e A változások nagyságrendje általában 1–2 ház, illetve familia.

^f Borsodon és Sajóörsön a famíliák száma 8-al, illetve 10-el, Nagycsécson 12-vel csökkent 1786 és 1787 között (9,8 – 10,6 százalék közötti arány).

^g Massa és Királyd növekedési aránya a famíliák kicsiny száma miatt magas, tényleges értéke 2–2 háztartás.

^h Szalontán 16 famíliával többet írtak össze 1787-ben.

II. A házak és a famíliák számának változása közötti kapcsolat
Borsod megyében (1786–1787)

3. Az összeírt személyek

A népszámlás népességi adatainak más forrásokkal történő ellenőrzése terén jelenleg majdnem ugyanabban a helyzetben vagyunk, mint a házak és famíliák esetében. A teljes népességre vonatkozóan egykorú forrásunk nincs, és annak a felekezetenkénti adatokból történő összerakása nem járt sikerrel.²⁶ Az egri egyházmegye 1790-es évekbeli lelkészjövendelmi összeírásai jelentik az első olyan forrást, ahol a nem római katolikus népesség számszerű adatai is megjelennek, ezek azonban szétszórtan rejtőznek az egyes plébániák levéltári csomóiban, átfogó feldolgozásuk még nem történt meg. Átmenetileg nem találtunk jobb megoldást, mint hogy kiemeljük azokat a településeket, ahol csak római és görög katolikus lakosság élt (ez a településállomány nagyjából harmadát jelenti), és hogy összevetetjük egymással a plébánia topográfiaiban és a népszámlálásban található népességadataikat (8. táblázat). Az összevetésből az derült ki, hogy a népszámlálás adata az esetek 73 százalékában magasabb, vagy azonos a

²⁶ Töredékes, hiányos és megbízhatatlan adatokat találtunk a református népességre vonatkozóan 1776-ból, 1782-ből és 1806-ból a sárospataki levéltárban, míg az evangélikusokra vonatkozóan csak miskolci népességadatot ismerünk. (Görögkeletiek ismereteink szerint ekkoriban csak Miskolcon éltek, számuk megyei viszonylatban elhanyagolható.)

plébánia topográfiáival. A 17 kisebb adatú település esetében mindössze nyolcban haladja meg az eltérés a népszámlálás kárára a 10 főt, az adatsor szóráselemzése alapján pedig négy eltérés nevezhető erősnek, de ebből egy mindössze 6 főnyi méretű. (Érdekes, hogy az erős, vagy szélsőséges népességnövekedési többletet mutató települések 70 százaléka az egyébként hiányosan összeírt szendrői és sajószentpéteri járásban található.) E vizsgálat a népszámlálási adatok egyértelmű minőségi fölényét mutatja a plébánia topográfiával szemben, bár ha az utóbbiban szereplő szórt házakat minden esetben pontosan lokalizálni lehetne, a különbség a két forrás között talán némileg csökkenne.

Vizsgáljuk meg ezek után a népszámlálás két példányát. A megye népességi alapadatai 1786-ban, illetve 1787-ben az alábbiak (9. táblázat).²⁷ A népességet két fő felekezeti csoportban (keresztények és zsidók) írták össze, részletesebb bontást azonban csak az előbbiekről, azon belül a férfínépességről kapunk.²⁸ Borsod megye több mint 130 ezer fős népességének kereken 27 százaléka mezővárosokban, 72 százaléka falvakban, s a fennmaradó kb. 1 százalék pusztákon és külterületi lakott helyeken élt.²⁹ Vagyis utóbbiak részletes forráskritikai elemzésének lehet ugyan jelentősége a település-, illetve agrártörténész számára, de nem hozhat túl sokat a demográfus „konyhájára”. Esetünkben sokkal fontosabb kérdés, hogy a kibontható népességszerkezet, illetve a rekonstruálható népességi folyamatok mennyire tűnnek reálisnak, mint az, hogy találjunk a megyében még két vagy három össze nem írt pusztát összesen legfeljebb 50 vagy 100 lakossal.

²⁷ Az általunk használt, a megyei levéltárban őrzött összesítő feldolgozásán alapuló 1786. évi adatok némileg eltérnek a Thirring Gusztáv által közreadott, pontosan meg nem jelölt lelőhelyű összesítőétől (Thirring 1938. 108).

²⁸ A vizsgálat során általánosságban a keresztény jogi népesség adatait használtuk, a zsidók adatait külön kezeljük. A jogi népesség használatát indokolja, hogy a vándormozgalomban résztvevő nők és fiatal, illetve öreg korúak adatai szisztematikus hiányokat mutatnak, másrészt 1787-ben a fogalom világosabb meghatározása miatt az idegenként nyilvántartottak száma harmadára esett vissza (Faragó 1997, 1998). A zsidóság külön elemzése viszont nemcsak az eltérő adatfelvétel, hanem az eltérő demográfiai minták miatt is szükségesnek látszott. (Erre a későbbiekben még visszatérünk.)

²⁹ A teljes pusztai és külterületi népesség száma kb. 1000–1200 főre tehető. Ebből 767 fő kimutatható – főként római és görög katolikusok –, a külterületeken élő protestánsok teljes száma azonban nem ismeretes, de minden valószínűség szerint alacsonyabb a katolikusokénál. Ugyanis többnyire ők jelentik a megye régebbi lakosságát, így főként közülük kerültek ki a kisnemesek és telkes jobbágyok, akik szinte soha nem külterületi lakosok. Ezzel szemben a számottevő arányban frissen bevándorolt római és görög katolikus népesség soraiban jóval magasabb a szegényebb sorú zsellér népesség – és részben ebből következően a külterületi lakosok – aránya. Forrásaink szerint zsidókat akkoriban még nem írtak össze pusztákon és külterületeken.

8. A kizárólag katolikus (római és görög) lakosságú települések népszámlálási és plébánia-topográfiai népességadatainak különbségei

A népszámlálás népességadata	Településenként		Eltérés nagysága	Az eltérés mérete	
	szám	%		fő	10 főnél több
			településenként		
Több	39	61,9	+934	26	13
Azonos	7	11,1	0	–	–
Kevesebb	17	27,0	-265	8	9
Összesen	63	100,0	669	34	22
Népszámlálási népesség %-a			1,9		

A népszámlálási adatok eltéréseinek nagysága az adatsor szórásához viszonyítva ^a

	-11,3% alatt	-11,3 és -4,0% között	-4,0 és +10,6% között	10,6–17,9% között	17,9% felett
	I	II	III	IV	V
Település	0	4 ^b	49	6 ^c	4 ^d

^a A kategóriákat az átlag és a szórás mértéke alapján határoztuk meg. (Az átlag és az egyszeres szórás közötti, attól le- vagy felfelé egy vagy két szórást meghaladó mértékben eltérő települések.) A II. és IV. kategória az átlagtól erősen, az I. és V. kategória attól szélsőségesen eltérő településeket foglal magában.

^b Bogács, Felsőtárkány, Tiszakürt, Monosbél. (Utóbbi népszámlálási népessége összesen 6 fővel kisebb az egyházi forrásánál).

^c Czenter, Felsőgyőr, Finke, Hejőkeresztúr, Sajópálfalva, Tiszabábolna.

^d Debréte, Felsőtelekes, Galvács, Sajógalgóc.

A népesség járásonkénti megoszlása (9. táblázat) nem mutat feltűnően nagy eltéréseket. A sajszentpéteri és szendrői járás települései valamivel kisebbek, itt egyenként csak a lakosság 19–20 százaléka él, míg az egri és a miskolci járás nagyobb települései, számosabb mezővárosa a lakosság 30–30 százalék körüli részét tömöríti. A két év népszámlálását összevetve egymással az adatok között azonban határozott különbségeket tapasztalunk. Az adatok szerint Borsod megye népessége 1786 és 1787 között 2 százalékkal nőtt.³⁰ Ezzel a megye a gyorsan növekvő népességű, még jelentős települési mozgalmakkal jellemezhető alföldi típusú megyék közé tartozik Békés, Csongrád, Fejér, Pest, Szabolcs és Torontál társaságában (Dányi 1985. 81). Településtípusok szerint nézve azt

³⁰ A Dányi Dezső által Borsod megyére vonatkozóan megadott adatok a Thirring Gusztáv által közölt megyei összesítők adatainak összehasonlításán alapulnak, ezért némileg magasabbak az általunk számított értékeknél (Dányi 1985. 81).

látjuk, hogy a mezővárosok népessége lényegesen gyorsabban nőtt, mint a falvaké, a pusztáké pedig ugrásszerűen gyarapodott. Ugyanígy határozott a különbség Borsod megye déli, alföldi részének 2–3 százalékos, és az északi hegyes-dombos vidék és folyóvölgyek, 0,8 százalékos népességnövekedése között is.

9. Borsod megye népességének összesített adatai az 1786-1787. években
(jogi népesség)

	1786			1787			Növekedés	
	keresztény	zsidó	összesen	keresztény	zsidó	összesen	1786-1787 között ^b	%
	fő							
Település kategória								
Mezőváros	35152	507	35659	35992	541	36533	840	2,3
Falu	96342	1529	97871	98067	1722	99789	1725	1,8
Pusztá ^a	322		322	352		352	30	9,3
Járások								
Egri	37950	488	38438	39153	566	39719	1203	3,2
Miskolci	43044	624	43668	44022	715	44737	968	2,2
Sajószentpéteri	24796	285	25081	25006	297	25303	210	0,8
Szendrői	26026	639	26665	26230	685	26915	204	0,8
Megye összesen	131816	2036	133852	134411	2263	136674	2595	2,0

^a Csak az 1786. és 1787. években egyaránt szereplő puszták alapján (az egyszer szereplő puszták adatait összevontuk az anyatelepülésével).

^b Csak a keresztény népesség alapján.

A népességadatok változása mögött egyszerre két folyamatot gyaníthatunk. Egy összeírási eredetűt, és egy valós folyamatsort. Az összeírási eredetű változások további két részre bonthatók. Ismét látjuk azt, hogy a sajószentpéteri és a szendrői járás népességi adatai növekedésének az egri és a miskolci járásnak harmadát, negyedét teszi ki, vagyis megint eltérő pontosságra (jobban mondva az előbb említett két járás hiányos összeírására) gyanakodhatunk. A másik összeírási eredetű változás ezzel ellentétes irányba mutat, nem valós népességnövekedést eredményez az adatfelvétel technikájából következően. Tudjuk ugyanis, hogy a korszak halálzásainak nyilvántartása pontatlan és ugyanez feltételezhető a vándormozgalmakról is (utóbbiak külön írásos nyilvántartása, mely egy népszámlálási revízió részbeni alapjait képezhette, ténylegesen nem létezett ez időben, noha, mint említettük, 1786-ban II. József megkísérelte ennek meghonosítását.). Vagyis feltételezhető, hogy a változások bemondásakor a családfelek pontosabban jelenthették azt, ha gyermekük született, valamint ha új

lakó, rokon érkezett, mint a gyermekhalálozásokat avagy a háznép egyik-másik tagjának gyakran nem véglegesnek szánt eltávozását, vagy egy ugyancsak ideiglenesen felfogadott szolga vagy szolgáló érkezését. Csak így értelmezhető ugyanis a már e korszakban is igen magasnak számító egy év alatt bekövetkezett két százalékos (20 ezrelékes) népességnövekedés.³¹

A belső arányok mögött azonban valódi mozgások is kitapinthatók, hisz bizonyosra vehető, hogy tényleges demográfiai folyamatok is vannak az 1786. és 1787. évi népességszám adatainak változása mögött. Először is számolnunk kell egy mai szemmel nézve magas, és valószínűleg területileg kis eltéréseket mutató természetes szaporulattal. Bár a miskolci protestáns népességben a 18–19. század fordulóján már feltételezhető a születéskorlátozás terjedése (Faragó 2000), külön vizsgálat híján sem tartjuk valószínűnek, hogy a borsodi falvakban ez az 1780-as években tömeges méretekben jelentkezett volna. A másik változást eredményező folyamat, a migráció viszont területileg és településkategóriák szerint is szelektívnek tekinthető. Erre utal, hogy a megye központját jelentő miskolci járás, a mezővárosok, illetve a részben még benépesülés alatt álló tájak (a Tisza mente az egri és a miskolci járásban) lakossága lényegesen gyorsabban gyarapszik, mint a megye többi részéé.

Ha a népességadatok eltéréseit településenként vizsgáljuk (10. táblázat), akkor a házak és a famíliák változásához hasonló képet kapunk, azonban adataink mind a falvak, mind a puszták esetében már lényegesen rosszabb minőségűek. Míg a falvaknál ugyanis mindössze három településen találtunk összesen négy esetben szélsőséges eltérést a házak és famíliák számának változásában az 1786. és az 1787. évi népszámlálási összesítők adatai között, addig most 11 ilyen esetünk van, az erős eltérést mutatók száma ötről 30-ra nő, a pusztákra vonatkozó számok pedig gyakorlatilag használhatatlannak tekinthetők. (Közel háromnegyed részükben a két év adata szélsőségesen eltér egymástól, és akkor még a kis esetszámok problémáját meg sem említettük.) Ha a népességszám-változásokat grafikusán ábrázoljuk (III. ábra), akkor ott világosan látható, hogy bár a falvak esetében a többséget egy stabil, elfogadható létszámváltozásokat mutató széles sokaság képezi, megjelenik egy szélsőséges többletet, illetve szélsőséges csökkenést mutató csoport is, míg a puszták esetében csak ez a kettő van jelen, a stabil középső csoport lényegében hiányzik. Korábbi sejtésünk igazolódni látszik: a személyek adatainak rögzítése jóval bonyolultabb lehetett, és több hibával járt, mint a házaké és a famíliáké.

³¹ Ha példaképpen veszünk egy 1000 fős települést, ahol az éves természetes szaporulat 8–10 ezrelék (50 születés, 40/42 halálozás,), és a halálozások 20–25 százalékát (a csecsemők, kisgyermek, idős rokonok egy részének elhunytát) nem jelentik be a revízió során, továbbá van kétfőnyi „illegális bevándorló”, akkor ez máris elég ahhoz, hogy a statisztikailag kimutatható népességnövekedési arány legalább megduplázódjon.

10. A népességszám változásának mértéke 1786 és 1787 között

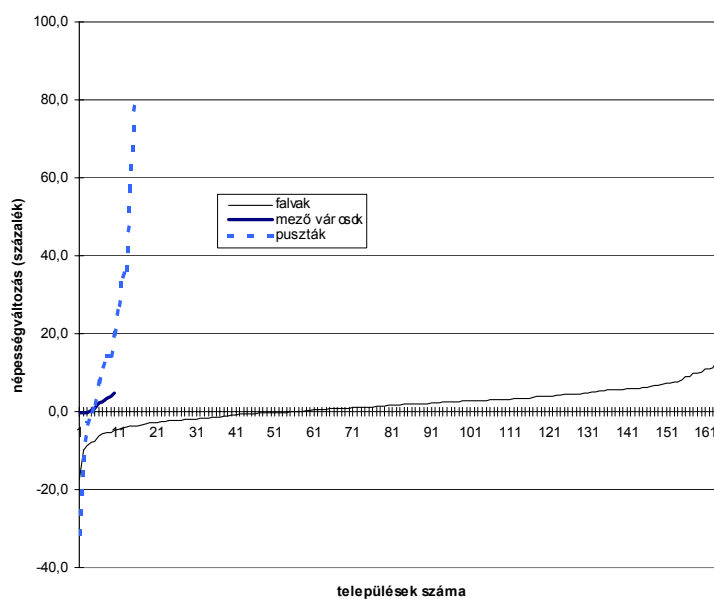
Település- kategória	A változás nagysága ^a					összesen
	-7,2% alatt	-7,2 és -2,7% között	-2,7 és +6,3% között	6,3–10,8% között	10,8% felett	
	I	II	III	IV	V	
Mezőváros			10			10
Falu	5 ^b	16	115	14	6 ^c	166
Pusztá	2		3	1	9	15 ^d

^a L. a 7. táblázat^{a)} jegyzetét.

^b Felsőgyőr, Kistokaj, Alsótelekes, Csécs, Mucsony.

^c Andornak, Vatta, Királyd, Cserépváralja, Kálló, Szalonta.

^d A változások nagyságrendje mindössze 1–9 fő közötti.

III. Borsod megye településeinek népességszám-változása 1786 és 1787 között

Nézzük meg részletesebben az egyes adatkategóriákat (11–12. táblázatok), illetve azok egymástól való eltéréseit (13–14. táblázatok). A kategóriák esetében természetesen egyértelmű, hogy csak a két népszámlálási összesítő egymással való összevetését végezhetjük el, ugyanis ezek az adatok a 18. századra

vonatkozóan unikumnak számítanak, hasonló jellegű adatfelvétel legközelebb csak a 19. század közepén születik. Kritikájukat tehát csak az adatsorok tartalmának belső, összehasonlító elemzésével kísérhetjük meg.

11. A fontosabb kategóriák, csoportok, személyek változásának mértéke Borsod megyében 1786 és 1787 között településtípusok szerint

	1786. évi népszámlálás					Változás 1786–1787 között				
	Mis-kolc	a többi mező-város	falu	puszta	megye összesen	Mis-kolc	a többi mező-város	falu	puszta	megye összesen
Népességi kategóriák ^a										
Népességszám	13213	21939	96342	322	131816	440	400	1725	30	2595
Házass férfiak	2540	4507	19654	67	26768	78	58	378	0	514
Nem házass férfiak	3790	6493	29505	92	39880	264	224	366	7	861
Felnőtt férfiak ^b	4450	6346	26415	79	37290	279	216	542	2	1039
„Fiúk” ^c	1880	4654	22744	80	29358	63	66	202	5	336
Összes férfi	6330	11000	49159	159	66648	342	282	744	7	1375
Nők összesen	6883	10939	47183	163	65168	98	118	981	23	1220
Társadalmi kategóriák										
Papok	31	36	141	0	208	-2	-1	-10	0	-13
Nemesek	1958	1998	6247	4	10207	89	32	40	-1	160
Tisztviselők	2	7	8	0	17	1	3	9	1	14
„Polgárok” ^d	557	93	146	2	798	39	1	12	0	52
Parasztok	62	1096	5868	1	7027	2	15	-30	0	-13
zsellérek ^e	1519	2452	10881	66	14918	-4	42	258	1	297
Szabadságolt katonák	19	18	83	1	121	-7	-1	-6	0	-14
Katonának alkalmasak ^f	302	646	3040	6	3994	161	125	269	1	556

^a Csak a keresztények adatai.

^b Az értéket az összes férfi adatából a fiúkat levonva kaptuk meg. (Csak a nem nemes népességre vonatkoznak, ugyanis a nemesek esetében a fiúkat nem írták külön rovatba.)

^c Az 1–17 éves sarjadék és az „örökösök” együttes száma (nem nemes népesség).

^d Főként iparosok és bérlők.

^e A kategória részben a háztartásokban élő felnőtt, nem háztartásfő (nem önálló) férfiakat is magában foglalja.

^f Nem családfelek, nem házasok és nem tartoznak a katonaság ellátása szempontjából fontos gazdasági-társadalmi csoportokba.

12. A fontosabb kategóriák, csoportok, személyek változásának mértéke Borsod megyében 1786 és 1787 között járások szerint ^a

	1786. évi népszámlálás					Változás 1786–1787 között				
	járások					járások				
	egri	miskolci	sajó- szentpé- teri	szendrői	megye összesen	egri	miskolci	sajó- szentpé- teri	szendrői	megye összesen
Népességi kategóriák										
Népesség- szám	37950	43044	24796	26026	131816	1203	978	210	204	2595
Házias										
férfiak	7782	8453	5350	5183	26768	228	178	57	51	514
Nem házias										
férfiak	11633	12808	7379	8060	39880	326	430	79	26	861
Felnőtt										
férfiak	9870	13426	7054	6940	37290	367	422	185	65	1039
„Fiúk”	9545	7835	5675	6303	29358	187	186	-49	12	336
Férfiak összesen	19415	21261	12729	13243	66648	554	608	136	77	1375
Nők összesen	18535	21783	12067	12783	65168	649	370	74	127	1220
Társadalmi kategóriák										
Papok	36	85	30	57	208	1	-11	-2	-1	-13
Nemesek	2195	4475	2154	1383	10207	2	125	37	-4	160
Tisztviselők	4	9	2	2	17	10	0	0	4	14
„Polgárok”	24	653	54	67	798	16	51	-15	0	52
Parasztok	2424	1405	1844	1354	7027	2	-10	-2	-3	-13
Zsellérek	4106	5487	2463	2862	14918	220	-9	40	46	297
Szabadságolt katonák	39	40	23	19	121	-10	-7	2	1	-14
Katonának alkalmasak	1042	1272	573	1107	3994	126	283	121	26	556

^a A kategóriákra nézve l. a 11. táblázat jegyzeteit.

13. A fontosabb kategóriák, csoportok, személyek változásának százalékos aránya Borsod megyében 1786 és 1787 között településtípusok szerint ^a

	Változás 1786–1787 között %				
	Miskolc	többi mező- város	falu	puszta	megye összesen
Népességi kategóriák					
Népességszám	3,3	1,8	1,8	9,3	2,0
Házass férfiak	3,1	1,3	1,9	0,0	1,9
Nem házass férfiak	7,0	3,4	1,2	7,6	2,2
Felnőtt férfiak	6,3	3,4	2,1	2,5	2,8
„Fiúk”	3,4	1,4	0,9	6,3	1,1
Férfiak összesen	5,4	2,6	1,5	4,4	2,1
Nők összesen	1,4	1,1	2,1	14,1	1,9
Társadalmi kategóriák ^b					
<i>Papok</i>	-6,5	-2,8	-7,1		-6,3
<i>Nemesek</i>	4,5	1,6	0,6	-25,0	1,6
<i>Tisztviselők</i>	50,0	42,9	112,5	^c	82,4
„ <i>Polgárok</i> ”	7,0	1,1	8,2	0,0	6,5
<i>Parasztok</i>	3,2	1,4	-0,5	0,0	-0,2
<i>Zsellérek</i>	-0,3	1,7	2,4	1,5	2,0
<i>Szabadságolt katonák</i>	-36,8	-5,6	-7,2	0,0	-11,6
<i>Katonának alkalmasak</i>	53,3	19,3	8,8	16,7	13,9

^a A kategóriákra nézve l. a 11. táblázat jegyzeteit.

^b Kurzívval jelöltük a kis esetszámból adódó bizonytalan adatokat.

^c Császa pusztán 1787-ben összeírtak egy tisztviselőt, ez azonban százalékban értelmezhetetlen.

14. A fontosabb kategóriák, csoportok, személyek változásának százalékos aránya Borsod megyében 1786 és 1787 között járások szerint ^a

	Változás 1786–1787 között járások szerint %					
	egri	miskolci	miskolci járás Miskolc nélkül	sajó- szentpéteri	szendrői	megye összesen
Népességi kategóriák						
Népességszám	3,2	2,3	1,8	0,8	0,8	2,0
Házass férfiak	2,9	2,1	1,7	1,1	1,0	1,9
Nem házass férfiak	2,8	3,4	1,8	1,1	0,3	2,2
Felnőtt férfiak	3,7	3,1	1,6	2,6	0,9	2,8
„Fiúk”	2,0	2,4	2,1	-0,9	0,2	1,1
Férfiak összesen	2,9	2,9	1,8	1,1	0,6	2,1
Nők összesen	3,5	1,7	1,8	0,6	1,0	1,9
Társadalmi kategóriák						
<i>Papok</i>	2,8	-12,9	-16,7	-6,7	-1,8	-6,3
Nemesek	0,1	2,8	1,4	1,7	-0,3	1,6
<i>Tisztviselők</i>	250,0	0,0	-14,3	0,0	200,0	82,4
„Polgárok”	66,7	7,8	12,5	-27,8	0,0	6,5
Paraszatok	0,1	-0,7	-0,9	-0,1	-0,2	-0,2
Zsellérek	5,4	-0,2	-0,1	1,6	1,6	2,0
<i>Szabadságolt katonák</i>	-25,6	-17,5	0,0	8,7	5,3	-11,6
Katonának alkalmasak	12,1	22,2	12,6	21,1	2,3	13,9

^a A kategóriákra nézve l. a 11. táblázat jegyzeteit.

A részletes népszámlálási adatok kétfelé, népességi és társadalmi csoportokba sorolhatók. Kezdjük először a népességi kategóriákkal. A fiúk adatát kivéve a népesség 1786–1787 közötti változása az összes kategóriában jelentősen meghaladja a familiák általunk maximálisnak tekintett 1,6 százalékos növekedését (11. és 13. táblázatok). Ha az adatokat településtípusonként nézzük, akkor lényegében ugyanez a helyzet. Csak a fiúk, és a jelentős részben fiúkat tartalmazó nem házass férfiak csoportjának adatai maradnak jóval az 1,6 százalékos érték alatt (emiatt a férfiak változásának átlagértéke is 1,5 százalékra süllyed), továbbá a pusztákon élő házass férfi adata nem változik. Azonban alighanem jobb, ha a pusztákon összeírt 159 férfi 7 fős változásából nem vonunk le semmilyen következtetést. Miskolc adatai ezzel szemben szinte minden téren kiugróak. Egymással összevetve az egyes településtípusokat az a benyomásunk, hogy a változásokat feltehetőleg a vándormozgalmak befolyásolják a legerősebben, ami a legjobban a nem házass, illetve fiatal férfiakat érinti. Feltehetőleg ez magyarázza, hogy utóbbiak száma (talán az átlagosnál bizonytalanabbnak

tekinthető, utólag képzett „fiú” mutató kivételével) a helyi bevándorlási célpontnak tekinthető mezővárosokban sokkal jobban nő, mint a falvakban. Két kategória alakulása tűnik sajátosnak: a mezővárosi házas férfiaké, illetőleg általában a nőké. Az előbbieket növekedésének alacsony értékét jelenleg nem igazán tudjuk mással magyarázni, mint statisztikai hibával. A szentpéteri és a szendrői járás mezővárosainak (Aszaló, Edelény, Sajószentpéter, Szendrő) rovataiban ugyanis a házas férfiak és nők számadatai többnyire csökkennek, ahelyett hogy a többi településhez hasonlóan változó mértékben ugyan, de nőnének – említettük, hogy ezek azok a járások, ahol a népszámlálás revíziója minden valószínűség szerint hiányos volt. A nők esetében egyébként elképzelhető, hogy általában kevésbé figyeltek oda rájuk a mezővárosokban, különösen a viszonylag számos magányos özvegyre, valamint a szolgálókra, így nyilvántartásuk itt láthatólag pontatlanabb, mint a falvakban, ahol ezen rétegek előfordulása jóval ritkább. Az adatok egyúttal azt is sugallják, hogy a falusi nők ebben az időben még jóval kevésbé vehettek részt a vándormozgalmakban, mint a férfiak.

Ha népességi kategóriáinkat járások szerint nézzük (12. és 14. táblázatok), akkor a már megszokott különbségekkel találkozunk: a sajószentpéteri és a szendrői járás adatainak növekedése (a szentpéteri házas férfiak kivételével) jóval alacsonyabb, mint a másik két járásé, sőt a szentpéteri járásban a „fiú” kategória értéke egyenesen csökkenést mutat.

A változások mértéke összességében, illetőleg a megbízhatóbbnak látszó, ezért következtetésekre alkalmasabb egri és miskolci járások esetében azonban számunkra túl magasnak tűnik, mindenképpen számolnunk kell tehát a korábban említett, összeírási hibákból adódó látszólagos népességnövekedés problémájával. Elgondolkoztató viszont, hogy a fiúk, illetve a nem házas férfiak változásának mértéke a famíliákra felállított növekedési arányoknak inkább az alsó, mint a középső tartományához áll közel, ami arra enged következtetni, hogy a népszámlálás revíziója nem annyira a halottak hiányos feljegyzése, mint inkább a vándormozgalmak regisztrálása terén tekinthető problémásnak. (Emlenkező esetben ugyanis a nem regisztrált halottak, valamint a bejelentett születések együttes összege miatt a fiúk és nem házas férfiak számának kellett volna az átlagot meghaladó mértékben növekednie.) Természetesen az sem zárható ki, hogy a születések számát sem jelentették be teljes körűen, bár ennek véleményünk szerint kisebb a valószínűsége. Ez akkoriban fontosabb eseménynek számított, mint a halálozás, vagy a vándorlás. Mindezt azonban csak részletes anyakönyvi vizsgálatokkal lehetne egy kiválasztott településmintán ellenőrizni. De akármelyik hibatípust tartjuk is a legjelentősebbnek, hangsúlyoznunk kell, hogy végül is viszonylag kis számokról van szó. A férfiak maximális normaként megfogalmazott 1,6, illetve táblánkban jelzett 2,1 százalékos növekedése között például a különbség mindössze 309 fő, ami adott esetben önmagában a

fel nem jegyzett be- és kivándorlások egyenlegéből is könnyen előállhat egy közel 180 lakott falut és mezővárost tartalmazó megyében.

Összességében az a véleményünk, hogy nem annyira a változások konkrét értéke az, amelyre érdemes odafigyelni, hanem a változások egymáshoz viszonyított arányai, melyek alighanem a valós népességváltozási tendenciákat jelzik a pontosabb adatokkal rendelkező egri és miskolci járásokban, illetőleg Miskolc városában. Ezek egyrészt azt mutatják, hogy a nők és a fiúk adata kivételével általában összhang van a mutatók között. Ahol magasak a mutatók (Miskolc város, egri járás), ott mindenütt magasabbak, ahol alacsonyabbak (miskolci járás), ott mindenütt alacsonyabbak.³² Az előbbieken bevándorlási nyereséget kell feltételeznünk, az utóbbi pedig, ahol mind a népesség, mind az egyes részmutatók 1,8 százalék körül alakulnak ahhoz a növekedési képhez áll közel, amit a famíliaszámok alakulása alapján felvázoltunk.

Bár a társadalmi kategóriák elemzését jelen esetben nem érezzük igazán fontosnak egy demográfiai forrásvizsgálat keretében, de azért úgy gondoljuk, hogy röviden mégis szót kell ejtenünk róluk. Az 1784–1787. évi népszámlálásról szóló régebbi, illetve a forrással kapcsolatos kérdésekben nem kellőképpen tájékozott irodalom³³, bár tett időközönként kritikai megjegyzéseket, lényegében úgy kezelte azt, mint amely minden további ellenőrzés és elemzés nélkül alkalmas a 18. század végi társadalom szociális és foglalkozási szerkezetének megrajzolására. Tóth Zoltán (1987) vetette fel először igazán hangsúlyosan azt, hogy a népszámlálás társadalmi kategória-rendszere a tervezők rendiségről alkotott gondolatvilágát tükrözi, és abból a foglalkozási szerkezet világosan nem rekonstruálható. Vele nagyjából párhuzamosan Dányi Dezső (1980, 1985) viszont a népszámlálás katonai szempontjai miatt ítélte az alkalmazott társadalmi kategóriákat zavarosnak és használhatatlannak. Valójában azonban a helyzet véleményünk szerint nem ennyire kétségbeejtő.

A népszámlálás társadalmi kategóriái (a „rubrikákra való klasszifikatio”) ténylegesen valóban két szemlélet, a privilégiumokra, illetve azok hiányára épülő rendiség, és a katonaság fenntartását figyelembe vevő gazdasági/foglalkozási és biológiai/fiziológiai szempontok ötvöződéséből jöttek létre. Ismereteink szerint ugyanis a papok, nemesek, honoratiorok, a falvakat kivéve a polgárok, a parasztok,³⁴ a polgárok és parasztok örökösei, valamint a zsidók

³² Egyébként igen eleven vándormozgalom volt a miskolci járásban is, csak a megyei bevándorlási célpontot jelentő Miskolc városa és a népesség kibocsátó környéki települések ellentétes tendenciái ezt majdnem teljesen kiegyenlítették, így járási szinten vándorlási nyereség nem észlelhető (Faragó 1997).

³³ Itt főként Thirring Gusztáv összefoglaló munkáira (1931, 1931a, 1938), illetve Acsádi (1957), Pápai (1963), Kovacsics (1965, 1984), Dávid (1971), Horváth (1986) és Wellmann (1989) írásaira gondoltunk.

³⁴ Dányi Dezső a népszámlálás Heves megyei adatait az úrbéri tabellával összevetve számos helyen kevesebb összeírt parasztot talált az előbbiben, amiből arra következtetett, hogy a 40 évesnél idősebb, illetve testi hibás jobbágyokat zsellérnek tekinthették (Dányi

egyértelműen a korabeli joggyakorlat alapján lettek kategóriáikba besorolva. Ezért van számottevő „polgárság”, vagyis akik polgárjoggal, illetve valamiféle privilégiummal rendelkeznek (hajdúk, redemptusok, cívisek), számos mezővárosban, a Hajdúságban és a Jászkunságban. A katonának alkalmasak („a’ Birodalomnak más szükségeire fordíthatandók”) besorolása esetében viszont ugyancsak egyértelmű szempontok jutottak érvényre: jogi privilégium, önálló, illetve speciális tudást igénylő gazdasági tevékenység hiánya és fizikai alkalmasság (40 év alatti kor, megfelelő termet és testi hibától való mentesség). Igazában különböző szempontok keveredése csak a falun összeírt főfoglalkozású iparosok polgárként való besorolásánál (a mezővárosokat, valamint a Jászkunságot és a Hajdúságot leszámítva az egész országra nézve valószínűleg nem több mint néhány ezer fő), valamint a zsellérek esetében fordult elő. Utóbbiak ugyanis egyrészt magukban foglalták a jogi értelemben vett zsellérek számottevő részét (a házásokat, illetve gyermeket eltartó özvegyeket), a speciális ismeretekkel rendelkező bányamunkásokat, hajósokat, fuvarosokat, favágókat, jogilag kivételezett csoportokat (nemesi alkalmazottakat, a papok és a honoratiorok gyermekeit), valamint a jobbágyok házas fiait. Borsod megyei vizsgálatunk (Faragó 2002) azonban azt mutatta, hogy még ez az igen heterogén csoport is – főleg a paraszttal összevetve – valamiféleképpen értelmezhető. Nem biztos tehát, hogy kizárólag elvi alapon, részletesebb elemzés nélkül érdemes amúgy sem túlságosan gazdag korabeli adatkészletünk egy részét figyelmen kívül hagynunk.

Borsod megye esetében azonban települési szinten valójában nem tudjuk az összes társadalmi csoportot elemezni. Felük – papok, tisztviselők, polgárok, szabadságolt katonák – olyan kis létszámban van jelen a megyében a 18. század végén, hogy sem területi, sem településtípusok szerint bontott adataik nem igazán alkalmasak következtetések levonására. A megyei összesítések alapján mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy abszolút számaik alakulása minden valószínűség szerint valós tendenciákat tükröz: a tisztviselők és a (főként a mezővárosokban található) „polgár” kategóriába tartozók³⁵ dinamikus növekedése reálisnak tűnik, ők azok, akik a kor társadalomszerkezetében a kilógó, részben előremutató elemeket képviselik. A papság számának csökkenése pedig egyértelműen a II. József által megszüntetett rendek, illetve intézmények

1980: 199). Ez azonban tévedés, ugyanis a parasztok korát és fizikai állapotát a hadsereg szempontjából az összeírók nem vizsgálták, mivel a csoport tagjai mentesültek a katonai szolgálat alól. A számbeli különbség abból adódik, hogy az úrbéri összeírás a teljes jobbágyokat 1/8 telekig bezárólag tartotta nyilván, míg a népszámlálás csak a legalább ¼ teleknek megfelelő birtokkal rendelkezőt sorolta be a parasztok közé (Felhő 1970, vö. Thirring 1938. 156).

³⁵ Borsod megye 10 mezővárosában 650, míg a 166 faluban összesen 146 „polgárt” írtak össze, ami világosan mutatja egyrészt a besorolás, másrészt a kategória tartalmára vonatkozó tendenciákat. (A 16 összeírt lakott pusztán összesen 2 „polgárt” – vélhetőleg uradalmi alkalmazottat – találunk).

(sajóládi pálos, miskolci minorita kolostor) szerzeteseinek elvándorlásából adódik. A nemesek száma Miskolc városa kivételével gyengén nő, utóbbiban azonban dinamikusan. Itt megint bevándorlás állhat e réteg feltűnő gyarapodása – illetőleg elvándorlás a vidéki nemesek lassú növekedése – mögött.³⁶

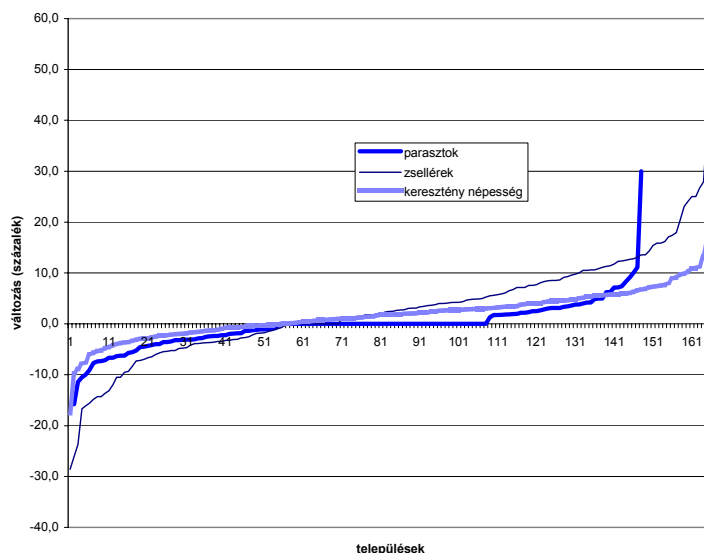
A parasztek száma mindenütt lassan nő vagy éppenséggel csökken, sokhelyütt pedig eleve kis számban vannak jelen.³⁷ Úgy tűnik, hogy a birtokos gazdareteg számbeli növekedésére a 18. század végén Borsodban már nem igazán van mód, a réteg lassan erodálódik. Ezt a tendenciát igazolják vissza egyéb források is: az úrbéri tabella jobbágyainak száma például majdnem azonos a 26 évvel későbbi népszámlálási adattal (annak 96 százalékát teszi ki). Ez azonban semmiképpen sem az 1950–1960-as években divatozó „zselléresedés” elméletet igazolja vissza (Faragó 1999), hisz a zsellérek száma igazában csak az egri járásban nő, ahol ennek kapcsán inkább ismét a bevándorlásra gyanakodhatunk.³⁸ Az új jövevények egy része ugyanis gyakorta zsellérsorban kezdi életét a kor viszonyai között. Ha összevetjük egymással a falvak két tipikus társadalmi rétege, a parasztek (telkes jobbágyok) és zsellérek, valamint a népesség változásának mértékét (IV. ábra), akkor azt látjuk, hogy a parasztek számának változása néhány kivételtől eltekintve³⁹ mindig a népességváltozásé mögött marad, sőt a települések viszonylag jelentős részében számuk egyáltalán nem változik 1786 és 1787 között. Ezzel szemben a zsellérek száma vibrálóan változik, messze meghaladva mind a növekedések, mind a csökkenések terén a kimutatható népességváltozásokat.

³⁶ Van néhány eset, amikor azonban statisztikai hibára, vagy a falusi nemesek vidéki vándorlására is gyanakodhatunk: Sajókeresztúron 13, Tiszakürtön 37, Palkonyán 44 százalékkal (10, 11, illetve 12 fővel) nő a nemes férfiak száma 1786 és 1787 között, Felsőábrányban pedig 14 százalékkal (12 fő) csökken.

³⁷ 1786-ban 18 faluban nincs, 13 helyen pedig kevesebb, mint 10 főnyi parasztként összeírt családfő található. A mezővárosok mindegyikében találunk parasztnépességet (bár Mezőkövesd és Mezőkeresztes kivételével sehol sem jelentős számú a település méretéhez képest), ezzel szemben a pusztákon Dusnok egy főnyi parasztja kivételével sehol sem találunk e kategóriába tartozó összeírtat.

³⁸ A zselléradatok esetében végképp nem tudjuk ellenőrzésre használni adózásra vonatkozó adatainkat, a népszámlálás ugyanis a zsellérek közé sorolta a familiákban található felnőtt, nem családfő együtt élő férfiakat is (rokonokat, felnőtt fiúkat). L. erre vonatkozólag Thirring Gusztáv vizsgálatainak eredményeit (Thirring 1935, 1935a, 1935b).

³⁹ Ezek a kivételek maximum 3–4 fős növekedést jelentenek egy-egy település parasztságában, csak a viszonylag kis számú alapsokaságok, valamint a csoport létszámának minimális változása miatt tűnnek kiugró növekedésnek. (A parasztság változásának települések szerinti átlagértéke ugyanis –0,1 fő.)

IV. A keresztény népesség, valamint a parasztok és zsellérek számának változása 1786 és 1787 között Borsod megye falvaiban

Sajátságos a katonának alkalmas réteg számának igen gyors növekedése a két revízió között. Dányi Dezső korábban feltételezte, hogy felső nyomásra növelték a „hadra foghatók” csoportját (Dányi 1985: 88). Adataink ezt bizonyos mértékig visszaigazolják, de néhány megjegyzést azért ehhez hozzá kell fűznünk. A borsodi összesítőkből az tűnik ki, hogy egyrészt az összeírók elsősorban a mezővárosokban növelték meg a katonának alkalmasak arányát (valószínűleg itt találtak sok, a korabeli birtokos nemesi gondolkodás⁴⁰ szemszögéből nézve „felesleges” embert), másrészt az is látszik, hogy ez a törekvés nem mindenütt érvényesült határozottan. Míg a megye többi járásában a katonának alkalmasak számát 1786 és 1787 között 12–22 százalékkal növelték, addig a szendrői járás vonatkozó adatainak emelkedése nem több mint 2,3 százalék. E járás összeírói tehát, vélhetőleg a szolgabíró hatására, nem érvényesítették az újoncozásra alkalmasnak találtak számának növelésére irányuló szándékot. (Mai nyelven fogalmazva: a helyi közigazgatás szabotálta a központi akaratot.) A katonának alkalmasak kategóriájába történő átcsoportosítások feltételezhetően a fiúk (sarjadék és örökösök), valamint a zsellérek rovatának terhére történ-

⁴⁰ A megyei tisztviselők jelentős része – akik többek között a népszámlálás felvételi, illetve revíziós munkálatait is bonyolították – birtokos nemes volt ebben az időszakban.

hettek. Végül azt is érdemes megemlítenünk, hogy a katonának alkalmasak csoportjába tartozók számának növelése egyáltalán nem biztos, hogy a valóságban ténylegesen igen súlyos újoncozási terhet jelentett. Az 1788. évi török háború kapcsán például Miskolcra 26 fős újonckeretet vetettek ki, és a sorozás érdekében összesen 520 fős jegyzéket állítottak össze a szóba jöhető fiatal férfiakról. Végül azonban csak 19-et találtak katonának alkalmasnak. A jegyzéken szereplők közül ugyanis 9 már meghalt, 116 főt nem találtak, a többi 376 esetben pedig vagy a helyi hatóságok, vagy a katonáorvosok találtak valami okot, ami miatt az illetőt mentesíteni lehetett vagy kellett a katonai szolgálat alól (Faragó 1998a).

Adóság vagyunk még a zsidóság elemzésével, mely jelen esetben egyszerre képez demográfiai, felekezeti és társadalmi csoportot (15. táblázat). E vizsgálat igazi alapját megint csak a népszámlálási adatok képezhetik, mert az egykorú megyei zsidóösszeírások adatai mindig kisebb népességszámot adnak meg.⁴¹ Az egyetlen előnyük a népszámláláshoz képest, hogy a családfők foglalkozását is rögzítik, és esetenként vagyonságukra (jövedelmükre és a rájuk kivetett adókra) nézve is közölnek információkat. Utóbbiaknak azonban esetünkben demográfiai szempontból nem túl nagy a jelentősége. Adataink szerint Borsod megye zsidó népessége időszakunkban még kis számú ugyan, de jelentős mértékben gyarapodik 1786 és 1787 között, mely főként a bevándorlásnak köszönhető. Famíliák száma 9,2, népességüké 11,1 százalékkal növekszik, ezen belül a legdinamikusabban a házas férfiak aránya emelkedik. Ebből két dolog következik: nem zárható ki, hogy a nők és gyermekek regisztrációja körükben sem volt hiánytalan, a másik a zsidóság vándorlásának sajátos tendenciáira utal. Nevezetesen, hogy egyrészt a vándorlás főként családos formában, nem egyénileg történt, másrészt a házas férfiak és a famíliák számának eltérő arányú növekedése azt sejteti, hogy az újonnan érkezettek egy része átmenetileg a régi famíliákhoz kapcsolódva telepedett meg, feltételezhetően rokon volt. Ténylegesen azonban a házasok aránya a zsidók között lényegesen alacsonyabb és famíliák nagysága, annak dacára, hogy többségük falun élt, kisebb, „urbánusabb”. A zsidóság háztartásmérete, a nemek aránya lényegében mind a falusi, mind a városi zsidóság esetében azonos, míg a keresztényeknél a két csoport között jelentősek a különbségek (utóbbiaknál a városi háztartások kisebbek, és egyszerűbb szerkezetűek voltak, mint a falusiak). Az a tény, hogy számos mutató 1786 és 1787 között hasonlóan alakult a zsidók és a keresztények körében (a férfiak száma és aránya gyorsabban növekedett a városokban, az átlagos háztartásnagyság, a házas férfiak aránya, illetve a férfi–nő arány igen kismértékben változott), tovább erősíti véleményünket, miszerint a népszámlálási adatokból kivehető tendenciák valóságosak, annak ellenére, hogy járásonként, településtípusok szerint időközönként hibákkal kell számolnunk, illetőleg a kis esetszá-

⁴¹ MOL C43 Apponyi 1782 No. 3. (1782), BML IV. 501/e No. 595 (1794).

mok gyakran nehezzé teszik egyértelmű, illetve megalapozott következtetések megfogalmazását.

15. A keresztény és zsidó népesség változásának összehasonlító adatai Borsod megyében 1786 és 1787 között településtípusok szerint

	Változás 1786–1787 között (százalék)							
	keresztények				zsidók			
	mező- város	falu	puszta	megye összesen	mező- város	falu	puszta	megye összesen
Házias férfi	1,9	1,9	0,0	1,9	12,1	14,7	14,1	
Nem házias férfi	4,7	1,2	7,6	2,2	9,6	9,8	9,8	
<i>Férfiak összesen</i>	<i>3,6</i>	<i>1,5</i>	<i>4,4</i>	<i>2,1</i>	<i>10,6</i>	<i>11,7</i>	<i>11,4</i>	
Nők	1,2	2,1	14,1	1,9	2,5	13,7	10,9	
Népesség összesen	2,4	1,8	9,3	2,0	6,7	12,6	11,1	
Família	2,4	0,8	5,0	1,2	8,8	9,4	9,2	
1000 férfira jut nő								
1786	1028	960	1025	978	913	897	901	
1000 férfira jut nő								
1787	1005	965	1120	976	846	913	897	
Változás	-24	5	95	-2	-67	16	-4	
Házias férfiak aránya								
1786	40,66	39,98	42,14	40,16	37,36	37,97	37,82	
Házias férfiak aránya								
1787	40,01	40,14	40,36	40,11	37,88	39,00	38,73	
Változás	-0,66	0,16	-1,78	-0,06	0,53	1,03	0,91	
Átlagos háztartás- nagyság 1786	4,68	5,12	5,37	4,99	4,97	4,78	4,82	
Átlagos háztartás- nagyság 1787	4,68	5,17	5,59	5,03	4,87	4,92	4,91	
Változás	0,00	0,05	0,22	0,04	-0,10	0,14	0,08	

Ha összevetjük egymással mutatóink változásainak települések szerinti értékeit (16. táblázat), akkor az alábbiakat állapíthatjuk meg. A népszámlálás népességi kategóriáira vonatkozó mutatók általában jobb minőségűek, mint a társadalmi kategóriákból számolt mutatók. A népességi kategóriákat vizsgálva jóval kisebb azon települések aránya, amelyek szélsőségesen eltérnek a megyei átlagoktól. Ezen belül a mezővárosok adatai a legjobb minőségűek, ami nyilvánvalóan nem független attól a tényről, hogy rendszerint itt találunk akkora esetszámokat, melyek változásai kevésbé írhatók a véletlen ingadozások számlájára. A népességi mutatókon belül viszonylag gyenge minőségűnek tűnik a mesterségesen képzett „fiú” mutató, ahol feltehetőleg az utólagos konstrukcióból és a gyermekek gyengébb regisztrációjából előálló hibák összeadódnak. A házak, nők, házias- és nem házias férfiak, illetve familiák változására vonatkozó

adatok valamivel jobb minőségűek, mint a férfiak, illetve a népesség egészére vonatkozóak – utóbbiak nyilvánvalóan a részadatok bizonytalanságát összegzik. Ezzel együtt különbségük sokkal kisebb, mint a „fiúk” és a többi demográfiai mutató közötti távolság.

A társadalmi kategóriák közül viszont a falvakban egyedül a parasztok adatai érik el a népességi mutatók színvonalát, mind a nemesek, mind a zsellérek, mind a katonának alkalmasak számának és arányának az ingadozása ennél jóval szélsőségesebb. A többi kategória a kis esetszámok miatt pedig egyszerűen nem értékelhető. A puszták társadalomra vonatkozó adatai – talán a zselléreket kivéve – ismét használhatatlanok, viszont a mezővárosok társadalmi mutatói a megye egészéhez viszonyítva kiemelkedő pontosságúak, illetve realitásúak.

Kicsit a fentiekhez hasonló kép bontakozik ki akkor, ha a három alacsonyport, a férfiak, nők és fiúk (gyermek) változását grafikusán vizsgáljuk (V. ábra). Ebből ugyanis azt látjuk, hogy a korábbiakban felsorolt bizonytalanságok ellenére a férfiak és nők változása nagyjából azonos mértékű és irányú, a fiúké viszont a férfiak és nők görbéjétől mind a növekedés, mind a csökkenés tekintetében számottevően kileng.

Mindez olvasatunkban azt jelenti, hogy településenkénti vizsgálatok esetében a mezővárosok vizsgálhatók részletesebben, míg a puszták népességét egyáltalán nem tanácsos elemezni. A falvak helyzete e két véglet között átmeneti. Össznépeességre vonatkozó adataik a méretükből következő gyakran viszonylag kicsiny esetszámok, valamint a nők és gyermekek számának alacsonyabb megbízhatósága miatt félrevezetőbbek lehetnek, mintha csak a férfiakra, illetve a familiákra (vagy házakra) vonatkozó információkat használjuk. A többi kategória adatai esetében pedig jobb, ha egyedileg nem, hanem csak tömeges méretekben vizsgálódunk, illetőleg e mutatók alakulásának tendenciáit elemezzük tényleges településenkénti változásuk helyett. Társadalmi téren általában ugyanazt mondhatjuk a parasztságra, mint a falvak férfinépességére vonatkozóan: lehet, hogy érdekesebb egyedül csak e réteg számának alakulását vizsgálni, mint a teljes adózó népességét.

16. A fontosabb kategóriák, csoportok, személyek átlaghoz viszonyított változása Borsod megyében 1786 és 1787 között településtípusok szerint

	Az adatok változásának stabilitása (az egyszeres szóráshatáron belül maradó települések száma és aránya)							
	mezőváros	falu	puszta	megye összesen	mezőváros	falu	puszta	megye összesen
	település				százalék			

Népességi kategóriák ^a

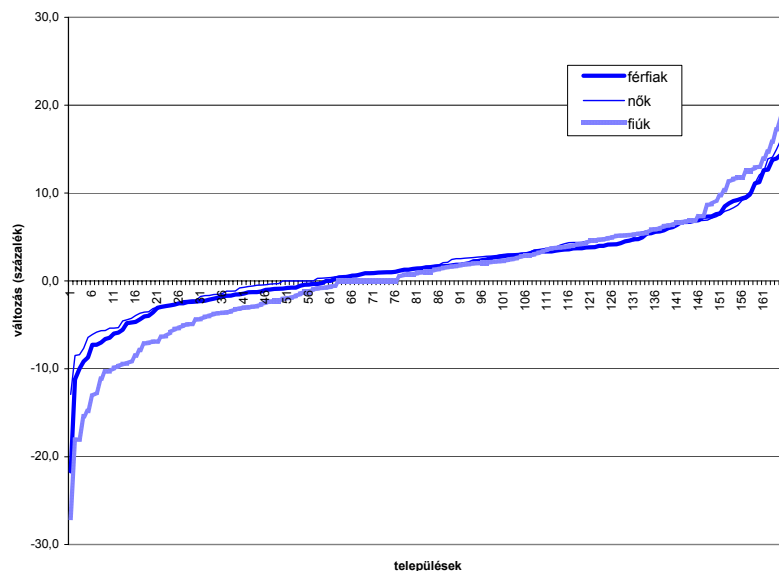
Népességszám	10	158	5	173	100,0	95,2	31,3	90,1
Házak	10	162	11	183	100,0	97,6	73,3	95,8
Familiák	10	160	8	178	100,0	96,4	53,3	93,2
Házass férfiak	10	161	9	180	100,0	97,0	60,0	94,2
Nem házass férfiak	10	166	8	184	100,0	100,0	53,3	96,3
„Fiúk”	10	142	5	157	100,0	85,5	33,3	81,8
Férfiak összesen	10	158	6	174	100,0	95,2	40,0	91,1
Nők összesen	10	164	7	181	100,0	98,8	46,7	94,8
Mindösszesen	10,0	158,9	7,4	176,3	100,0	95,7	46,1	91,8

Társadalmi kategóriák ^b

Nemesek	10	138	...	(148)	100,0	83,1
Parasztok	10	157	...	(167)	100,0	94,6
Zsellérek	10	136	9	155	100,0	81,9	60,0	81,2
Katonának alkalmasak	9	132	...	(141)	90,0	79,5
Mindösszesen	9,8	140,8	97,5	84,8

^a Csak keresztények.

^b A papok, tisztviselők, „polgárok” és szabadságolt katonák, illetőleg a zsellér-adatok kivételével a puszták a kis esetszámok miatt értékelhetetlenek.

V. A keresztény férfiak, nők és fiúk számának változása 1786 és 1787 között Borsod megye falvaiban

4. Összefoglaló értékelés

Ha a népszámlálás két példány közötti változások rendszerét nézzük, akkor azt látjuk, hogy általában jó az egyes népességek közötti összefüggések értéke (17. táblázat). Ezen belül azonban mutatóink három csoportba sorolhatók. A többséget a 0,6–0,9 közötti R^2 értékű erős összefüggést mutató kapcsolatok képviselik, amelyek végighúzódnak az egész általunk elemzett kategória rendszeren, de számunkra most nem ezek az érdekesek, hanem a szélső csoportok. Közülük az első összefüggései igen erős, csaknem determinisztikus kapcsolatot jelölnek (R^2 értéke 0,9 feletti) – ide tartozik a népesség és a famíliák, a népesség és az összes férfi, a népesség és a nőtlen férfiak, valamint a nőtlen és összes férfi közötti kapcsolat. Egyáltalán nem szerepel viszont e csoportban a ház, a házaspár, a házaspár és a fiúk kategóriája. A másik végletet a viszonylag gyenge (R^2 értéke 0,5 alatti) kapcsolatok képviselik. Ide tartoznak a házaspár és a nők, a házaspár és a fiúk, a famíliák és a fiúk, valamint a nők és a fiúk számának változása közötti kapcsolatok. Vagyis a gyenge kapcsolatok túlnyomó részében szerepelnek a nők és fiúk, viszont egyáltalán nem szerepelnek közöttük a férfi-

ak bármiféle csoportjai, illetve a népességszám-változás. Mindebből ismét arra következtethetünk, hogy a nők és fiúk összefüggésrendszerünkbe való illeszkedése általában kívánivalókat hagy maga után (ezen belül különösen problémásnak látszik a familiákhoz, a házakhoz és az egymáshoz való kapcsolatuk). Ezzel szemben a népesség, a férfiak és a nőtlen férfiak számának változása közötti kapcsolatok igen erősek. Hangsúlyozottan meg kell azonban jegyeznünk, hogy még a leggyengébb összefüggés R^2 értéke is nagyobb a 0,31-es értéknél, vagyis a legalacsonyabb kapcsolat értéke is meghaladja a 0,5-ös korrelációs erősséget.

17. A népességszám-változás összefüggései^a Borsod megye településein

	Házak	Familiák	Népesség- szám	Férfiak	Nők	„Fiúk” ^b	Házass férfiak	Nem házass férfiak
Házak								
Familiák	0,8631							
Népességszám	0,8726	0,9094						
Férfiak	0,7956	0,8686	0,9619					
Nők	0,3835	0,5798	0,8595	0,5637				
„Fiúk” ^b	0,3183	0,4503	0,6363	0,6838	0,4547			
Házass férfiak	0,6240	0,7578	0,8127	0,7796	0,7136	0,6551		
Nem házass férfiak	0,7782	0,8302	0,9191	0,9737	0,7558	0,8865	0,8049	x

^a Másodfokú polinom trendek R^2 értékei.

^b Az 1–17 éves sarjadék és „örökösök” együttes száma.

Ha a három alapvető népességekategória (férfiak, nők, fiúk [gyermek]) összefüggéseit településtípusok, illetve területi/járási csoportok szerint tekintjük át (18. táblázat), akkor azt látjuk, hogy minél nagyobb lakosságszámúak az egyes településtípusok (növekvő sorrendben: puszták, falvak, mezővárosok, Miskolc), annál erősebbek vizsgált demográfiai összefüggéseik. Érdekes, hogy a nemesi falvak számai valamivel jobbák a falvak átlagánál, holott a nemesség népszámlálással szembeni ellenséges hangulata alapján rosszabb értékeket vártunk. Úgy tűnik azonban, mintha e közösségek a parasztfalvakénál precízebben adták volna vissza népmozgalmi változásait az összeíróknak. (Hogy ez kulturális különbségekre, avagy a családban lezajlott demográfiai események nemesek közötti fokozottabb értékelésére vezethető-e vissza, azt jelenleg nem tudjuk megállapítani).

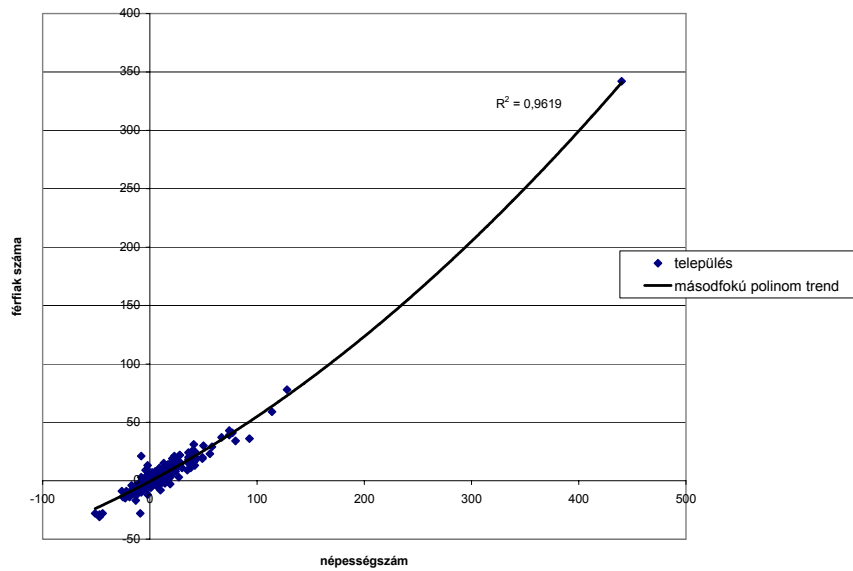
18. A népességszám-változás legfontosabb összefüggései
Borsod megye különböző településhalmazain

	Népességszám és férfiak	Népességszám és nők	Népességszám és „fiúk” ^a
	számának változása ^b		
Településtípusok szerint			
Összes település	0,9619	0,8595	0,6363
Falvak és mezővárosok	0,9619	0,8585	0,6373
Falvak és mezővárosok Miskolc nélkül	0,8595	0,8254	0,5272
Mezővárosok	0,9960	0,9738	0,7228
Falvak	0,8391	0,8282	0,5465
Puszták	0,6815	0,6627	0,2936
Nemesi települések	0,8790	0,8238	0,5014
Területi/járási különbségek szerint			
Egri és miskolci járás	0,9779	0,8887	0,7177
Egri és miskolci járás Miskolc nélkül	0,8890	0,8512	0,5778
Sajószentpéteri és szendrői járás	0,7000	0,7101	0,3666

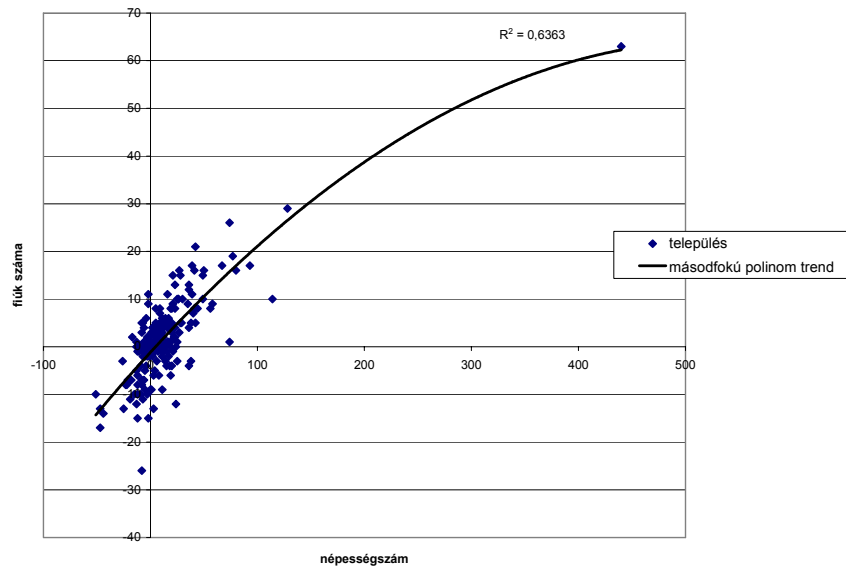
^a Az 1–17 éves sarjadék és örökösök együttes száma.

^b Másodfokú polinom trendek R^2 értékei.

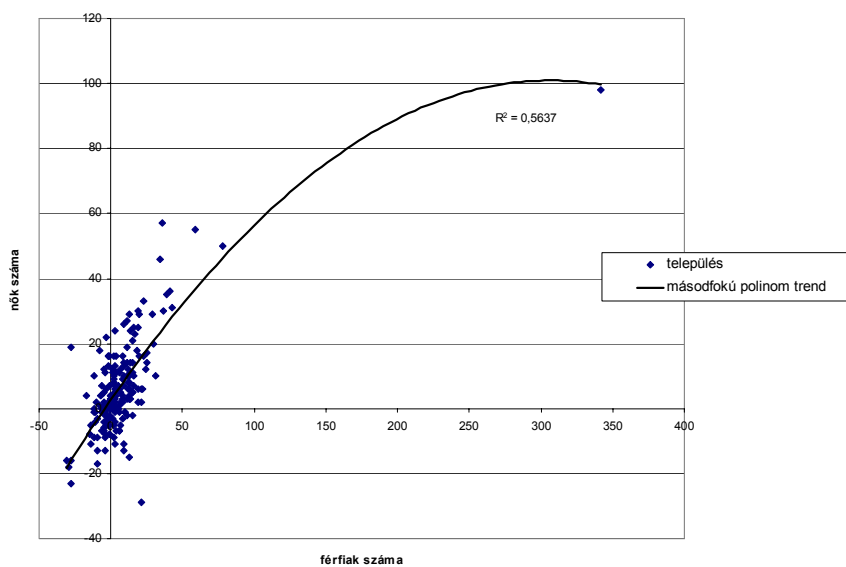
A területi összefüggések a már megszokottnak nevezhető különbségeket mutatják: a sajószentpéteri és a szendrői járás vizsgált kapcsolatai lényegesen gyengébbek, mint a miskolci és az egri járáséi, még abban az esetben is, ha az értékjavító Miskolc adatait kiemeljük közülük. A három összefüggés-rendszer alakulása a népességkategóriák szempontjából is egyértelmű tendenciákat mutat: mindenütt a népesség és a férfiak számának változása közötti összefüggés a legerősebb, a fiúk és a népességváltozásé pedig a leggyengébb. A nők általában köztes helyet foglalnak el. Grafikusan megjelenítve azt látjuk, hogy a Borsod települései a férfiak és a népességszám változásának trendjéhez tapadva jelennek meg (VI. ábra), míg a fiúk és a népességszám-változás kapcsolata esetében jóval nagyobb szóródásuk (VII. ábra). Ugyanez látszik egyébként a férfiak és nők számának alakulását mutató összefüggés esetében is (VIII. ábra). A kettő közötti kapcsolat jóval gyengébb, mint a népességváltozással való összefüggés, ami kizárólag demográfiai okokkal nehezen indokolható. Végezetül lássuk az említett két területi csoportosítást, a legerősebbnek tűnő, a férfiak és a népességszám változása közötti összefüggés esetében (IX. és X. ábrák). Eszerint az egri és a miskolci járás települései a trendvonalhoz igen közel helyezkednek el, míg a sajószentpéteri és a szendrői járáséi viszonylag nagy térben szóródnak, és igen sokan közülük indokolatlan negatív értékeket (csökkenést) mutatnak.

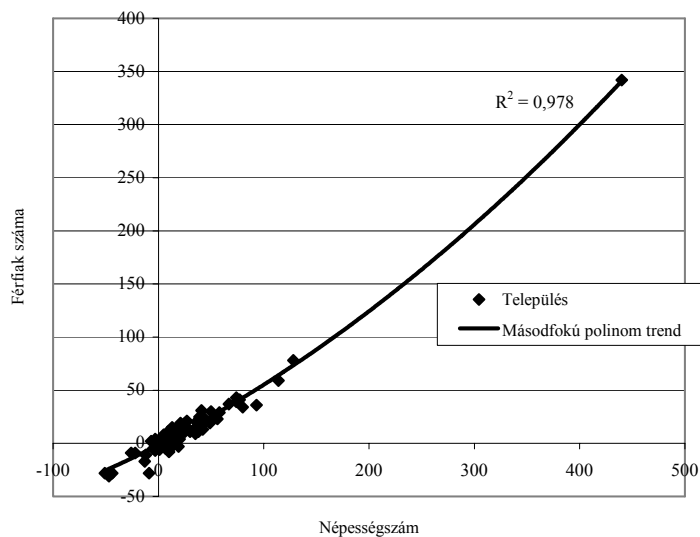
VI. A népességszám és a férfiak számának változása közötti kapcsolat

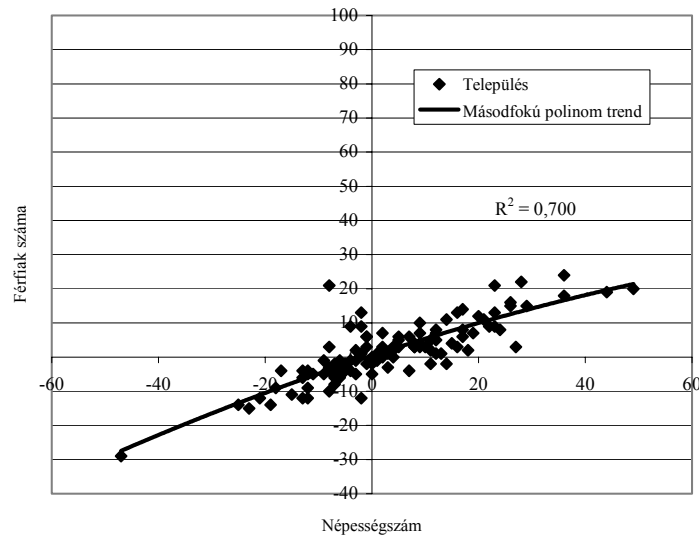
VII. A népességszám és a fiúk számának változása közötti kapcsolat

VIII. A férfiak és nők számának változása közötti kapcsolat

IX. A népességszám és a férfiak számának változása közötti kapcsolat az egri és miskolci járás településein (Miskolc nélkül)

X. A népességszám és a férfiak számának változása közötti kapcsolat a sajószentpéteri és szendrői járás településein

A fenti adatok tehát egyértelműen arra mutatnak, hogy a népszámlálás népességkategóriánkénti adatainak változásai valós demográfiai viszonyokra és összefüggésekre utalnak. Ugyanakkor az egyes mutatók minősége tartalmuk szerint változó, és az egyes területek (járások) – és tegyük ehhez hozzá: részben az esetszámok nagyságából, részben ismét az összeírás minőségéből fakadóan az egyes településtípusok – összeírásának pontossága között határozott különbségek észlelhetők.

Az ismertett elemzések alapján megpróbáljuk véleményünket röviden összegezni. Az 1786–1787. évi Borsod megyei népszámlálási revíziók esetében előfordult ugyan egy-egy kisebb felvételi hiba, de a fő gondot három szélesebb körű, tendenciózusan előforduló hiányosság jelenti: a sajószentpéteri és a szendrői járás egrinél és miskolcinál hanyagabb összeírása, a népmozgalmi változások (főleg a vándormozgalmak népességi következményeinek) pontatlan felvétele, valamint az összeírásban szereplő népességi és társadalmi kategóriák nem egyforma pontossága (a nők és gyermekek kevésbé precíz összeírása, illetve az egyes csoportok létszámváltozásainak különböző mértékű figyelemmel kísérése). Gondokat okozhat ezen kívül a pusztákra nézve általában, de gyakran a falvak esetében is a települések kicsiny méretéből adódó alacsony esetszámok tömege. Mindezekkel az alábbi pozitívumok állíthatók szembe: vizsgálatunk arról győzött meg, hogy egyrészt a népszámlálás a korabeli telepü-

lésszámlálást gyakorlatilag teljes mértékben felmérte és összeírta, másrészt az egyes településekre vonatkozó adatok nagyságrendje egyenként és összességében is általában a valós nagyságrendeket adja vissza, harmadrészt az azokból kibontható népességváltozási tendenciák valós demográfiai folyamatokat tükröznek. Az összeírt adatok közül a legjobb minőségűnek a házak, familiák, férfiak száma, illetve a társadalmi kategóriák közül a parasztok száma látszik. Ugyancsak jó minőségűnek tűnnek a zsidókra vonatkozó adatok is. Minden valószínűség szerint e rétegek és csoportok különös figyelemben részesültek az adatfelvételek során. A többi adat hol pontossága, hol esetszáma (hol mindkettő) miatt az előbbieknél pontatlanabbnak látszik.

Fentiek alapján elsősorban a települések, illetőleg az egyes adatok csoportos elemzését tartjuk célravezetőnek (regionális, társadalom-szerkezeti, etnikulturális, jogállás szerinti településcsoportok, vagy a forrásban szereplő demográfiai, illetve társadalmi kategóriák felhasználásával). Úgy véljük, hogy a települések egyedi adatait csak más forrásokkal ellenőrizve érdemes használni, különösen a kisebb méretű, kisebb népességszámú falvak esetében. Kivételt képezhetnek ez alól a fentebb felsorolt jobb minőségű adatok. Mindebből az is következik, hogy felfogásunk szerint az adatok esetleges korrekciója csak megyei, illetve járási szinten képzelhető el, a települések szintjén mindössze a nyilvánvaló elírásokat érdemes helyesbíteni. Nem érdemes az egyes települések adatait valamilyen szisztematikus módon „kijavítani”, és végképp kerülni kell a vélelmezett adatkimaradások pótlására hivatott „szorzószámokat”, avagy mechanikusan hozzáadott százalékokat. Annál is inkább, mivel jelen esetben joggal feltételezhető, hogy a népességszám 1786-ban körülbelül 1, 1787-ben pedig 2 százalékkal túlregisztrált 1784/85-hez képest a népességi változások pontatlanabb felvétele miatt, vagyis nem hiányunk, hanem inkább csekély népességtöbbletünk van. (Ezt a többletet főként a mezővárosok férfinépességében – ezen belül főleg a zsellérek és a katonának alkalmasak között – feltételezhetjük.). A revíziók sajátos torzításainak következtében egyértelmű, hogy a vándormozgalmak adatait kivéve (ahol a fogalmi pontosítás eredményeképpen a legutolsó, az 1787. év adatai nevezhetők a valósághoz leginkább közelállóknak), a legjobb adatsorokat majdnem bizonyosan az első, az 1784/85. évi összesítőkből találjuk, a későbbi, 1786. és 1787. évi revízió példányai fokozatosan romló adatminőséggel jellemezhetők. Ezzel azonban semmiképpen sem azt állítjuk, hogy az utóbbiak elemzésre alkalmatlanok, mindössze arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy használatuk során nagyobb gondossággal kell eljárni, és különösen az egyedi adatok kiemelése esetén meglepetések érhetik a kutatót akkor, ha nem használ ellenőrző forrásokat.

Az elmondottakból következően tehát nem végeztünk Borsod megye népszámlálási adatainak komolyabb számszerű korrekciókat. Konkrétan ugyanis mindössze Sajóvelezd és Borsod familia-, illetve házadatait javíthattuk volna. A sajószentpéteri, illetve a szendrői járás esetében is csak járási szinten számítha-

tunk bizonyos korrekciókat, települési szinten azonban nem: mint említettük, az általában hiányosan végzett revízió ellenére az ellenőrzésképpen használt plébánia-topográfiai adataihoz képest a feltűnően nagy népességtöbbleteket is e járáások néhány települése mutatja. A többi adattípus esetében pedig még ennyire sem mehetünk biztosra. Lehet ugyanis, hogy a népességváltozások már említett okok miatt bekövetkezett kismértékű összeirási többlete (felülregisztrációja) következtében – főleg 1787-ben – a hanyagabban revideált fiú- és nőadatok állnak a valósághoz közelebb, mint a felnőtt férfinépeségre vonatkozó számok. Valószínűnek tartjuk tehát, hogy egy korrekciós beavatkozással többet rontottunk volna az egyedi adatok megbízhatóságán, mint amennyi nyereséget a helyesbítés eredményezett volna.

Fenti megállapításaink erejét természetesen sok tekintetben korlátozza az a tény, hogy mindezek kizárólag Borsod megye adatainak vizsgálatán alapulnak, amely adatok önmagukban nyilvánvalóan nem képesek reprezentálni az egész 18. század végi Magyarország népességét, társadalmát és települési rendszerét. A magunk részéről úgy gondoljuk tehát, hogy megállapításaink érvényességének szélesebb körűvé tétele érdekében célszerű lenne még további törvényhatóságok (egy-egy nyugat-dunántúli, dél-alföldi, erdélyi és az Északi-Kárpátokban fekvő felvidéki megye) hasonló elemzését elvégezni. Továbbá szükséges lenne végrehajtani a néhány fennmaradt famíliális forrásanyag, illetve a famíliásoros települési összesítők legalább egy részének részletes feldolgozását. (Különösen fontos lenne a megmaradt falvak forrásanyagának elemzése.) Eddigi ismereteink alapján élünk azonban a gyanúperrel, hogy főbb megállapításainkat a további vizsgálatok sem fogják alapvetően módosítani.

IRODALOM

- Acsádi György 1957. Az 1784–85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnyilvántartások. In Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Közgazd. és Jogi K. Budapest. 224–241.
- Bácskai Vera (szerk.) 1965–1969. *A területi állami levéltárakban őrzött feudális kori összeírások jegyzéke. 1–3*. Művelődési Min.; Lvt. Orsz. Közp. Budapest (Levéltári jegyzékek, 2.).
- Bán Péter 1990. A földbirtoklás szerkezete Baranya vármegyében a 18. század végén. *Baranya* 3, 2. 35–46.
- Barsi János (szerk.) 1991. *Magyarország történeti helységnévtára. Borsod megye (1773–1808)*. Borsod-Abaúj-Zemplén M. Lvt. Budapest; Miskolc.
- Barsi János – Csorba Csaba (szerk.) 1990. *Borsod vármegye katonai leírása (1780-as évek)*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc (Borsodi Levéltári Füzetek, 31.).
- Dányi Dezső 1980. Az első magyar népszámlálás és előzményei. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 4, 189–215

- Dányi Dezső 1985. Az első magyarországi népszámlálás kétszázéves évfordulójára. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 2, 71–97.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán (összeáll.) 1960. *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. KSH Könyvtára-MŰM Levéltári Osztálya. Budapest.
- Dávid Zoltán 1971. Magyarország munkaerőhelyzete a XVIII–XIX. század fordulóján. *Statisztikai Szemle* 49, 632–644.
- Faragó Tamás 1991. Népeségtörténet. (Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In Magyarország története 1686–1790. Bp. 1989). *Budapesti könyvszemle* 3, 3. 323–327.
- Faragó Tamás 1997. Borsod megye és Miskolc vándormozgalmai az 1780-as években. *Borsodi Levéltári Évkönyv* 8, 184–215.
- Faragó Tamás 1998. A máig érő múlt. Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában. *Demográfia* 41, 1. 7–38.
- Faragó Tamás 1998a. *Testmagasság és egészségi állapot a 18–19. század fordulóján. (Előadás a Népeségtudományi Kutatóintézet konferenciáján)*. Kézirat.
- Faragó Tamás. 1999 (1977). Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. In uő. 1999. *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992)*. Bíbor. Miskolc. 194–283.
- Faragó Tamás 1999 (1984). Magyarország helységnévtára, 1790. Uo. 308–319.
- Faragó Tamás 2000. A város népessége. In Faragó Tamás (szerk.): *Miskolc története III/1. 1702–1847-ig*. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár. Miskolc. 151–272.
- Faragó Tamás 2002. II. József népszámlálása Borsod megyében (1786) *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 7–38.
- Felhő Ibolya (szerk.) 1970. *Úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. köt. Dunántúl*. Akad. K. Budapest.
- Felhő Ibolya – Vörös Antal 1961. *A helytartótanácsi levéltár*. Akadémiai Kiadó. Budapest (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári leltárak, 3.).
- Horváth Róbert A. 1986. A II. József korában végrehajtott magyarországi népszámlálás. *Statisztikai Szemle* 64, 6. 624–639.
- Kovacsics József 1965. Situation démographique de la Hongrie á la fin du 18e siècle. /1787–1815/. *Annales de Démographie Historique* 83–104.
- Kovacsics József 1984. Az első magyarországi népszámlálás (1784–85). *Honismeret* 12, 3. 5–9.
- Kováts Zoltán 1981. A történeti demográfiai kutatások új módszerei. *Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*. 1980. I. 5–15.
- Őri Péter 2002. Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon I. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 39–73.
- Őri Péter 2003. Demográfia elméletben és gyakorlatban. II. József népszámlálása Magyarországon II. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 89–127.
- Pápai Béla 1963. Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711–1867). In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig*. Közgazd. és Jogi K. Budapest. 143–220.
- Rózsa Gábor 1997. A népszámlálási adatok megbízhatóságának ellenőrzése I–II. *Demográfia* 40, 1–3. 83–108, 201–209.
- Tedebrand, Lars-Göran 2002. *Historical population studies in Sweden. Paper presented for the ESSHC 2002*. Manuscript. Hague.

- Thirring Gusztáv 1911. Városaink népességének alakulása 1787-től 1910-ig. *Városi Szemle* 4, 7–8. 465–492.
- Thirring Gusztáv 1931. II. József magyarországi népszámlálásai. *Magyar Statisztikai Szemle* 9, 2. 112–134.
- Thirring Gusztáv 1931a. Les recensements de la population en Hongrie sous Joseph II (1784–1787). Contributions á la démographie historique hongroise. *Journal de la Société Hongroise de Statistique* 9, 2–3. 201–247.
- Thirring Gusztáv 1935. Egy alföldi falu népességi viszonyai II. József korában (Magyarcsanád). *Magyar Statisztikai Szemle* 13, 9. 753–760.
- Thirring Gusztáv 1935a. Jászberény népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle* 13, 1. 1–11.
- Thirring Gusztáv 1935b. Kecskemét népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle* 13, 5. 369–381.
- Thirring Gusztáv 1937. Az első soproni népszámlálás. *Soproni Szemle* 1, 1. 1–13.
- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. József korában*. MTA. Budapest.
- Tóth Zoltán 1987. Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle* 65, 1. 62–86.
- Wellmann Imre 1979. Magyarország XVIII. század végi népességének kérdéséhez. In Gunst Péter (szerk.): *Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet*. Akad. pot. Budapest.
- Wellmann Imre 1989. Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In Ember Győző és Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1686–1790. I.* Akad. K. Budapest. 25–80. (Magyarország története tíz kötetben, 4/1.)

**POPULATION CENSUSES IN COUNTY BORSOD IN 1786-1787
A CRITICISM OF THE SOURCE**

Summary

The paper tests the quality of the remained summaries (1786 and 1787 in county Borsod) of the first population census. The problem was examined by the comparison of the different data (categories) of the censuses or by the comparison of the census data with other sources. The author demonstrates that besides smaller faults in the census material there are three more important tendentious shortages in the source: the more indifferent census of the population in two districts (Sajószentpéteri and Szendrői), the inaccurate registration of the population movement (especially that of changes due to migration) and the different exactness of the demographic and social categories of the censuses (less exact registration of female and minor population or that of the changes in the number of some social categories). Moreover, the small case numbers of farmsteads and villages of small population can also cause a lot of problems. The analysis brought some positive findings too: the censuses practically contain the data of all the settlements of the age, the data related to the settlements correspond to the real scale of the population size of the settlements, the tendencies of the changes in the population based upon the analysis of the census material correspond to real demographic developments. The number of houses, households and males and from the social categories the number of the peasants seems to be of the best quality. Data related to the Jewish population also seem to be relevant. These strata and groups were probably handled with special attention in the course of the census work. In the case of the other categories the exactness of the data or the small case numbers (or both of them) cause a lot of uncertainty.

Therefore the analysis of the larger groups of the settlements or data seems to be successful. These groups may be regional, social, ethno-cultural, legal categories of the settlements or the demographic and social categories of the censuses may be the basis of the analysis. It is probable that the data of one or another settlement can be used after a comparison with the data of other sources, especially in the case of smaller villages. The mentioned data of better quality can be exceptions in this respect. As a consequence of all this the correction of the census data can be possible only on county or district level, on settlement level it is worth correcting only the evident mistakes. It is not worth correcting the data of one or another settlement in some systematic way and one should particularly avoid the use of artificial multipliers or mechanically added percentages in order to rectify the thought mistakes. Moreover, in this

case it is probable that in the consequence of the less exact census of the population changes there is a surplus of the population of 1% in 1786 and 2% in 1787 compared to the real situation. This surplus (over-registration) can be mainly supposed in the male population of the market towns – especially in the number of the serfs and conscripted male population. In the consequence of the shortages in the revisions carried out in 1786 and 1787 it is evident that the best data can be found in the original census summaries made in 1784/85. Later the quality of the census data has apparently worsened. Data related to migration can be an exception: in this respect the last census of 1787 is the most exact because of rectifying the concept of foreign status in a given place. Even the material of the two revisions in 1786 and 1787 is fit for analysis but one must be more careful doing this and particularly the analysis of the data of one settlement needs the use of other sources of different kind in order to control the census material.

Tables:

1. *Borsod county's settlements, farmsteads and inhabited places in the 1780s*
 Headings: Occurrences of the settlements in different sources; Categories of the settlements; Tax register, 1770; Tax register, 1785/86; Population census, 1786; Population census, 1787; List of the settlements, "1790"; All occurrences
 Lateral text: Market town; Village; Farmstead; Other; Total
 Proportion of the occurrences: Market town; Village; Farmstead; Other; Total
2. *Characteristics of the places named in the different sources (excluding the market towns and villages)*
 Headings: Categories of the settlements; According to the sources: inhabited, uninhabited, altogether; Number of the settlements occurring in 5, 4, 3, 2, 1 sources
3. *Distribution of the categories of the settlements by districts in the census 1787*
 Headings: District; Market town; Village; Farmstead; Inn; Other; Proportion of the market towns and villages (%)
 Lateral text: Names of the districts; Country
4. *Distribution of the settlements in Borsod county by their population size, population census in 1786–87*
 Headings: Categories of the settlements; Population size: Unknown, Categories by population size, Altogether; Average
 Number of the houses: Unknown, Categories by population size, Altogether; Average
 Lateral text: Market town; Village; Farmstead; Total

5. *Houses and households in county Borsod at the end of the 18th century according to different sources*
 Headings: Categories of the settlements; Owner of a house paying taxes (peasants, serfs, cottars with own houses), Tax registers: 1770, 1785/86; House: population census in 1786; Tax paying households: in 1770; Tax register in 1785/86; Households in 1786 (population census)
 Lateral text: Types of the settlements: Market town; Village; Farmstead; County
 Index: Market town; Village; Farmstead; County
 Districts
 Index
6. *Number of the houses and households in county Borsod in 1786–87*
 Headings: Categories of the settlements, House (1786, 1787); Christian households (1786, 1787); Changes between 1786 and 1787: House, Christian households (Number and %)
 Lateral text: Market town; Village; Farmstead (occurring both in 1786 and 1787);
 Districts; County without the town of Miskolc; County; Corrected value
7. *Measure of the changes in the number of houses and households between 1786 and 1787*
 Headings: Categories of the settlements; Measure of the changes (houses/households)
 Lateral text: Market town; Village; Farmstead
 Note: Categories on the basis of the measure of the average and the standard deviation (average \pm one or two unit of standard deviation): Categories II and IV = strong difference from the average; Categories I and V. = extremely strong difference from the average
8. *Differences of population size of entirely Catholic (Roman and Greek) settlements (population census and topography of parishes)*
 Headings: Population size in the population census; By settlements; Measure of the difference (% , number); Difference is larger than 10 persons – smaller than 10 persons by settlements
 Lateral text: More; Equal; Less; Total; Percentage of the census population
 Headings: Measure of the differences of the census data compared to the standard deviation of the data series
 Note: Categories on the basis of the measure of the average and the standard deviation (average \pm one or two unit of standard deviation): Categories II and IV = strong difference from the average; Categories I and V. = extremely strong difference from the average
9. *Total population size of county Borsod in 1786–1787 (de jure population)*
 Headings: Categories of the settlements; 1786 (Christian, Jew, Total); 1787 (Christian, Jew, Total); Increase between 1786 and 1787 (Number and %)

- Lateral text: Market town; Village; Farmstead; Districts; County Altogether
10. *Measure of the changes in the population size between 1786 and 1787*
 Headings: Categories of the settlements; Measure of the changes; Altogether
 Lateral text: Market town; Village; Farmstead
11. *Measure of the changes in the more important categories, groups and persons by the types of the settlements in county Borsod, 1786–1787*
 Headings: Demographic categories (only Christian population); Population census in 1786 (Miskolc, other market towns, village, farmstead, county altogether); Changes between 1786 and 1787 (Miskolc, other market towns, village, farmstead, county altogether)
 Lateral text: Population size; Number of married males; Number of unmarried males; Adult males (non-noble population); “Boys” (offspring aged 1–17 and heirs of the peasant and the bourgeois – non-noble population); Total number of males; Total number of females;
 Social categories: Clergymen; Noblemen; Officials; “Bourgeois” (mainly artisans and tenants); Peasants; Serfs (social status + adult males living in the household of an independent head of household); Soldiers on furlough; Males fit for military service (non head of household, unmarried and not in a social-economic group that was important for the provision of the army)
12. *Measure of the changes in the more important categories, groups and persons by districts in county Borsod, 1786–1787*
 Headings: Demographic categories (only Christian population); Population census in 1786 (districts, county altogether); Changes between 1786 and 1787 (districts, county altogether)
 Lateral text: Population size; Number of married males; Number of unmarried males; Adult males (non-noble population); “Boys” (offspring aged 1–17 and heirs of the peasant and the bourgeois – non-noble population); Total number of males; Total number of females;
 Social categories: Clergymen; Noblemen; Officials; “Bourgeois” (mainly artisans and tenants); Peasants; Serfs (social status + adult males living in the household of an independent head of household); Soldiers on furlough; Males fit for military service (non head of household, unmarried and not in a social-economic group that was important for the provision of the army)
13. *Changes in the more important categories, groups and persons by the types of the settlements in county Borsod, 1786–1787 (%)*
 Headings: Categories of the settlements; Changes between 1786 and 1787 (%) – Miskolc, other market towns, villages, farmsteads, county altogether
 Lateral text: Population size; Number of married males; Number of unmarried males; Adult males (non-noble population); “Boys” (offspring aged 1–17 and heirs of the peasant and the bourgeois – non-noble population); Total number of males; Total number of females;

Social categories: Clergymen; Noblemen; Officials; “Bourgeois” (mainly artisans and tenants); Peasants; Serfs (social status + adult males living in the household of an independent head of household); Soldiers on furlough; Males fit for military service (non head of household, unmarried and not in a social-economic group that was important for the provision of the army)

Note: cursive: uncertain data due to small case numbers

14. *Changes in the more important categories, groups and persons by districts in county Borsod, 1786–1787 (%)*

Headings: Demographic categories (only Christian population); Changes between 1786 and 1787 (%) (districts, county altogether)

Lateral text: Population size; Number of married males; Number of unmarried males; Adult males (non-noble population); “Boys” (offspring aged 1–17 and heirs of the peasant and the bourgeois – non-noble population); Total number of males; Total number of females;

Social categories: Clergymen; Noblemen; Officials; “Bourgeois” (mainly artisans and tenants); Peasants; Serfs (social status + adult males living in the household of an independent head of household); Soldiers on furlough; Males fit for military service (non head of household, unmarried and not in a social-economic group that was important for the provision of the army)

15. *Comparison between the changes in the number of Christian and Jewish population by the types of the settlements in county Borsod, 1786–1787*

Headings: Changes between 1786 and 1787 (%): Christians (market town, village, farmstead, county altogether); Jews (market town, village, farmstead, county altogether)

Lateral text: Married male; Unmarried male; Total number of males; Number of females; Total population; Number of households; Number of females per 1000 males in 1786; Number of females per 1000 males in 1787; Changes; Proportion of married males in 1786; Proportion of married males in 1787; Changes; Average size of the households in 1786; Average size of the households in 1787; Changes

16. *Changes in the more important categories, groups and persons compared to the average values by the types of the settlements in county Borsod, 1786–1787*

Headings: Demographic categories (only Christian population); Stability of the changes (number and proportion of the settlements of the average value \pm standard deviation): Market towns, villages, farmsteads, county altogether (number of the settlements); Market towns, villages, farmsteads, County altogether

Lateral text: Population number; Houses; Households; Married males; Unmarried males; “Boys”; Total number of males; Total number of females; Altogether;

Social categories: Noblemen; Peasants; Serfs; Men fit for military service; Altogether

Note: Clergymen, officials, bourgeois, soldiers on furlough and farmsteads (excluding serfs) are irrelevant because of the small case numbers.

17. *Correlation of the changes in population numbers in the settlements of county Borsod*

Headings and lateral text: Houses; Households; Population number; Males; Females; “Boys”; Married males; Unmarried males

Note: R^2 values of the quadratic polynomial trends

18. *The most important connections of the changes in the population size in the settlements of county Borsod*

Headings: Changes in the number of the population and the male population; in the number of the population and the female population; in the number of the population and the number of the “boys”

Lateral text: All the settlements; Villages and market towns; Villages and market towns without Miskolc; Market towns; Villages; Farmsteads; Settlements with significant noble population; Districts of Eger and Miskolc; Districts of Eger and Miskolc without Miskolc; Districts of Sajószentpéter and Szendrő

Note: R^2 values of the quadratic polynomial trends

Figures:

I. *Distribution of the population in county Borsod by the legal status and population size of the settlements*

Explanation: Market towns, Villages, Farmsteads

x axis: Population size of the settlements

y axis: Number of the population

II. *Connection between the changes in the number of houses and households in county Borsod (1786–1787)*

x axis: number of the houses

y axis: number of the households

Explanation: Settlements, quadratic polynomial trend

III. *Changes in the population size in the settlements of county Borsod, 1786–1787*

Explanation: villages, market towns, farmsteads

x axis: number of the settlements

y axis: changes in the population number (%)

IV. *Changes in the number of the Christian population, in that of the peasants and serfs in the villages of county Borsod between 1786 and 1787*

Explanation: peasants, serfs, Christian population

x axis: settlements

- y axis: changes (%)
- V. *Changes in the number of Christian males, females and boys in the villages of county Borsod, 1786–1787*
Explanation: males, females, boys
x axis: settlements
y axis: changes (%)
- VI. *Correlation between the changes in population number and in the number of males*
Explanation: settlements, quadratic polynomial trend
x axis: population number
y axis: number of males
- VII. *Correlation between the changes in population number and in the number of boys*
Explanation: settlements, quadratic polynomial trend
x axis: population number
y axis: number of boys
- VIII. *Correlation between the changes in the number of males and in the number of females*
Explanation: settlements, quadratic polynomial trend
x axis: number of males
y axis: number of females
- IX. *Correlation between the changes in population number and in the number of males in the settlements of the districts of Eger and Miskolc (without Miskolc)*
Explanation: settlements, quadratic polynomial trend
x axis: population number
y axis: number of males
- X. *Correlation between the changes in population number and in the number of males in the settlements of the districts of Sajószentpéter and Szendrő*
Explanation: settlements, quadratic polynomial trend
x axis: population number
y axis: number of males

DEMOGRÁFIA ELMÉLETBEN ÉS GYAKORLATBAN. II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA MAGYARORSZÁGON II.¹

ÖRI PÉTER

Dolgozatunk korábbi próbálkozásunkhoz hasonlóan (Öri 2002) annak a nagyobb vállalkozásnak a része, amely a II. József-féle népszámlálás modernizált és kiegészített újrakiadását tűzte ki célul. A munka szükségességét Faragó Tamás részletesen indokolta (Faragó 2002), most csak annyit emelnénk ki, hogy az 1960-as publikáció (Dányi–Dávid 1960) óta összegyűlt anyag együttes kiadása, az adatok kiegészítése (zsidók és vándorlók rovatainak részletes közlése), a még levéltárakban lappangó táblák felfedezése és közreadása mellett az adatok új szemléletű, új módszerek szerinti elemzési lehetőségeinek bemutatása is fontosnak tűnt, maximálisan támaszkodva a számítógépek segítségére. Az adatok lehetőség szerint minél teljesebb közlése és az elemzési lehetőségek bemutatása mellett az is motivált minket a munka során, hogy a józsefi összeírást olyan forrásnak tekintjük, amelyre tervezett hosszú távú népességtörténeti kutatásainkat alapozhatjuk. A teljességre való törekvésen túl ez is a népszámlálás történetének megismerésére, a forrásproblémák végiggondolására indított.

A forráskritika a jelen esetben egyrészt a népszámlálás rovatainak, az ezekhez kapcsolódó utasításoknak az elemzését jelenti, a végrehajtással kapcsolatos iratanyag áttekintését, hogy a használt kategóriák elméleti és gyakorlati tartalmát megismerhessük. Az elvek, célkitűzések gyakorlati megvalósulása közvetlenül érinti az adatok felhasználhatóságát, a kategóriarendszer megértése és működésének feltárása tehát forráskritikai vizsgálat is. Jelen tanulmány célja ez, követve a klasszikus példákat (Thirring 1931, 1938; Dányi–Dávid 1960; Dányi 1980). A kategóriák tartalmi leírása és gyakorlati megvalósulásuk ugyanakkor a forráskritikán túl társadalomtörténeti szempontból is fontos lehet. Az elméleti célkitűzések és a gyakorlat között ugyanis gyakran nemcsak a pusztán hanyagság vagy az eltérő érdekek okoznak eltérést, hanem különböző társadalomképek, mentalitások összeecsapása is. A népszámlálás (és más összeírások)

¹ Készült az MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport hosszú távú népességtörténeti kutatásainak keretében, az OTKA 30312 sz. kutatási támogatása segítségével. E tanulmány előzményét, amely a népszámlálás előtörténetét dolgozza föl 1784 novemberéig, lásd a *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyvének* 2002. évi kötetében: Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon (Öri 2002).

táblái, az utasítások tükrözik az elrendelők (egyházak vagy az állam) időben változó, a konkrét forrás sajátos céljai által befolyásolt társadalomképét, amely azonban különbözhet a mikrotársadalom, a helyi kisközösségek önképétől. A józsefi népszámlálás társadalmi-foglalkozási kategóriáit Tóth Zoltán elemezte (Tóth 1987), Benda Gyula ugyanakkor Keszthely társadalmának vizsgálata kapcsán rámutatott arra, hogy a társadalmi szerkezet tudati konstrukció, a helyi társadalomkép gyakran (pl.: a népszámlálás esetében is) különbözhet a felülről bevezetett kategóriarendszertől (Benda 2002). Egyfelől elemeznünk és pontosan értenünk kell a használt kategóriarendszert, másfelől ismernünk kell a helyi gyakorlatot, azt, hogy hogyan töltik meg tartalommal az egyes kategóriákat, hogy a helyi képzeteknek megfelelően hogyan válnak ezek változó tartalmúvá az elképzelt homogenitás helyett. Mivel a jelek szerint a 18. század második felében kormányzati szinten fontos változások zajlottak, amelyek az állam információs igényeinek növekedésével jártak és egész sereg összeírásban nyilvánultak meg az úrbérrendezéstől a lélekösszeírásokon át a józsefi népszámlálásig, amelyek során a céloknak és a kormányzati elképzelések változásának megfelelően változó demográfiai és társadalmi kategóriákkal kísérleteztek, ezért a korszak gazdag lehetőséget kínál a társadalmi reprezentációk vizsgálatára. Összeírás és megvalósulása tehát egyrészt fontos forráskritikai elemzés, másrészt jelentős hozadéka lehet a társadalomtörténet számára is. Különösen lokális elemzések során világíthatja meg az állam és társadalom, a makroközösségi és mikroközösségi képzetek közötti interakciót, amelynek során a felülről érkezett képzeteket, konstrukciókat a helyi közösség a saját képére formálja, ahol a konkrét megvalósulás mindig a résztvevő felek közötti erőviszonyok által meghatározott kommunikáció, egyezkedés útján történik.²

Jelen tanulmány a népszámlálás kategóriáinak és a fennmaradt iratanyagok áttekintésére vállalkozik, a forráskritikai kérdésekre koncentrálna, a fenti szempontoknak csak nagyon töredékesen tud megfelelni. A társadalomról alkotott

² Minderről a kora-újkor abszolutizmus kapcsán lásd: Revel 2000. Keszthely példáján Benda Gyula bemutatta, hogy Keszthely mezőváros lakosai az úrbérrendezés értelmében úrbéres jobbágyok, illetve zsellérek, a józsefi népszámlálás során ugyanakkor a „paraszt” (telkes jobbágy) kategóriába senkit sem soroltak, a helyi összeírói gyakorlat a város férfi lakóinak jelentős részét „polgárnak” (városi háztulajdonosok, városi-falusi mesteremberek) tekintette. A helyi önmeghatározás volt a döntő, ezt a korábbi kiváltságos helyzet emléke alakította, és a kategória definíciós problémái tették lehetővé (Benda 2002. 33.). Korábban egy szinttel magasabban (állam és társadalom között) a józsefi népszámlálás „polgárok és parasztok örökösei” kategóriája kapcsán mutattunk rá hasonló problémára: a népszámlálási utasítás szerint háztartásonként csupán egy főt lehetett volna ebbe a rovatba sorolni. A Helytartótanács rámutatott ennek megvalósíthatatlanságára, mivel az ország jelentős részében az egyenlően osztó örökösödés volt szokásban. A válasz az összeírókra bízta, hogy válasszanak az örökösök közül, ez azonban az esetek jelentős részében a helyi gondolkodás számára elfogadhatatlan lehetett, a települések jelentős részében több örököst találhatunk, mint amennyi a polgárok és parasztok együttes száma (Óri 2002. 59–62.).

képzeteket, ezek ütközését csak időnként és felületesen tudja érzékeltetni, ez a településszintű elemzések tárgya marad. Ahol a népszámlálás adatai több időmetszetben is rendelkezésre állnak, ott forráskritikai célzattal a különböző kategóriákba tartozók számának növekedését is össze lehet hasonlítani egymással, ahogy az országos összesítések megyei adataival Dányi Dezső, Borsod megye anyagával pedig Faragó Tamás tette (Dányi 1985; Faragó 2003). Ezt a lehetőséget egy következő tanulmányban, Árva megye példáján kívánjuk megragadni.

A forráskritikai vizsgálatok szempontjából megkerülhetetlen, hogy a népszámlálás tartalmi kérdéseivel foglalkozzunk. A népszámlálási kérdőíveket, az utasításokat, a tervezett folyamatos népesség-nyilvántartás vezetésének mikéntjét Thirring Gusztáv tette közzé, részletesen elemezve ezek tartalmát (Thirring 1931, 1938). Dányi Dezső a későbbiekben részben összefoglalta Thirring eredményeit (Dányi–Dávid 1960), részben továbbvitte a tartalmi elemzést, illetve az egyes kategóriák 1785 és 1787 közötti növekedését matematikai-statisztikai módszerekkel vizsgálta (Dányi 1980, 1985). A népszámlálás demográfiai alapadatait – mindenek előtt a népességszámra vonatkozó adatokat – megbízhatónak ítélte, ugyanakkor az összeírás nyilvánvalóan érvényesülő katonai szemléleti szempontjai miatt a társadalmi-foglalkozási kategóriákat nem tartotta alkalmasnak komolyabb elemzés céljaira. Ugyanígy kételyeit fejezte ki a vándorlási adatok pontosságát illetően, különösen azok 1787-es korrekcióját tekintette megbízhatatlannak (Dányi 1985). Tóth Zoltán pedig – más megközelítésből némileg hasonló eredményre jutva – az összeírás társadalmi-foglalkozási kategóriáinak diskurzív elemzését végezte el, rámutatva társadalomképeinek barokk-rendies jellegére, a népesség osztályozásában megnyilvánuló „*barokk társadalomszerkezeti ideálra*” (Tóth 1987. 77.).

A józsefi népszámlálást többféleképpen lehet értékelni, többféle értelmezési keretbe lehet illeszteni. Nyilvánvaló, hogy részét képezi annak a reformfolyamatnak, amely az 1750–60-as évektől a birodalom modernizálását, gazdasági-katonai potenciáljának növelését tűzte ki célul.³ A gazdaság-, népesedés-, oktatáspolitikai, közegészségügyi intézkedések, a katonai reformok mind ebbe a kontextusba illeszkednek, ezek értelmezésében azonban a hangsúlyok már kerülhetnek más helyre. A hadkiegészítési rendszer megreformálásával összekapcsolódó népszámlálást és az erre épülő népesség-nyilvántartási rendszer bevezetésének szándékát lehetett elsősorban a rendi sérelmek szempontjából tárgyalni (Horváth 1873; Marczali 1888), lehetett a sérelmek felemlegetése mellett alapvetően pozitív összefüggésben tárgyalni mint számos megkérdőjelezhetetlen eredményt hozó modernizációs törekvések részét (H. Balázs 1989a, b). Lehetett a „*katonai despotikus vonások*” és a felzárkózást célzó, modernizáló, a társadalmi viszonyokat homogenizáló állam törekvéseinek

³ Minderről lásd: Beales 1987; Kosáry 1983; H. Balázs, 1989a, b.

hangsúlyozása mellett a józsefi összeírás kategóriarendszerét a felvilágosodás racionalizmusának érvényre jutásaként tárgyalni: „...1784 és 1787 között Magyarországon is végrehajtott népszámlálások mint egy barokk fejedelmi park mérnökileg kitűzött sétányai vágtak rendet a birodalom alattvalói sokszínű, különös jogállású csoportjainak sokaságában.” (Tóth 1987. 74.). Ebből a szempontból a népszámlálás fontos vonása, hogy a társadalom racionális eszményen alapuló ideálképét teremti meg, amely azonban nagyon is valóságos célokat követ: a birodalom modernizálását, a katonaállítási rendszer megreformálását. A kategorizálásban fontos szerepet játszottak hagyományos, jól értelmezhető rendi csoportok (nemesség, papság), másrészt együvé kerültek olyan csoportok, amelyek nem tekintették magukat azonos jogállásúnak (pl.: polgárok mint városi háztulajdonosok és nem mint a kiváltságos települések polgárjoggal rendelkező lakosai, valamint a falusi iparosok, vagy a zsellérek kategóriája, amelybe a kisebb tisztviselőktől a protestáns és görögkeleti papok gyermekein keresztül a házas és házatlan zsellérekig a rendi társadalomkép szerint igen különböző státusú csoportok kerültek). Emellett a népszámlálás teljességével járt az is, hogy a különböző jogállású (és a fentiek értelmében részben szintén heterogén) csoportok együtt képezték azt a népességet (populatio), amely a statisztikai műveletek tárgya lett, de ugyanakkor absztrakció, a rendi felfogás szerint ilyen formában nem létezett (Tóth 1987. 75.).⁴

A hagyományos rendi fogalmakat felhasználó, de ugyanakkor ezeket a sajátos ideálokra és konkrét célokra megfelelően felhasználó, csoportosító, időnként összemosó kategorizálás jól illeszthető a foucault-i interpretációba is, az emberi populációkat a megismerésen keresztül kontrolláló, biológiai életjelenségeit befolyásolni igyekvő új hatalmi technika, a biopolitika megnyilvánulásaként. Itt a hangsúly a kontrollon, a megfigyelésen, a népességi folyamatok szabályozásán van valamely eszményi állapot elérése vagy fenntartása érdekében, az organikus élőlényként felfogott populáció egészségének, romatlanságának, nagyságának növelése vagy megőrzése, minőségének javítása céljából. A népességet az ebből a szempontból értelmezett hasznosság szerint kategorizálják: ki mennyiben járul hozzá a népesség növekedéséhez vagy minőségének emeléséhez (Foucault 1992. 1996.).⁵

Korábban a magyarországi népesség-összeírások – mindenek előtt a lélek-összeírások – kapcsán a foucault-i interpretáció lehetőségét vázoltuk fel (Őri 2003). Az 1770-80-as évek egységes formában végrehajtott összeírásai

⁴ A „populatio” fogalmának 18. századi születését részletesen tárgyalja: Le Bras 2000. A populatio megfelelői a modern nyugati nyelvekben a 18. század derekán jelentek meg a világ népesedéséről folytatott viták közepette, és szemben a politikai tartalmú kifejezésekkel (pl.: populus, plebs) a statisztikai műveletek tárgyaként megjelölt, biológiai életjelenségekkel (növekedés, csökkenés, megbetegedés, degeneráció, kimúlás) rendelkező, egységként felfogott embertömeget jelentettek. Lásd még: Foucault 1992.

⁵ Minderről lásd: Melegh 2000a, b.

(Conscriptio Animarum) megengedik ezt az értelmezési keretet, hiszen a népességet községszinten olyan keresztábrában összesítik, amelynek egyik tengelyén a felekezeti csoportok állnak, a másikon pedig olyan társadalmi csoportok, amelyek a nem nemes népességet részben a honosság, idegenség, részben a köz szempontjából értelmezett hasznosság szempontjából osztályozzák (önálló egzisztenciával rendelkező, a termelőmunkában fontos szerepet játszó „plebejusok”, önálló házzal rendelkező „extraneusok”, szolgák, illetve a köznek terhet jelentő koldusok, szegényházban, alapítványokon élők és a népesség reprodukciójából kimaradó papok, szerzetesek). Így lesz elvben elkülöníthető az állam szempontjából értelmezett hierarchia szerint az egyik végponton a római katolikus plebejus, a másikon például a zsidó koldus korabeli iratok szerint a birodalomtól távoltartandó kategóriája (Őri 2003).

Hangsúlyozni próbáltuk a népesség-összeírások rendszerének alakulásában a folytonosságot, a józsefi népszámlálás több évtizedes előzményekre tekinthet vissza a lélekösszeírások sorozatában. A statisztikai értelemben vett populáció, illetve a társadalmi szerkezet ideális képének kimunkálása folyt a 18. század második felében, mindig az aktuális problémákhoz igazodva. A különböző összeírások tartalmát a kormányzati szándékok és az adott politikai erőviszonyok formálták, a lélekösszeírások esetében ezek kiegyensúlyozottabbak voltak, a megvalósulás végső formája az uralkodó, a magyarországi kormányzások, a római katolikus egyház és a megyék közötti egyezkedés során alakult ki (Őri 2003). József uralma véget vetett az egyezkedésnek, Magyarországon is az örökös tartományok katonai összeírását vezették be, amely tartalmilag szakítást jelentett a korábbi szisztémával szemben, a demográfiai célokat felváltották az újoncozási szempontok (Őri 2002). Más kérdés, hogy az egyezkedés, a társadalomra felülről ráerőltetett összeírási rendszer, klasszifikáció értelmezése helyi szinten, az összeírás közben tovább folyt, a lélekösszeírások esetében és feltehetően a József-féle népszámlálásnál is változatos összeírói gyakorlatot eredményezve (Őri 2003). A továbbiakban a józsefi összeírás kérdőíveinek elemzésével és a fennmaradt iratanyag áttekintésével ezt a kérdést próbáljuk vizsgálni: hogyan valósulhatott meg a gyakorlatban az összeírás, mi lehet az egyes rovatok tartalma, az elvek, célok, a feltehető gyakorlati megvalósulás milyen forráskritikai problémákat vethet fel. Egy efféle vizsgálat elengedhetetlen előfeltétele az adatok felhasználásának, a népszámlálás adatainak újradakozása és új módszerekkel való, új szempontok szerinti elemzése megkívánja ezeknek a kérdéseknek az újragondolását.

A népszámlálás Magyarországon 1784 novemberében indult, és minden tiltakozás ellenére az 1777-ben bevezetett ausztriai katonai összeírás kiterjesztését jelentette (Thirring 1931; Őri 2002). Hogy az összeírás katonai célokat szolgálja, hivatalosan tagadták, de a kortársak számára nyilvánvaló volt: a hadsereg segítségével, katonai számlálóbiztosok közreműködésével hajtották végre, magában foglalta a községek névtáblával és a házak számmal való ellá-

tását, a kérdőív többek között a katonai szolgálatra alkalmas férfiak különválasztására is lehetőséget adott, a változásokat folyamatosan vezetni kellett, a katonaság nem egyszerűen segédkezett a számlálásban, hanem a folyamatosan korrigálandó községi „népességekönyvek” egyik példányát őrizte, és önálló községi, megyei, valamint országos összesítéseket készített ezek alapján.⁶ Községi szinten az összeírást a polgári és a katonai számlálóbiztosok közösen végezték, házról házra járva,⁷ vagy – a fennmaradt iratok szerint valószínűleg ez lehetett a gyakoribb metódus – a községbe kiszállván annak családfőit maguk elé idézve (Faragó 2003). Az eredményeket azonban külön kezelték, összesítették – noha azoknak községi, megyei és országos szinten is egyezniük kellett volna a kötelező ellenőrzések, összeolvasások révén – a változásokat külön vezették, a jelek szerint az egyeztetések nem valósultak meg, így az eredmények is különböztek időnként (Thirring 1931. 114–115., 118.) A katonai és a polgári összeírásnak és népesség-nyilvántartásnak más volt a nyelve (a katonai adatfelvétel németül történt, a polgári az adott helységben beszélt többségi nyelven), és más keretek között folyt a munka. A polgári összeírók (többnyire megyei tisztségviselők: szolgabírák, alszolgabírák, esküdtek, valamint városi hivatalviselők) a polgári közigazgatás keretei között végezték a munkát (megyék, szabad királyi városok, kiváltságos területek), a katonai összeírás alapegysége szintén a község volt, de magasabb szinten az ország toborzókerzetei szolgáltak szervezeti egységül (Thirring 1931. 115–116.). 9 toborzókerületben

⁶ Az összeírások lebonyolítását és tartalmi kérdéseit több mű tárgyalja: Thirring 1938; Dányi–Dávid 1960; Dányi 1980, 1985; Horváth 1986. Máig legrészletesebb ezen a téren: Thirring 1931. A népszámlálási összeíróíveket bemutatja: Thirring 1931. 122–123.; Thirring 1938. 148–149. Az összeírást a kortárs és szemtanú Schwartner Márton is „Militär-Conscriptionnak” nevezte (Thirring 1931. 115.), a Helytartótanács véleménye is az volt, hogy hiába minden szó, ha a kérdőív egyértelműen az összeírás katonai jellegéről árulkodik (Őri 2002. 58.). A népszámlálási utasításokat és a legfontosabb iratokat közreadta: Thirring 1938.

⁷ József népszámlálási rendelete szerint (1784. júl. 16.): „Ezen összeírók, a polgári éppúgy, mint a katonai a helység bármely felekezetű plébánosa közreműködéséve, aki ugyanott a nyilvános parókusi funkciókat gyakorolja, bármely rendi avagy állapotbeli megkülönböztetés nélkül – bármiféle tartanak is igényt azok az épületek – keressék fel a házat a saját sorrendje szerint, és éppúgy írják össze az általános személyi állapotot, beleértve a mindkét nemű honoratiorokat, nemeseket és mágnásokat, azok szolgálait, beírva őket megfelelő módon az előírt táblák rovataiba, mint ahogy emellett bármely épületet éppúgy megkülönböztetés nélkül folyó számtani sorrendben számmal jelöljenek meg...(Conscriptores hi, tam Politicus quam Militaris in Concursu etiam Loci Parochi cujuscunque demum Religionis, qui nempe ibidem publicas Parochiales functiones exercet, quamvis sine ullo, ad quemcunque demum Aedes illae spectent, Status aut Conditionis discrimine, Domum sua serie subingredientur, ac tam Personalem Statum Universum, adeoque inclusis etiam honoratioribus, Nobilibus et Magnatibus, ipsorumque servitoribus, utriusque Sexus conscribent, ac respective in praescriptarum Tabellarum Rubricas inscribent, praeterea quasvis Aedes itidem sine discrimine Numero seriatim Ordine Arithmetico Decurrente insignient...– Thirring 1938. 147.)

(többnyire 5–6, 1–1 esetben 4, illetve 8 megyéből álltak) 1–1 törzstiszt fogta össze a munkálatokat, a közigazgatási járásokba pedig 1–1 alárendelt tisztet küldtek ki a polgári számlálóbiztosok mellé (Thirring 1938. 165.). Az összeírók szükség esetén rendelkezettek a Magyarországon állomásozó ezredek teljes erejével is (Thirring 1931. 114.).

Az összeírási alapművelet tehát a községbe való kiszállásból és az ún. „Egyéenkénti ház- és családi ívek” (*Individueller Haus- und Familien-Bogen*) kitöltéséből állt. Az íveket két példányban kellett elkészíteni, az egyik a katonaságé, ez németül készült, a másik helyben maradt, ott kellett folyamatosan a változásokat vezetni rajta, így értelemszerűen a helyben használt nyelven kellett készülnie.⁸ A megyei levéltárakban fennmaradt községsoros megyei összeítések és a táblaigénylések mutatják, hogy a polgári összeírók által végzett munka valóban követte az utasításokat, a megyei összesítések is a helyben használt nyelven (vagy latinul) készültek. Más kérdés, hogy utóbb (1786. augusztus 29-én) a Helytartótanács uralkodói utasításra hivatkozva elrendelte, hogy a megyei összesítéseken a helyneveket minden használatos nyelven tüntessék fel.⁹ Eszerint nemcsak arról volt szó, hogy az összeírás során helyben a

⁸ József 1784. július 16-án kelt, a Helytartótanácsához intézett rendelete így fogalmaz: „továbbá ami az összeírási táblákat illeti, azt a szabályt szögezzük le, hogy azokat két nyelven állítsák össze, mégpedig németül és hasonlóképpen minden egyes helység anyanyelvén, ebből következően a német táblákat, amelyek egyébként a katonai rend használatára szolgálnak, ugyaneme katonai rend vígye magával, az anyanyelvűeknek az országban és kapcsolt részeiben honos nyelvek helyes aránya szerinti kinyomtatásáról pedig Hűségességtek gondoskodjon és küldje el azokat az ország törvényhatóságainak. (cum porro relate ad Tabellas Conscriptio-num eam defixerimus Regulam, ut illae duplici Idiomate concinnentur, quippe Germanico, et vicissim nativo Singuli Loci, hinc Germanicas Tabellas aliquin Militaris Status usui deservientes ipse Idem Militaris Status secum adferet, alias vero Nativo Ser-mone concinnandas Fidel. Vestrae in justa Vernacularum per Regnum Partesque adnexas vigentium proportione mox Typis excudi procurabunt et Regni Iurisdictionibus transmittent...)” (Thirring 1938. 146.)

⁹ „Mivel eddig az összeírások fölküldött összesítései a helymegjelölést csak a német elnevezés szerint tartalmazzák, ...a legmagasabb akarat arra irányul, hogy a Magyar Királyságban az összes létező helység pontos megjelölését az összes nemzeti nyelven való tulajdon elnevezése szerinti tegyék meg” majd ennek értelmében a Helytartótanács utasítása: „Ezért a Királyi Helytartótanács a legmagasabb parancs szerint a megyéknek elrendeli, hogy az újabb korrekciós művelet során a Királyságban fellelhető összes helyet jó helyesírással és bármely nemzeti nyelven előírás szerint vegyenek föl az összesítésbe. (Cum hactenus submissa Conscriptio-num summaria Locorum Consignationem dumtaxat juxta Germanicam nomenclationem expressam haberent, altissima ...voluntas eo directa esset, ut accurata omnino omnium in Regno Hungariae existentium locorum Consignatio juxta propriam eorum in omnibus nationalibus linguis denominationem conficiatur. Hinc Regium hoc Locumtenentiale Consilium comitatibus de altissimo jussu committit, ut in moderna evidentiali operatione omnia in Regno Reperibilia Loca bene orthographice et in quibusvis nationalibus linguis ad Conscriptio-num Summaria de praescripto Conficienda inseri faciat)” OL C 87 (Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum Conscriptio-nale) 36979/786.

táblák mindenki számára érthetőek legyenek, hanem vagy a túlzott precizitás működött vagy az országban használatos nyelvek felmérésének igénye.

Az „Egyéenkénti ház- és családi ívek” (A minta) tetején fel kellett tüntetni a település neve mellett a kerület, megye nevét, a birtokos megnevezését és az egyházi-igazgatási beosztásra vonatkozó információkat (összeírt család mely plébániához tartozott).¹⁰ A település neve mellett megtaláljuk annak megyén belüli összeírási sorszámát, valamint a szóban forgó ház számát, tulajdonosának nevét és a házon belül összeírt familia sorszámát. Minden keresztény familiáról külön „A mintájú” lapot kellett kitölteni, a házon belül számozva őket. Ha a háztulajdonos a házon lakott, akkor az ő családját kellett az első helyen összeírni, ha máshol lakott, akkor neve alatt fel kellett tüntetni a lakásául szolgáló ház számát. Az üresen álló, egyébként emberi lakásnak alkalmas épületekről is ki kellett állítani egy „A” lapot, de ez esetben a tulajdonos neve alá azt kellett írni, hogy (az épület) „puszta”, illetve meg kellett jelölni ennek okát is (elpusztult, leégett stb.). A népszámlálás tehát lényegében teljes körű házösszeírást is jelentett egyben. Minden házról legalább egy „A” tábla készült (elhagyott házak és az egy háztartás által lakott épületek), ha a házon több háztartás élt, akkor számuknak megfelelő számú összeíróívet tölthettek ki. Kivételt képeztek a zsidó familiák: esetükben nemcsak külön (lényegesen egyszerűbb) egyéni összeíró ívet használtak („Aa minta”), hanem egy házon élő háztartásaikat össze lehetett írni egy lapon is.

Lényeges volt a „familia” pontos meghatározása: esetükben háztartásokat kell értenünk, hiszen azok képeztek egy familiát, akik *„magoknak külön nem főznek, hanem ugyan azon egy Atyától vagy Gazdától, Gazdasszonytól, közönségesen egygyütt tápláltatnak, és velek egy Asztalon, kenyéren vagynak, akár ezek Házások legyenek, akár nem; e’ szerént kiki valaki másokat táplál, a’ Familia Fejének tartassék”* (Thirring 1938. 150.). Az utasítás külön kiemeli az egyszemélyes háztartások előfordulásának lehetőségét, illetve külön szabályozza a szolgák összeírását. A szolgák a fentiek értelmében a háztartás tagjainak tekinthetők, ha ott étkeznek, a szolgatartó nőtlen személy is külön háztartásnak számít (az utasítás szelleme szerint szolgálival együtt). Ha viszont a szolga vagy szolgáló más, egyebütt összeírt háztartás tagja volna, akkor annak a háztartásnak a tagjaként kellett összeírni, ugyanakkor ura háztartásának tagjaként is fel kellett tüntetni a valóságos háztartása megjelölésével, de szolgálati helyén a háztartások összesítéséből ki kellett hagyni (Thirring 1938. 150–151.). Hasonló rendelkezést találunk az olyan háztartásoknál, amelyből máshol, más háztartásban élő házaspár gyermekek származtak, illetve a háztartásokban élő országbeli vagy külföldi (nem átutazó) idegenek esetében: ezeket is be kellett írni a háztartás lapjára, de a summába nem számítottak. Értelemszerűen a távollévő-

¹⁰ Az összeírási utasítás magyar nyelvű változatát közzé tette: Thirring 1938. 150–160. A külön hivatkozás nélküli információk a kérdőívek tartalmával kapcsolatban innen származnak.

ket szüleik (rokonaik) bemondása szerint, tartózkodási helyük megjelölésével tényleges háztartásukban kellett összeírni. A népszámlálás tehát a jogi népességet igyekezett megragadni, mindenki az illetősége szerinti helységben, eredeti háztartásában lett nyilvántartva. A táblákról egyszerre lehetett leolvasni a háztartások valós állapotát, úgy, amint azt az összeírók találták (egy kenyéren, egy fedél alatt élők, akár rokonok, állandó, helyi illetőségű lakosok, akár huzamosabban ott tartózkodó idegenek, szolgák), és a fiktív, honosság szerinti háztartásokat, illetve a vérségi csoportokat, családokat is (a háztartásokon belül részletesen szabályozták a tagok beírásának sorrendjét, amelyet a vérségi kötelek, családi kapcsolatok irányítottak, és feltüntették a háztartásfőhöz fűződő kapcsolat jellegét), sőt a családból kiszakadt gyermekek tartózkodási helye, háztartásának holléte is beazonosítható volt. Mindebben láthatnánk meglehetősen bonyolultan érvényesülő demográfiai, statisztikai célokat is: a honos, jogi és a tényleges népesség háztartásonkénti nyilvántartásának igényét, a családok tényleges állapotának követését, sőt mindenkori gyermekek számontartását. Az utasítás szövege azonban egyszerűbb magyarázattal szolgál (bár az említettek sem lehet teljesen kizárni a magyarázatok köréből). Az adott helyen ideiglenesen jelenlévő (országbeli idegenként besorolt) férfiakról mondja a szöveg:

„Mind azok a Férfiúi Nemből való Országbeliek, a' kik ...ebben avagy ama Helységben, szolgálatban, avagy más egyéb foglalatosságokban találtatnak, de a' kiknek Szüleik az Országban más Helységben laknak, nem tartoznak ugyan ezen Helységnek Népségéhez, hanem azon Helységéhez, a' mellyben az ő Szüléik laknak.... mind azáltal minthogy meg eshetnék, hogy a' Szülék távolylévő Fiaiknak hól léteket nem tudnák, és e' szerént az ő hól lételeknek Helyét bé nem mondhatnák, más részről pedig szükséges vólna, ezen Embereket is meg esmérni, és hól tartózkodásukat mindenkor tudni, mind azért, hogy a' következő Conscribálás Revisiojának alkalmatosságával őket megtalálni, és annak idejébe, ha szükség úgy hozza magával, a' magát elő adandó alkalmatosság szerént, erántok hasznos Rendeléseket lehessen tenni, tehát, az ebben, avagy ama Helységben tartózkodó illetén Országbeli Idegeneket bé kellett ugyan Név szerént írni, de Főszerént nem szükséges a' Klassificationak azon Rubrikájában, a'mellyből ezen Helység Népségének Summája tettzik ki, feljegyezni, hanem tsupán tsak egyedül ... ezen conscribált Orzábbéli Idegeneknek Rubrikájában.” (Thirring 1938. 152.)

A lényeg tehát az emberek (férfiak) azonosíthatósága, honosságuk helyén pontos nyilvántartásuk, ez a jogi népesség számának megállapításán túl lehetőséget ad a katonai nyilvántartás vezetésére is, a hadkiegészítés a jogi népességre épült. A távollévő honosok közül csak a férfiakat tartották nyilván a szülők információi alapján, viszont fontos volt őket tartózkodási helyükön is feljegyezni, hogy utolérhetők legyenek. Az adott esetben őket érintő rendelkezéseknek is felettébb militáris jellege van. Itt is tetten érhető a hadkiegészítési szempontok elsődlegessége, amely megkívánta a jogi népesség nyilvántartását és a

távollévők elérhetőségét. Ezt a fő szempontot színezhették át más, demográfiai vagy politikai megfontolások, például az adott helyen valamely háztartáshoz szolgaként való kapcsolódás talán korábbi, a lélekösszeírásokból visszamaradt elem, a szolganépeség mozgásának kontrollálását célozta, hasonlóan a jelenlévő nem országbeli idegenek kettébontása ausztriaiakra és valódi külországbeliekre, valamint esetükben a férfiak mellett a nők feljegyzése a vándormozgalmak ellenőrzésére szolgálhatott (Őri 2003.).

A háztartási íveken tehát szigorú sorrendben követték egymást az összeírt személyek: első helyen a háztartásfő, majd házastársa, jelenlévő és távollévő fiúgyermekai, ha házasok voltak, és önálló háztartásban éltek, akkor csak nevük és annak feltüntetése szerepelt, hogy mely község milyen sorszámú házának melyik háztartásában található. Ha a házas fiú a szülői háztartásban élt, akkor ennek családtagjai az ő neve alatt szerepeltek, kissé beljebb írva, hogy a háztartásfő többi gyermekétől meg lehessen különböztetni őket. Ezután következtek a háztartásfő fiútestvérei, leányai, majd egyéb rokonai, végül pedig a nem rokon háztartástagok (mesterlegények, inasok, szolgák, szolgálók stb. – Thirring 1938. 153.).

A háztartás tagjainak neve mellé a következő rovatba életkorukat kellett beírni. Az életkort a betöltött évek számával kellett megadni, tört számot egyedül a 0 évesek esetében lehetett használni. Az életkor több esetben fontos szerepet játszott a férfiak besorolásánál, mindenekelőtt a katonai szolgálatra alkalmas férfiak, „*a Birodalomnak más szükségeire fordíthatandók*” között csak 18 és 40 esztendő közöttiek jöhettek szóba, csakúgy az összesítésekben a polgárok és parasztok nem örökös gyermekeit („*nevedékenyek*”) életkori csoportokba kellett sorolni (1–12 évesek, 13–17 évesek), mivel ők jelentették a katonai szolgálatra alkalmas réteg utánpótlását. Ennek két következménye volt: egyrészt az életkor nyilvántartása állami szempontból is fontossá vált, másrészt mindennek a katonai szempontok leplezetlen előtérbe kerülése miatt csak a férfinépeség bizonyos rétegeinél volt jelentősége. Esetükben az életkor megállapításának, nyilvántartásának fontosságát mutatja, hogy adott esetben az egyházi anyakönyvek segítségével hívásáról intézkedik az utasítás: „*Az Élet ideje eránt elő forduló minden akadályok és kétségek alkalmatosságával, a' Plébánusoknak, avagy a Prédikátoroknak, Keresztelő Könyveiket kellek meg tekinteni: a' melly által egyszersmind annak is végére lehet menni ha vallyon a' Plébánusok és Prédikátorok, az ő Matrikulájukat annak ki szabott rendi szerént folytatták é?*” (Thirring 1938. 154.). Itt jól megfigyelhető, hogy a 18. században az állam fegyelmező, kontrollálásra törekvő politikája összekapcsolódik az egyházak korábbi, a híveket szintén számon tartani, ellenőrizni kívánó törekvéseivel, az állami törekvések céljára felhasználják az egyházi dokumentumokat (anyakönyvek, egyházi összeírások), esetleg az egyházak személyzetét is, de ugyanakkor az egyházak állami szempontból fontos tevékenységeit (itt az

anyakönyvvezetést) szintén ellenőrzés alá akarják vonni.¹¹ Egyházi és állami hatalmi törekvések, hatalmi technikák kapcsolódnak össze, támogatják, erősítik egymást, ugyanakkor a plébánosok és protestáns lelkészek az új szemlélet szerint egyre inkább állami célokat is szolgáló hivatalnokokká válnak. Lényegében ezt a folyamatot írja le a demográfia kapcsán Michel Foucault is a „biopolitikáról” mint új hatalmi technikáról beszélve (1992. 1996.). Fontos az is, hogy az állami szempontok (itt leginkább a katonaság) megjelenése átalakítja az emberi élet szakaszolását: már a lélekösszeírásoknál megfigyelhető, hogy a fiúknál a 18 éves kor lesz a nagykorúság határa, a korábban (és a lányoknál továbbra is) szokásos 15 éves korral szemben. A szövegből azonban az is kiderül, hogy az életkor megállapítása – minden fontossága ellenére – csak szükség vagy kétségek esetén történt az anyakönyv alapján, egyébként inkább bemondás vagy külső jegyek, az illető fizikai érettsége, állapota alapján jegyezték be az életkort.¹² Mindez az „új hatalmi technikák” megjelenése mellett tág teret engedett a hagyományos értelmezésnek, az életkori csoportok testi fejlettség alapján való elhatárolásának. Az „egyéb” és a „nevedékenyek” csoportjaiban valószínűleg nem pontosan megállapított életkorú férfiak tartoztak, hanem olyanok, akiket az összeírók, a helyi közösség, illetve saját maguk az adott életkori csoportba soroltak. Világos az is, hogy a katonai szempontok minden más (demográfiai) megfontolást háttérbe szorítottak: az életkort nem kellett beírni a nőknél, zsidóknál, papoknál, szerzeteseknél, nemeseknél, tisztviselőknél, honoratioroknál és egyéb „*tisztesebb Karakterben lévő Emberek*” esetében.

Az életkor után következett a „*qualificatio*” meghatározása, ami alapján (az életkor és a háztartásfőhöz fűződő családi kapcsolat és persze a nem meghatározása mellett) az összeírt személyt aztán a társadalmi állást, foglalkozást, családi állapotot, illetve a honosok távollétét és az idegenek jelenlétét számon tartó összesítő rovatokba sorolták. A „*qualificatio*” magába foglalta a családi állapotot, a rendi állást (nemesek, papok), tisztséget, hivatalviselést, mesterséget. Itt kellett megjelölni az árvaságot és a törvénytelen születést. Jelölni kellett a férfiaknál a testi fogyatékoságokat, de csak bizonyos társadalmi csoportoknál (zsellérek, polgárok, parasztok nem örökös fia, egyéb kategória). Az egyéb (katonai szolgálatra alkalmasak) kategóriába tartozóknál a termetet illető megjegyzésnek is itt volt a helye. Az ausztriai gyakorlattal ellentétben a termetet nem határozták meg méréssel (ez valószínűleg összhangban állt a törekvéssel, hogy a népszámlálás katonai jellegét titkolni kívánták). A használt kategóriák a következők voltak: „*igen kitsiny*” tehát azok, akik termetük miatt a katonai szolgálatra alkalmatlanok voltak, és növésükhöz nem lehetett semmifé-

¹¹ Minderről a lélekösszeírások kapcsán lásd: Öri 2003.

¹² Az utasítás szerint: „*Ha a' dolog úgy hozza magával, az ábrázatból, és a' Testnek külső formájából lehet az Élet Idejének több avagy kevesebb voltát meg határozni.*” (Thirring 1938. 154.)

le reményt fűzni (ők a zsellér kategóriába kerültek), valamint „*kitsiny*”, „*középszerű*”, és „*nagy*”, azaz a katonai szolgálatra alkalmasak megjelölése. Itt kellett a férfiaknál az esetleges távollétet annak helyével együtt beírni, valamint a jelenlévő idegenek tulajdonságairól számot adni.

A fenti jellemzők megállapítása után következett az illető személyek besorolása azokba a rovatokba (a megfelelő helyre beírt egyes számjeggyel), amelyek majd az összesítő (községi, megyei, országos) táblákon is szerepeltek. A nők esetében ez igen egyszerű volt, őket csak a nők összesítő rovatába kellett behúzni, illetve ha osztrák örökös tartománybeli vagy birodalmon kívüli idegenek voltak, akkor az idegenek megfelelő rovatában kellett őket jelölni, ez esetben viszont a helybeli nőket összesítő rovatból kimaradtak. A helybeli férfiakat viszont kivétel nélkül be kellett sorolni a társadalmi-foglalkozási kategóriák egyikébe, majd jelölni kellett családi állapotukat (házas, nőtlen/özvegy), esetleges távollétüket három szempont szerint osztályozva (az országon belül, azon kívül, ismeretlen helyen). Az idegen férfiak kimaradtak az előző rovatokból, őket az idegenek között kellett jelölni, szintén az összeírás szemléletére jellemző hármas területi tagolásnak megfelelően: országbeli, osztrák örökös tartománybeli, birodalmon kívüli. Az összeírt ország hadkiegészítési rendszere számára az országbeli idegen férfiak és a távollévő helybeliek kategóriája volt igazán fontos, a különböző szintű összesítő táblák megmutatták a férfinépeség mozgásának intenzitását, a családi ívek pedig elvben az országon belül vándorló férfiak keresztellenőrzését is lehetővé tették: az illetőről állandó lakóhelyén lehetőség szerint pontosan feljegyezték tartózkodási helyét, tartózkodási helyén pedig születési helyét (illetőségét) (Thirring 1938. 155.). A katonai nyilvántartás így működhetett: különböző ismérvek szerint helységenként különválogatták a katonai szolgálatra alkalmas férfiakat, és feljegyezték pontos tartózkodási helyüket, az idegenekről pedig elvben meg tudták mondani, hogy honnan jöttek, így a vándorló (legalábbis az országon belül vándorló) férfiak ellenőrizhetőek, fellelhetőek voltak. A külső vándorlást egyébként is kontrollálták, útipasszushoz volt kötve. Más kérdés, hogy ez mennyire szigorúan működött, illetve hogy az ország elhagyásának engedélyezése és az illető úti célja, tartózkodási helye a gyakorlatban hogyan került összefüggésbe a katonai nyilvántartással. Azt láttuk, hogy a belső vándorlók esetében is elsősorban a rokonok információja volt a nyilvántartás alapja, ez a külső vándorlás esetében is működhetett volna, de az érintettek országon kívüli mozgása, elérhetősége nyilván nehézségeket jelenthetett volna. Az is elképzelhető, hogy az „egyéb” kategóriába tartozóknak nem engedték volna meg az ország elhagyását, de ennek gyakorlati működése újra csak áthághatatlan nehézségeket okozott volna. A gyakorlatot nem ismerjük, ennek vizsgálata további kutatásokat igényelne, az mindenestre nyilvánvalónak tűnik, hogy a vándorlás ellenőrzésének általános, például a lélekösszeírásoknál működő elvét itt kiegészítette a katonai nyilvántartás konkrétebb igénye, de ez a korabeli viszonyok között komoly nehézsége-

ket jelenthetett. Hogy a vándorlások számontartása a hadkiegészítési szempontokat (is) szolgálta, kiderül a lakóhelyváltozásról szóló intézkedésekből. Először is a nők országon belüli mozgásával a népszámlálás nem foglalkozott. Közülük egyedül a nem magyarországiakat jelölték és összesítették, országbeli férfival történő házasságkötés vagy tízéves helyben lakás változtatta meg a státusukat, ily módon válhattak az országban honossá (Thirring 1938. 152–153.). A férfiaknál a tízéves helyben lakás mellé csatlakozhatott valamely vállalkozás elindítása is, amely szintén a helybelivé válást jelenthette: „Azok a külső Országi Idegenek is, a' kik valamely Kereskedésnek, avagy Mesterségnek kezdésével, avagy által vételével, mint p. o. valamely Portékás Bólnak fel állításával, az Országban való meg maradásra kedvet, és akarattokat mutatták, az Országbeli Népség közzé, szinte úgy, mint a' 10. esztendő óta meg telepedtek, számláltassanak, és fel jegyeztessenek.” (Thirring 1938. 152.) A honosság megadásában nyilván közrejátszottak szociális megfontolások is, a rendelkezés a huzamosan helyben lakók és biztos egzisztenciával rendelkezők honosítását teszi lehetővé.¹³ A férfiak birodalmon belüli végleges vándorlása azonban csak a kiindulási helyen kieszközölt földesúri, polgári és katonai kormányzati engedélyek birtokában volt lehetséges.

„Legszentebb Őfelsége kegyesen elhatározta, hogy az összeírási utasítás ötödik pontja értelmében, – miszerint azokat, akik tíz éven át vagy tovább a Királyságban tartózkodnak, vagy ott lakhelyet létesítettek, többé ne mint idegeneket, hanem mint az országbelieket kezeljék – a valódi, a külországbeli tartományokból származóknak lakhelyük törvényesítéséhez csakúgy a Királyságban való tízéves efféle tartózkodást kell elfogadniuk, továbbá hogy a Német Császári és Királyi Tartományokból eredő alattvalók közül senki másnak ne engedélyezzék Magyarországon az állandó lakhely létesítését vagy a házasságkötést, csak aki előzőleg az illetékes Kormányzatnak ugyanezen Királyság hadparancsnoksága egyetértésével kibocsátott beleegyezése alapján erre a célra előírt elbocsátó leveleket megszerzi, vagy aki a hadparancsnokság hitelt érdemlő rendelete alapján a Kormányzat egyetértésével az elrendelt menlevél által magát törvényesíti.”¹⁴

¹³ Ez a szemlélet tetten érhető korábbi rendelkezésekben is: a Helytartótanács elrendelte, hogy az országba csak a vagyonnal rendelkező zsidókat engedjék be, akik létfenntartásukat fedezni tudják, a nincsteleneket a határról fordítsák vissza vagy toloncolják ki (*Regulatio Gentis Judaicae et taxa tolerantialis*. OL, Helytartótanácsi lt. C 23, Circularia Impressa, nr. 19. 1773. ápr. 1.).

¹⁴ Nyomtatott Helytartótanácsi Kőrendelet (1786. febr. 25. nr. 631 8308) Nyitrai Területi Állami Levéltár (Štatny Oblastný Archív, Nitra), Bars megye lt (ŽT), 1786. fasc. 11. nr. 363.:

„Clementer resolvit Sua Majestas Sacratissima, Punctum Conscriptioalis Instructionis in ordine 5um, tenore cujus illi, qui se per Decennium et ultra in Regno detinent, aut Domicilium fixerunt, non amplius ut extranei, verum tamquam Regnicolae tractandi sunt, non nisi de realiter extraneis, ex exteris Provinciis oriundis intelligendum, hisque

A rendelkezésre az összeírással kapcsolatban került sor, nyilvánvaló az értelme is. A férfiak katonai nyilvántartása, a népességekönyvek vezetése csak úgy volt lehetséges, ha a változásokat folyamatosan vezették. A nyilvántartás és a hadkiegészítési rendszer alapja a jogi népesség pontos számon tartása volt, a tartományok közötti költözésnél fontos volt a népességekönyvekből való kiiratkozás, illetve az új lakóhelyen az oda való beiratkozás. Ennek ellenőrzése a legegyszerűbben úgy történt, ha az új helyen való letelepedésnél, illetve a házasságkötés alkalmával kérték az elbocsátó levelet, amit a katonai és polgári hatóságok állítottak ki (mindkét nyilvántartásból törölni kellett a költözőt). A probléma a belső vándorlásnál is jelentkezett (községek közötti migráció házasságkötés, szolgálatvállalás stb. céljából), az utasítás itt is rendelkezik az elköltözők háztartáslapjának törléséről, illetve új lakhelyükön való összeírásukról, de ebben az esetben a felsőbb hatóságok engedélyének szükségességéről nem szól (Thirring 1938. 160.).

A helybeli férfinépesség besorolására szolgáló társadalmi-foglalkozási kategóriák közül az első helyen a papi rend állt. Fontos lépés, hogy a korábbi megoldásokkal (pl.: lélekösszeírások) ellentétben itt már nem törekedtek a különböző felekezetű papok, illetve a világi papok és szerzetesek megkülönböztetésére, a katonaiállás szempontjából az ilyenfajta megkülönböztetésnek nem lett volna értelme. Azon felekezetek papjainak gyermekei, amelyek lehetővé tették házasságukat, életkori megkülönböztetés nélkül a zsellérek kategóriájába kerültek, és így a katonai szolgálat alól mentesítve lettek.

A nemesi rend állt a második helyen, amely rovat magában foglalta az összes magát nemesnek valló férfit, korra való tekintet nélkül. Thirring Gusztáv a józsefi népszámlálás nemeseinek számát és arányát összehasonlította a korábbi nemesi összeírásokkal, és úgy vélte, hogy a népszámlálás során sokkal tágabb nemes-fogalmat használhattak, gyakorlatilag bemondás alapján nemesként írták össze a birtoktalan kisnemeseket is (Thirring 1938. 58.). Ezt megerősítik a Győr városának összeírásával kapcsolatban szerzett tapasztalatok is, ott a nemesek közé számították a magukat nemesnek valló fuvarosokat, kocsisokat stb. (Dányi–Dávid 1960. 43.). Mindennek helyességéről másként is meggyőződhetünk: a magyarországi hadparancsnokság átíratban értesítette a Helytartótanácsot a katonai összeíróknak adott utasításairól, amelyet a Helytartótanács kör-

decennalem ejusmodi in Regno moram pro Legitimatione Domicilii sui acceptandam venire, proinde nec ulli alteri subditorum ex Germanicis Caesareo-Regiis Haereditariis Provinciis oriundorum in Hungaria Domicilium et respective Matrimonium indulgeri posse, quam qui praevio concernentis Gubernii cointelligenter cum Armorum Praefectura ejusdem Regni elargito Consensu, hoc fine praescriptas Dimissoriales obtinuerint, vel qui semet fidedigno Armorum Praefecturae Rescripto super sui cum Cointelligentia Gubernii resoluta Manumissione legitimaverint.”

Mindehhez egy másik, a lőcsei levéltárban található körrendelet (1786. jan. 24. 342 3971) a földesúr engedélyét is hozzáteszi: Lőcsei Területi Állami Levéltár (Štatny Oblastny Archív, Levoča), Szepes megye lt. (SŽ), Jozefínské pisemnosti, 818. doboz, 416/786.

rendeletben ismertetett a megyékkel. Ebből kiderül, hogy a nemesség fogalmát valóban a lehető legtágabban kell érteni, gyakorlatilag nemesként írtak össze mindenkit, aki annak vallotta magát, erről a katonai összeíróknak tilos volt igazolást kérni, kontrollként a megyei összeírók szolgáltak, akik nyilván ismerték a megye nemes famíliáit:

„A magyarországi Legfelsőbb Császári-Királyi Hadparancsnokság eme Királyi Helytartótanácsnak tudtára adta, hogy ... ugyanazon katonai összeírókat utasították, hogy a nemesektől ne követeljenek törvényes igazolást (miként az Csongrád megyében megtörtént), hanem mivel a nemesség az összeírás munkájában nagy jelentőséggel bír, a kétségek eloszlatása végett elégedjenek meg a megyei összeíró kijelentésével.”¹⁵

A következő, a nem nemes tisztségviselők rubrikájába kerültek a királyi szolgálatban álló hivatalviselők, a városi tanácstagok, ha hivatalukat huzamosabb időn át töltötték be, ha viszont inkább valamely polgári mesterségből éltek, akkor a polgárok közé kerültek, hivatalukat a „qualificatio” rovatában kellett feltüntetni. Ide tartoztak a tudósok, értelmiségi foglalkozást űzők, a földesúri tisztségviselők előkelőbbjei is. Fiúgyermeküket azonban nem itt, hanem a zsellérek rovatában kellett összeírni.

A „*városi polgárok és falusi mester-emberek*” soron következő rovata szakított a rendi társadalom kategóriáival. Egyrészt ide soroltak minden városi háztulajdonost, tekintet nélkül a város jellegére, jogi állására. Tehát a polgár itt nem jogi kategória (Thirring 1938. 70.), nem kiváltságos rendi állást jelöl, hanem szélesebb, a kiváltságos városok mellett a mezővárosokban ingatlantulajdonnal rendelkező és/vagy nem mezőgazdaságból, hanem iparból, kereskedésből élő réteget. Másrészt ide tartoztak a falusi iparúzó, ha megélhetésük ebből származik. Örökösüket pedig a parasztokéval egy rovatba összevontan kellett számba venni. A jogi tartalmú rendi kategorizálást, amely merev választóvonalat húzott a városi lakosság egy része és a kiváltság nélküli városi és vidéki lakosok közé, itt áttörte a populacionista politika jellemzőjeként a foglalkozási kategorizálás (Kövér 2001. 70–71.), a nem élelmiszertermelő lakosság számát is le akarták olvasni a táblákról. Mindezek után felmerül a kérdés, hogy ez a rovat mennyiben volt értelmezhető a korabeli összeírók számára, valójában mi a konkrét tartalma a kategóriának. Az utasítás értelmében arra gondolnánk, hogy a községekben összeírt eme kategóriabeliek csak falusi mesteremberek

¹⁵ Nyomtatott Helytartótanácsi Kőrrendelet (1784. dec. 20. nr. 29029) Nyitrai Területi Állami Levéltár (Štatny Oblastný Archív, Nitra), Bars megye lt (ŽT), Acta publica in Politicis 1785 fasc. 1. nr. 3.:

„Suprema Armorum Caeseo Reginum per Hungariam Praefectura Consilio huic Locumtenentiali Regio insinuavit... Eosdem Conscriptores Militares instructos haberi, ne Legitimationem (quemadmodum in Comitatu Csongradiensi contigit) a Nobilibus exigant, verum cum Nobilitas in Conscriptionis Opere essentielle momentum faceret, pro casu movendi dubii Declaratione Conscriptoris comitatensis contenti sint.”

lehetnek, míg a szabad királyi városok „polgár” lakosai állhattak legközelebb a rendi értelemben vett polgár fogalomhoz. Tehát az egyik esetben egyértelműen foglalkozási kategóriával állnánk szemben, a másikban pedig jogi helyzettel, rendi státussal (elvileg az utasítás kizárja a „kontárokat”, de az elhatárolás nem pontosan megszabott). A szabad királyi városokat vizsgálva láthatjuk (Dányi–Dávid 1960. 368–369.), hogy Fiumét és Buccarit leszámítva mindenhol jelentős a polgárként összeírtak aránya, de rajtuk kívül népes egyéb csoportokat is találhatunk. A nem háztulajdonos és nem iparból, kereskedésből élő lakosokat zselérlékként (meglehetősen heterogén kategória, ide tartoztak a papok, hivatalnokok fiú gyermekein kívül a bányászatból, hajózásból, favágásból élők, urasági kisebb tisztviselők, szolgák stb.) vagy kisebb részben parasztként (elvben legalább negyed telkes jobbágyok vagy szőlőművesek, kapások) írták össze. Igen jelentős a parasztok száma és aránya (meghaladja a polgárokét) a következő szabad királyi városokban: Eger, Fiume, Gyulafehérvár, Szeged, Zombor. A városi lakosság jelentős része, néhány esetben többsége nem tulajdonos vagy kereskedő, kézműves, minden bizonnyal polgárjoggal sem rendelkezik. Nem bizonyítható ugyan, hogy a szabad királyi városokban polgárként összeírtak kizárólag rendi értelemben vett kiváltságos polgárokat jelentenének, de valószínűleg a két kategória közel lehetett egymáshoz, az összeírók (városi tisztségviselők) számára aligha lehetett elfogadható egy effajta különbségtétel. A másik oldalon nyilvánvaló, hogy a községek túlnyomó részében a polgárként összeírtak inkább foglalkozási kategóriát jelentettek. Ugyanakkor a kiváltságos területeken, például a Hármas Kerületben a községekben sem találkozunk paraszttal a települések nyilvánvalóan mezőgazdasági jellege ellenére sem, a polgárok nagy aránya itt a jogi kiváltságok erejére utal (Thirring 1938. 71.; Dányi–Dávid, 1960. 11.). Az esetek egy jelentős részében (szabad királyi városok, kiváltságos területek) a polgár kategória elsősorban jogi elkülönülést jelent, a valóban városias jellegű és jogi értelemben is városnak számító települések ingatlantulajdonos, iparos, kereskedő rétegeit foglalja magában (szociológiai értelemben polgárnak tekinthetők ezen településeken a tisztviselők is), a jogilag kiváltságos, szabad kerületek parasztpolgárai is ebbe a kategóriába tartoznak. A kategória nem jelenthet foglalkozási csoportot, a városokban is tartozhattak ide elsősorban a mezőgazdaságból élő háztulajdonosok, a Jászságban, Kunságban, Hajdúságban pedig ők jelenthették a többséget. A bizonytalanság a legerősebb a mezővárosok esetében, Keszthely példáját már említettük, ahol Benda Gyula a kiváltságos helyzet tudatát, a közösség identitását tartja lényegesnek, ezzel magyarázható, hogy az adóösszeírásoknál telkes jobbágyként besorolt keszthelyiek egy jelentős része a józsefi népszámlálásnál polgárként szerepel. Itt is jogi kategóriáról van szó, de nem az adott időpontban valóságosan létező, mindenki által tudott és elismert helyzetről, hanem egy adott közösség énképéről, hajdani kiváltságok emlékééről, a vidéki lakosságtól való tudatos elkülönülésről, amely az adott helyzetben a népszámlálás műveletét a helyi képzeteknek megfelelően

alakította. Nyilvánvalóan máshol is így volt ez, polgárokat tömegesen a mezővárosokban találunk, itt egyértelműen nagyobb arányban éltek, mint amekkora az iparosoké lehetett. Elsőre azt mondhatnánk, hogy a mezővárosi parasztpolgárság ide sorolása mögött a városfogalom definiálatlansága állt: mindenféle város háztulajdonosait itt kellett összeírni, így a mezőgazdasági jellegű mezővárosok szabad „polgárai” is ide kerültek. Ugyanakkor látható, hogy mezőváros és mezőváros között is nagy a különbség: Pest megyében a polgárként összeírtak mellett nincs paraszt Óbudán, Szentendrén, Dunapatajon, magas a polgárok aránya Kecskeméten, Nagykőrösön, Vácott. Kecskeméten azonban a polgárok száma jelentősen meghaladja a parasztokét, Nagykőrösön és Vácott az utóbbiak vannak többségben. Ugyanakkor más mezővárosokban (pl.: Cegléden, Dunavecscén, Abonyban, Visegrádon) alacsony a polgárok aránya a parasztokhoz képest. A Felvidéken Szepes megye apró mezővárosai (13) közül hatban nincsenek parasztok csak „polgárok”, Árvában viszont az egész megyében csak 19 polgár (minden bizonnyal falusi iparosok) található, a hat mezővárosban is csak elvétve akad egy-kettő.¹⁶ Valószínűleg itt is a helyi identitás alakította a besorolást, ez magyarázhatta a különbséget Kecskemét és Nagykőrös, vagy a közöttük és Cegléd között, a hagyományok, a lokális énkép magyarázhatja a különbséget Szepes és Árva mezővárosai között, illetve különböztetheti meg Szepes mezővárosait egymástól. A hagyományokon alapuló helyi identitás mellett figyelembe kell venni a települések sajátos szerkezetét, társadalmi összetételét is: Vác például mesterséges konstrukció, több, különböző státusú részből állt (Vass–Molnár–Sápi 1983. 206–207.), noha a város a püspök birtoka volt, háztulajdonosai (vagy egy részük) polgártudattal rendelkezett, világosan megkülönböztette magát a valódi jobbágyoktól (pl.: Kisvác lakói).

A „parasztok” rovatáról szükséztlenül, de egyértelműen rendelkezik a népszámlálási utasítás: a legalább negyedtelkes jobbágyok tartoznak ide, valamint „*némely Tartományok szokása szerint, Szőlő-Mivesek, vagy Kapások*” (Thirring 1938. 156.). Ugyanakkor a rovat tartalmával kapcsolatban több probléma is mutatkozik. Egyrészt Dányi Dezső a népszámlálási utasítás zsellérekre vonatkozó részére hivatkozva („*Ebbe a’ Rubrikába kelletik fejenként bé tenni: ... Mindenek valakik 40 Esztendőit meg haladtak.*” – Thirring 1938. 156.) felvette, hogy a 40 éven felüli parasztokat telki állományuktól függetlenül áthelyezhették a zsellérek kategóriájába, bár nyilvánvaló, hogy a rendelkezés a papokra, nemesekre, tisztviselőkre nem vonatkozott, és az is bizonytalan, hogy a parasztokra, polgárookra, iparosokra alkalmazták-e (Dányi–Dávid 1960. 13.). Itt alkalom nyílik arra, hogy egy kb. tizenöt évvel korábbi forrás, az úrbéri összeírás adataival vessük össze a népszámlálás parasztszámát. A probléma abból

¹⁶ Pest megye: Dányi–Dávid 1960. 118–123. Szepes: uo. 172–175. Árva: uo. 2–5. A szepesi mezővárosok magas polgárárányára Faragó Tamás hívta fel a figyelmemet, hangsúlyozva, hogy itt minden bizonnyal nem jogi kategóriát kell alatta értenünk, hanem a lokális társadalomkép megfogalmazását.

adódik, hogy sok településen a népszámlálás parasztjainak száma kisebb, mint a korábbi úrbérrendezéskor megállapított telkes jobbágy-szám.¹⁷ Dányi ezt úgy értékelte, hogy ezeken a településeken a 40 feletti parasztokat átsorolták a zselérek közé, a parasztok száma ezért alacsonyabb az úrbéres telkes jobbágyokénál (Dányi 1980. 199.). Faragó Tamás ezzel szemben legutóbbi írásában is (Faragó 2003) abban látja a különbség okát, hogy az úrbérrendezés során a nyolcadtelek, a népszámlálásnál pedig a negyedtelek volt a besorolásnál az alsó határ, ez alatt zselléreként írták össze a férfinépességet. A kérdést tovább bonyolítja, hogy 1785 februárjából, tehát az első összeírás idejéből rendelkezünk olyan helytartótanácsi utasítással, amely más eljárást ír elő:

„Minthogy Legszentebb Őfelsége eme Királyság főhadparancsnokságánál elrendelte, hogy a maguk útján hozzák meg a szükséges intézkedéseket, miszerint a katonai összeírók ne akadékoskodjanak tovább a nyolcad telkes colonusokat az igazi colonusok rovatában összeírni, eme Királyi Helytartótanács a nemes vármegye közönségének a megkívánt irányvonal érvényesülése céljából tudtára adja, hogy részéről rendelje el a szükséges intézkedéseket, és kiküldött összeíróit egyöntetűen utasítsa erről. Kelt a Magyar Királyi Helytartótanácsban, Budán, 1785. február 21. napján.”¹⁸

Az utasítás háttéréről, okáról semmit sem tudunk, az viszont a szövegből kiderül, hogy különösen a katonai összeírók az eredeti utasítás szerint próbáltak eljárni, de ez menet közben akadékoskodássá változott. Valószínűleg a helyi tapasztalatok hozták a változást, esetleg a katonai és a polgári (megyei) összeírók eltérő gyakorlata, amelyek közül az utóbbiról úgy érezték, hogy jobban megfelel a realitásoknak. Azt viszont végképp nem tudjuk, hogy valóban mindenhol betartották-e az utasítást, hogy a korábban összeírt településeken változtattak-e a besoroláson, ha addig az eredeti utasítás szerint dolgoztak. Jelentősége is nyilván csak ott lehetett a dolognak, ahol nagyobb arányban fordultak elő nyolcadtelkesek. Az országos arányok minimális növekedést mutatnak a parasztok arányában 1785 és 1787 között: 14,2%-ról 14,8%-ra nőtt arányuk a férfinépességben belül (Dányi–Dávid 1960. 53., 63.). Ez nemigen utal az értel-

¹⁷ Dányi Dezső Heves megyei települések adatainak elemzésénél mutatta ki ezt (Dányi 1980. 199–200.).

¹⁸ Biccsei Területi Állami Levéltár (Štatny Oblastný Archív v Bytči) Liptó megye levéltára (ŽL), Protocolla Congregationalia (Kongregačné zápisnica), 143. karton: 112. 5027/1785. Ugyanez a rendelet megtalálható Bars megye levéltárában is: Nyitrai Területi Állami Levéltár (Štatny Oblastný Archív, Nitra), Bars megye lt (ŽT), Acta publica in Politicis 1785 fasc. 6. nr. 111.: „*Sua Majestate Ssma apud supremam in hoc Regno Armorum Praefecturam necessaria sua via disponi jubente: ut a militaribus Conscriptoribus amplius haud difficultetur octavalistos Colonos ad Rubricam realium Colonorum conscribere, Consilium istud Ltle Reum I. huic Ursitti id ipsum pro requisita Directione eoque fine notum reddi: ut ex parte sua necessaria disponat, exmissosque suos Conscriptores Conformiter instruat. Datum ex Consilio Regio Locumiti Hungco Budae die 21. febr. 785 celebr.*”

mezés megváltoztatására. Elvileg az úrbéri összeírás adataival való összehasonlítás fontos lehet: ha a népszámlálás során kevesebb parasztot írtak össze, mint ahány telkes jobbágyot tizenöt évvel korábban, akkor nem valószínű, hogy 1785-ben a nyolcadtelkeseket parasztnak sorolták be. A dunántúli megyék úrbéri összeírásának anyagát publikálták (Felhő 1970), ez lehetőséget adna egy ilyesféle összevetésre. A megyei összesítéseket azonban a településállomány változásai miatt nem lehet összehasonlítani egymással, csak a településenkénti összevetésnek van értelme. Szűrőpróbaszerűen megkíséreltük az ellenőrzést egy kis dunántúli megye (Moson) esetében, ahol jelentékeny a negyed-nyolcadtelkesek aránya (14,8% – Felhő 1970. 170.). 49 települést tudunk összehasonlítani a józsefi népszámlálás adataival (1787), közülük 40-nél a népszámlálás kevesebb parasztot regisztrált, mint amennyi telkes jobbágyot az úrbéri összeírás. Mindössze hat esetben fordított a helyzet, három településnél a két szám azonos. Az úrbéri összeírás többlete helyenként igen erős, különösen a mezővárosok esetében. Ennek alapján kimondhatjuk, hogy nem valószínű, hogy a népszámlálás során 1787-ben Mosonban a nyolcadtelkeseket is a parasztok között írták össze. Erősíti ennek valószínűségét az is, hogy ha külön vizsgáljuk az úrbéres összeírásnál a legalább negyedtelkeseket, és ezek számát hasonlítjuk a népszámlálás paraszt-rovatához. Ekkor a kép jelentősen változik, már csak 20 településnél kisebb a népszámlálás adata az úrbéri összeírásénál. Az is valószínű azonban, hogy néhány községben a negyedtelkeseknél kisebb hányaddal rendelkezőket is a paraszt rovatba helyezték: két mosoni községben (Edelstal és Nyulas) már az úrbéri összeírás is csak ilyeneket talált, a népszámlálás 1787-ben ennél több parasztot regisztrált (Edelstalban 27 töredéktelkes, 41 paraszt 1787-ben, Nyulasban 88 negyedtelkesnél kisebb hányaddal rendelkező jobbágy, 79 paraszt a népszámlálás szerint). Nem tudjuk persze, hogy a népszámlálás paraszt rovatában kik szerepelnek, valószínű azonban, hogy legalább részben az úrbéres összeírásban rögzített töredéktelkesek is. Ugyanakkor azt sem tudjuk, hogy az ország más területein mi volt az összeírási gyakorlat: a két megye, ahol az összeírási utasítás megváltoztatása előkerült, ellentmondó képet mutat. Liptóban 1785 és 1787 között nőtt valamit a parasztok aránya a férfiak között, 12,8%-ról 13,9%-ra, Barsban viszont 1786 és 1787 között ellenkező irányú tendencia látható, a csökkenés mértéke hasonló, mint Liptóban a növekedése (12,9%-ról 11,8%-ra) (Dányi–Dávid 1960. 53., 63. Vörös 1962. 213.). Azt pedig végképp nem tudjuk eldönteni, hogy a két összeírás eltérő paraszt/telkes jobbágy értelmezése mellett játszott-e és mekkora szerepet a 40 éven felüli parasztok átsorolása a zsellérek közé. Mint láttuk, elvileg az utasítás szövegéből kiolvasható ez a lehetőség, bár a változások nyilvántartásáról szóló részben ezt az esetet a szöveg külön nem említi, csak a 40 évüket betöltő, „egyéb” kategóriába tartozó férfiak zsellérré átsorolásáról esik konkrétan szó (Thirring 1938. 159.). Az adatgyűjtés lehetővé is tette az átsorolást, hiszen az

életkor bejegyzése éppen a paraszt kategóriánál kezdődött. A mosoni mezővárosok adatai véleményünk szerint megengedik ezt az értelmezést.

1. Telkes jobbágyok, parasztok és polgárok száma az úrbéri összeírások, illetve a józsefi népszámlálás szerint néhány Moson megyei mezővárosban

	Jogállás	Úrbéri összeírás (1771-1773)		Népszámlálás (1787)	
		telkes jobbágyok (≥1/8 telek)	telkes jobbágyok (≥1/4 telek)	paraszt	polgár
Boldogasszony	mv	82	70	79	35
Gálos	mv	105	101	131	12
Halászi	mv	120	120	107	0
Mosony	mv	123	123	51	0
Nezsider	mv	97	97	84	55
Oroszvár	mv	148	117	98	47
Rajka	mv	123	105	91	81
Zurány	mv	110	79	73	25
		908	812	714	255

Forrás: Felhő 1970. 166–170. és Dányi–Dávid 1960. 92–93.

Nyilvánvaló, hogy az esetek többségében eldönthetetlen, hogy mi az oka a népszámlálás alacsonyabb paraszt-számának: a kategória határának a negyedtelkeseknél való megvonása, a 40 éven felüliek átsorolása a zsellér kategóriába, vagy esetleg az, hogy a népszámlálás során az egyébként úrbéres besorolású jobbágyok egy részét (mezővárosi, szabadmenetelű „parasztpolgárok”) „polgárként” írták össze, ahogy ezt Keszthely esetében láttuk. Van viszont két olyan esetünk (Halászi és Mosony), ahol az úrbéri összeírások során nem találtak negyedteleknél kisebb telki állományt, és a népszámlálásnál senkit sem soroltak a „polgár” rovatba. A népszámlálás jóval alacsonyabb paraszt-száma tehát vagy annak köszönhető, hogy időközben megjelent egy jelentékeny arányú töredéktelkes (negyedtelkesnél kisebb hányadot birtokló) jobbágyság, vagy a 40 év felettieket valóban a zsellérek közé sorolták, esetleg mindkét okkal számolnunk kell. Mindebből az következhet, hogy helyenként – az összeírási utasítás egyértelműsége ellenére is – számolnunk kell a „paraszt” kategória változó tartalmával, néhol elképzelhető, hogy negyedteleknél kisebb hányadot birtokló jobbágyok is szerepelhetnek benne, néhol elképzelhető a 40 éven felüli parasztok átsorolása, de erre a népszámlálás fennmaradt háztartási íveinek tanulmányozása adhat csak választ. Mindenesetre az az érvelés, miszerint a zsellér kategória a termelés szempontjából kisebb jelentőségű, könnyen fogyasztóvá váló réteget foglalja magába (a 40 év feletti parasztok is ide tartoztak), jól illeszkedik a 18. század második felének populacionista népesedéspolitikai szemléletéhez,

amely fontosnak tartotta a termelő és az eltartott, a köz számára „terhet” jelentő népesség szétválasztását (Fügedi 1966; Dányi 1985; Óri 2003).

Az utasítás értelmében egy rovatba kerültek a polgárok és parasztok örökössei, azaz a kereskedők, városi és falusi iparosok és telkes jobbágyok, szőlőművesek legidősebb vagy legfiatalabb fiúgyermekai. A különböző társadalmi állású vagy foglalkozású rétegek szétválasztása ebben a kategóriában is lehetetlen, és az is bizonytalan, hogy az ide tartozók inkább nagykorúnak, vagy inkább kiskorúnak számítanak-e. Egy részük nyilván 18 éven aluli (Thirring 1938. 41.; Dányi–Dávid 1960. 16.; Faragó 2002. 24.), akik a következő „sarjadék” rovatba tartozókkal (18 éven aluli, nem örökös, nem nemes, nem pap és nem hivatalnok fiúgyermek) együtt adhatnák a nem nemes kiskorú fiúnépesség maximális számát (a papok és hivatalnokok gyermekeinek meglehetősen csekély számától most eltekintve), míg ha őket nem vesszük figyelembe, akkor a sarjadék rovat a kiskorúak említett csoportjának minimális számát teszi ki (Dányi–Dávid 1960. 37–38.). A népszámlálás Pest megyei adatait vizsgálva azt látjuk, hogy így a kiskorú (18 éven aluli) nem nemes fiúnépesség minimális aránya 38%, míg maximális aránya 51,3% lenne (Dányi–Dávid 1960. 118–123. alapján számolva). Ugyanitt, ugyanerre a településcsoportra vonatkozóan a lélekösszeírások 1770-es években készült táblái 42,6%-nyi 15 éven aluli népességet regisztráltak (Óri 2003. 67.). Mindebből az következik, hogy az örökösök rovat inkább kiskorú népességet tartalmazhatott, a minimális (örökösök nélkül számított) kiskorú arány mindenképpen túl alacsonynak látszik. Másrészt a lélekösszeírások életkori elhatárolásai is lehetnek pontatlanok, nem pontos életkori adatokon alapulnak, valamint a népszámlálási utasítás szövege is megengedi a nagykorú örökösök ide sorolását, így valószínű, hogy a rovat nagykorúakat is tartalmaz. Faragó Tamás ezt a lehetőséget megengedve elemzéseiben a nem nemes kiskorúak arányát a sarjadék és az örökösök együttes számából állapítja meg, azzal érvelve, hogy a közéjük kerülő nagykorúak számát némileg ellensúlyozhatja a csecsemők és gyermekek feltehető alulregisztrációja (Faragó 2002. 24.).

Az örökösökkel kapcsolatos másik érdekesség, hogy számuk sok helyen meghaladja a polgárok és parasztok együttes számát. Dányi Dezső ezt egyrészt azzal magyarázza, hogy a családfőként szereplő özvegyasszonyokat a nők összesítőrovatába rakták az utasítás szerint (Thirring 1938. 156.), míg örökösök a megfelelő rubrikába kerültek (Dányi–Dávid 1960. 12.), másrészt a jelenséget a bonyolultabb háztartásszerkezet gyakoriságával hozza összefüggésbe (Dányi 1980. 200.; 1985. 79.). Szerinte az örökhagyókénál nagyobb örökös szám elsősorban a bonyolult háztartásszerkezetű megyékben fordul elő, ahol az egyenlő öröklés volt honos, és ahol az örökséget a háztartásfő életében nem osztották fel az örökösök között. Korábbi dolgozatunkban (Óri 2002. 59–62.) bemutattuk, hogy Magyarországon az egyenlő öröklés miatt a Kancellária sem tartotta lehetségesnek az örökös kiválasztását, és hogy az ezzel kapcsolatos viták eredménye az az utasítás lett, miszerint a helyi örökösödési rendtől füg-

getlenül mindig egy örököszt kell a megfelelő rovatba írni. Kétes esetben az összeírónak kellett döntenie, hogy melyik fiúgyermeket írja az örökösök közé, a dolognak a katonaállítás szempontjából volt jelentősége. A helyenkénti örökös-túlsúly azonban azt bizonyítja, hogy az összeírók nem mindig tudtak vagy akartak döntenie ebben a kérdésben. Ez is tipikusan az az eset lehet, amikor a népszámlálás szempontjai és alapelvei, valamint a népszámlálók (valószínűleg elsősorban a megyei összeírók) világképe között jelentős eltérés lehetett, és ez nyomot hagyott a végrehajtáson. Ugyanakkor az örökösök túlsúlya sem megyei, sem községi szinten sem hozható összefüggésbe a háztartások bonyolultságával és méretével. Így az öröklési szokások érvényesülésén kívül számolni kell a nem egységes összeírói gyakorlattal is, ami ennek a rovatnak a tartalmát is meglehetősen változóvá teszi (Őri 2002. 62.).

Gyűjtő kategória a zsellérek („*A' Táplálásnak Statusához és az Ország foglalatosságához tartozók*”) rovata: egyrészt bizonyos foglalkozási csoportba tartozó férfiakat foglal magába (töredéktelkesek, napszámosok, bányászok, hajósok, erdőmunkások, útépitők, urasági kisebb tisztségviselők, szolgák), másrészt bizonyos családi állapot (gyermekes özvegyemberek, honoratiorok, papok gyermekei), valamint életkor (40 éven felüliek) és fizikai állapot (testi hibásak, „*igen kitsiny*” termetűek) alapján sorol ide férfiakat. Az összeírólapon ez a felnőtt férfiak utolsó olyan rovata, amelyben a katonai szolgálat alól mentes népesség szerepel. Elkülönítésük az előző csoportoktól azért lehetett indokolt, mert a kategória egyértelműen eltartottakat (fogyatékosok, bizonyos társadalmi rétegekbe tartozó gyermekek) tartalmazott, mellettük olyan foglalkozási csoportok tartoztak ide, amelyek a termelés szempontjából nem tűntek jelentősnek vagy azok voltak, de kislétszámúak. A katonai szolgálat alóli mentességük alkotóelemenként szintén különböző megfontolásokon nyugodott. Nyilvánvalóan egyrészt a fizikailag alkalmatlanok kerültek ide (idősek, fogyatékosok, gyermekek), másrészt az ide sorolt gyermekek mentességét társadalmi helyzetük is megerősítette (honoratiorok, papok gyermekei életkorra való tekintet nélkül). Fontos volt a családfenntartó szerep és a népességreprodukció szempontja: ezen az alapon sorolták ide a női töredéktelkeseket, napszámosokat, a gyermeket nevelő özvegy férfiakat. A bányászok, hajósok, erdőirtók akkor is ide, a mentesek rovatába kerültek, ha nőtlenek voltak, ők gazdasági szempontból fontos szerepet játszottak, de talán kis számuk miatt nem tűnt fontosnak, hogy külön rovatba kerüljenek. A kategória vegyes tartalma miatt csak korlátozott mértékben használható elemzésre, a falvak esetében talán az úrbéres jobbágyságon kívüli, „az alatti” rétegek arányának meghatározására lehet alkalmas, ha a benne lévő életkori és társadalmi csoportok figyelembevételétől feltehetőleg csekély súlyuk miatt eltekintünk.¹⁹

¹⁹ Erre példa: Faragó 2002.

Az ideiglenesen szabadságolt katonák is külön rubrikát kaptak, de ennek értelmezése különösebb problémát nem jelent. A „*nevedékenyek*”, a kiskorú nem nemes férfinépeség legjelentősebb alkotóeleme, a polgárok és parasztok nem örökös fiait jelentették, két életkori csoportra osztva (12 éves korig és 13-17 éves korúak). Bár az utasítás nem említi, értelemszerűen ide tartoznak a zsellérek gyermekei is.²⁰ A rovatban összeírtak a katonai szolgálatra alkalmassak közvetlen vagy távlati utánpótlását jelentették, ha elérték a 18. életévüket, akkor az „egyéb” kategóriába kellett őket áthelyezni (Thirring 1938. 159.).

A már sokat emlegetett „egyéb” kategória (pontosan: „*A Birodalomnak más szükségeire fordíthatandók*”) némi túlzással felfogható úgy is, mint amelynek megállapítása a népszámlálás fő célja volt. Az összeírás folyamán az osztályozás, az emberek különféle ismérvek szerinti szétválasztása úgy történt, hogy a folyamat végén a katonai szolgálatra alkalmas férfiak csoportja maradt, emellett lehetővé vált néhány főbb demográfiai szempont szerint is a klasszifikáció (nők-férfiak, házas-nőtlen, özvegy férfiak, honosok-idegenek). A klasszifikáció fő elemei a következők voltak: szétválasztották a helyieket és az idegeneket, a keresztényeket és a zsidókat, a férfiakat és a nőket, a férfiaknál leválasztottak társadalmi és foglalkozási csoportokat, amelyek rendi állásuknál vagy gazdasági jelentőségüknél fogva eleve mentesültek a katonáskodástól, ugyanígy bekerült osztályozó szempontként a családi állapot, a nős férfiak vagy a gyermekes özvegyek családfenntartó és reprodukciós szerepük miatt mentesültek, majd bizonyos társadalmi foglalkozási csoporttól kezdve bekerült az életkor (a parasztoktól fogva) és a fizikai állapot (termet, esetleges fogyatékoság a zsellérek kategóriájától) mint a katonáskodásra való alkalmasság alapvető kritériumai.

A katonai szolgálatra alkalmas férfiakkal kapcsolatban Dányi Dezső figyelt fel számukra a népességnövekedés mértékét meghaladó növekedésére. Mindent úgy értékelte, hogy 1785 és 1787 között az összeírók felsőbb utasításra mesterségesen növelték a katonai szolgálatra alkalmasak számát (Dányi 1985. 88.).²¹ Persze az országos növekedés mögött (kb. 5% 1785 és 1787 között)

²⁰ Ez kiderül a fennmaradt háztartási ívekről is, pl.: Eperjesen (Štatny Oblastný Archiv, Prešov, Magistrat Prešov, scítanie házky, 1784).

²¹ Erre vonatkozó rendeletről nincs tudomásunk, sőt bizonyos fokig az ellenkező irányba mutat a katonai árvákról szóló rendelkezés. A Helytartótanács 1786. március 28-án, a népszámlálás küszöbnálló rektifikációja kapcsán rendelkezik a katonai árvák besorolásáról (OL Helytartótanácsi lt. C 87, Depart. Cons. 14445/786): „... most először derült ki, hogy az efféle katonai árvákról csakis az összeírás jelenlegi revíziója alkalmával lehet információt szerezni, mivel egészen eddig az összeírási táblákon a parasztok árváinak és utódainak az általános rovatába kerültek. Ezért az Udvari Haditanács részéről a maga útján rendelkezések történtek, hogy mindenképpen figyeljenek arra, hogy ettől fogva a táblák rektifikációja az efféle katonai árvák vonatkozásában is úgy történjék, hogy ugyanezen utódokat abban az állapotban, amely számukra eredetük és születésük által a sajátjuk, mindig meg lehessen különböztetni.” („...Nunc primum evenerit, quod eiusmodi pupilli militaris nonnisi modo sub

jelentős szórás van, a tendencia nem minden megyében mutatkozik (Baranya, Veszprém, Árva, Liptó, Pozsony, Trencsén, Túróc, Sáros megyékben számuk éppenséggel csökkent), aminek okaira Dányi Dezső sem talált magyarázatot (Dányi 1985. 89–90.). Faragó Tamás Borsod megyei vizsgálata azt is megmutatta, hogy a megyei szintű növekedés járási és községi szinten nem mindig mutatkozik meg egyértelműen, elsősorban a mezővárosokra volt jellemző, és főleg a „nevedékenyek” és örökösök, valamint a zsellérek rovására történhetett (Faragó 2003). Faragó miskolci adatok alapján azt is felvetette, hogy a katonai szolgálatra alkalmasak számának növelése nem biztos, hogy súlyos terheket jelentett. Tudjuk, hogy a bécsi kormányzat Montesquieu-re támaszkodva úgy vélte, hogy az alattvalók 1%-a sorozható be katonának anélkül, hogy az országnak gazdasági károkat okoznának (H. Balázs 1989b. 1472.). Ha ennek fényében nézzük a katonának alkalmasak számát és ennek növekedését 1785 és 1787 között, akkor a következőt állapíthatjuk meg.²² Az ország teljes (jogi) népességének 1785-ben kb. 2,9%-a volt hadköteles (az adat csak hozzávetőleges, az összesenben szereplő néhány megye összesítője nem 1785-ből származik, így a valós növekedés talán ennél nagyobb lehetett valamivel), míg 1787-ban 2,8%-a. Itt tehát lényeges növekedés nem látszik, de az is nyilvánvaló, hogy az elméleti katonaaarányhoz képest vizsgáljuk a hadkötelesek arányát, akkor sem látunk lényeges növekedést 1785 és 1787 között (12,3 és 12,4%). Az országos átlag azonban csalóka, találunk ennél lényegesen nagyobb arányokat is: Pest megyében például a katonának alkalmasak száma 14,9%-al nőtt 1785 és 1787 között, ami a jogi népességhez viszonyítva nem jelentős növekedés (3,3%-ról 3,6%-ra), a nem nemes felnőtt férfínépességhez viszonyítva azonban

actuali conscriptionis revisione detegi potuerint, quia nimirum hactenus in Conscriptionalibus Tabellis sub generali rubrica orphanarum proliumque rusticanarum inserebantur. Hinc ex parte Consilii Aulae Bellici in sua via dati sunt ordines ut omni ratione advertatur quo deinceps tabellarum rectificatio relate etiam ad hujusmodi militares pupillos ea ratione instituat ut eadem proles in ea qualitate quae ipsis ex origine et nativitate propria est semper dignosci possint.”) A szöveg értelmezése az lehet, hogy addig a katonai árvák a „nevedékenyek” rovatába kerültek, és ott elválaszthatatlanul összekeveredtek más kiskorúakkal. Most külön is nyilvántartást akartak vezetni róluk, ezért az összeírási táblán is jelölni kellett státusukat és abba a rubrikába kellett őket írni, amelybe eredetileg is tartoztak volna (ez esetleg járhatott azzal, hogy a katonai szolgálat alól felmentést kaptak). Amúgy a rendelkezés nem a katonai szolgálatra kötelezettek számát akarta módosítani, hanem az elhunyt altisztek és közlegények mindkét nembeli gyermekeiről akart nyilvántartást létrehozni, amelyet a népszámlálás évenkénti revízióját felhasználva készítettek volna el a katonai összeírók, az érintettek nevét, korát, társadalmi állását (conditio) feltüntető listákat az Udvari Haditanácsnak kellett évente felküldeni (Štatny Oblastný Archív, Banska Bystrica, GŽ, Kongregačne spisy, 209. fasc. C9, 36492/1785 – Helytartótanácsi körrendelet Gömör megye levéltárában).

²² Dányi–Dávid 1960. 50–53. alapján számolva.

már inkább az (30,8%-ról 33,8%-ra). Látható, hogy itt jóval nagyobb hányadot ítéltek a katonai szolgálatra alkalmasnak, mint országosan, erős a sorozhatóak számának növekedése, jóval meghaladja mind a jogi népesség növekedését (3,5%), mind pedig az „egyéb” kategóriába tartozók számának a jogi népességhez és a felnőtt nem nemesek számához viszonyított gyarapodását. Pest megyében, tehát ahol a katonai szolgálatra alkalmasak száma erősen nőtt, ott a növekedés részben a nem nemes felnőtt népességen belüli átsorolás következménye volt, részben (főleg) pedig a „nevedékenyek” vagy örökösök egy részének az egyébhez sorolását jelentette, amely egyszerre emelte a katonai szolgálatra alkalmasak és a nem nemes felnőtt férfiak számát. Viszont az országos adatokból az is nyilvánvaló, hogy ez a jelenség nem volt általános.

Ha viszont azt vizsgáljuk, hogy a katonának alkalmasak közül mekkora hányadot hívtak be ténylegesen, akkor a következő eredményre jutunk. Zólyom megyéből találhatunk olyan újonckivétési listákat, amelyek tartalmazzák a katonának alkalmasak népszámlálásbeli számát és a közülük ténylegesen kiállítandó újoncok létszámát.²³ A zólyomlipcsei uradalomban 368 alkalmasból 18 újoncot kellett kiállítani (4,9%), a besztecebányai járás kamarai birtokban lévő hét településén 93-ból 5-öt (5,5%), Breznóbányán 119-ből 7-et (5,9%). Tehát háborúval fenyegető időkben is a katonának alkalmasoknak mindössze 5-6%-át kellett ténylegesen kiállítani, ami például Breznóbánya esetében a jogi népességnek 0,2%-a volt (azt természetesen nem tudjuk, hogy a korábbi években a városból hányan álltak katonának és teljesítettek az összeírás idején katonai szolgálatot). Mindez inkább Faragó Tamás felvetését látszik igazolni.

A nők és a férfiak családi állapot szerinti összesítéséhez nincs hozzáfűzni valónk. A vándorlásról (távollévő honosok és jelenlévő idegenek) már szöveltünk, most csak néhány gondolattal szeretnénk kiegészíteni a korábbiakat. Először is a távollévő helyiek és az országból való jelenlévő idegenek rovatai csak a férfiakra vonatkoznak, míg az örökös tartományokból vagy a birodalmon kívülről származók között a nőket is regisztrálták (Thirring 1931. 122.). Vagyis a népszámlálási összesítő táblák már eleve eltorzították a vándorlási egyenleget, ezt némiképpen ellensúlyozhatta a nők feltehető kisebb mobilitása, illetve az a tény, hogy a Magyarországon kívüli származású, itt tartózkodó nők egy része minden bizonnyal az országba házasodó lehetett, és így nem került az idegenek rovatába. A jelenlévő külföldi származású idegenek között mindenestre kb. 14–15%-nyi nőt találhatunk (Faragó 1998. 29.), talán helyesebb lenne őket kihagyni a vándorlási egyenleg kiszámításánál. Faragó Tamás ezenkívül felhívja a figyelmet arra is, hogy a névszerinti adatok eddigi elemzése alapján valószínűsíthető a nők mellett a gyermekek mellőzése is a vándorlási statisztikákból, továbbá a katonának nem alkalmasak és a nem iparosok feljegyzé-

²³ Štatny Oblastný Archív, Banská Bystrica, Túróc és Zólyom egyesített vármegyék lt. (TZŽ), Odvady, fasc. 28. 1787–88. 3805.: „*Repartitio Tyronum per Cottum Thurocz, Zolyom statuendorum et quidem ex processibus Neo et Vetero Zoliensi, die 22 7bri 787.*”

se is hiányos lehetett, az összeírás pontossága pedig területenként változó volt. Feltűnő az is, hogy 1787-ben a vándorlás intenzitása 1785-höz képest jelentősen csökkent, ami csak mesterséges csökkentésként, az összeírási gyakorlat változásaként értelmezhető (Dányi 1985. 94.). Ennek oka minden bizonnyal az volt, hogy a korábbi összeírásokkal ellentétben 1787-ben következetesen alkalmazták azt az utasítást, miszerint csak a 10 évnél rövidebb idő óta ott tartózkodó idegenek számítanak valóban „idegennek.” Korábban viszont az idegenek jegyzékei alapján valószínűsíthető, hogy mindenkit idegenként írtak össze, aki valamilyen szempontból a helybeliek számára annak számított, függetlenül attól, hogy mióta tartózkodott az adott helyen (Faragó 1998. 11.).

Amint Tóth Zoltán kimutatta (1987. 77.), az összeírásnál alkalmazott klaszifikáció az összeírt egyének különböző (jogi, felekezeti, biológiai) alapú státuselemeinek hierarchiájára épült. A státuselemek fogalmi hierarchiájában az első helyen az alattvalói státus állt, amely alapján az összeírás helyének szempontjából megkülönböztettek honos (jogi) népességet és idegeneket, az utóbbiakat a birodalom szerkezetének megfelelően bontották három csoportra: az összeírt országból származó, a birodalom más tartományaiból származó, a birodalmon kívüli. Az elkülönítésben a második szempont az alattvalók (adott helyen a jogi népesség) felekezeti alapon kijelölt jogi státusa volt: különválasztották a keresztényeket és a zsidókat, amint azok például a katonai szolgálatra való kötelezettségük szempontjából különböztek egymástól. A következő szempont a keresztény és zsidó alattvalók neme volt, majd a negyedik szinten a keresztény férfi alattvalókat bontották tovább családi állás, rendi státus, foglalkozás, illetve bizonyos csoportok esetében életkor és fizikai tulajdonságok szerint. Az összeírási gyakorlat jól visszaadja ezt a hierarchiát: az adott helyen az egyéni háztartási íveken minden huzamosabb ideig ott tartózkodó személyt össze kellett írni, de az idegeneket a háztartások és a helység summájába nem számították bele, a zsidókról külön, jóval egyszerűbb háztartási íveket töltöttek ki („Aa minta”, amelyen a név és a „*qualificatio*” mellett csupán a férfiak családi állapota szerepelt), a nőket mindössze egy rovatban összesítették mind a keresztények, mind a zsidók tábláin, és csak a keresztény férfiakat osztályozták részletesen az említett szempontok szerint.

A községi és megyei, valamint az országos összesítések során lényegében ugyanazokat a táblákat használták, mint amelyeket a háztartások összeírásánál. A községi összesítés céljára szolgáló „*Minden házakat és Familiákat egyben foglaló Tábla*” („B minta”) abban különbözött a háztartási ívektől, hogy elmaradt róla az összeírt személyek nevét, életkorát és „*qualificatioját*” tartalmazó rész, és kiegészült a birtokosok nevét, a házak és a keresztény, illetve zsidó háztartások számát tartalmazó rovatokkal. A „B lapokon” minden háztartás egy sort kapott, amelynek száma megegyezett az „A lapokon” szereplő háztartás-sorszámával. A megyei összesítő lapokon (legnagyobb mennyiségben ezek maradtak meg) minden község kapott egy sort, a felvett adatok közé a fentiek

kívül bekerült az illető község összeírási sorszáma (amely alapján rekonstruálni lehet az összeírók útvonalát a megyében), a település jogállásának megjelölése (város, mezőváros, község vagy puszta, a két utóbbi a magyar nyelvű táblákon: „*helység*” és „*praedium*”), valamint a járás és a plébánia neve, ahová a község tartozott. Az „A lapokon” nem szerepeltek összesítő rovatok, a „B lapokon” laponként, majd végül helységenként összesítették a házak és háztartások számát, és háztartásonként összeadták, majd szintén laponként és községi szinten összesítették a háztartási ívek különböző rubrikákba húzott striguláit (lényegében „1” számjegyek). A „B lapok” végösszegeiből hozták létre a községsoros megyei összesítéseket, majd ezekből járási és megyesoros összesítések is készültek a megyéknél, illetve a Helytartótanácsnál, ahol a települések státusát jelölő strigulákat is összegezték.

Az „A lapokat” két példányban kellett elkészíteni, az egyik (német nyelvű) példány a katonai összeíróké, a másik helyben maradt, az összeírt községben. Az összeírók ebből készítették el a községi összesítéseket („B lapok”) négy példányban, amelyből kettőt a helyben maradt családi ívekhez kellett csatolni, egyet a katonai összeíró, egyet a megyei vitt magával. A helyi összeírást a katonai és megyei számlálóbiztosok közösen végezték, így a katonai és civil lapok adatainak egyezniük kellett, a községi összesítéseket is nekik kellett elkészíteniük az adatok egyeztetésével, a megyei összesítések elkészítése után szintén egyeztetni kellett volna a katonai és civil táblákat, mint ahogy az országos összesítéseket is egyeztetnie kellett volna a katonai és civil hatóságoknak.²⁴

A háztartások összeíróíveit lazán összefűzve (hogy újabb lapokat lehessen belerakni) és a községi összesítésekkel kiegészítve hozták létre a községek Népeességkönyveit, amelyekben a változásokat folyamatosan kellett volna vezetni. Az előzőekből következik, hogy minden községnek két népeességkönyve volt, egy német nyelvű, a katonai számlálóbiztosok kezében, és egy a helyben használatos nyelven kiállítva, elvben az illető községben:

„Ha minden helységben minden házat, és minden házban minden benne lakó háztartást duplán összeírtak, és a helység minden házát megszámozták, akkor a családi íveket számtani rendben egymásra helyezik, és ily módon minden helységről két összehangolt Populációs vagy Helységkönyv jön létre, amelyeket ettől fogva folyamatosan a megfelelő rendben kell vezetni, amelyekből az egyik, nevezetesen a német a katonaságnál, a másik pedig a bíráknál vagy a helység egyéb elöljáróinál marad jól megőrizve, ami azon helységekre is értendő, ahol több elkülönített birtok van.”²⁵

²⁴ Lásd II. József népszámlálási rendeletének (1784. júl. 16.) 4. pontját (Thirring 1938. 147.), magyar fordításban pedig: Dányi–Dávid 1960. 376.

²⁵ Az Udvari Haditanács rendelete a magyar és az erdélyi főparancsnoksághoz 1784. aug. 1-én (Thirring 1938. 162.): „10. Wenn in einem Orte alle Häuser, und in jedem Hausz alle darin wohnenden Familien in duplo beschrieben, hiernächst auch die Häuser auf obgedachte Ort numerieret sind, so werden die Familien Bögen in arithmetischer Ordnung

A népszámlálókönyvek vezetésére még visszatérünk, itt most annyi látszik fontosnak, hogy 1784–85-re egy olyan alapfelvételt, népesség-összeírást terveztek, amely minden házra és személyre kiterjedt, a számlálást megyei és katonai számlálóbiztosok végezték, az adatfelvétel és az összesítés minden szinten a civil és a katonai népszámlálókönyvek, illetve összeíróívek egyeztetésével, összeolvasásával történt volna, egyébként a polgári és a katonai hatóságok külön őrizték és nyilván használták saját példányaikat. Az is nyilvánvaló, hogy az eredeti szándék szerint a népszámlálókönyveket helyben kellett volna vezetni, megbízható és írástudó helyi előljárók által, akik a változásokat időnként jelentik az őket ellenőrző megyei hivatalnokoknak.

II. József a népszámlálás kezdetét 1784. augusztus 22-i rendeletében szeptember 1-jéről november 1-jére halasztotta (Thirring 1938. 173.). A tényleges munka azonban a legtöbb helyen nem kezdődött november közepe, második fele előtt. A késlekedés okai homályban maradtak, mindenesetre rendelkezünk olyan irattal, amely a megyék mellett az országos kormányzások felelősségét is mutatja. A Túróc megye számára igényelt népszámlálási összeíróíveket november 2-án küldték el Pozsonyból, így az összeírás kezdetének november második felére való csúszásán nem csodálkozhatunk.²⁶ Az összeírás menetével kapcsolatban sok információ található a megyei levéltárakban: többnyire a Helytartótanács vagy a főispánok sürgetései, a megyék különböző ürügyekre való hivatkozásai (a megyei hivatalnokok leterheltsége, a rossz időjárás, az, hogy a munkáért külön fizetés nem járt, ha a megyei tisztviselők saját járásukban tevékenykedtek – Thirring 1931. 118.). A legfontosabb források ebben a tekintetben a munka előrehaladásáról vezetett naplók, amelyeket a jelek szerint a késlekedések miatt az összeírás folyamatos ellenőrzése céljából rendeltek el.²⁷

auf einander geleet; und auf solche Art entstehen über jedes Ort 2 gleich lautende Populations oder Ortschafts Bücher von selbst, welche von dieser Zeit an, ohnunterbrochen in gehöriger Ordnung fortgeführt werden müssen, und wovon das eine Pare, nemlich das deutsche in Harden des Militaris, das andere aber bei den Richtern oder sonstigen Vorstehern des Orts wohl verwahret aufbehalten bleibt, welches auch von jenen Ortschaften, wo etwas getheilte und mehrere Dominien sind, zu verstehen ist."

A szövegből és a fennmaradt háztartási ívek kötegeinek címéből is egyértelműen kiderül, hogy eredetileg az „A” és „Aa” lapok egy-egy községre vonatkozó együttesét nevezték „Népszámlálókönyvnek” vagy „Populationsbuchnak”. Így Győrben: „Győr Város conscribált Népség-Könyve”, vagy Nyergesújfaluban: „Populations Buch über den Orth Neudorf” (Bácskai 1965. 69–70.).

²⁶ Štatny Oblastný Archív v Bytči (Biccsei Területi Állami Levéltár), Túróc megye lt. (ŽT), Jozefinske Pisomnosti, karton: 552, fasc. XII. nr. 2.

²⁷ Štatny Oblastný Archív v Bytči (Biccsei Területi Állami Levéltár), Túróc megye lt. (ŽT), Kongregačné spisy, 645. karton: 120, 1785. nr.: 929. „Minthogy a népesség-összeírás előrehaladásáról Túróc vármegye részéről eddig semmiféle információt nem kapott, eme Királyi Helytartótanács e vármegyét külön emlékezteti, hogy az említett összeírás előrehaladásáról az átküldött formula szerinti 15 naponként való jelentését felküldeni semmiképpen se mulassza el.” (*Super progressu Popularis Conscriptionis ex parte Cottus istius*

Ezek egyik típusa a valóban kéthetente elkészített járásonkénti összesítés, amely az általában összeírandó, a már összeírt és a még hátralévő települések számát mutatja településtípusonként. A másik jóval részletesebb kimutatás szintén járásonként készült, és megjelöli településenként az összeírás kezdetét és végét, valamint hogy hány nap alatt hány házat és háztartást sikerült összeírni.²⁸ Ezeknek az összeírási naplónak a segítségével Thirring Gusztáv próbálta rekonstruálni a népszámlálás végrehajtásának ütemét (Thirring 1931. 117–118.). 27 megyében 334 számlálóbiztos 22 517 munkanap alatt 3 321 000 lakost írt össze, ez nagyjából azt jelentette, hogy egy biztos átlagosan napi 150 embert regisztrált (durván 30 háztartást, azaz ennyi háztartás-ívet állított ki). Az átlagszám mögött természetesen erős szórás mutatkozik, Vas megyében az egy biztosra jutó napi átlag 216 lélek volt, Tolnában csak napi 123. Bizonyos városokban igen magas napi teljesítményt számolhatunk (Nagykőrösön 371, Cegléden 381 lelket írt össze egy biztos naponta), míg Sopronban ez mindössze napi 40 fő volt (Thirring 1931. 117.).

Liptót járásonként vizsgálva, azt tapasztaljuk, hogy járásonként is igen különbözött az összeírás sebessége, nyilván a közlekedés lehetőségei, vagy az időjárási viszonyok miatt. A napló településenként azt mutatja be, hogy a járási szolgabírák hány nap alatt hány házat és háztartást írtak össze (járásonként az egy-egy településen összeírással eltöltött napokat számolták össze). A megye északi járásában 1784. november 11. és 1785. február 23. között 105 nap alatt 1759 családot írtak össze, ez napi 17 háztartásnak felel meg, ami az országos átlagnak alig több mint a fele. A megyében az átlagos háztartásnagyság 5,9 fő volt, így nagyjából 100 főt írtak össze naponta. A déli járásban a teljesítmény még rosszabb volt, itt 12 háztartást, kb. 73 főt regisztráltak naponta (az összeírás ennek megfelelően tovább is tartott, 1784. november 12-től 1785. március 8-ig). A keleti és nyugati járásokban a népszámlálás március közepéig tartott, az előbbiben napi 26, az utóbbiban 25 háztartás volt a számlálóbiztosok teljesítménye, ami kb. 153, illetve 149 fő összeírását jelenthette. Ha itt most eltekintünk attól, hogy a háztartások nagyságát átlagoltuk, tehát annak különbségeit nem vettük figyelembe, akkor azt látjuk, hogy a sűrűbben lakott, nagyobb népességű keleti és nyugati járásban közel kétszer annyi háztartást írtak össze alig 1–2 héttel hosszabb idő alatt, mint a kisebb népességű, hegyvidéki északi és déli járásban.

Thurocziensis nulla (?) obtenta Informatione Consilium istud Ltle Regium I. hanc Universitatem hisce distinctim reflectit: ut super progressu praefatae Conscriptiois juxta transmissum Formulare de Quindena in Quindenam Informationes suas submittere nullatenus intermittat.) – 1785. április 25.

²⁸ Több megyei levéltárban maradtak fenn ilyen összeírási naplók, lásd például: Liptó megyében (*Diarium Popularis Conscriptiois*, Štatny Oblastný Archiv v Bytči (Biccsei Területi Állami Levéltár), ŽL, Kongregačné spisy, 1785. karton: 144

A nagyjából 1784. november közepén, második felében kezdődő összeírási munka a következő év tavaszán, nyarán fejeződött be, de az adatok összesítése, továbbküldése még legalább további fél évet vett igénybe. A Helytartótanács 1786. január 11-én jelentette az uralkodónak, hogy az összeírás befejeződött, de egyes megyék késlekedése miatt, vagy mert a hibás táblákat javításra visszaküldték, az országos főösszesítés csak 1786. március 30-án készült el (Thirring 1931. 118.). A megyei iratanyag is ezt erősíti meg, Túróc megye 1785. október 18-án terjesztette a Helytartótanács elé a megyei összesítést, amit november 15-én javítás céljából a megyébe visszaküldtek, mivel a „B lapokon” (községi összesítők) a háztartásokat nem a házak számozása és sorrendje szerint jegyezték fel.²⁹ Ugyanez történik Sárosban is, 1785. december 31-én Szentiványi Ferenc gróf főispán figyelmezteti a megyét (csakúgy mint Szepest), hogy az összeírás summáriumait három héten belül terjesszék fel neki közvetlenül, és ne a Helytartótanácsnak.³⁰ A figyelmeztetés hatásos lehetett, mert február 7-én már a Helytartótanács figyelmezteti a megyéket a B lapok helyes kitöltési sorrendjére, a hiba ugyanaz, mint Túrócban.³¹

Sáros megye 1786. február 1-jén a Helytartótanácsához intézett feliratában összefoglalja a késlekedések okait: a megyei tisztviselők túlterheltek, az időjárás rendkívül rossz volt, ingyen különösen a népességekönyvek vezetésére nem lehet senkit sem találni.³² Hasonlóan érvel a Bars megyei alispán is: a szolgabírák nem tudják a népességekönyveket vezetni, mert abban az időben, amikor leginkább ezzel kéne foglalkozniuk, akkor más hivatalos ügyek kötik le őket, ezenkívül saját birtokuk ügyeivel is törődniük kell, amit csekély fizetségük miatt nem hanyagolhatnak el. A plébánosokat és a jegyzőket kellene inkább igénybe venni, ők már eddig is megszokták, hogy minden lelket jegyzékbe foglalnak. Ők hetente feljegyezhetik a változásokat, amit a szolgabírák negyedévente ellenőrizhetnének.³³

A Helytartótanács 1786. április 4-én a megyékhez intézett nyomtatott körrendeletében (Thirring 1938. 187.) összefoglalja az első számlálás során tapasztalt jellemző hibákat: a járások vagy a parókiák, a birtokosokra vonatkozó adatok hiányoznak, a pusztákat nem mindenhol írták össze külön, hanem beolvasztották őket abba a községbe, amelyhez tartoztak. Itt lehet szó félreértésről is, hiszen korábban az Udvari Haditanács utasításában azt olvashattuk, hogy a külön álló házak, néhány házból álló helységek összeírólapjait egy népesség-

²⁹ Štatny Oblastný Archív v Bytči Túróc megye lt. (ŽT), Kongregačné spisy, 645. karton: 122, 1785. nr.: 119.

³⁰ Štatny Oblastný Archív, Presov (Eperjesi Területi Állami Levéltár), Sáros megye lt. (ŠŽ) 70. sign: KK, 1786. Protocollum 1786. jan-nov. nr. 307.

³¹ Štatny Oblastný Archív, Presov, ŠŽ, sg.: 273. kart: 232, 132/np (normalia politica)/1786.

³² Ugyanott, 119/np/1786.

³³ Štatny Oblastný Archív, Nitra, TŽ, Jozefinske, kart.: 694, Fis.D. fasc. b. nr. 58.

könyvbe kell fűzni azon települések íveivel, amelyhez tartoznak, bár a könyv fedőlapján ezt fel kell tüntetni (Thirring 1938. 162.). Így elég nehéz lehetett megítélni, hogy a pusztákat, külterületi lakott helyeket mikor kell külön összeírni, és mikor kell egyesíteni adataikat valamely helységével. A Helytartótanács arra is felhívja a figyelmet, hogy az összesítő ívek különböző részösszegei meg kell, hogy feleljenek egymásnak, a különböző részösszegeknek ki kell tenniük a népességszámot, a férfiak kategóriánkénti számainak összege meg kell, hogy feleljen a házas és nőtlen férfiak számának összegével stb. A felküldött ívekben sok az ilyen természetű hiba, azokat nem ellenőrizték, és elmaradt a katonai összesítő ívekkel való egyeztetés is. A következő revíziók során ezeket a hibákat el kell kerülni, a polgári összesítéseket a katonaiakkal egyeztetni kell.

Az, hogy a különböző szintű összesítéseket a polgári és a katonai számlálóbiztosok nem egyeztették, ezért a például a különböző megyei összesítések különbözők lehetnek egymástól, régóta ismert (Thirring 1931. 120.). Ennek alapvető oka nyilván az volt, hogy a polgári és katonai hatóságok együttműködése nem volt zavartalan, visszaemlékezhetünk arra is, hogy a népszámlálással kapcsolatos egyik legalapvetőbb rendi sérelem éppen a katonaság részvétele volt (Óri 2002. 58.). Az is biztos, hogy itt újra az eredeti végrehajtási utasítás menetközben történt megváltoztatásáról van szó. Bars megye levéltárából ismerünk két olyan helytartótanácsi utasítást, amely erre utal. Először 1785. február 7-én (az első összeírás kellős közepén) utasítja a Tanács a megyét, hogy az eredeti rendelkezés helyett (hogy a katonai és polgári számlálóbiztosok együtt írják alá mind a polgári, mind a katonai íveket), ettől fogva mindkét részről csak a saját összeíró íveket írják alá.³⁴ Mindez értelmezhető úgy is, hogy az adatok egyeztetése már helyben megfiúsult, az elkészült községi összesítéseket külön, egyeztetés nélkül terjesztették fel a katonai és a polgári hatóságoknak. A rendelkezés háttere nem ismert, valószínűleg mind a polgári, mind a katonai hatóságok kínosan ügyeltek a hatáskörükre, a közös munka sok súrlódással járhatott. Gyakorlati szempontot említ az a Bars megyei közgyűlési jegyzőkönyv, amely 1785 májusában azt a katonai összeíróknak kiadott utasítást ismerteti, miszerint ahol a megyeháza távol esik, ott a népszámlálási könyvek egybevetését az összeírás összegzéséig lehet halasztani.³⁵ Tehát a községi összesítések helyi összeolvasása elmaradt, itt az ügy gyorsítására, egyszerűsítésére hivatkozva, a megyei szintű egyeztetést elvileg továbbra is megkívták, de a gyakorlatban több megyében ez sem működött. A helyi értelmezési problémák, félreértések mellett tehát a polgári és katonai összeírók együttműködése, illetve annak hiánya is eltorzíthatta az eredetileg elképzelt rendszert a megvalósítás során.

A rendszer végrehajtás közbeni megváltoztatásáról más példát is hozhatunk. Az ügymenet eredetileg az volt, hogy a megye az elkészített és a katonai össze-

³⁴ Štatny Oblastný Archív, Nitra, TŽ, Acta publica in Politicis 1785 fasc. 2. 19.

³⁵ Štatny Oblastný Archív, Nitra, TŽ, Jozefinske, kart.: 693, Fis.D. fasc. a. nr. 10.

sítésekkel egyeztetett megyei summáriumokat közvetlenül a Helytartótanácsnak terjesztette fel, ahol az országos összesítések készültek. Ennek megfelelően az 1784–1785-ös megyei összesítések vagy a Helytartótanácsi Levéltárban találhatóak, vagy a megyei levéltárakban. Az 1786–87-es revíziók idején azonban – valószínűleg a közigazgatási átszervezések miatt – változott a helyzet. Szentiványi Ferenc gróf, főispán 1786. április 29-én Kassáról utasítja Szepes megyét, hogy attól fogva a királyi rendelkezés értelmében a megyei összesítéseket ne a megye küldje fel a Helytartótanácsnak, hanem az (egyesített megyék) illetékes főispánjai („*per respectivos Dnos Jungentes Supremos Comites*”).³⁶ Ezért igen gyakori, hogy a felvidéki levéltárakban az 1786–87-es revízió megmaradt táblái az egyesített megyék főispánjainak iratai között találhatóak.³⁷

Az összeírás célja voltaképpen egy folyamatos népesség-nyilvántartás bevezetése lett volna, ahol a változásokat folyamatosan vezetik, és évente egyszer az összes szinten elvégzik az összesítő munkát („*Revisio*”, „*Evidenzhaltung*”). Láttuk, hogy a községi népességekönyveket az eredeti elképzelés szerint helyben kellett volna vezetni, és az évenkénti revízió alkalmával egyeztették volna a változásokat a katonai összeírókkal, igazították volna ki a katonai népességekönyveket. Ismeretes, hogy az alapfelvétel és az 1786-os revízió szinte egymásba csúsztak, 1785 végén sorra keletkeznek azok a Helytartótanácsi és ezek nyomán azok a főispáni utasítások, amelyek figyelmeztetnek a közelgő revízióra, illetve az első összeírás eredményeinek minél gyorsabb felküldésére (Thirring 1931. 130.). Így a Helytartótanács 1785. dec. 13-án utasította a megyéket, hogy a revíziót az örökös tartományokkal egyszerre, márciustól májusig végezzék el, úgy, hogy az országos főösszesítés júliusban vagy augusztusban elkészülhessen. Tehát gyakorlatilag az első számlálás főösszesítései a revízió kezdetekor készültek el. Barsban valóban márciusban kezdődött a revízió, március 26-án rendelkezik a megyei közgyűlés a conscripció táblák szétosztásáról, az alispán pedig 1786. július 31-én jelenti, hogy az összeírást felküldték.³⁸ Tehát négy hónap alatt (bár a határidőt átlépve) végeztek a megye bejárásával, a népességi könyvek helyesbítésével, az összesítések elkészítésével. A katonai összesítésekkel való egyeztetés azonban itt is elmaradt, a táblákat ezért visszaküldték. Szepesben 1785. december 31-én egyszerre érkezik a Helytartótanács rendelete a revízió márciusi kezdéséről és Szentiványi sürgető levele, amely még az első számlálásra vonatkozott. A megye 1786. február 21-én terjeszti föl táblaigényét, a munka feltehetően itt is elkezdődött márciusban, a júliusban

³⁶ Štatny Oblastný Archív, Levoča, Szepes megye lt. (SŽ), Jozefínske, kart.: 824. 1023/1786.

³⁷ Így Nyitrán Komárom-Esztergom megye, Biccén Árva-Liptó megye, Besztercebányán Zólyom-Túróc megye és Gömör-Kishont tábláinak maradéka.

³⁸ Štatny Oblastný Archív, Nitra, TŽ, Jozefínske, Fasc.D/c n. 123./1786, illetve uott Fasc.D/e. n.254./1786.

befejezett összesítéseket augusztus 4-én terjesztették fel. A főispán szeptember 8-án visszaküldi, mert azokon a helynevek helytelenül, csak németül álltak, holott az összes használatos országbeli nyelven be kellett volna azokat jegyezni.³⁹

A revíziót 1787-ben megismételték, az országos főösszesítések 1788 januárjában készültek el (Thirring 1931. 132.). 1787 végén azonban a török háború miatt megszületett a döntés a népszámlálás felfüggesztéséről, amely a következő év januárjában jutott el a Helytartótanácsra keresztül a megyékhez (Thirring 1938. 192.). A népességekönyveket a megyei levéltárakban kellett őrizni, miközben a korábbi rendszernek megfelelően a változásokat külön íveken elvileg továbbra is vezetni kellett, hogy a népszámlálás nehézség nélkül újraindítható legyen (Thirring 1931. 133.).

Az 1786-ban és 1787-ben végrehajtott revíziókat általában kevésbé tartják megbízhatónak, mint az 1784/85-ös alapfelvételt (Dányi 1985. 96.). Ez a vélekedés bizonyos részletekben talán túlzó, a vándorlási adatok az 1787-es revízió során nyilvánvalóan közelebb állnak a valósághoz, mint a korábbi összesítések alkalmával (Faragó 1998. 11.). Másrészt igen alapos érvek szólnak amellett, hogy a revíziók kevésbé voltak pontosak a korábbi felvételnél. Egyrészt részletes utasítás szól a népességekönyvek vezetéséről (Thirring 1938. 159–160.), amely korántsem nevezhető egyszerűnek. A változások egy része nyilván jól követhető, egyszerű és megszokott volt, az újszülöttek bejegyzése az „A lapokra”, vagy a halottak kihúzása onnan, a költözők, házasodók átírása, áthelyezése más sorszámú házba viszonylag egyszerű lehetett, és a fennmaradt példákban láthatóan valóban működött. Más kérdés, hogy miként az anyakönyvek vezetésével kapcsolatban is felmerülnek problémák, úgy itt is lehetnek hiányosak a bejegyzések. Ennél sokkal bonyolultabb lehetett az életkor vagy a társadalmi státus, foglalkozás változásával járó átsorolás számontartása, bejegyzése. Itt nehéz elképzelni, hogy a rendszer jól működhetett. Ugyanakkor az is tény, hogy az eddigi elemzések szerint a népességkategóriák belső arányai nem sokat változtak, a jelentősebb módosulások (például a katonának alkalmasaknál vagy a vándorlók esetében) valószínűleg tudatos döntés eredményeképpen jöttek létre (Dányi 1985; Faragó 2003). Másrészt az iratokból kiderül, hogy baj volt a népességi könyvek folyamatos vezetésével is, ráadásul az erre alkalmas személyek sem igen álltak rendelkezésre. Mindez tovább növelte a pontatlanság esélyét.

Egyrészt a Kancellária 1786. január 13-i Helytartótanácsához intézett átiratából kiderül, hogy a népességekönyveket (tehát értelmezésünk szerint a háztartási ívek összefűzött kötegeit) nem vezetik folyamatosan, azok a megyei levéltárakban hevernek. Így az első számlálás óta eltelt változásokat nem vezették be a könyvekbe, a revízió gyakorlatilag újra teljes összeírást fog jelenteni, és ugyan-

³⁹ Štatny Oblastný Archív, Levoča, SŽ, Repertorium/1786. i.c.: 1647. kart.: 131.

annyi ideig fog tartani, mint az alapfelvétel (Thirring 1931. 131., 1938. 183–184.). A Helytartótanács január 23-án utasította a megyéket, hogy a népességkönyveket hozzák elő a levéltárakból, adják át a vezetésükre kijelölt hivatalnokoknak, és vezessék be az eltelt időszak változásait (Thirring 1931. 132.). Mindez lényegében az eredeti, II. József népszámlálási rendeletében összefoglalt alapelvek, célkitűzések megüsdülését jelentette. Ott ugyanis – mint láttuk – a népességkönyvek egyik példányát a helységekben kellett volna őrizni, és ott kellett volna egy erre alkalmas, megbízható, írástudó személynek azt vezetnie. A változás hátterét itt sem ismerjük, ténye nyilvánvaló azonban, amint arról egy Bars megyei irat beszámol. 1785. február 15-én, tehát az első összeírás közben, annak előrehaladtával a Helytartótanács azzal fordul a megyéhez, hogy több törvényhatóság aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy a népességkönyveket falusi bírák vagy elöljárók őrzik, és azokba bárki betekinthez – akár még jobbágyok is – ezért a könyveket a számlálás befejezése után a vármegye házában kell őrizni.

„... (a megye) részéről a kiküldött összeírókat úgy utasítsa, hogy – a katonai összeírókkal összhangban – egyetlen bírónak vagy helyi elöljárónak, még kevésbé pedig valamely jobbágyoknak az összeírású könyvekbe betekintést ne engedjenek, vagy azoknak valahogyan információ ne adassék, hanem inkább a könyveket tüstént, amint valamely község összeírása befejeződik, jó őrizet alatt a vármegyeházára szállítsák.”⁴⁰

A rendelkezés megmagyarázza azt, hogy a könyveket miért őrzik a megyeházán, egyszersmind végleg világossá teszi, hogy a népességkönyvek valóban a háztartásíveket tartalmazzák. Tehát a megyei gyakorlat nem elszigetelt magánakciók sorozata volt, hanem központi rendelkezésén alapult. Ez viszont zavart okozott a folyamatos népesség-nyilvántartásban. Nem ismerjük a változás okait, de valószínűleg többféle megfontolás találkozhatott itt. Egyrészt az itt olvasható érvelés: a jobbágyok, falusi bírák ne rendelkezzenek nemes famíliák összeírásai felett. Ez már a népszámlálás körüli vitákban is elhangzott a megyék részéről (Őri 2002. 58.). Másrészt nyilván menet közben derülhetett ki, hogy nem nagyon vannak alkalmas személyek, akik a népességkönyveket vezethették volna, különösen nem ingyen, ahogy a megyék ezt hangsúlyozták. Harmadrészt tudjuk, hogy az eredményeket elvben titkosan kezelték, az előző érvek és körülmények nyomásának talán ezért is engedett itt a kormányzat.

A népességkönyvek vezetésére alkalmas rendszer a Helytartótanács és a Kancellária 1786 januárjában folytatott levelezése folyamán alakult ki, és a Helytartótanács január 31-i rendeletében öltött végleges formát (Thirring 1931.

⁴⁰ Štatny Oblastný Archív, Nitra, TŽ, Acta Publica in Politicis, fasc. 6. 120/1785.: „... ex parte quoque sua exmissos Conscriptores eo instruat, ut cointelligenter cum militaribus Conscriptoribus nulli Iudici, aut Loci Primori, minus autem Colono Inspectio Conscriptionalis Libri admittatur, vel iisdem aliqua Informatio suppeditetur, verum potius Libri statim, ac Conscriptio singuli Loci terminata fuerit, sub bona conserva ad Comitatem Domum transmittantur.”

131–132., 1938. 186–187.). Megkülönböztetett bánásmódban részesíti a nemeseket és szabad királyi városok lakóit: a nemesek háztartásaik változásait közvetlenül a népességkönyvek vezetését negyedévente ellenőrző szolgabíráknak nyújtják be, akik azt a népességkönyvekbe bevezetik, míg a szabad városokban a népességkönyveket helyi megbízható hivatalnokok vezetik, akiknek a háztulajdonosok kötelesek a változásokat bejelenteni, majd a revízió idején a polgári könyvek alapján kiigazítják a katonai könyveket (*populationis liber*), és a kellő időben ez alapján készítik el az összesítéseket (Thirring 1938. 179–180., 187.). A községekben három eset lehetséges. Ha léteznek megbízható összeírók, akkor a népességkönyveket rájuk kell bízni („*Legszentebb Ófelsége megengedi, hogy ezeknek és az efféléknek adják át ezentúl megőrzésre az említett helyi népesség könyveket*” – Thirring 1938. 186.).⁴¹ Ezek a szöveg szerint lehetnek jegyzők, írástudó bírák vagy esküdtek, hogy a valóságban előfordultak-e ilyen esetek, azt nem tudjuk. A fennmaradt háztartási lapokon láthatóak az előírás szerinti javítások nyomai, de az nem derül ki, hogy ezeket folyamatosan vezették-e, vagy a revízió alkalmával helyesbítették a bejegyzéseket. A szabad királyi városokban talán folyamatosan vezették a könyveket, a községekben valószínűleg nem. Ha nem voltak ilyen megbízható személyek, akkor a jegyzőknek, vagy más összeíróknak előírt norma szerint havonta kellett vezetniük a változásokat, és azokat a szolgabírónak elküldeni, aki a megyeházán őrzött népességkönyvekben megteszi a kellő kiigazításokat (Thirring 1938. 186.). Ahol sem jegyző, sem írástudó személy nem található, ott a változásokat a szomszéd falu jegyzője vezeti. Ahol ez sem lehetséges, ott a plébános vagy a lelkész vezette a változások listáját, a családfőktől vasárnaponta begyűjtve az információkat (Thirring 1938. 186.). A szöveg itt is világosan megkülönbözteti egymástól a népességkönyveket (*populationis liber*) és a havi változások jegyzékét (*menstruales tabellae*), bár helyenként az elnevezések keveredhetnek, a változások listái is viselhetik a népességkönyv megnevezést (Faragó 2003.). Az előírt formula szerint a változások listájának tartalmaznia kellett a pontos házszámot, nevet, életkort, „*qualificatiot*”, a változást, vándorlás esetén a származási helyet, vagy a távozás célját.⁴² A szolgabíráknak negyedévente ellenőrizniük kell a könyvek, illetve a listák vezetését, a vármegyeházán elhelyezett könyveket sürgősen át kell adni a vezetésükre kijelölt hivatalnokoknak, akik az alárendelt összeírók által vezetett listák alapján vezetik be a változásokat, rendelkezik az utasítás (Thirring 1938. 187.).

Lényegében tehát az eredeti elképzelést részben gyakorlati problémák hatására, részben talán politikai, katonai megfontolásokból módosították, ezzel azonban újabb jelentős bizonytalansági tényező épült a rendszerbe. Az esetek többségénél a könyvek vezetése és a változások feljegyzése elvált egymástól,

⁴¹ „*adnuít Sua Majestas Sacratissima, ut iis et talibus praedicti locales Populationum Libri deinceps pro eo conservandi tradantur*”

⁴² Ilyen listák maradtak Óbudáról vagy Tokajból (Bácskai 1965. 69–70.)

csak havonta egyszer történt meg (ha megtörtént) a kiigazítás. Ráadásul a változások vezetése sem lehetett problémamentes: a háztartásfőknek kellett szankciók terhe mellett jelenteniük a változásokat, de ezeket – ha nem volt helyben jegyző vagy plébános – csak időnként foglalták írásba. Más megoldás nyilván nem volt, de ez a változások vezetését valóban kérdésessé tette. Tehát nemcsak a katonai összeírással szembeni rendi ellenállás, a rovatok félreértése, az állami társadalomkép idegen volta, a lokális identitások különbözősége, a katonai és polgári hatóságok súrlódásai okoztak problémákat, hanem a rendszer működésének a lehetőségei is korlátozottak voltak. Ennek ellenére a forráskritikai vizsgálatok szerint a népszámlálás adatai – különösen az 1784/85-ös alapfelvételé – megbízhatónak bizonyultak, főleg ami a házszámot, háztartásszámot, illetve népességszámot illeti (Faragó 2003). Ennél több a bizonytalanság a férfinépeség társadalmi-foglalkozási kategóriáit illetően, akár ezek értelmezését, akár az adatok megbízhatóságát tekintjük. Ennek ellenére – korlátozott mértékben – ezek elemzéséről sem kell lemondanunk (Faragó 2002, 2003).

IRODALOM

- Beales, Derek 1987. *Joseph II. In the shadow of Maria Theresa (1741–1780)*. Cambridge University Press, Cambridge-London etc.
- Benda Gyula 2002. *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849*. PhD disszertáció, kézirat
- Dányi Dezső 1980. Az első magyar népszámlálás és előzményei. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 189–211.
- Dányi Dezső 1985. Az első magyarországi népszámlálás kétszázéves évfordulójára. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 2. 71–97.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960. *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787*. KSH Könyvtár – Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest.
- Faragó Tamás 1998. A máig erő múlt (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában). *Demográfia*, 41. évf. 1. sz. 7–38.
- Faragó Tamás 2002. II. József népszámlálása Borsod megyében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 7–38.
- Faragó Tamás 2003. Borsod megye 1786–1787. évi népszámlálásának forráskritikai elemzése. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 33–87.
- Felhő Ibolya (szerk.) 1970. *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Dunántúl*. Akadémiai, Budapest.
- Foucault, Michel 1992. Életben hagyni és halálra ítélni. *Világosság*, 1. 45–52.
- Foucault, Michel 1996. *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz, Budapest
- Fügedi Erik 1966. A 18. századi lélekösszeírások története. *Demográfia*, IX. évf. 3. sz. 366–378.
- H. Balázs Éva 1989a A felvilágosult abszolútizmus Habsburg variánsa. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1689–1790*. 2. Akadémiai, Budapest, 831–926.

- H. Balázs Éva 1989b A nyolcvanas esztendőök drámája. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1689–1790. 2.* Akadémiai, Budapest, 1023–1123.
- Horváth Mihály 1873. *Magyarország történelme VII.* Budapest.
- Horváth Róbert 1986. A II. József korában végrehajtott magyarországi népszámlálás. *Statisztikai Szemle*, 64. évf. 6. sz. 624–639.
- Kosáry Domokos 1983. (1980) *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Akadémiai, Budapest.
- Kövér György 2001. Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Osiris, Budapest, 11–186.
- Le Bras, Hervé 2000. Introduction. Peuples et populations. In Le Bras, Hervé – Bertaux, Sandrine (szerk.): *L'invention des populations: biologie, idéologie et politique.* Odile Jacob, Paris, 9–54.
- Marczali Henrik 1888. *Magyarország története II. József korában. II.* Budapest.
- Melegh Attila 2000a Az angolszász globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a 20. században. Lépések a pro- és antinatalista népesedéspolitikák összehasonlító vizsgálata irányában. *Replika*, 39. 157–175.
- Melegh Attila 2000b *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig.* KSH NKI Kutatási Jelentések, 65. KSH NKI, Budapest.
- Őri Péter 2002. Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon I. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 39–73.
- Őri Péter 2003. *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783.* PhD disszertáció, kézirat.
- Thirring Gusztáv 1931. II. József magyarországi népszámlálásai. *Magyar Statisztikai Szemle*, IX. évf. 2. sz. 112–134.
- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. József korában.* Budapest.
- Tóth Zoltán 1987. Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle*, 1. sz. 62–86.
- Vass Előd – Molnár Lajos – Sági Vilmos 1983. Vác a késői feudalizmus idején és a reformkorban, 1686–1847. In Sági Vilmos (szerk.): *Vác története I.* Szentendre, 121–260.
- Vörös Károly 1962. Az első magyarországi népszámlálás Bars megyében. *Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961–1962.* 192–216.

**DEMOGRAPHY IN THEORY AND PRACTICE.
JOSEPH II'S POPULATION CENSUS IN HUNGARY II.**

Summary

This paper has been made as a part of a long term research on 18-19th century Hungary's population history. The first step of that research is based upon the different demographic sources of the second part of the 18th century. The most important of those sources is the first entire population census in the history of Hungary ordered and carried out by Joseph II. Completing, elaborating and analysing the census data by computer are inevitable in historical demographic researches and can serve as a basis of selecting a group of settlements representing the whole country.

The preliminaries of this work are the author's paper ('Power and demography. Joseph II's population census in Hungary I.') published in the previous tome of Historical Demographic Yearbook (2002). It deals with the development of the system of population censuses and registers in the second part of the 18th century in Hungary, with the connection between the first entire census and the former incomplete censuses, with its political aims and reception in Hungary, with the beginnings of the census work up to the November of 1784.

This paper analyses the categories used on the census questionnaires and the process of the census and the efforts aiming at establishing a continuous and unified population register in the Habsburg Empire. That kind of analysis means a necessary criticism of sources at the same time since the theoretical and practical content of the used categories comes to light by the analysis of the sources related to census material. The description of the categories and their practical use can be important for social history too. The theoretical purposes and their realisation can reveal the interactions of different mentalities and concepts of society. The tables and categories of a population census give information about the concept of society of governmental institutions determined by the special purposes of the census (in the case of the analysed source by the replacement system of the imperial army) which could differ from the identity of local communities. The result of the census work is formed by the interactions of the participants (the government, members of local administration who carried out the work, registered people), by the purposes, interests and ideas being present in the process. Therefore analysing census and its realisation is an important criticism of source and it can reveal the interactions between state and society, between macro and micro level concepts of society, in the course of which ideas and constructions coming from above are transformed by local

people. Thus realisation is always made by communication and negotiations between participants determined by the actual balance of forces.

This paper concentrates on the examination of census tables and archive materials concerning the topic and can only imperfectly fill the mentioned requirements. On the basis of the analysis it seems to be clear that the most important components forming the output of the census were the resistance to the military registration, the misunderstandings coming from the unusual statistical work and from the state's and local communities' different concepts of society (in the case of social-professional categories), the disagreements between military and civil authorities and the lack of suitable persons for carrying out the census and for making work the population register. Thus the possibility of making a well working register was limited but the basic data of the census proved to be reliable on the basis of the analysis. Especially the population numbers, the numbers of houses and households of the first census carried out in 1784/85 seem to be correct. At the same time data related to migration are much more realistic in the revision carried out in 1787. Social-professional categories of the male population are less reliable in their interpretation and less suitable for using but their limited employment doesn't seem to be impossible.

Table:

1. *Serfs with land in their tenure (tax registers), peasants and bourgeois (census categories) in some market towns of county Moson*
Headings: Towns; Legal status; Tax registers (1771–1773): serfs with land in their tenure ($\geq 1/8$ parcel, $\geq 1/4$ parcel – units of taxation); Population census (1787): peasants, bourgeois

AZ ÉSZAKKELETI FELVIDÉK TELEPÜLÉSEI II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSAINAK TÜKRÉBEN

(Kísérlet a régió statisztikai leírására)¹

FARAGÓ TAMÁS

1. Bevezető

Jelen írás a népszámlálás készülőfélben levő adatbázisára épül. Feladata egy próbaelemzés elvégzése egy kisebb adatmintán annak érdekében, hogy megtaláljuk a legcélszerűbb módszereket a forrásban – a teljes adatbázisban – levő információk kinyerésére. Célunk most, szemben korábbi elemzéseinkkel (Faragó 2002, 2003) nem a forráskritika és nem a kiegészítő források bevonásával és különböző statisztikai módszerek alkalmazásával végzett elemzés, hanem a forrásban található információk feltárása a lehető legegyszerűbb módon, a lehető legegyszerűbb mutatók és táblázatok segítségével. Vizsgálatunk céljai közé tartozik egyúttal az is, hogy gondolatokat kapjunk egyrészt a teljes adatbázis jövőbeli elemzéséhez, másrészt lássuk azt, milyen korlátokba ütközünk akkor, ha forrásunkat önmagában elemezzük és ehhez kiegészítő információkat nem vagy alig veszünk igénybe.

A vizsgálat céljára az eddig is „állatorvosi ló”-ként használt Borsod megyét, valamint a környező, illetve közeli vármegyék forrásanyagát használtuk fel: Gömör, Zemplén, Sáros és Szepes megyék józsefi népszámlálásának település-soros összesítőit. Az öt megye – mely tulajdonképpen részben régiónak is tekinthető – mind az adathalmaz méretét, mind népességi, földrajzi és gazdasági-társadalmi változatosságát tekintve alkalmasnak látszott arra, hogy az elemzési kísérlet tárgyát képezze. Kettő híján másfélezer település adatai kerültek így vizsgálat alá, melyek a 18. század végi Magyarország összes fontosabb településtípusát fölös számban magukban foglalják, és együttesen megközelítik a Horvátország nélküli Magyar Királyság népességének és településállományának tíz százalékát. Régiókat azonban semmiképpen nem kívánjuk országos mintaként kezelni, mivel erre sem történeti fejlődése, sem lakosságának összetétele, sem történeti múltja nem jogosít fel bennünket. Egyszerűen csak azt a

¹ Készült az MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport hosszú távú népesség-történeti kutatásainak keretében az OTKA 30 312 sz. kutatási támogatása segítségével.

tényt szeretnénk leszögezni, hogy az itt következő megállapítások mögött nem néhány tucat település, illetve néhány ezer főnyi népesség adata áll, hanem ennél lényegesen nagyobb méretű adatbázis, amely feltételezhetően jóval kisebb mértékben tükrözi a véletlen szeszélyét, mint ahogy ez a korszakra vonatkozó kutatási gyakorlatban rendszerint használt kisebb minták (egy-egy település, kisebb falucsoportok, uradalmak) esetében valószínűsíthető.

Vizsgálatunk során a népszámlálás kategóriáiból indultunk ki, azokat csak két ponton haladtuk meg. Egyrészt az ott alkalmazott településtípusokat tovább bontottuk részben társadalmi összetételük, részben – a településtípusoktól nem teljesen független – településnagyság szerint, másrészt az adatokból esetenként egyszerű mutatókat képeztünk, illetve az abszolút számok helyett az áttekinthetőség érdekében gyakorta százalékos arányokat használtunk. (A településtípusok kialakításával, a népszámlálásban található társadalmi rétegződés értelmezésével, valamint az ezzel kapcsolatos számításokkal kapcsolatos adatokat függelékben közöljük.)

2. Település és népesség

Az északkeleti Felvidék településeinek nagyjából 70 százaléka kicsiny, 500 lakosnál kevesebbet tartalmazó település a 18. század végén (1. táblázat). Különösen Sáros megye területén találunk igen sok aprófalut. Mindössze öt város lakossága haladja meg a régióban az 5000 fős nagyságot, és az egyetlen Miskolc a 10 ezret. A régióban található megyékben a városi-mezővárosi népesség aránya valójában csak a Szepességben ér el jelentősebb mértéket (több mint 40 százalék), egyébként 20 százalék körüli, vagy az alatt marad. Borsod megye értékét Miskolc, Sárosét pedig három nem túl nagyméretű szabad királyi városa (Eperjes, Bártfa, Kisszeben) emeli csak meg (2. táblázat). A északkeleti Felvidék szabad királyi városai ugyanis voltaképpen kisvárosnak számítanak európai mércével mérve, átlagos lakosságszámuk nem egészen 5000 fő. A polgárvárosok átlagos mérete (a minden szempontból kilógó Miskolcot figyelmen kívül hagyva) nem egészen 2200 lakos, a hagyományos mezővárosoké valamivel több, mint 1700 fő, míg az átlagos faluméret kisebb, mint 400 lakos, tehát nem éri el a 100 familiát sem. A településállományban meglehetősen kevés lakott pusztá található.² Ez részben összefügg azzal, hogy Borsod megye déli szegélyétől eltekintve a régió inkább hegyes-dombosnak, mint síknak mondható, ami nem kedvezett a puszták kialakulásának. Ugyanakkor az is tény, hogy sem a kor közigazgatása, sem agrártermelésének szervezete nem igazán támogatta ebben az időszakban az állandósult szórt települési formákat, melyek nehezen ellenőrizhetők mind az államhatalom, mind a helyi közösség által. (Ebbe a

² Az 1785–1787 közötti népszámlálások kevés kivételtől eltekintve csak az állandóan lakott pusztákat írták össze.

viszonylag zárt településszerkezetbe azonban az időszakos külső szállások – különösen a Kárpátok pásztorkodó tájain – természetesen belefértek.)

Külön sajátosságot jelentenek településállományunkban az úgynevezett speciális települések. Ezek egy csoportja Szepes megyében pusztaként felvett olyan telep, falu és előváros, melyek esetében sem társadalmi, sem népességi karakterüket tekintve nem látszott célszerűnek, hogy a hagyományos puszták csoportjában hagyjuk őket. A speciális falunak nevezett település alatt pedig olyan településeket értünk, melyek faluként történő besorolásuk ellenére sem illenek teljesen bele a parasztfaluról kialakított sztereotip képbe: egy-egy huta vagy hámor kiszolgálására letelepült iparosok lakják, vagy nagyobb létszámú kereskedő zsidóközösség települt meg benne, netán egy-egy kolostor mellé szerveződtek. Mindenesetre sem életmódjuk, sem társadalmi összetételük, sem demográfiai mintáik (különösen vándormozgalmuk) nem tekinthetők azonosnak a terület lakosságának elsöprő többségét kitevő paraszt- és kismemesi falvakéval, ezért indokoltnak éreztük különválasztásukat.

Noha a népszámlálásban szereplő familiák száma negyven százalékkal meghaladja a házakét, a társadalmi státussal rendelkező felnőtt férfiaké pedig körülbelül harminc százalékkal nagyobb a háztartásokénál – vagyis egy házban az esetek körülbelül felében kettő-három familia, illetve a háztartások közel felében két státussal bíró felnőtt férfi élt – a megoszlások az egyes településtípusok között nagyjából egyenletesnek mondhatók (3. táblázat), ami tovább növeli bizalmunkat a népszámlálás adatainak korrektsége iránt. Természetesen, amikor korrektségről beszélünk, akkor tekintetbe kell vennünk a kor viszonyait, vagyis azt, hogy a népszámlálásokat készítő apparátus viszonylag szűkös konkrét ismeretekkel rendelkezett a felvétel célját képező népességről és társadalomról, tagjai az ilyen típusú munkavégzésben többnyire tapasztalatlanok voltak, statisztikai ismereteik feltehetőleg igen korlátozottak, hozzáállásuk pedig többnyire megmaradt a nem hivatásos hivatalnokság szintjén.

A következőkben röviden végigmegegyünk az egyes településtípusokra, illetve megyékre jellemző demográfiai mutatókon (4. táblázat). Az egy házban található familiák arányszámával mért laksűrűség a települések típusától és méretétől majdnem függetlenül egységesnek mondható, 1,3 familia/ház körüli, vagyis, mint fentebb már említettük, a házak nagyjából felében volt egy esetleg két lakó, a familiák fele egyedül lakta házát. Ez alól két enyhe kivételt látunk: a szabad királyi és polgárvárosok laksűrűsége valamivel 1,4 feletti (de a polgárvárosnak számító Miskolc nem!), valamint a 47 pusztára összesített adatai mutatnak ennél is nagyobb, 1,6 familia/ház elérért értéket. Ezek a számok megengedik annak feltételezését, hogy a fejlettebb városokban előfordult néhány nagyobb, több familiának otthont adó lakóház. A pusztákon viszont vélhetően sem a házak, sem a lakásviszonyok nem tekinthetők tipikusnak, falu-, illetve kisvárosszerűnek. A megyék között nincs igazán jelentős laksűrűségbeli kü-

lönbség, talán az Alföld és a hegyvidék határán fekvő Borsod megye alacsonyabb értéke érdemel figyelmet.

Sokkal lényegesebbek viszont a településtípusok, illetve a megyék különbségei a háztartások nagysága tekintetében (4. táblázat). Ez azonban összetett mutató, részben háztartásszerkezeti, részben gyermekszámbeli eltérések okozák méretkülönbségeit, melyekre a későbbiekben még bővebben visszatérünk. Ugyanezt kell tennünk a férfi-nő aránnyal, valamint a fiúk százalékos arányával. A házas férfiak aránya viszont olyannyira kis ingadozást mutat az egyes településtípusok, illetve megyék között, hogy jelen formájában elemzése nem ígér jelentősebb eredményeket. A nem házas felnőtt fiúk aránya tekintetében ezzel szemben településtípusaink három csoportra oszlanak. A fejlett, bonyolultabb társadalmi szerkezetű városokban arányuk viszonylag magasnak mondható, ami – mint később látni fogjuk – részben összefügghet a migrációval s talán a későbbi házasságkötés városokban dívó gyakorlatával is. A falvakban viszont a nem házas férfiak aránya feltűnően alacsony, itt úgy tűnik a férfiak nem nagyon maradtak meg a gyermek és a házas férfi állapot közötti átmeneti helyzetben. (A többi település az e két véglet közötti átmenetet képviseli.)

Nézzük meg a következőkben egyenként és részletesebben a 4. táblázatban szereplő többi demográfiai mutatót. Kezdjük először a laksűrűséggel. Ha megvizsgáljuk ennek nagyságkategóriáit (melyeket az átlag és a szórás alapján képeztünk) a részátlagokból kivehető képnél valamivel bonyolultabbat kapunk (5. táblázat). Eszerint a szabad királyi és polgár városok, a speciális települések, valamint a puszták között viszonylag gyakori a magas laksűrűségű települések előfordulása és ritkább az átlagosnál alacsonyabb laksűrűség, míg a nagy és kis falvak esetében a leggyakoribb értékek átlag alattiak, a magas laksűrűségű települések aránya elenyésző. A hagyományos mezővárosok valahol a két csoport között foglalnak helyet. Területileg elsősorban Szepes laksűrűsége emelkedik ki a többi közül, ami összefügg e megye többiekéhez viszonyított erős városodottságával.

A települések népességének háztartásszerkezeti jellemzőit azok átlagos nagyságánál sokkal pontosabban mutatja az egy háztartásra eső házas férfiak aránya (6. táblázat), mely kirajzolja azon települések körét, ahol gyakori két vagy több család közös háztartásban történő együttélése, vagyis az együttélés bonyolultabb formáinak jelenléte. Eddigi ismereteink birtokában nem meglepő, hogy ilyeneket csak falvakban és pusztákon írtak össze. Bonyolult szerkezetű háztartások a hagyományos mezővárosokban és a sajátos társadalmi szerkezetű speciális településeken ritkán, a fejlettebb városokban pedig gyakorlatilag nem fordulnak elő. (Pontosabban fogalmazva: előfordulásuk olyan ritka, hogy az a település háztartásszerkezeti átlagadataira nincs komolyabb hatással.) Területileg nézve főként Gömör és Zemplén megyék területén találunk sok „nagy családos” települést, míg arányuk Borsodban és Sárosban jóval szerényebb, Szepesben pedig mindössze kettő ilyen (a települések 0,9 százaléka) fordul elő.

Utóbbi megye falvainak több mint 60 százalékát az átlagosnál egyszerűbb szerkezetű háztartások jellemzik, míg a másik szélsőséget képviselő Gömörben ezek aránya a 20 százalékot sem éri el (I. ábra).

A férfiak és nők arányára vonatkozó adatok (7. táblázat) azt mutatják, hogy a régió fejlettebb városaiban komoly mértékű nőtöbblet észlelhető, míg a hagyományos mezővárosok több mint harmada, a falvak több mint fele férfítöbblettel rendelkezik. A puszták nemek szerinti szerkezete szélsőséges: míg a többi településen az átlaghoz viszonylag közel eső értékek jellemzik azok 80–90 százalékát, addig itt csak kevesebb, mint 40 százalék nevezhető ilyennek. A puszták 61 százaléka vagy szélsőséges nő- vagy szélsőséges férfítöbbletet mutat. A városok nőtöbblete mögött nagyjából bevándorolt szolgálólányokat, esetleg özvegyasszonyokat gyaníthatunk, míg a falvak férfítöbblete esetében a férfiak bevándorlásának és a nők ideiglenes városba vándorlásának együttes hatása mellett nem zárható ki a nők hiányos számbavétele sem. Területileg főként az urbánus Szepes megye települései mutatnak határozott nőtöbbletet.

A társadalmi értelemben fiúknak tekintettek aránya (II. ábra) ismét számottevő eltéréseket mutat településtípusonként. A polgárvárosok több mint felében igen alacsony a fiúként vagy örökösként összeírtak aránya, míg a falvak – különösen a kis falvak – esetében értékük kifejezetten magasnak mondható. A speciális települések sok tekintetben a polgárvárosokra hasonlítanak, míg a hagyományos mezővárosok többsége fiúarány tekintetében az átlaghoz közeli képet mutat: elvétve fordul elő közöttük akár magas, akár alacsony fiúarányt mutató település. A puszták adatai ismét szélsőséges megoszlásúak. Területileg feltűnő a magas „fiúarányok” gyakori előfordulása Zemplénben, illetve az alacsonyaké Sárosban és Szepesben (8. táblázat). Nem állíthatjuk határozottan, hogy mindez egyértelmű termékenységi különbségeket takar, mivel a „fiúk” arányának nagyságát számos más tényező (például a korszerkezet, vagy az örökösödési viszonyok) is befolyásolhatta, de azért nem is zárhatjuk ezt ki. A magas fiúarányú kis falvak és az alacsony fiúarányt mutató polgárvárosok egymással szemben álló arányai, valamint a területi különbségek legalábbis ezt sugallják.

Lehetségesnek tartjuk, hogy az alacsony „fiúarányú” települések között található meg a születések számának korlátozását korán elkezdő közösségek többsége. (Mindez azonban még további mélyebb elemzést, a népszámlálásnál több fogódzót kínáló források részletesebb vizsgálatát igényli.)

A népszámlálás más kérdésekhez képest igen részletesen foglalkozik a vándormozgalmak problémakörével. A közölt adatok elemzéséből megállapítható, hogy a települések lakosságának készsége arra, hogy lakóhelyét megváltoztassa (a vándorlások intenzitása) a legnagyobb mértékű a szabad királyi és polgárvárosokban valamint a pusztákon. A falvak és hagyományos mezővárosok népességének vándorlási hajlandósága ennél jóval kisebb (9. táblázat). A mozgások egyenlege azonban Miskolc és a szabad királyi városok, valamint a puszták

kivételével, ahol komoly bevándorlási többlet észlelhető, közel áll a nullához. A polgárvárosok és a speciális települések igen kismértékű többletet, a falvak és hagyományos mezővárosok pedig kismértékű hiányt mutatnak.

Részletesebben vizsgálva a települések vándorlási intenzitását (10. táblázat) azt látjuk, hogy amíg a régió fejlettebb városainak több mint 80 százalék a magas, illetve átlag feletti vándorlási intenzitású, addig a hagyományos mezővárosok és a kisebb települések esetében ez csak 30–40 százalék körüli. Feltűnő, hogy minél kisebb a települések lakosság száma, annál nagyobb azon helyek aránya, melyekben a népszámlálók egyáltalán nem észleltek vándormozgalomra utaló jeleket. A puszták adatai ismét szélsőségesek: miközben a szélsőségesen nagy arányú mozgást mutatók aránya közöttük a legmagasabb, addig több mint 40 százalékukban egyáltalán nincs kimutatható vándorlás. A megyék szerint csoportosított adatok azt mutatják, hogy Szepesben enyhén magas, Borsodban pedig az átlagosnál kicsit alacsonyabb a vándorlási intenzitás. Különösen kilóg viszont a régióból Zemplén megye, ahol a települések 34 százalékában egyáltalán nem regisztrálnak vándorlást, további 62 százalék vándormozgalma pedig átlag alatti mértékű.

Ami a vándormozgalmak egyenlegét illeti (11. táblázat), az a települések többsége esetében enyhén negatív. Pozitív kivételeket főként a szabad királyi- és polgárvárosok, valamint a speciális települések között találunk. A puszták szélsőséges értékei már megszokottnak mondhatók: sok közöttük a pozitív vándorlási egyenlegű, de igen magas a vándorlást nem mutatók aránya is. Területileg most is Zemplén megye lóg ki, ahol a 34 százaléknyi mozdulatlan település mellett 62 százalék kisebb-nagyobb mértékű vándorlási veszteséget mutat, vagyis az előbb jelzett kismértékű vándorlási intenzitás szinte csak elvándorlást takar.

Ami a vándorlási irányokat, illetve a vándorlók eredetét illeti (12. táblázat) feltűnő, hogy a szabad királyi városok, illetve Miskolc esetében mennyivel jelentősebb a külföldről jövők, illetve külföldre menők aránya: a nemzetközi vándorlást régióinkban főként Eperjes, Kassa, Késmárk és Miskolc bonyolítja, míg a belföldi vándormozgalmak többé-kevésbé egyenletesen oszlanak meg az egyes településcsoportok között.

Összességében a vándorlások közel harmadát mindössze 13 város – vagyis a települések alig egy százaléka – bonyolítja le (13. táblázat). Néhány gazdaságilag hanyatló szepesi és sárosi város (Szepesváralja, Igló, Szomolnok, illetve Bártfa) figyelemreméltó elvándorlást mutat, míg a maradék kilenc (közülük is kiemelkedően Miskolc, Kassa, Rozsnyó, Eperjes, Podolin és Késmárk) összességében több mint 2200 fős bevándorlási többletet ér el. Ezt azonban a többi település vándorlási hiánya gyakorlatilag semlegesíti, így a régió egésze mini-

mális, mindössze 22 fős bevándorlási többletet tud felmutatni, vagyis kifelé kevésbé nyitott külön vándorlási körnek tűnik.³

3. Társadalomszerkezet

A népszámlálás a 18. század végi világ társadalomszerkezetére nézve is fontos információkat közöl (14. táblázat). A forrás kategóriái azonban inkább a rendi helyzeten alapuló státuscsoportoknak, mint foglalkozási megjelöléseknek tekinthetők (bár kétségtelen, hogy bizonyos esetekben – papság, honoratiorok, parasztek – a státus meghatározott foglalkozásokhoz is kötődött). Összességében a régió települései három nagy csoportra oszthatók társadalomszerkezetük alapján: a szabad királyi és polgárvárosok alkotják az első, a hagyományos mezővárosok és falvak a második, a puszták és speciális települések a harmadik csoportot. A szabad királyi és polgárvárosokból gyakorlatilag hiányzik a parasztság és feltűnően magas a polgárként regisztráltak – vélhetőleg bizonyos privilégiummal rendelkezők, magukat polgárnak tartók – száma. A szabad királyi városokban ezen túlmenően ugyancsak feltűnően magas a papság és a hivatalnokok/honoratiorok száma és aránya is. A régió népességét tekintve legnagyobb városa, Miskolc a nemesek igen magas, a papok, tisztviselők és polgárok alacsony arányával viszont a hagyományos mezővárosok irányába történő átmenetet mutatja. A második csoportot tulajdonképpen tovább oszthatjuk. A hagyományos mezővárosokban és speciális falvakban viszonylag alacsony (18 százalék körüli) a parasztek, 60 százalék feletti a zsellérek aránya és viszonylag számottevő a nem paraszti elemek (papok, nemesek, honoratiorok, polgárok, zsidók) súlya. A kisebb és nagyobb hagyományos falvak társadalma viszont 90 százalékot meghaladó mértékben parasztekből és zsellérekéből áll, rajtuk kívül csak a nemesek aránya nevezhető e közösségekben számottevőnek. A puszták és speciális települések társadalma ellenben elsősorban többségében (90 százalék körüli mértékben) csak zselléreket tartalmaz.

Ha a társadalomszerkezetet megyék szerint tekintjük át (15. táblázat), akkor azt látjuk, hogy a papság, a parasztság és a zsellérek megoszlása többé-kevésbé a népességszámmal arányosnak tekinthető, kiugró viszont a nemesek aránya Borsodban és kisebb mértékben Gömörben, a zsidóké Zemplénben és Borsodban, a tisztviselőké Sárosban, Szepesben és Zemplénben, a polgároké pedig Szepesben. Utóbbiak aránya viszont feltűnően kicsi Borsodban, Gömörben és Zemplénben, míg a paraszteké enyhén az átlag alatt marad Borsodban és Szepesben. Összességében a régióban található zsidók fele Zemplénben, a nemeseké Borsodban található, míg a polgárok és tisztviselők több mint fele az egymás mellett fekvő szepesi és sárosi városokban található. Vagyis adataink

³ Az eredmények összhangban vannak korábbi vándorlási vizsgálatainkkal (Faragó 1997, 1997a).

azt mutatják, hogy a régió kisebb tájainak van egy bizonyos sajátos társadalomszerkezeti arculata (III. ábra).

Nézzük meg egyenként az egyes társadalmi kategóriák területi/településtípusonkénti jellemzőit. A papság viszonylag egyenletes területi megoszlása ellenére is találunk 26 települést, ahol viszonylag nagyobb számú egyházi személyt írtak össze (16. táblázat). A legtöbb esetben ez egy (Eperjes, Kassa és Rozsnyó esetében két) kolostornak köszönhető, bár vannak olyan települések, ahol az egyháziak nagyobb létszámát más tényezők okozzák: például több különböző felekezet anyaegyházának (Igló, Késmárk, Tállya) vagy egy káptalannak (Szepes) a jelenléte (16. táblázat). Fentieknek köszönhetően a régió egyházi személyeinek 42 százaléka e 26 településen koncentrálódik.

A tisztviselők elhelyezkedése a régióban még ennél is koncentráltabb. Kezdenek 56 százalékukat mindössze 15 helyen, az egyes igazgatási centrumokban, illetve körzeti hivatalok állomáshelyein írták össze (17. táblázat). E központok többsége Sáros, Szepes, illetve Zemplén megyék területén helyezkedik el. Kiuugró méretű közülük Szomolnok, mint bányaigazgatási központ és Kassa, mely már ekkor is az északkeleti régió adminisztratív szervezője és regionális centruma volt.

Tömeges és kevésbé koncentrált, viszonylag egyenletesebb előfordulásuk miatt négy további réteg, a nemesek, polgárok, parasztok és zsellérek megoszlását az egész régióra vonatkozó településenkénti arányuk szerint is elemezni lehet. Ami a nemeseket illeti, a települések közel 60 százalékában egyáltalán nem találkozunk velük (18. táblázat). 91 helyen, a települések kerekén 6 százalékában viszont arányuk a felnőtt férfinepesség 20 százalékát is meghaladja. Ezek azonban egy polgárváros (Miskolc) és három hagyományos mezőváros (az ugyancsak Borsod megyei Mezőcsát, Mezőkeresztes és Sajószentpéter) kivételével mind falvak. A nemesek összességének megoszlása alapján azonban azt mondhatjuk, hogy – az említett 91 nemesi falu ellenére is – az északkeleti régió kismeseseinek legkedveltebb települési helyét tulajdonképpen a hagyományos mezővárosok képezik: Miskolcon és további 18 mezővárosban található az összes nemes férfi közel harmada. Területileg főként Borsod és Gömör, kisebb mértékben Zemplén megyében találjuk a legtöbb nemeset.

Ami a polgárokat (19. táblázat) illeti, a státussal jelölt felnőtt férfiak 10 százalékánál magasabb arányban csak városokban és néhány speciális településen fordulnak elő.⁴ Közülük néhány kisebb városkában (a Gömör megyei Ratkón, valamint a 16 szepesi város közé tartozó Durándon, Leibitzen és Menyhárdon) arányuk az 50 százalékot is meghaladja. A másik végletet a mindössze 7 százaléki polgárt megjelölő Szomolnok jelenti ebben a kategóriában. Mint az a városok megoszlása alapján várható, területileg főként Szepes és Sáros megyékben mutatható ki a legtöbb polgár. A falvak nagy részében egy-két „pol-

⁴A pusztákra vonatkozó adat megtévesztő, az ott szereplő 10 százalékosnál nagyobb polgárányok mögött két kis lakosságú pusztát mindössze 1–1 főnyi polgára húzódik meg.

gárt” – ez esetben vélhetőleg kézművest – írtak össze, a nagyobb falvak több mint felében, a kisebb falvak háromnegyedében azonban senkit sem soroltak ebbe a kategóriába.

A parasztok megoszlása (20. táblázat) sok tekintetben az ellenkezője a polgárokénak. A szabad királyi és polgárvárosok közel 90 százalékában egyáltalán nem írtak össze parasztot, a maradékban is kisebb az arányuk 10 százalékánál. Ezzel szemben a falvak közel 60 százalékában a parasztok aránya meghaladja a 30 százalékot, körülbelül 20 százalék esetében pedig a státussal rendelkező férfiak több mint felét sorolja ide a népszámlálás. A hagyományos mezővárosok és speciális települések e két véglet között helyezkednek el. Esetükben jóval alacsonyabb, de nem jelentéktelen a parasztok aránya. A puszták ismét végletek, csekély kivételtől eltekintve parasztok nem fordulnak elő összeírt lakosságukban. Míg a településtípusok parasztmegoszlásai éles különbségeket mutatnak, addig területileg nem látszanak igazán eltérések az egyes megyék parasztságának arányai között, megoszlásuk a régió egészét tekintve többé-kevésbé egyenletesnek mondható.

Az eddig tárgyalt társadalmi kategóriákhoz képest az egyes településtípusok között a zsellérek megoszlása a legegyszerűsebb. Arányuk az esetek 70–80 százalékában mindenütt meghaladja a státussal jelölt felnőtt férfiak felét (21. táblázat), a puszták népessége pedig szinte csak zsellérekből áll. Megoszlásuk azonban területileg már valamivel kevésbé egyenletes: Zemplénben egy aránytalanul alacsonyabb, Gömörben pedig magasabb az átlagnál a nagymértékben zsellérek lakta települések száma és aránya.

Az 1785–1787. évi népszámlálás különös figyelmet szentelt a zsidó népesség összeírásának. Ha megoszlásukat nézzük a régióban (22. táblázat), akkor a települések kb. 40 százalékában, összesen 618 helyen találunk zsidó lakosságot. Nagyrésztük azonban egy-két famíliányi, így összességében a teljes zsidó népesség aránya nem haladja meg a másfél százalékot a teljes népességen belül. Elhelyezkedésük azonban a különböző településtípusok között nem egyenletes, hanem meglehetősen koncentrált. Közel felük városokban található, csak nagyjából 52 százalékuk él hagyományos faluközösségekben. Ugyanakkor a legfejlettebb városokban is keveset találunk közülük. A szabad királyi és polgárvárosokban mindössze 5 százalékuk tudott lakáslehetőséghez jutni, főként hagyományos mezővárosokban találtak otthonra. Területileg a régió zsidó lakosságának több mint fele (57 százalék) Zemplén megyében található, két kisebb csoportjuk Borsodban és Sárosban élt. Gömörben mindössze egyetlen zsidó famíliát írtak össze, és a szepesiek száma is csak 100 famíliá, vagyis nem több mint a megye lakosságának 0,4, a teljes zsidó népességnek 5 százaléka.

A zsidók ötödrésze nagyobb népességtömörüléseket alkot (23. táblázat). E 17 zsidó települési központban – melyeknek egyharmada falu, a többi mezőváros (kettő, Miskolc és Varannó ún. polgárváros) – arányuk nem ritkán meghaladja a lakosság 10 százalékát. Érdekes, hogy az egész régió legnagyobb zsidó

települése pont a zsidók által alig lakott Szepes megyében, a másfélezres lakosságú Hunzendorf faluban található, ahol a lakosság 34 százalékát kitevő, 563 főnyi zsidóközösséget írt össze a népszámlálás.

A többi társadalmi csoporttól eltérően a zsidók esetében több demográfiai mutatót is ki tudunk számítani (24. táblázat). Eszerint háztartásaik átlagos nagysága kisebb, mint a keresztény népességé, ami egyrészt a bonyolultabb összetételű háztartások, másrészt a gyermekek kisebb számára vezethető vissza. (Utóbbi azonban csak feltételezés a házas férfiak magasabb aránya alapján, mivel a zsidók esetében a népszámlálás sem a 18 év alatti „sarjadék” sem az örökösök számát nem írta össze.) Valószínűleg több közöttük a magányos – feltehetőleg fiatal, frissen bevándorolt – férfi is, legalább is a jelentős, a keresztényekénél jóval magasabb férfítöbbség erre utal.

Összefoglaló

Az eddig felsorolt egyszerű leíró statisztikák alapján úgy véljük egyértelműen bizonyítást nyert, hogy mind a demográfiai, mind a társadalmi adatok tekintetében releváns különbségek mutathatók ki a – részben általunk kialakított – településtípusok, valamint a különböző egykori megyék népessége között. Az északkeleti régió népessége és társadalma nyilvánvalóan saját topográfiaival, az egyes csoportok sajátos térbeliséggel rendelkeznek, melyek mögött feltehetőleg további mélyebb összefüggéseknek kell rejtőzniük. Utóbbiak vizsgálatára pedig úgy tűnik, hogy az általunk több lépcsőben, fokozatosan adatbázisba szervezett, illetve szervezendő népszámlálási forrásanyag kiválóan alkalmasnak látszik. Kvantitatív adatokon alapuló leírásunk ennek kapcsán nyilvánvalóan még plasztikusabb, még könnyebben értelmezhető lesz, ha azt grafikonokkal, illetőleg térképekkel gazdagítjuk. A teljes adatbázis elemzése során mindezt bizonyára célszerű lesz megtennünk.

Elemzésünk – együtt Borsod megyei vizsgálatunkkal (Faragó 2002) – arra mindenképpen alkalmas, hogy más megyék vagy régiók hasonló feldolgozásaihoz mintát, vagy legalább ötletet adjon, avagy nagyobb vizsgálatok számára egyrészt áttekinthető adatokat, másrészt mintavételi alapot nyújtson. De tekinthetünk messzebbre is. Amennyiben például a népszámlálásokban szereplő települések digitalizált térképekre kerülnek, arra is lehetőség nyílna, hogy végre átlépjünk a gondolkodásunkat sok tekintetben gúzsba kötő korabeli közigazgatási határokon és a nagycsaládos területek, az alacsony gyermek (fiú) számot mutató települések, a ki- és bevándorlási zónák, a nemesi és zsellérfalvak stb. topográfiai elhelyezkedésével megalkossuk az északkeleti (vagy bármely más magyarországi) régió 18. század végi valódi demográfiai és társadalmi tájszerkezetét. Adataink egyúttal azt is sejtetni engedik, hogy érdemes lenne még néhány kiegészítő forrást felhasználva a népszámlálás adatbázisát fejlettebb,

többszörös statisztikai elemzés tárgyává tenni. (Jelenlegi ismereteink szerint teljes népességet felölelő egyenletes pontosságú kiegészítő források elsősorban a települések nyelvi-etnikai, illetőleg felekezeti jellegére vonatkozóan illeszthetők adatállományunkhoz.) Egy ilyen jellegű komplex vizsgálat alighanem számos további összefüggés feltárását, illetve eddig sejtett kapcsolódások bizonyítását eredményezné, s egyúttal lehetővé tenné a 18. század végi magyarországi népesség és társadalom eddigénél sokkal finomabb, a politikai/adminisztratív keretektől függetlenebb összképének (akár atlasz formájában történő) megrajzolását. Nem mellékesen, az ily módon átalakított adatállomány, illetőleg annak regionális megoszlása, valamint településtípusok, társadalmi- és etnokulturális csoportok szerinti csoportosulásai és különbségei véleményünk szerint jelleghűen fogva alkalmasak lehetnek a józsefi népszámlálást követő 150–200 év változásainak realisabb értékelésére, valamint a 20. századi magyarországi, illetve Kárpát-medencei népességek és társadalmak történeti örökségükhöz való kapcsolódásainak (beágyazottságuknak) az eddigénél sokkal megbízhatóbb, sokkal inkább a tényeken és sokkal kevésbé a múltra vonatkozó hiedelmeken és a jövőre vonatkozó ábrándokon alapuló feltérképezésére is.

IRODALOM

- Dávid Zoltán 1971. Magyarország munkaerőhelyzete a XVIII–XIX. század fordulóján. *Statisztikai Szemle* 49: 632–644.
- Faragó Tamás 1977. Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3: 105–214.
- Faragó Tamás 1997. Borsod megye és Miskolc vándormozgalmai az 1780-as években. *Borsodi Levéltári Évkönyv* 8: 184–215.
- Faragó Tamás 1997a. Vándormozgalmak a Kárpát-medence északkeleti részén az 1780-as években. In *Obyvatel'stvo Karpatskej kotliny*. Prešov: Universum. 1. kötet. 43–69.
- Faragó Tamás 2002. II. József népszámlálása Borsod megyében (1786). Elemzési kísérlet. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 39–74.
- Faragó Tamás 2003. Borsod megye 1786–1787. évi népszámlálásának forráskritikai elemzése. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 33–87.
- Heckenast Gusztáv 1994. Magyarország nem magyar iparos népessége a 18. században. *Századok* 128. 1. 91–101.
- Sonkoly Gábor 2001. *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. L'Harmattan, Budapest.
- Thirring Gusztáv 1935. Egy alföldi falu népességi viszonyai II. József korában (Magyarcsanád). *Magyar Statisztikai Szemle* 13. 9. 753–760.
- Thirring Gusztáv 1935a. Kecskemét népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle* 13. 5. 369–381.

Függelék

1. A településtípusok kialakítása

Az alapvető településtípusokat – szabad királyi városok, mezővárosok, falvak, puszták – a korabeli jogi szabályozás és ennek megfelelően a népszámlálás eleve meghatározta. Ezeket az adatokat három ponton finomítottuk tovább. Először is felfigyeltünk arra, hogy a városi települések egy részében egyáltalán nincs paraszt kategóriába tartozó összeírt, viszont a polgárok száma gyakorta lényegesen több annál, mint amit a helység mérete, fekvése és egyéb ismereteink alapján kézművesként valószínűsíthetünk. Azt feltételezzük tehát – amit persze helyi forrásanyagok alapján jó lenne bizonyítani –, hogy e személyek kisebb-nagyobb előjogokkal bíró státuscsoportokat jelentenek. (Lehetett ez libertinus vagy taksás állapot, mint Miskolcon, vagy egyéb kisebb mentességek, de alapulhatott ez egyszerűen csak a helyi hagyományokon, a közép és felső rétegekbe tartozók öntudatán.). Annak ellenére, hogy lakóhelyük határán kívül ezek az emberek nem rendelkeztek ugyanazon kiváltságokkal, mint a szabad király városok polgárai, a bemondások alapján készített népszámlálási besorolások azt sugallják, hogy feltételezhetően e településeken a lakosság számottevő része polgárnak tekintette magát, hasonlóan az alföldi „cívisekhez”. Ezért azokat a mezővárosokat, ahol a felnőtt férfinépesség legalább 15 százaléka polgárnak minősítette önmagát, és parasztot nem írtak össze, polgárvárosként soroltuk be.⁵ Ha ennek figyelembevételével nézzük meg a népszámlálás „polgárainak” lakóhely szerinti megoszlását (25. táblázat), akkor azt látjuk, hogy a kategóriába besoroltak több mint 80 százaléka a mezővárosokban élt, illetve kereken 77 százaléka összességében nem foglalkozást, hanem státust, csoportvéleményt jelölt. A biztosan nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya csak 1643 fő, a teljes sokaság mindössze 17 százaléka, ezeknek kétharmada falusi lakos. Lehetséges ugyan, hogy ezek az arányok a történeti Magyarország más régióiban némileg eltérőek, de annyit adataink alapján már most is nyugodtan kijelenthetünk, hogy minden olyan számítás, mely az 1785–1787. évi

⁵ Ezen általunk megfogalmazott szabály alól azonban tettünk néhány kivételt. Bár Dobsina és Szomolnok esetében a polgárok csoportja alatta maradt a 15 százalékos aránynak, számuk nagysága és a parasztok hiánya miatt e városokat is polgárvárosnak tekintettük. Miskolc esetében helyi információk alapján, Varannó és Nagysáros esetében pedig a parasztok kis létszáma (5, illetve 2 fő) miatt tartottuk fenn a polgárváros besorolást. (Egyébként a polgárok és parasztok egymás mellett élése a rendileg, jogi értelemben egyértelműen meghatározott környezetben is előfordult, például 13 parasztot Kassa szabad királyi városban is összeírtak.)

népszámlálások „polgárait” egyszerűen kézművesnek, illetve a polgárt foglalkozási csoportnak vélte, tévesnek tekinthető.⁶

Második módosításunk a településtípusok sorozatában a nem hagyományos paraszttelepülések kiemelése volt a falvak és puszták sorából. Kiemelésre kerültek azok a falvak („speciális falu” elnevezéssel), ahol adataink alapján alapvetően ipari termelés folyt (huták, hámorok), ahol a lakosság bizonyíthatóan nem mezőgazdaságból élt, illetve sajátos társadalomszerkezettel rendelkezett: igazgatási és vallási központok (ahol 5-nél több egyházi személyt, illetve tisztviselőt írtak össze) vagy kisebb kereskedő központok (vásártartó helyek, illetve tíznél több zsidó familiának otthont adó települések). Ugyancsak ide soroltunk néhány különleges települést (várak, szepesi káptalan).

A „speciális falvak” melletti másik sajátos kategória az általunk kialakított „speciális települések”. E csoportba soroltunk be 10 pusztaként felvett, de 50–100 familiát tartalmazó szepesi települést és külvárost, melyek minden szempontból elváltak a régió többi, pusztaként számon tartott helységétől.

Harmadik módosításunk a falvak csoportjának kettéválasztása volt az 500 fős népességhatár mentén. Ez természetesen minden bizonnyal nem jelent valódi társadalomszerkezeti különbséget, de számításaink során figyelni kívántunk arra, hogy az aprófalvak adatai, melyek az adatok kis számánál fogva sokkal jobban ki vannak téve a véletlen ingadozásoknak, különböző értékeket, különböző megoszlásokat adnak-e, mint az 500 lakosnál nagyobbak.

2. A társadalmi rétegződés kialakítása a népszámlálás forrásanyaga alapján

A régió, illetőleg ezen belül a megyék és az egyes települések társadalomszerkezetét a státussal jelölt felnőtt férfiak csoportjának megoszlása alapján határoztuk meg. E sokaságot a következőképpen alakítottuk ki. Először is levontuk a férfiak számából a társadalmi értelemben nem felnőtt, nem önálló foglalkozású személyeket (örökösök, sarjadék). Miután utóbbiak a privilégiumokkal nem rendelkező nem nemes népesség gyermekeit gyakorlatilag teljes számban magukban foglalták (a népszámlálás a papok és honoratiorok – öszszességében elhanyagolható számú – gyermekeit a zsellérek közé, a nemesekét pedig saját rovatukban helyezte el), kimutathatóvá vált a nem nemes gyermekek aránya. Ez utóbbiak 48 százalékos értéke segítségével becsültük meg a gyermeknek, illetve felnőttnek tekinthető nemesek számát. Ugyanezt az arányt használtuk a zsidó gyermekek és felnőttek elválasztására is, de utóbbiak esetében számításainkat ellenőriztük – és ha kellett, korrigáltuk – a házas zsidó férfiak száma alapján. (A korabeli felfogásnak megfelelően a házas férfiakat fel-

⁶ A teljesség igénye nélkül I. Dávid (1971), Heckenast (1994), Sonkoly (2001) írásait. Ide kell sorolnunk saját korábbi társadalom- és háztartásszerkezeti vizsgálatunkat is (Faragó 1977).

nőttek tekintettük.) Az ily módon a felnőtt nem nemesek, nemesek és zsidók összegéből kialakított sokaság alapján számítottuk ki az egyes települések társadalmi rétegződését, vagyis ide vonatkozó adataink nem a háztartások, hanem a státussal jelölt férfiak megoszlását jelentik. Ez utóbbit azért tartjuk fontosnak megjegyezni, mert egy családban gyakran több státussal megjelölt férfi is előfordulhatott (Thirring 1935, 1935a). Vagyis tévesek azok a feltételezések is, amelyek az 1785–1787. évi népszámlálás férfi státuscsoportjait háztartásfőkként kezelik. Rétegződési adataink tehát – talán nem árt még egyszer hangsúlyoznunk – nem a családok, nem a háztartásfők, hanem a korabeli közösség által felnőttek tekintettek és valamilyen státussal jelöltek megoszlását mutatják a megadott kategóriák szerint.

3. Az adatok ellenőrzése

A népszámlálás kézzel, számolást segítő gépek hiányában nyilvánvalóan tetemes munkával készített összjegyzései nem ritkán hibás összeadásokat is tartalmaztak, melyeket a többszöri átszámolás („letisztázás”) még további elírásokkal gyarapított. Emiatt a számítógépre vitt forrásadatokat számszaki ellenőrzésnek vetettük alá. Ez egyrészt az adatok egymással történő belső ellenőrzését (a részösszesítések egymással történő összevetését) jelentette, hisz több adat egymástól függetlenül is rendelkezésünkre állt (a férfiak és az össznépesség száma például két módon is kiszámítható volt, így azok egymást ellenőrizhették). Másrészt logikai ellenőrzési műveleteket hajtottunk végre kiszámított mutatók – egy házra eső családok, egy családra eső házas férfiak, átlagos háztartásnagyság, férfi-nő arány – segítségével, mellyel főként a csak egyetlen forrásból rendelkezésre álló információkat tudtuk ellenőrizni (házak, családok, nők száma, családi állapot). A hibásnak bizonyult, illetve a részösszegekkel nem egyező adatokat korrigáltuk.

1. Az északkeleti Felvidék településeinek nagyság szerinti megoszlása az 1785–87. évi népszámlálás szerint

Településtípusok	A települések száma népesség-nagyság kategóriák szerint								Település össze- sen	Átlagos telepü- lésméret
	-99	100- 199	200- 499	500- 999	1000- 1999	2000- 2999	3000- 4999	5000-X		
Települések										
Szabad királyi városok						1	3	2	6	4965
Polgárvárosok ^a				7	10	6	4	4	31	2184 ^b
Hagyományos mezővárosok			1 ^c	17	18	10	6		52	1707
Speciális falvak ^d	2	4	17	23	13				59	681
Hagyományos falvak	49	215	701	294	34				1293	392
Speciális települések ^e		3	5	1	1				10	356
Hagyományos puszták ^f	44	3							47	32
Összesen	95	225	724	342	76	17	13	6	1498	499
Megyék (%)										
Borsod	10,2	5,1	35,2	35,2	10,7	1,5	1,5	0,5	100,0	
Gömör	9,2	12,4	51,6	20,8	4,4	0,4	1,2	0,0	100,0	
Sáros	4,5	22,5	55,8	14,8	1,6	0,3	0,3	0,3	100,0	
Szepes	6,3	15,8	33,5	29,9	8,6	3,2	1,4	1,4	100,0	
Zemplén	4,6	14,2	53,3	21,9	4,2	1,1	0,7	0,0	100,0	
Összesen	6,3	15,0	48,4	22,8	5,1	1,1	0,9	0,3	100,0	

^a A település lakosainak egy része minden valószínűség szerint privilégiumokkal rendelkezik és magát polgárnak tekinti.

^b Miskolc (13402 fő) nélkül.

^c Donnersmarkt mezőváros (Szepes megye) lakossága mindössze 493 fő.

^d A település társadalmi összetétele, illetve lakóinak foglalkozása jelentős mértékben eltér a hagyományos mezőgazdaságra épülő paraszt- és kismemesi falvakétól.

^e Szepes megyei pusztaként besorolt, de faluméretű, főként paraszti lakosságú telepek és külvárosok.

^f A népszámlálás csak a lakott puszták adatait közölte.

2. Az északkeleti Felvidék településeinek és népességének megoszlása megyék és településtípusok szerint

	Borsod	Gömör	Sáros	Szepes	Zemplén	Összesen	N
Települések							
Szabad királyi városok			0,8	0,9		0,3	5 ^a
Polgárvárosok	0,5	1,0	0,8	9,9	0,3	2,2	31
Hagyományos mezővárosok	4,6	3,6	1,6	2,3	5,5	3,3	52
Speciális falvak	8,7	0,7	4,2	3,6	3,5	3,9	59
Nagy falvak ^b	38,8	22,0	11,6	29,0	19,7	21,9	328
Kis falvak ^c	37,2	66,7	80,2	49,8	69,0	64,5	965
Speciális települések				4,5		0,7	10
Puszták	10,2	6,0	0,8		2,0	3,1	47
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	1497
N	196	250	378	221	452	1497	
Népesség							
Szabad királyi városok			13,0	6,2		3,7	28171
Polgárvárosok	10,0	11,4	2,4	32,5	0,5	10,5	78884
Hagyományos mezővárosok	16,6	7,6	4,2	3,8	22,1	11,9	88741
Speciális falvak	9,2	1,4	7,1	3,6	5,1	5,4	40157
Nagy falvak ^b	45,1	36,2	18,4	32,7	29,0	31,6	236470
Kis falvak ^c	18,6	43,1	54,8	18,8	43,1	36,2	270610
Speciális települések	0,0	0,0	0,0	2,4	0,0	0,5	3559
Puszták	0,5	0,3	0,1	0,0	0,2	0,2	1507
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	748059
N	133852	110253	145812	148381	209761	748059	

^a Az Abaújban fekvő Kassa nélkül.

^b 500 lakosnál nagyobb települések.

^c 500 lakosnál kisebb települések.

3. A települések, házak, familiák, népesség, valamint a státussal jelölt férfiak megoszlása településtípusok szerint

Település típus	Települések száma	Házak száma	Familiák száma	Jogi népesség	Felnőtt férfi státussal	Felnőtt férfi/família ^a
Szabad királyi városok	6	4159	5881	28171	7289	1,24
Polgárvárosok	30	9620	13913	65442	17214	1,24
Miskolc	1	2414	3038	13402	3469	1,14
Hagyományos mezővárosok	52	13698	18299	88741	21624	1,18
Speciális falvak	59	5676	7716	40157	10210	1,32
Nagy falvak	328	34129	43592	236470	55661	1,28
Kis falvak	965	38279	47622	270610	63847	1,34
Speciális települések	10	503	673	3559	874	1,30
Puszták	47	188	300	1507	387	1,29
Összesen	1498	108666	141034	748059	180575	1,28

Megoszlás (%)

Település típus	Települések száma	Házak száma	Familiák száma	Jogi népesség	Felnőtt férfi státussal
Szabad királyi városok	0,4	3,8	4,1	3,7	4,0
Polgárvárosok	2,0	8,9	9,9	8,7	9,5
Miskolc	0,1	2,2	2,1	1,8	1,9
Hagyományos mezővárosok	3,5	12,6	13,0	11,9	12,0
Speciális falvak	3,9	5,2	5,5	5,4	5,7
Nagy falvak	21,9	31,4	30,9	31,6	30,8
Kis falvak	64,4	35,2	33,8	36,2	35,4
Speciális települések	0,7	0,5	0,5	0,5	0,5
Puszták	3,1	0,2	0,2	0,2	0,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

^a Egy familiára eső státussal jelölt felnőtt férfiak száma.

4. Az északkeleti Felvidék településeinek és népességének demográfiai jellemzői

Településtípus	Jogi népesség	Lak-sűrűség (Família/ház)	Átlagos háztartás-nagyság (fő)	Házasszerződés férfi/ház-tartás	1000 férfira jutó nő	Házasságok		
						Házasságok aránya a férfiak között(%)	Nem házasságban felneveltek	Fiúk
Településtípusok								
Szabad királyi városok	28171	1,41	4,79	0,84	1218	38,8	18,6	42,6
Miskolc	13402	1,26	4,41	0,85	1086	40,1	13,9	46,0
Polgár-városok	65442	1,45	4,70	0,92	1081	40,7	14,1	45,2
Hagyományos mezővárosok	85741	1,34	4,85	0,95	1016	39,4	9,8	50,8
Speciális falvak	40157	1,36	5,20	1,03	987	39,1	11,4	49,5
Nagy falvak	236470	1,28	5,42	1,09	973	39,5	6,9	53,6
Kis falvak	270610	1,24	5,68	1,14	957	39,2	7,0	53,8
Speciális települések	3559	1,34	5,29	1,00	1020	38,1	11,5	50,4
Puszták	1507	1,60	5,02	1,01	920	38,5	10,8	50,7
Összesen	748059	1,30	5,30	1,05	992	39,4	8,7	51,9
Megyék								
Borsod	133852	1,22	4,99	1,01	977	40,1	7,8	52,1
Gömör	110253	1,33	5,36	1,15	991	42,6	5,6	51,8
Sáros ^a	138555	1,27	5,61	1,07	995	37,9	11,1	51,0
Szepes ^b	148381	1,37	5,16	0,97	1025	38,2	12,5	49,3
Zemplén	209761	1,30	5,40	1,07	970	39,2	6,2	54,6

^a Eperjessel, Bártfával és Kisszebennel együtt.^b Késmárkkal, Lőcsével és a 16 szepesi várossal együtt.

5. Az északkeleti Felvidék településeinek laksűrűsége ^a

	Magas	Átlag feletti	Átlag alatti	Alacsony	Összesen	N
Településtípusok szerint (%)						
Polgárvárosok ^b	19,0	40,5	40,5		100,0	37
Hagyományos mezővárosok	13,5	40,4	46,1		100,0	52
Speciális települések ^c	20,3	32,2	47,5		100,0	59
Nagy falvak	6,4	36,3	57,0	0,3	100,0	328
Kis falvak	5,6	28,2	64,3	1,9	100,0	965
Puszták	31,6	28,1	35,1	5,2	100,0	57
Összesen	7,9	30,8	59,8	1,5	100,0	1498
N	119	462	895	22	1498	
Megyénként						
Borsod	4,1	21,9	73,0	1,0	100,0	196
Gömör	5,6	41,2	52,4	0,8	100,0	250
Sáros	8,5	25,9	63,8	1,8	100,0	378
Szepes	16,3	34,8	48,0	0,9	100,0	221
Zemplén	6,4	31,0	60,6	2,0	100,0	452
Összesen	7,9	30,8	59,8	1,5	100,0	1497
N	119	461	895	22	1497	

^a A csoportokat az átlag és a szórás alapján képeztük (magas arány= átlag+szórásnál nagyobb érték, alacsony arány=átlag - szórásnál kisebb érték).

^b Szabad királyi és polgárvárosok együttes értéke.

^c A faluként és pusztaként besorolt speciális települések együttes értéke.

6. Az északkeleti Felvidék településeinek háztartásszerkezete ^a

	Az egy háztartásra eső házas férfiak aránya ^a					N
	magas	átlag feletti	átlag alatti	alacsony	összesen	
Településtípusok szerint (%)						
Polgárvárosok		8,1	64,9	27,0	100,0	37
Hagyományos mezővárosok	3,9	17,3	67,3	11,5	100,0	52
Speciális települések	8,7	36,2	50,7	4,4	100,0	69
Borsodi falvak	22,2	29,5	46,3	2,0	100,0	149
Gömöri falvak	42,3	39,2	18,0	0,5	100,0	222
Sáros megyei falvak	17,9	50,1	31,7	0,3	100,0	347
Szepesi falvak	1,2	37,3	56,3	5,2	100,0	174
Zempléni falvak	34,7	33,2	30,9	1,2	100,0	401
Puszták	19,1	14,9	53,2	12,8	100,0	47
Összesen	23,2	36,5	37,4	2,9	100,0	1498
N	347	547	560	44	1498	
Megyénként (%)						
Borsod	18,9	26,0	51,0	4,1	100,0	196
Gömör	39,2	36,4	22,0	2,4	100,0	250
Sáros	16,9	49,7	32,3	1,1	100,0	378
Szepes	0,9	32,1	60,2	6,8	100,0	221
Zemplén	32,3	32,3	33,0	2,4	100,0	452
Összesen	23,2	36,5	37,4	2,9	100,0	1497
N	347	547	559	44	1497	

^a L. az 5. táblázat jegyzeteit.

7. A férfi/nő arány az északkeleti Felvidék településeiben ^a

	Az 1000 férfira eső nők száma					N
	magas	átlag feletti	átlag alatti	alacsony	összesen	
Településtípusok szerint (%)						
Polgárvárosok	18,9	73,0	8,1		100,0	37
Hagyományos mezővárosok	1,9	59,6	34,6	3,9	100,0	52
Speciális települések	7,3	33,3	55,1	4,3	100,0	69
Nagy falvak	0,9	36,6	61,3	1,2	100,0	328
Kis falvak	4,3	30,5	57,0	8,2	100,0	965
Puszták	27,7	23,4	14,9	34,0	100,0	47
Összesen	4,7	33,8	54,5	7,0	100,0	1498
N	71	506	817	104	1498	
Megyénként (%)						
Borsod	3,6	28,1	60,7	7,6	100,0	196
Gömör	5,2	38,0	50,0	6,8	100,0	250
Sáros	4,5	37,6	50,8	7,1	100,0	378
Szepes	10,4	36,2	50,3	3,1	100,0	221
Zemplén	2,2	29,7	59,7	8,4	100,0	452
Összesen	4,7	33,8	54,6	6,9	100,0	1497
N	70	506	817	104	1497	

^a L. az 5. táblázat jegyzeteit.

8. A fiúk aránya az északkeleti Felvidék településeiben^a

	A társadalmi státusuk szerint fiúknak tekintettek aránya					N
	magas	átlag feletti	átlag alatti	alacsony	összesen	
Településtípusok szerint (%)						
Polgárvárosok	0,0	5,4	40,5	54,1	100,0	37
Hagyományos mezővárosok	7,7	30,8	55,8	5,7	100,0	52
Speciális települések	1,5	29,0	44,9	24,6	100,0	69
Nagy falvak	11,0	56,1	29,9	3,0	100,0	328
Kis falvak	21,9	43,2	26,4	8,5	100,0	965
Puszták	29,8	17,0	19,2	34,0	100,0	47
Összesen	17,8	43,2	29,2	9,9	100,0	1498
N	266	647	437	148	1498	
Megyénként (%)						
Borsod	12,2	46,9	32,7	8,2	100,0	196
Gömör	14,4	40,4	35,2	10,0	100,0	250
Sáros	10,1	41,3	32,5	16,1	100,0	378
Szepes	6,8	42,1	36,2	14,9	100,0	221
Zemplén	33,8	45,4	18,4	2,4	100,0	452
Összesen	17,8	43,2	29,2	9,8	100,0	1497
N	266	647	437	147	1497	

^a L. az 5. táblázat jegyzeteit.

9. Vándorlási intenzitás^a és vándorlási egyenleg településtípusok szerint^b

Településtípus	Külföldiek	Belföldiek	Összes ^c népesség	Külföldiek	Belföldiek	Összes népesség	Összes távollevő	Összes helyben levő idegen	N (összes vándorló)
	vándorlási intenzitása (ezrelék)			vándorlási egyenlege (ezrelék)			fő		
Szabad királyi városok	62	427	489	-41	99	140	1024	1845	2869
Miskolc	31	339	371	-19	209	229	213	900	1113
Polgárvárosok	6	129	142	-3	27	25	1836	2182	4018
Hagyományos mezővárosok	12	113	136	-8	-16	-8	1177	1036	2213
Speciális falvak	14	178	192	-9	-20	-11	742	663	1405
Nagy falvak	10	147	165	-7	-31	-26	4125	3004	7129
Kis falvak	12	169	184	-11	-23	-12	4590	4043	8633
Speciális települések	24	70	183	-6	-13	19	55	68	123
Puszták	14	378	391	-7	139	146	36	79	115
Összesen	14	166	199	-10	-9	0,2	13798	13820	27618

^a A vándorlás intenzitását az összes vándorlásban résztvevő 1000 familiához viszonyított számával mértük.

^b A szepesi városok belföldiekre és külföldiekre vonatkozó részadatai hiányoznak, de vándorlóik az összes népességben szerepelnek.

^c Az ismeretlen helyen távollevőkkel együtt.

10. Vándorlási intenzitás az északkeleti Felvidék településein ^a

	A települések vándorlási intenzitása					N
	magas	átlag feletti	átlag alatti	nincs vándorlás	összesen	
Megoszlás településtípusok szerint (%)						
Polgárvárosok	13,5	70,3	16,2		100,0	37
Hagyományos mezővárosok	7,7	21,2	69,2	1,9	100,0	52
Speciális települések	13,6	30,5	52,5	3,4	100,0	59
Nagy falvak	2,7	37,8	54,9	4,6	100,0	328
Kis falvak	10,1	36,2	38,5	15,2	100,0	965
Puszták	26,3	17,5	12,3	43,9	100,0	57
Összesen	9,2	35,9	42,2	12,7	100,0	1498
N	138	538	632	190	1498	
Megyénként (%)						
Borsod	3,1	32,7	57,6	6,6	100,0	196
Gömör	10,4	50,0	37,6	2,0	100,0	250
Sáros	13,5	54,2	28,1	4,2	100,0	378
Szepes	24,4	57,9	17,2	0,5	100,0	221
Zemplén	0,2	3,3	62,2	34,3	100,0	452
Összesen	9,2	35,9	42,2	12,7	100,0	1497
N	138	537	632	190	1497	

^a L. az 5. táblázat jegyzeteit.

11. Az északkeleti Felvidék településeinek vándorlási egyenlege^a

	A települések vándorlási egyenlege						N
	kiugróan pozitív	pozitív	negatív	erősen negatív	nincs vándorlás	összesen	
Településtípusok szerint (%)							
Polgárvárosok	8,1	40,5	51,4			100,0	37
Hagyományos mezővárosok	1,9	19,2	73,1	3,9	1,9	100,0	52
Speciális települések	5,1	18,6	69,5	3,4	3,4	100,0	59
Nagy falvak	0,3	23,8	68,9	2,4	4,6	100,0	328
Kis falvak	3,5	21,9	52,3	7,1	15,2	100,0	965
Puszták	17,5	14,0	19,3	5,3	43,9	100,0	57
Összesen	3,5	22,2	56,1	5,5	12,7	100,0	1498
N	52	333	840	83	190	1498	
Megyénként (%)							
Borsod	4,6	30,6	56,1	2,1	6,6	100,0	196
Gömör	7,2	39,6	48,4	2,8	2,0	100,0	250
Sáros	2,9	26,2	56,6	10,1	4,2	100,0	378
Szepes	6,3	26,2	53,4	13,6	0,5	100,0	221
Zemplén	0,0	3,5	61,3	0,9	34,3	100,0	452
Összesen	3,5	22,2	56,1	5,5	12,7	100,0	1497
N	52	332	840	83	190	1497	

^a L. az 5. táblázat jegyzeteit.

12. A vándorlók megoszlása településtípusok, valamint a vándorlás iránya szerint

Településtípus	Bel- földön	Kül- földön	Ismeret- len helyen	Össze- sen ^a	Belföldi	Ausztriai	Egyéb külföldi	Össze- sen ^a	Összné- pesség aránya
	távollevők				jelenlevő idegenek				
Szabad királyi városok	6,8	23,1	15,3	7,4	14,1	15,2	48,2	13,3	3,7
Miskolc	1,5	6,5	2,6	1,5	7,5	3,9	11,6	6,5	1,8
Polgárvárosok	5,7	6,5	6,2	13,3	9,9	3,2	7,9	15,8	8,7
Hagyományos mezővárosok	9,0	12,6	12,2	8,5	7,8	11,0	11,6	7,5	11,9
Speciális falvak	6,0	6,9	5,9	5,4	5,3	5,0	5,5	4,8	5,4
Nagy falvak	32,5	29,2	25,8	29,9	22,9	24,0	10,4	21,7	31,6
Kis falvak	38,0	12,6	31,8	33,3	31,6	36,8	4,3	29,3	36,2
Speciális települések	0,2	2,2	0,1	0,4	0,2	0,7		0,5	0,5
Puszták	0,3	0,4	0,1	0,3	0,7	0,1	0,5	0,6	0,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	10474	277	1655	13798	10937	1468	164	13820	

^a A szepesi városok vándorlóinak csak együttes adatai szerepelnek az összesenben, részletes bontásuk nem áll rendelkezésre.

13. Vándorlási központok a vándormozgalom méretének sorrendjében

Helységnev	Települési státus	Megye	Vándorlási intenzitás értéke		Vándorlási egyenleg értéke	
			abszolút	relatív	abszolút	relatív
			fő	ezrelék	fő	ezrelék
Miskolc	polgárváros	Borsod	1113	371	687	190
Eperjes	szkv.	Sáros	751	659	285	178
Lőcse	szkv.	Szepes	575	511	91	68
Rozsnyó	polgárváros	Gömör	572	592	292	257
Késmárk	szkv.	Szepes	571	585	203	65
Kassa	szkv.	Abaúj	563	423	333	112
Podolin	polgárváros	Szepes	382	1085	228	648
Igló	polgárváros	Szepes	363	260	-25	-18
Szepesváralja	polgárváros	Szepes	285	425	-123	-184
Bártfa	szkv.	Sáros	230	287	-82	-120
Szomolnok	polgárváros	Szepes	224	166	-28	-25
Jolsva	polgárváros	Gömör	206	257	12	7
Gölnic	polgárváros	Szepes	200	183	84	64
Központok összesen			6035	334	1957	84
Többi település			21583	174	-1935	-31
Mindösszesen			27618	199	22	0,2

szkv. = szabad királyi város.

14. Az északkeleti Felvidék férfinépességének társadalomszerkezete településtípusok szerint

Településtípus	Pap	Nemes felnőtt	Tiszt- viselő	Polgár	Paraszt	Zsellér és egyéb	Felnőtt zsidó férfi	Össze- sen	N
Szabad királyi városok	3,5	3,0	2,2	31,6	0,2	59,2	0,3	100,0	7289
Polgárvárosok	0,8	2,2	0,7	26,0	0,1	69,8	0,4	100,0	17214
Miskolc	0,9	27,0	0,1	16,1	1,8	53,0	1,1	100,0	3469
Hagyományos mezővárosok	0,9	10,3	0,3	5,4	17,6	62,7	2,8	100,0	21624
Speciális falvak	1,4	5,0	0,4	2,9	18,9	66,9	4,5	100,0	10210
Nagy falvak	0,5	6,2	0,1	0,6	31,9	59,7	1,0	100,0	55661
Kis falvak	0,5	4,0	0,1	0,7	34,8	58,5	1,4	100,0	63847
Speciális települések	0,1	0,2	0,6	0,9	10,5	87,7	0,0	100,0	874
Puszták	0,0	3,1	0,5	0,8	0,3	93,0	2,3	100,0	387
Összesen	0,7	5,7	0,3	5,3	25,4	61,1	1,5	100,0	180575
Szabad királyi városok	18,8	2,1	30,4	24,1	0,0	3,9	0,8	4,0	
Polgárvárosok	10,0	3,7	23,7	46,8	0,0	10,9	2,5	9,5	
Miskolc	2,3	9,1	0,4	5,8	0,1	1,7	1,5	1,9	
Hagyományos mezővárosok	14,1	21,6	14,0	12,2	8,3	12,3	23,1	12,0	
Speciális falvak	10,9	4,9	8,0	3,1	4,2	6,2	17,3	5,7	
Nagy falvak	21,7	33,8	12,5	3,3	38,7	30,1	20,5	30,8	
Kis falvak	22,2	24,7	9,7	4,6	48,5	33,9	34,0	35,4	
Speciális települések	0,1	0,0	0,9	0,1	0,2	0,7	0,0	0,5	
Puszták	0,0	0,1	0,4	0,0	0,0	0,3	0,3	0,2	
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
N	1364	10323	527	9573	45884	110271	2633	180575	

15. Az északkeleti Felvidék férfinépességének társadalomszerkezete
megyék szerint

Megye	Pap	Nemes felnőtt	Tiszt- viselő	Polgár	Paraszt	Zsellér és egyéb	Felnőtt zsidó férfi	Összesen	N
Borsod	0,6	15,1	0,1	2,4	21,7	58,7	1,4	100,0	32441
Gömör	0,5	7,9	0,1	3,4	24,0	64,1		100,0	26741
Sáros	0,9	1,3	0,4	5,4	29,3	61,2	1,5	100,0	34005
Szepes	0,7	1,3	0,5	11,8	21,2	64,2	0,3	100,0	37119
Zemplén	0,8	4,9	0,2	2,4	30,2	58,4	3,1	100,0	48371
Összesen	0,7	5,7	0,3	5,1	25,7	61,0	1,5	100,0	178677
Borsod	16,6	47,6	3,6	8,7	15,3	17,4	17,9	18,1	
Gömör	11,8	20,5	4,7	10,1	14,0	15,7		15,0	
Sáros	22,9	4,3	28,9	20,2	21,8	19,1	19,9	19,0	
Szepes	19,8	4,7	42,1	48,0	17,1	21,9	4,6	20,8	
Zemplén	28,9	22,9	20,7	13,0	31,8	25,9	57,6	27,1	
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
N	1251	10262	470	9112	45871	109078	2633	178677 ^a	

^a Kassa nélkül.

16. Egyházi központok az északkeleti Felvidéken

Helységnev	Települési státus ^a	Megye	Összeírt papság száma	Papok aránya a felnőtt férfiak között (%)	Megjegyzés (kolostorok)
Kassa	szkv.	Abaúj	113	6,0	domonkos, ferences ^b
Eperjes	szkv.	Sáros	59	4,0	ferences, minorita
Rozsnyó	polgárváros	Gömör	43	3,6	premontrei, ferences
Lőcse	szkv.	Szepes	40	2,9	premontrei, minorita
Miskolc	polgárváros	Borsod	31	0,9	minorita
Alsó Sebes	spec.falu	Sáros	28	13,2	ferences
Bártfa	szkv.	Sáros	23	2,6	ferences
Donnersmarkt	mezőváros	Szepes	22	14,7	minorita
Szendró	mezőváros	Borsod	19	3,7	ferences
Tokaj	mezőváros	Zemplén	18	2,4	kapucinus
Krasznibrod	spec.falu	Zemplén	17	12,6	bazilita
Podolin	polgárváros	Szepes	17	3,5	piarista
Szepes	spec.falu	Szepes	17	25,8	káptalan
Sztropkó	mezőváros	Zemplén	17	5,3	ferences
Homonna	mezőváros	Zemplén	15	2,9	ferences
Kisszeben	szkv.	Sáros	14	2,5	piarista
Sátoraljaújhely	mezőváros	Zemplén	14	1,4	pálos
Szepesváralja	polgárváros	Szepes	13	1,7	irgalmas
Sajólad	spec.falu	Borsod	12	8,3	pálos
Imregh	spec.falu	Zemplén	10	7,7	minorita
Bukócz	spec.falu	Sáros	8	8,8	bazilita
Késmárk	szkv.	Szepes	8	0,7	–
Felsőgyőr	spec.falu	Borsod	5	6,3	pálos
Igló	polgárváros	Szepes	5	0,3	–
Sárospatak	mezőváros	Zemplén	5	0,8	trinitárius
Tállya	mezőváros	Zemplén	5	0,4	–
Összesen			578	2,8	
Többi település			786	0,5	
Mindösszesen			1364	0,8	

^a A városok túlnyomó többségében legalább kettő, de néha 3–4 felekezet is pappal, templommal, egyházzal rendelkezik, e tény a megjegyzésben egyenként nem említettük.

^b Az orsolyita apácakolostor adatait a népszámláláshoz hasonlóan figyelmen kívül hagytuk.

szkv = szabad királyi város.

17. Igazgatási központok (tisztviselőcsoportok) az északkeleti Felvidéken

Helységnev	Települési státus	Megye	Összeírt tisztviselő	Tisztviselők aránya a felnőtt férfiak között (%)	Megjegyzés
Szomolnok	polgárváros	Szepes	60	3,4	bányakerületi igazgatóság, pénzverő, postahivatal
Kassa	polgárváros	Abaúj	57	3,0	kamarai, alapítványi, posta, 30-ad hivatal, kerületi biztosság
Késmárk	szkv.	Szepes	25	2,3	só-, 30-ad és postahivatal
Eperjes	szkv.	Sáros	23	1,5	törvényszék, kollégium, postahivatal
Bártfa	szkv.	Sáros	21	2,4	só- és postahivatal, katonai nevelőintézet
Lőcse	szkv.	Szepes	20	1,5	kamarai- és postahivatal
Igló	polgárváros	Szepes	17	1,1	sóház, postahivatal
Kisszeben	szkv.	Sáros	14	2,5	?
Lubló	polgárváros	Szepes	10	1,8	Szepesi kamara
Sóvár	spec.falu	Sáros	10	1,9	kamarai uradalmi központ
Hosszúrét	spec.falu	Sáros	9	7,6	?
Homonna	mezőváros	Zemplén	8	1,6	só- és postahivatal
Nagy Mihály	mezőváros	Zemplén	7	2,0	só- és postahivatal
Tokaj	mezőváros	Zemplén	7	0,9	só- és postahivatal, kamarai uradalmi központ
Jolsva	polgárváros	Gömör	5	0,5	?
Összesen			293	2,0	
Többi település			234	0,1	
Mindösszesen			527	0,3	

szkv = szabad királyi város.

18. A nemesek aránya az északkeleti Felvidék településeinek férfinépességében

	0	1–9	10–19	20–29	30–X	Összesen
	százalék					
Szabad királyi városok		6				
Polgárvárosok	6	24				30
Miskolc				1		1
Hagyományos mezővárosok	4	28	17	2	1	52
Speciális falvak	21	29	6	3		59
Nagy falvak	120	150	29	10	19	328
Kis falvak	666	202	46	18	33	965
Speciális települések	9	1				10
Puszták	39	3	1	2	2	47
Összesen	865	443	99	36	55	1498
	Településtípusok szerint (%)					
Szabad királyi városok		100,0				100,0
Polgárvárosok	20,0	80,0				100,0
Miskolc				100,0		100,0
Hagyományos mezővárosok	7,7	53,9	32,7	3,8	1,9	100,0
Speciális falvak	35,6	49,1	10,2	5,1		100,0
Nagy falvak	36,6	45,7	8,9	3,0	5,8	100,0
Kis falvak	69,0	20,9	4,8	1,9	3,4	100,0
Speciális települések	90,0	10,0	0,0	0,0	0,0	100,0
Puszták	83,0	6,4	2,1	4,2	4,3	100,0
Összesen	57,7	29,6	6,6	2,4	3,7	100,0
	Megyénként					
Borsod	44	82	27	19	24	196
Gömör	124	70	24	9	23	250
Sáros	272	100	5		1	378
Szepes	144	70	3	3	1	221
Zemplén	281	120	40	5	6	452
Összesen	865	442	99	36	55	1497
	Megyénként (%)					
Borsod	22,5	41,8	13,8	9,7	12,2	100,0
Gömör	49,6	28,0	9,6	3,6	9,2	100,0
Sáros	71,9	26,5	1,3		0,3	100,0
Szepes	65,2	31,7	1,3	1,3	0,5	100,0
Zemplén	62,2	26,5	8,9	1,1	1,3	100,0
Összesen	57,8	29,5	6,6	2,4	3,7	100,0

19. A polgárok aránya az északkeleti Felvidék településeinek férfinépességében

	0	1-9	10-29	30-49	50-X	Összesen	N
	százalék						
Települések településtípusok szerint (%)							
Polgárvárosok ^a		2,7	48,7	37,8	10,8	100,0	37
Hagyományos mezővárosok	17,3	65,4	15,4	1,9		100,0	52
Speciális települések ^b	30,4	56,5	11,6	1,5		100,0	69
Nagy falvak	55,2	44,8				100,0	328
Kis falvak	73,7	26,2	0,1			100,0	965
Puszták	93,7	2,1	2,1	2,1		100,0	47
Összesen	64,5	31,7	2,4	1,1	0,3	100,0	1498
N	966	475	36	17	4	1498	
Települések megyénként (%)							
Borsod	64,3	32,6	2,6	0,5		100,0	196
Gömör	68,8	29,2	1,6	0,0	0,4	100,0	250
Sáros	58,8	38,6	1,3	1,3		100,0	378
Szepes	62,9	25,8	6,3	3,6	1,4	100,0	221
Zemplén	67,9	29,9	1,8	0,4		100,0	452
Összesen	64,5	31,7	2,4	1,1	0,3	100,0	1497
N	966	475	36	16	4	1497	

^a Szabad királyi és polgárvárosok együttes adata.

^b Falvak és pusztaként besorolt települések együttes adata.

20. A parasztek aránya az északkeleti Felvidék településeinek férfinépességében ^a

	0	1-9	10-29	30-49	50-X	Összesen	N
	százalék						
Településtípusok szerint							
Polgárvárosok	89,2	10,8				100,0	37
Hagyományos mezővárosok		21,2	57,7	17,3	3,8	100,0	52
Speciális települések	18,7	18,6	37,3	18,6	6,8	100,0	59
Nagy falvak	1,8	4,9	36,9	41,2	15,2	100,0	328
Kis falvak	2,6	3,7	30,4	40,0	23,3	100,0	965
Puszták	93,0	3,5	0,0	1,7	1,8	100,0	57
Összesen	8,6	5,3	31,1	36,2	18,8	100,0	1498
N	128	80	466	542	282	1498	
Települések megyénként							
Borsod	13,8	9,2	36,7	34,2	6,1	100,0	196
Gömör	13,2	6,0	36,0	34,4	10,4	100,0	250
Sáros	2,7	4,2	35,2	32,8	25,1	100,0	378
Szepes	21,7	3,6	22,2	30,3	22,2	100,0	221
Zemplén	2,2	5,1	26,8	43,8	22,1	100,0	452
Összesen	8,6	5,3	31,1	36,2	18,8	100,0	1497
N	128	80	465	542	282	1497	

^a L. a 19. táblázat jegyzeteit.

21. A zsellerek aránya az északkeleti Felvidék településeinek
férfinépességében ^a

	0	10–29 ^b	30–49	50–X	Összesen	N
	százalék					
Települések településtípusok szerint (%)						
Polgárvárosok			16,2	83,8	100,0	37
Hagyományos mezővárosok		3,8	15,4	80,8	100,0	52
Speciális települések		5,1	11,9	83,0	100,0	59
Nagy falvak		2,7	23,2	74,1	100,0	328
Kis falvak		2,9	26,7	70,4	100,0	965
Puszták	3,5		1,8	94,7	100,0	57
Összesen	0,1	2,8	23,8	73,3	100,0	1498
N	2	42	356	1098	1498	
Települések megyénként (%)						
Borsod	1,0	1,0	23,0	75,0	100,0	196
Gömör		2,8	14,8	82,4	100,0	250
Sáros		3,4	26,2	70,4	100,0	378
Szepes		2,3	20,8	76,9	100,0	221
Zemplén		3,3	28,5	68,2	100,0	452
Összesen	0,1	2,8	23,8	73,3	100,0	1497
N	2	42	356	1097	1497	

^a L. a 19. táblázat jegyzeteit.

^b 1–9 százalék közötti kategóriába tartozó település nincs.

22. A zsidó népesség megoszlása az északkeleti Felvidéken

Településtípus	Zsidók lakta települések száma	Zsidó familiák száma	Zsidó népesség száma	Zsidók lakta települések (%)	Zsidó családok (%)	Zsidó népesség (%)	Zsidó népesség aránya (%)	
							a zsidók lakta településekben	a teljes népességben
Településtípusok								
Szabad királyi városok	3	18	81	0,5	0,8	0,7	0,7	0,3
Polgárvárosok	5	101	472	0,8	4,6	4,2	2,3	0,8
Hagyományos mezővárosok	36	596	2759	5,8	27,3	24,7	4,2	3,1
Speciális falvak	33	403	2056	5,3	18,5	18,4	8,2	5,1
Nagy falvak	142	413	2244	23,0	18,9	20,1	2,2	0,9
Kis falvak	395	647	3535	63,9	29,6	31,6	3,0	1,3
Speciális települések	0	0	0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Puszták	4	6	33	0,6	0,3	0,3	18,0	2,2
Összesen	618	2184	11180	100,0	100,0	100,0	3,3	1,5
Megyék								
Borsod	85	422	2036	13,8	19,3	18,2	2,6	1,5
Gömör	1	1	4	0,2	0,0	0,0	0,2	0,0
Sáros	195	400	2176	31,6	18,3	19,5	2,8	1,6
Szepes	5	100	594	0,8	4,6	5,3	6,5	0,4
Zemplén	332	1261	6370	53,7	57,7	57,0	3,6	3,0
Összesen	618	2184	11180	100,0	100,0	100,0	3,3	1,5

23. Zsidó települési központok az északkeleti Felvidéken

Helységnev	Települési státus	Megye	Zsidó népesség (fő)	Zsidó családok száma	Zsidó népesség aránya (%)	Zsidó népesség aránya a település össznépességében (%)
Hunzdorf	spec.falu	Szepes	563	91	5,0	33,9
Sátoraljaújhely	mezőváros	Zemplén	292	68	...	7,2
Tolcsva	mezőváros	Zemplén	288	66	...	13,0
Homonna	mezőváros	Zemplén	260	55	...	13,7
Mád	mezőváros	Zemplén	259	60	...	7,4
Bodrogkeresztur	mezőváros	Zemplén	256	65	...	14,1
Miskolc	polgárváros	Borsod	189	35	...	1,4
Varannó	polgárváros	Zemplén	180	44	...	17,4
Csaba	spec.falu	Borsod	169	35	...	11,3
Pécsújfalu	spec.falu	Sáros	141	28	...	11,1
Sajószentpéter	mezőváros	Borsod	139	31	...	6,0
Tarczal	mezőváros	Zemplén	105	19	...	3,8
Tibold Darócz	spec.falu	Borsod	100	22	...	7,0
Zboró	mezőváros	Sáros	99	19	...	6,3
Hanusfalva	polgárváros	Sáros	91	19	...	10,2
Nagymihály	mezőváros	Zemplén	88	19	...	6,9
Felső Ábrány	spec.falu	Borsod	86	20	...	15,3
Összesen			3305	696	29,6	7,7
A többi településen			7875	1488	70,4	2,7
Összesen			11180	2184	100,0	3,3

24. A zsidó népesség demográfiai jellemzői az északkeleti Felvidéken

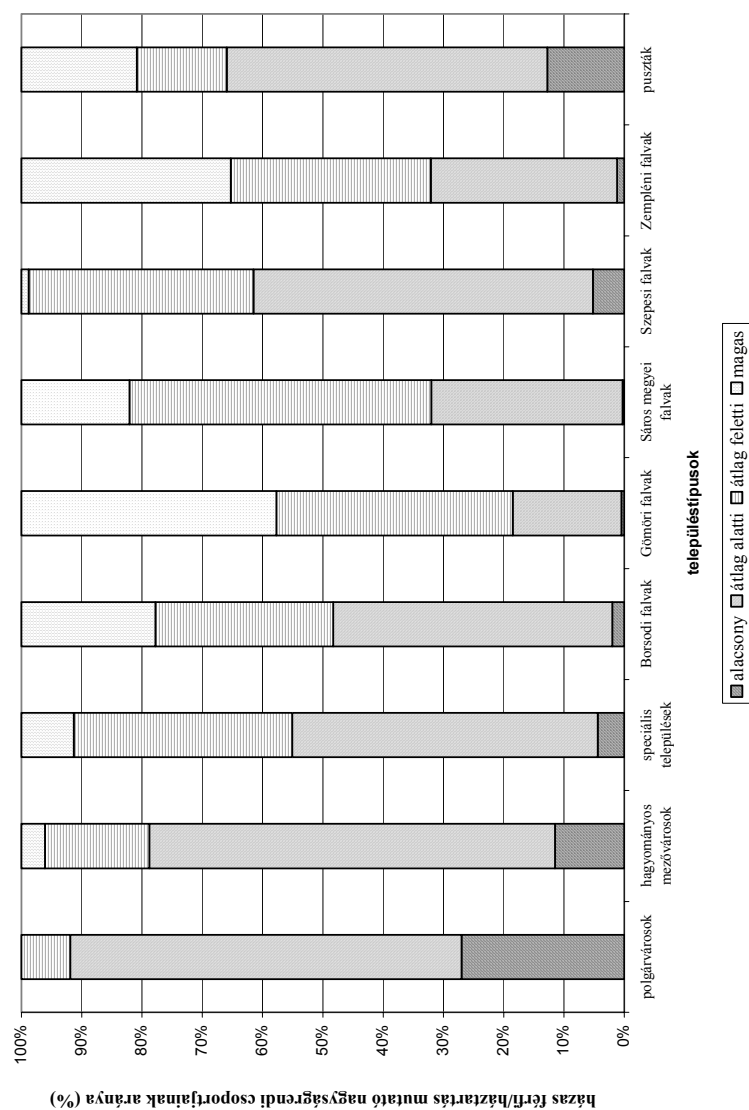
Településtípus ^a	Zsidó famíliák száma	Átlagos háztartás-nagyság	Házasszerű háztartás	Házassok aránya a zsidó férfiak között	1000 férfira jut nő
Szabad királyi városok	18	4,50	1,06	44,2	884
Polgár városok	66	4,67	0,96	41,3	1009
Miskolc	35	5,40	0,97	36,2	1011
Hagyományos mezővárosok	596	4,63	0,97	42,0	993
Speciális falvak	403	5,10	1,03	40,0	985
Nagy falvak	413	5,43	1,14	40,5	936
Kis falvak	647	5,46	1,16	40,4	907
Puszták	6	5,50	1,00	30,0	650
Összesen	2184	5,12	1,07	40,7	951

^a A szepesi speciális településeken nem lakik zsidó.

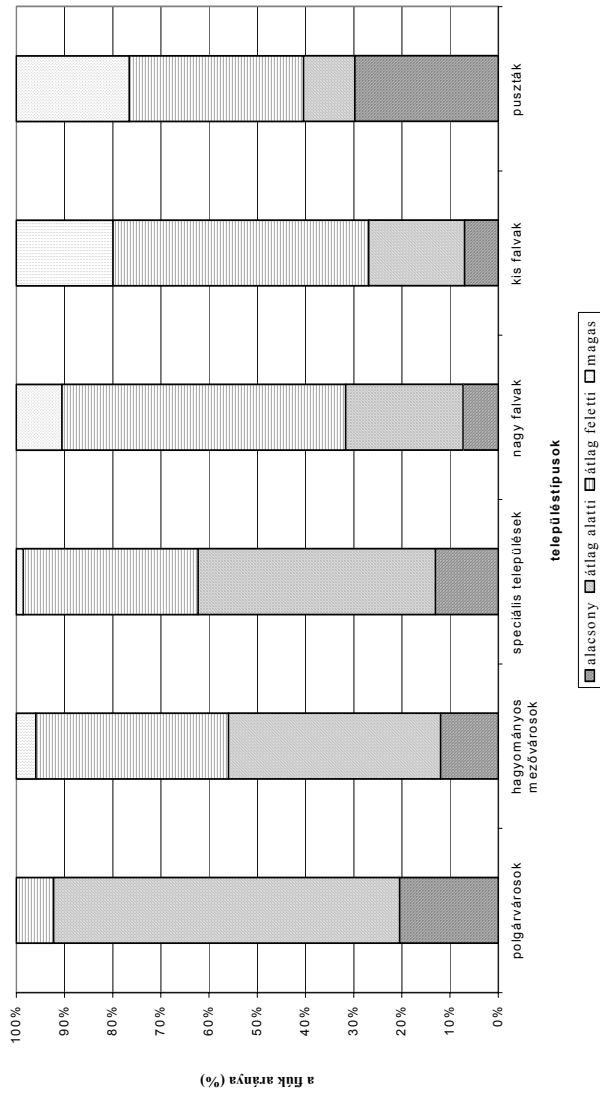
25. A „polgár” kategória tartalma az északkeleti Felvidéken

A „polgár” fogalom jelentése	Szabad királyi városok	Mezővárosok	Egyéb települések	Összesen
Polgárjogú személy (foglalkozásától függetlenül)	2306	5041		7347
Bizonytalan ^a		583		583
Nem mezőgazdasági foglalkozású		586	1057	1643
Összesen	2306	6210	1057	9573
		Megoszlás		
Polgárjogú személy (foglalkozásától függetlenül)	100,0	81,2		76,7
Bizonytalan		9,4		6,1
Nem mezőgazdasági foglalkozású		9,4	100,0	17,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

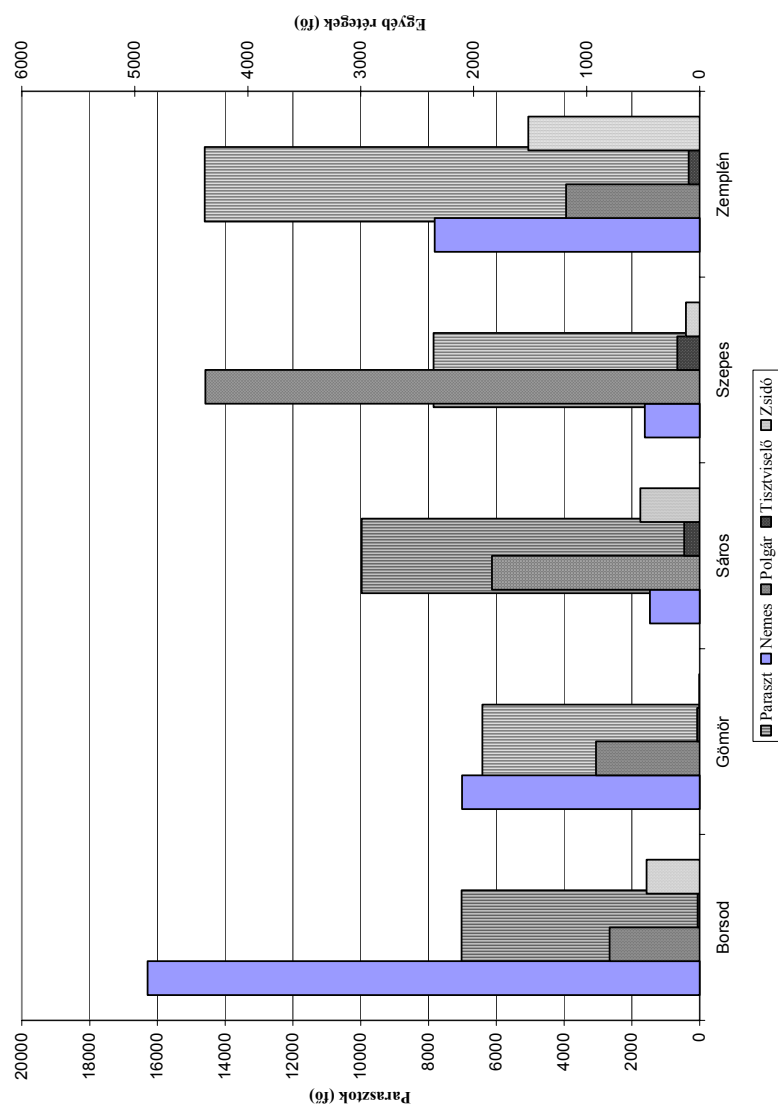
^a Csetnek, Gálszécs, Homonna, Sátoraljaújhely, Sztropkó, Tokaj.

I. Háztartásszerkezeti csoportok megoszlása településtípusok szerint

II. A fiúk aránya a férfiak között az északeleti Felvidék településein

III. A megyék társadalmi szerkezete

**THE SETTLEMENTS OF THE NORTH-EASTERN PART OF UPPER
HUNGARY ACCORDING TO THE POPULATION
CENSUSES OF JOSEPH II.
(An essay to the statistical description of the region)**

Summary

The author analyses the data of the first population census carried out in Hungary in 1785–1787. The examined area is the settlements of the five north-eastern counties of the 18th century Hungary. The data of about 1500 settlements have been analysed which number almost reaches the 10 percent of the population and settlements of the Hungarian Kingdom of the epoch. The used method was the simple statistical description, which aimed at the examination of the distribution of the data. The author tries to answer the question whether the experienced differences are significant enough for the successful use of further more sophisticated statistical methods. He corrected and rectified the categories of the age on the basis of the size of the settlements and of their social structure. The latter was based upon the number of the whole adult male population which was calculated by the correction of the number of the noble and Jewish population.

The paper shows the distribution of the settlements by counties, by the types of the settlements and by population size (Table 1). We can see the settlement and population structure of the counties (Table 2), one part of the basic demographic data that can be calculated on the basis of the population censuses: the number and distribution of the houses, households, population and adult men, the distribution by sex and age, the complexity of the households, the number of households per houses, the proportion of the two sexes and that of married men and boys. One part of these variables was examined even by settlements (Tables 5–8). The censuses give a particularly good opportunity for examining the intensity and balance of migration (Tables 9–12) and for determining the centres of migration in the region (Table 13). The analysis of migration was followed by the description of the region's social structure (Tables 14–15), by determining the centres of the ecclesiastic and secular administration (Tables 16–17). After this the data and distributions of larger social groups (noblemen, bourgeoisie, peasants, serfs: Tables 18–21) were shown. The paper was closed by the examination of the Jewish population's data that could be analysed on the basis of the censuses (Tables 22–24). In the course of the analysis the author determined that even the simple descriptive statistics could prove the relevant differences of demographic and social data by the types of the settlements and by counties of the north-eastern region of Hungary. The population and

society of the north-eastern region had apparently got their own topography, every group had got its own characteristic locality, which concealed further deeper connections. The analysis of these connections seems to be possible on the basis of the population censuses of 1785–1787. One can exploit the data of the censuses by building gradually up a data basis of their source material that would give an opportunity for determining the topography of the population and society at the end of the 18th century – independently of the administrative units.

In the Appendix the categories of the settlements and the aspects related to the reconstruction of the social structure are shown. In this part the author also tries to determine the changing content of the “bourgeois” category (Table 25).

Tables:

1. *Distribution by size of the settlements in the north-eastern part of Upper Hungary according to the population censuses in 1785–87*

Headings: Type of the settlements; Number of the settlements by population size categories; Total number of the settlements; Average size of the settlements

Lateral text: Free royal towns; “Bourgeois” towns (one part of the inhabitants of the settlement had probably privileges and bourgeois identity); Traditional market towns; Special villages (social structure of the settlement and the profession of its inhabitants significantly differ from those of peasant and noble villages which can be characterised by the surplus of traditional agriculture); Traditional villages; Special settlements (some outskirts of settlements, suburbs with peasant inhabitants from Szepes county); Traditional farmsteads (only the inhabited farmsteads and outskirts are in the censuses); Total; Counties (%); Total

2. *Distribution of the settlements and population of the north-eastern part of Upper Hungary by counties and by the type of the settlements*

Headings: Name of the counties

Lateral text: Settlements: Free royal towns; “Bourgeois” towns; Traditional market towns; Special villages; Large villages (larger than 500 inhabitants); Small village (smaller than 500 inhabitants); Special settlements; Farmsteads; Total; N; Population: Free royal towns; “Bourgeois” towns; Traditional market towns; Special villages; Large villages (larger than 500 inhabitants); Small villages (smaller than 500 inhabitants); Special settlements; Farmsteads; Total; N;

3. *Distribution of the settlements, the houses, the households, the population and the men with status in the population census by the type of the settlements*

Headings: Type of the settlements; Number of the settlements; Number of houses; Number of households; De jure population; Adult men with status; Adult men with status/household

Lateral text: Free royal towns; "Bourgeois" towns; Miskolc; Traditional market towns; Special villages; Large villages (larger than 500 inhabitants); Small village (smaller than 500 inhabitants); Special settlements; Farmsteads; Total;

4. *Demographic characteristics of the settlements in the north-eastern part of Upper Hungary*

Headings: Type of the settlements; De jure population; Number of households/house; Average size of households; Married men/household; Number of females/1000 males; Proportion of married persons, unmarried adults and boys in male population (%);

Lateral text: By the types of the settlements:

Free royal towns; "Bourgeois" towns; Miskolc; Traditional market towns; Special villages; Large villages (larger than 500 inhabitants); Small village (smaller than 500 inhabitants); Special settlements; Farmsteads; Total;

By counties: Names of the counties of the region

5. *Number of households by house in the north-eastern region*

Headings: High; Above the average; Under the average; Low; Altogether; N

Lateral text: By the types of the settlements: "Bourgeois" towns; Traditional market towns; Special settlements; Large villages (larger than 500 inhabitants); Small villages (smaller than 500 inhabitants); Farmsteads; Total; N

By the counties: Names of the counties; Total; N

Notes: a.) Groups on the basis of the average values and standard deviation (high=average + values above the standard deviation; low=average – values under the standard deviation)

b.) Royal free and bourgeois towns together

c.) Special settlements registered as villages and farmsteads together

6. *Household structure(number of married men by household) in the north-eastern region*

Headings: Proportion of the married men by household (see the notes of Table 5): High; Above the average; Under the average; Low; Altogether; N

Lateral text: By the types of the settlements (%): "Bourgeois" towns; Traditional market towns; Special settlements; Villages in county Borsod; Villages in county Gömör; Villages in county Sáros; Villages in county Szepes; Villages in county Zemplén; Farmsteads; Total; N

By the counties (%): Names of the counties; Total; N

7. *Number of females per 1000 males in the north-eastern region*
 Headings: Number of females per 1000 males (see the notes of Table 5): High; Above the average; Under the average; Low; Altogether; N
 Lateral text: By the types of the settlements: “Bourgeois” towns; Traditional market towns; Special settlements; Large villages (larger than 500 inhabitants); Small villages (smaller than 500 inhabitants); Farmsteads; Total; N
 By the counties (%): Names of the counties; Total; N
8. *Proportion of the boys in the north-eastern region*
 Headings: Proportion of the registered as boys on the basis of their social status (see the notes of Table 5): High; Above the average; Under the average; Low; Altogether; N
 Lateral text: By the types of the settlements: “Bourgeois” towns; Traditional market towns; Special settlements; Large villages (larger than 500 inhabitants); Small villages (smaller than 500 inhabitants); Farmsteads; Total; N
 By the counties (%): Names of the counties; Total; N
9. *Intensity and balance of migration by the types of the settlements*
 Headings: Types of the settlements; Foreigners’, Native people’s and Total population’s intensity of migration; Foreigners’, Native people’s and Total population’s balance of migration; Number of all absent people; Number of all foreigners; N (all migrating people – Total of the two previous categories)
 Lateral text: Free royal towns; Miskolc; Bourgeois towns; Traditional market towns; Special villages; Large villages; Small villages; Special settlements; Farmsteads; Total;
 Notes: a.) Intensity of migration: number of all migrating people per 1000 households;
 b.) We do not have the particular data of the towns of county Szepes related to native people and foreigners, but their migrating population is in the total population
 c.) With the absent people being in unknown places
10. *Intensity of migration in the north-eastern region*
 Headings: Intensity of migration in the settlements (see the notes of Table 5): High; Above the average; Under the average; Low; Altogether; N
 Lateral text: By the types of the settlements: “Bourgeois” towns; Traditional market towns; Special settlements; Large villages (larger than 500 inhabitants); Small villages (smaller than 500 inhabitants); Farmsteads; Total; N
 By the counties (%): Names of the counties; Total; N
11. *Balance of migration in the north-eastern region*
 Headings: Balance of migration in the settlements (see the notes of Table 5): Very positive; Positive; Negative; Very negative; Without migration; Altogether; N

Lateral text: By the types of the settlements: “Bourgeois” towns; Traditional market towns; Special settlements; Large villages (larger than 500 inhabitants); Small villages (smaller than 500 inhabitants); Farmsteads; Total; N

By the counties (%): Names of the counties; Total; N

12. Distribution of the migrants by the types of the settlements and by the direction of the migration

Headings: Types of the settlements; Absent people being in the country; in abroad; in an unknown place, Altogether; Foreigners in the given place from the country, from Austria, from abroad; Altogether; Proportion of the migrants

Lateral text: Free royal towns; Miskolc; Bourgeois towns; Traditional market towns; Special villages; Large villages; Small villages; Special settlements; Farmsteads; Total; N

Note: We don't know the detailed data but the totals of the migrants of the towns of Szepes county.

13. The centres of migration in the order of the values of the intensity of migration

Headings: Towns; Legal status of the towns; County; Intensity of migration (number, per 1000 households); Balance of migration (number, per 1000 households)

Lateral text: Names of the towns; Total of the centres; Other settlements; Total

14. Social structure of the male population by the types of the settlements in the north-eastern region

Headings: The types of the settlements; Clergymen; Adult noblemen; Officials; Bourgeois; Peasants; Serfs and others; Adult Jewish men; Altogether; N

Lateral text: Free royal towns; Bourgeois towns; Miskolc; Traditional market towns; Special villages; Large villages; Small villages; Special settlements; Farmsteads; Total; Free royal towns; Bourgeois towns; Miskolc; Traditional market towns; Special villages; Large villages; Small villages; Special settlements; Farmsteads; Total; N

15. Social structure of the male population by counties in the north-eastern region

Headings: County; Clergymen; Adult noblemen; Officials; Bourgeois; Peasants; Serfs and others; Adult Jewish men; Altogether; N

16. Ecclesiastical centres in the north-eastern region

Headings: Names of the centres; Type of the settlement; County; Number of the registered clergymen and monks; Their proportion in the adult male population; Remarks (cloisters of the following monastic orders)

17. *Administrative centres (larger groups of officials) in the north-eastern region*

Headings: Names of the centres; Type of the settlement; County; Number of the registered officials; Proportion of the officials in the adult male population; Remarks (Types of the offices)

18. *Proportion of the noblemen in the male population in the north-eastern region*

Headings: 0%; 1–9%; 10–19%; 20–29%; 30–x%; Total

Lateral text: Free royal towns; Bourgeois towns; Miskolc; Traditional market towns; Special villages; Large villages; Small villages; Special settlements; Farmsteads; Total; By the types of the settlements (%): Free royal towns; Bourgeois towns; Miskolc; Traditional market towns; Special villages; Large villages; Small villages; Special settlements; Farmsteads; Total; N; By counties; By counties (%)

19. *Proportion of the bourgeoisie in the male population in the north-eastern region*

Headings: 0%; 1–9%; 10–19%; 20–29%; 30–x%; Total; N

Lateral text: By the types of the settlements (%): Bourgeois towns (Royal and bourgeois towns together); Traditional market towns; Special settlements (Villages and settlements registered as farmsteads together); Large villages; Small villages; Farmsteads; Total; N; By counties (%)

20. *Proportion of the peasants in the male population in the north-eastern region*

Headings: 0%; 1–9%; 10–19%; 20–29%; 30–x%; Total; N

Lateral text: By the types of the settlements (%): Bourgeois towns (Royal and bourgeois towns together); Traditional market towns; Special settlements (Villages and settlements registered as farmsteads together); Large villages; Small villages; Farmsteads; Total; N; By counties (%)

21. *Proportion of the serfs in the male population in the north-eastern region*

Headings: 0%; 10–19%; 20–29%; 30–x%; Total; N

Lateral text: By the types of the settlements (%): Bourgeois towns (Royal and bourgeois towns together); Traditional market towns; Special settlements (Villages and settlements registered as farmsteads together); Large villages; Small villages; Farmsteads; Total; N; By counties (%)

Note: b.) There is no settlement in the category of 1–9%

22. *Distribution of the Jewish population in the north-eastern region*

Headings: Type of the settlements; Number of the settlements where Jewish households existed; Number of the Jewish households; Number of the Jewish population; Settlements where the Jewish lived (%); Jewish households (%); Jewish population (%); Proportion of the Jewish population (%) in the settlements where they lived/in the whole population

Lateral text: By the types of the settlements: Free royal towns; Bourgeois towns; Traditional market towns; Special villages; Large villages; Small villages; Special settlements; Farmsteads; Total; By counties: Names of the counties; Total

23. *Centres of the Jewish population in the north-eastern region*

Headings: Settlements; Type of the settlement; County; Number of the Jewish population; Number of the Jewish households; Proportion of the Jewish population (%); Proportion of the Jewish population in the total population of the settlement (%)

Lateral text: The names of the settlements; Total; In the other settlements; Total

24. *Demographic characteristics of the Jewish population in the north-eastern region*

Type of the settlement; Number of the Jewish households; Average size of their households; Number of married men per household; Proportion of married men in the Jewish male population; Number of females per 1000 males

Lateral text: Free royal towns; Bourgeois towns; Miskolc; Traditional market towns; Special villages; Large villages; Small villages; Farmsteads; Total;

Note: In the special settlements in county Szepes there were not Jewish inhabitants

25. *Content of the "Bourgeois" category in the north-eastern region*

Headings: Meaning of the "Bourgeois" category; Free royal towns; Market towns; Other settlements; Altogether

Lateral text: Legal (privileged) status independently of profession; Uncertain; Of non-agricultural occupation; Total; Distribution: Legal (privileged) status independently of profession; Uncertain; Of non-agricultural occupation; Total

Figures:

I. *Distribution of the groups of household structure by the types of the settlements*

Explanation: Low; Under the average; Above the average; High

Types of the settlements (columns): Bourgeois towns; Traditional market towns; Special settlements; Villages of county Borsod; Villages in county Gömör; Villages of county Sáros; Villages of county Szepes; Villages of county Zemplén; Farmsteads

Lateral text: Proportion of the groups of the household structure (%)

II. Proportion of the boys in the male population in the north-eastern region

Explanation: Low; Under the average; Above the average; High

Types of the settlements (columns): Bourgeois towns; Traditional market towns; Special settlements; Large villages; small villages; Farmsteads

Lateral text: Proportion of the boys (%)

III. Social structure of the counties

Explanation: Peasants; Noblemen; Bourgeois; Officials; Jews

x axis: Counties

y axis (1): Number of the peasants; y axis (2): Other social groups (number)

ŐRISZENTPÉTER NÉPESEDÉSI VISZONYAI, 1784–1895. A REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG CSALÁDREKONSTITÚCIÓJA

KOLTAI GÁBOR

Bevezetés

A dolgozat az őriszentpéteri református egyházközség demográfiai viselkedését vizsgálja bő egy évszázad eltelte során. A vizsgálat kezdete 1784, aminek az a magyarázata, hogy 1783-ban szerveződött újjá a református egyház a községben¹ és 1784-től kezdődik az anyakönyvezés². A végpontot a polgári anyakönyvezés bevezetésének időpontja jelenti, ami más magyar családrekonstruktív munkáknál is megszokott eljárás. A dolgozat nem csupán az egész közösségre vonatkozó átlagokkal és mutatókkal kíván dolgozni, hanem célja egyes kérdésekben a közösség mentalitására vonatkozóan is adatokkal szolgálni, illetve az egyes családok demográfiai adatai alapján a csoportra vonatkozó általánosabb következtetéseket levonni. Ezt a fajta kutatást teszi lehetővé a családrekonstruktív módszer. Mivel adataink 1895-ig vannak, ezért a dolgozat ezen része az 1860-ban házasodott párokkal lezárul, de a teljes közösségre vonatkozó mutatók természetesen az egész időszakot átfogják. Munkánk során egyrészt arra keressük a választ, hogy volt-e születéskorlátozás Őriszentpéteren és ha igen, ez mikorra vezethető vissza. Másrészt a kutatás kezdetén felállítottunk egy történeti adatokon nyugvó hipotézist, miszerint az őrségi közösség egy zárt, elkülönülő csoportot alkot, ami határőrző feladata miatt alakult ki; a kérdés, hogy a házasodási szokások – milyen falvakból választanak házaspartat az őriszentpéteriek³ –, alátámasztják-e ezt a feltételezést⁴. Az egyes fejezetekben külön foglalkozunk a falu népmozgalmával; a születések, halálozások és házasságkötések alakulásával, illetve a termékenység vizsgálatakor kerül sor a családrekonstruktív módszer alkalmazására.

¹ Ami a II. József-féle türelmi politika eredménye. A témáról bővebben ld. Pataky 1990. és Pataky 1992.

² Pontosabban 1783-ból van már két bejegyzés a halotti anyakönyvben.

³ A továbbiakban az őriszentpéteri kifejezés alatt az őriszentpéteri református gyülekezet tagjai értendők.

⁴ A hagyomány szerint és egyes Őrséggel foglalkozó szerzők körében gyakori ez az elzárkózást valló nézet: „az Őrség zárt mikrotársadalom” – Papp 1973 90.p.

A dolgozathoz nyújtott tanácsaiért és szíves segítségéért ezúton szeretnék Benda Gyulának köszönetet mondani.

1. A helyszín

Óriszentpéter a délnyugat-magyarországi Órség tájegység központja. A falu a Szala patak forrásához közel, az Órség szívében helyezkedik el, centrális pozíciója miatt fokozatosan a vidék legjelentősebb településévé, 1805-ben rövid időre mezővárossá nőtte ki magát. Az Órség dombos vidék, rengeteg erdővel és rendkívül nehezen művelhető, kötött, agyagos talajjal. Ez a természeti háttér eleve meghatározta a régió sorsát, amely gabonából inkább csak önellátásra, vagy a kedvezőbb fekvésű helyeken – kis mértékben – piacra tudott termelni. A megélhetést főképp az állattenyésztés és az erdőterület kihasználása biztosította. Az órségiek zömmel kisbirtokos parasztok voltak⁵, akik a házhoz tartozó szántóföld, kiskert, legelő és erdő kihasználásával, ha nem is bőségben, de meg tudtak élni⁶. Az agyagos talaj miatt a gerencsér (fazekas) mesterség az Órség tipikus foglalkozási ága lett, ami más magyarországi vidékekre kevésbé vagy egyáltalán nem volt jellemző. Történetileg hagyományosan 18 falut szokás az Órséghez tartozónak tekinteni⁷, mint azt a különböző adománylevelek tükrözik, bár földrajzi, illetve egyéb csoportosítások során több községet is ehhez a tájegységhez szoktak sorolni. A Zala és a Kerka völgyébe már az Árpádok idején telepítettek népeket határvédelem céljára, s ezen feladatukért cserébe kisebb-nagyobb kiváltságokat kaptak az uralkodóktól⁸. Innen eredeztethető az a történelmi körökben is felbukkanó kérdés, hogy rendelkeztek-e az órségi határvédők és utódaik nemesi címmel vagy sem. Az órségi emberek mind a mai napig úgy vélik⁹, hogy nemességgel bírtak őseik, és ez a kiváltság különböztette meg őket a szomszédos területek lakóitól. Vagyis itt talán tetten érhető az órségiek elzárkózásra utaló magatartása a környező, nem-órségi településekkel szemben. Nem tudjuk, hogy ez az elzárkózás mennyire valós és okozott-e sajátos demográfiai viselkedést, összehasonlítva más vidékek népesedési jellemzőivel, de talán dolgozatunk hozzájárulhat a kérdés tisztázásához. Természetesen tudjuk, hogy az óriszentpéteri református közösség nem lehet reprezentatív az

⁵ Erről és az egyes birtoknagyságokról ld. Dömötör 1987. 21–22.

⁶ Az órségi életről ld. Dömötör 1987. illetve Zakál 2002. és a helyi szájhagyományt.

⁷ Az órségi falvak: Bajánháza, Bükkalja, Dávidháza, Hodos, Ispánk, Kapornak, Kerca, Kerkáskápolna, Kistrákos, Kotormány, Nagyrákos, Óriszentpéter, Pankasz, Senyeháza, Szaknyér, Szalafő, Szatta, Szomoróc. Természetesen ma már más a falvak elnevezése, Bükkalja, Kapornak és Hodos ráadásul Szlovéniában található.

⁸ Az egyes adománylevelekről ld. Papp Vilmos. ill. Stahl Ferenc írásait – Papp 1964, Papp 1970, Papp 1971. és Stahl 1974.

⁹ Ld. Az irodalomjegyzékben szereplő Órséggel foglalkozó könyveket és cikkeket, illetve a megtapasztalt szájhagyomány is mutatja ezt a nézetet.

egész őrségi népesség tekintetében, de a gyülekezet népesedési viszonyainak feltárása segíthet az Őrség (társadalom)történetének jobb megismerésében. A faluról adandó kép nyilván akkor lenne teljesebb, ha a többi vallás képviselői is a vizsgálódás körébe kerültek volna, de ez nem volt a dolgozat elsőrendű célja, későbbi társadalomtörténeti kutatások során valósulhat meg egy átfogóbb kép megrajzolása Őriszentpéterről.

A szakirodalom meglehetősen mostohán bánt az Őrséggel, történeti munkák elvétve foglalkoznak vele, akkor is csak áttételesen, egy-egy fejezetben. Magáról a tájról több földrajzi és néhány néprajzi könyv, tanulmány született, de ezeket kevésbé lehetett munkánkhoz felhasználni. A kifejezetten az Őrséggel (Őriszentpéterrel) foglalkozó művek pedig eléggé változó, inkább gyenge színvonalú könyvek. Ide sorolnám az egyes falvakról készült monográfiákat¹⁰, melyek minden, a településre vonatkozó eseményt lejegyeznek, de a forráskritikát hírből sem ismerik. A tájegységről leginkább idegenforgalmi, ismeretterjesztő kiadványok készültek. A történeti munkák közül a jogtörténeti megközelítés képez kivételt, ugyanis Stahl Ferenc és Herényi István¹¹ foglalkozott az őrségiek jogállásával és publikált erről a témáról (Herényi megítélése problematikus, de ez nem tartozik tárgyunkhoz).

Történeti demográfiai és antropológiai megközelítésre nem találtunk példát az Őrségre és Őriszentpéterre vonatkozóan, így írásunk talán tud majd újat mondani e témakörben¹².

A dolgozat fő forrása az őriszentpéteri református lelkészi hivatalban őrzött gyülekezeti anyakönyvek¹³ voltak, melyeket sikerült helyben tanulmányoznunk¹⁴. A történeti demográfiai elemzéshez ezen kívül statisztikákat, népszámlálási adatokat, helységnévtárakat használtunk fel. Levéltári anyag alkalmazására (adójegyzékek, összeírások, végrendeletek, etc.) nem került sor, melynek oka az időbeli kötöttségekre vezethető vissza¹⁵. Egykorú publikált források nemigen születtek az Őrségről, kivéve Nemesnépi Zakál György leírását, mely az Őrség történeti, néprajzi és földrajzi ismertetését adja 1818-ból¹⁶.

¹⁰ Például az őriszentpéterit is – Horváth 1998.

¹¹ Stahl és Herényi munkáit illetően ld. az Irodalomjegyzéket.

¹² Egy kivétel akad – Csóti Erika, Fölsz Ferenc és Sebestény István egy TDK-dolgozat keretében foglalkozott Kerkáskápolna népesedésével, amihez a dolgozat megírásáig nem sikerült hozzájutnom, így csak az Andorka Rudolf által közölt adatokat tudtam felhasználni (Andorka 1996).

¹³ Őri-Szent-Péteri Reformata Ekklesiának Matriculája I–III. kötet (1784–1840, 1841–1880, 1881–1920).

¹⁴ Ezúton köszönöm Máté János lelkész szíves segítségét, aki rendelkezésemre bocsátotta az anyakönyveket.

¹⁵ Az írás szakdolgozatnak készült, ez magyarázza az időbeli kötöttséget.

¹⁶ Zakál 2002

A dolgozat során az Henry-féle családrekonstrukciós módszert használtuk, mely összetettebb demográfiai mutatók készítését teszi lehetővé. Magyarországon Kováts Zoltán alkalmazta az eljárást először a csurgói jobbágycsaládok demográfiai elemzésénél. Ennek ellenére a hazai családrekonstrukciós vizsgálatok többsége Andorka Rudolphoz és tanítványaihoz kötődik. Andorka, akárcsak a francia demográfusok, a születéskorlátozás korai előfordulásait vizsgálja tanulmányaiban. Több, más-más kondíciójú települést is elemez, és az ormán-sági, sárközi falvak vizsgálatakor fel is fedezi a születéskorlátozás jeleit már a 18. század végén. De igazán komoly magyarázatot nem tudott a jelenségre adni. Amint azt ő is elismeri, sem a vallásfelekezeti, sem az etnikai különbségek, sem a földrajzi fekvés sajátosságai nem szolgálnak a születéskorlátozáshoz elégséges magyarázatoként. Arra a végkövetkeztetésre jut, hogy egyedül a „földszúke”, illetve a paraszti örökösödési rendszer az a tényező, mely bizonyíthatóan szerepet játszott a születéskorlátozás kialakulásában¹⁷.

2. Óriszentpéter népességszámának alakulása

A falu első említése 1364-ből való *Scenpeter* néven¹⁸, 1497-ben már szerepel az „Óri” jelző a nevében (*Ewryzenthpeter*¹⁹). A helységnévtárak *pagus*, azaz falu megnevezéssel illetik, majd 1805-től mezőváros Óriszentpéter²⁰. Az urbáriumok adatai szerint a következőképpen alakult a falu jobbágycsaládjainak száma²¹:

¹⁷ Andorka 2001. 330–331.

¹⁸ Csánki 1894. 799.

¹⁹ Horváth 1998. 29.

²⁰ Zakál 2002. 4. (Sajnos arra nem találtam adatot, meddig bírta a település a mezőváros státuszt.)

²¹ Horváth 1998. 35–37.

1. Jobbágycselédek száma az urbáriumokban

Év	Jobbágycselédek száma
1550.	56 jobbágy
1575.	64 jobbágy
1588.	44 jobbágy
1595.	54 jobbágy
1599.	69 jobbágy
1612–18 között	57 jobbágy
1646.	82 jobbágy és 8 zsellér
1659.	82 jobbágy és 2 zsellére
1666.	54 jobbágy
1678.	82 jobbágy
1689.	75 jobbágy
1698.	171 lakos ²²
1713.	46 jobbágy
1722.	76 jobbágy és 2 zsellér
1746.	51 jobbágy, 2 árendás és 2 zsellér
1751.	56 jobbágy, 1 zálogos, 1 szabados és 8 zsellér
1767.	76 jobbágy és 4 zsellér

Az adatokból nem kapunk hiteles képet a falu teljes lakosságáról, hiszen csak a családfők szerepelnek az urbárium adatai között és valószínűsíthetjük, hogy nem szerepel az összes jobbágy, zsellér a listán, illetve természetesen a nemesi összeírások²³ alapján pár családra becsült nemesi népesség is hiányzik az urbárium adólistáiról. De a számok változásaiból világosan követhető, hogy az egyes török támadások, az 1664-es harcok és a Rákóczi-szabadságharc idején jelentősen csökkent a falu népessége. Viszont ezt a népességvesztést mindig 1–2 évtizeden belül pótolni tudta. A falu pontosabb népességi adatai 1785-től, a II. József-féle népszámlálástól kezdve ismertek. A korábbi időkre nézve csak különböző becslésekkel lehetne élni, a szakirodalom által 5–6 főre tett háztartásnagysággal számolva²⁴ és a nemesi családokat²⁵ belekalkulálva 1550-ben 290–350, 1646-ban 460–550 körül, 1767-ben 420–500 körül lehetett a lakosok száma, de ehhez még valószínűleg a szolganépeket, vándorló elemeket és nagyobb családokat is hozzá kell számolni az 1785-ös 669 főt²⁶ jelző,

²² A Kazó István-féle Canonica Visitatio adata – Horváth 1998. 39.

²³ Horváth 1998. 44–46., ill. Schneider 1937. 48., Schneider 1941. 64., 213.

²⁴ Ld. Andorka Rudolf és Faragó Tamás háztartástörténetre vonatkozó kutatásait. Pl.: Andorka 2001. 181–228.

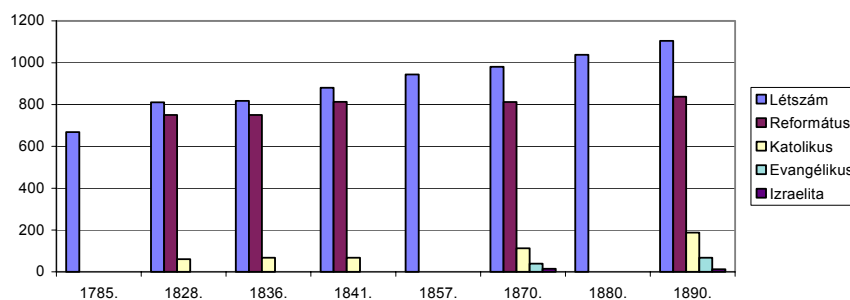
²⁵ Ez alatt a nemesi összeírások által nemesnek ítélt családokat értem, és nem kívánok itt belemenni az őrsgiek jogállásának boncolgatásába. Erről ld. Stahl 1974.

²⁶ Dányi – Dávid 1960. 232.

megbízhatónak ítélt népszámlálási eredmény ismeretében. Ezután az 1850-es évekig nem állnak megbízható adatok a rendelkezésünkre, ekkortól az osztrák, illetve a magyar népszámlálások adataiból kaphatunk a lakosság számáról pontosabb képet. A köztes időben Ludovicus Nagy (1828) és Fényes Elek (1836, 1841) adatai jelenthetnek fogódzót a népesség változását illetően.

2. Őriszentpéter népessége felekezetek szerint, 1785–1890

Időpont	Fő	Református	Katolikus	Egyéb ²⁷
1785	559			
1828. ²⁸	811	750	61	
1836. ²⁹	818	750	68	
1841. ³⁰	881	813	68	
1857. ³¹	944			
1869–70. ³²	980	812	113	55
1880. ³³	1038			
1890. ³⁴	1105	838	187	80

I. Őriszentpéter népességi adatai, 1785–1890

Az adatokkal kapcsolatban annyit mindenképp el kell mondani, hogy a 19. század második feléig nem igazán megbízhatóak, különösen a Fényes-féle számok kérdőjelezhetőek meg. Az adatok és a grafikon alapján azt mondhatjuk,

²⁷ Evangélikus és izraelita vallású lakosok.

²⁸ Nagy 1828. 124.

²⁹ Klinger 1973. 25.

³⁰ Fényes 1841. 376.

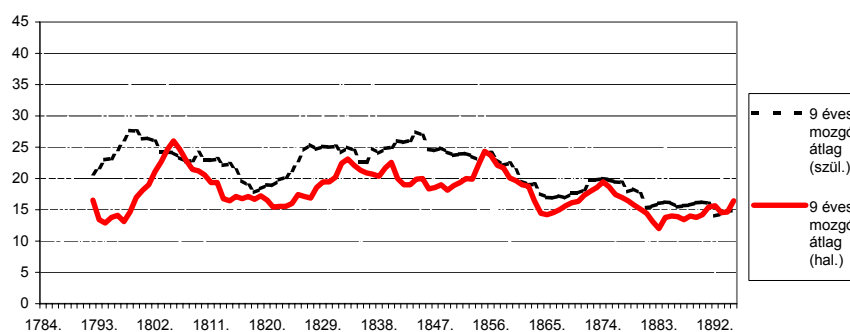
³¹ Helységnévtár 1993. 240.

³² Uo., ill. Klinger 1973. 25.

³³ Helységnévtár 1993. 240.

³⁴ Uo. ill. Klinger i.m. 25.

hogy a népesség egyenletesen és folyamatosan növekedett 1890-ig, de ennek mértéke nem túlzottan magas, 1785–1890 között ez évi 4 fős (4,15 fő/év) népességnövekedést jelent. Természetesen ez csak egy viszonyítási adat, hiszen mint azt majd a természetes szaporodást ábrázoló grafikon is mutatja, voltak negatív szaporulatú évek és voltak évi 4 főnél magasabb növekedést hozó esztendőök is. Az mindenképpen figyelemre méltó tény, hogy a protestáns Óriszentpéteren a csekély katolikus népesség 50 év alatt majd megháromszorozta számát (1841-ben 68 fő, 1890-ben 187 vallotta magát katolikusnak). Amikortól vannak felekezeti létszámra vonatkozó adataink, onnantól számolva (1828) a katolikus népesség évi 2,01, a reformátusok 1,41 fős népességszaporulatot mondhatnak magukénak. Bár 1870-ig az evangélikusokat is a reformátusok között tüntették fel, de ez lényegesen nem módosítja az arányokat. Magyarán ezek az adatok születéskorlátozásra, némely családnál egykézésre utalnak a reformátusokra vonatkozóan, de az is megfigyelhető, hogy a katolikus lakosok sem vállaltak sok gyereket. Ebből adódóan az összlakosság tekintetében is csökken a reformátusok aránya, míg 1828-ban 92,5%, addig 1890-ben 75,8% csupán. Azonban hiba lenne ennyivel megelégedni, hiszen az időbeli változásokat ez az adatsor nem érzékelteti igazán. Az anyakönyvi adatokból kiszámított természetes szaporodás mutatója talán már jobban segít az eligazodásban.

II. Az óriszentpéteri reformátusok népmozgalma, 1784–1895

A II. ábrán a születések és halálozások trendje látható. Megfigyelhető, hogy a születések száma általában felülmúlja a halálozási számokat, de nincs nagy különbség a két adatsor között. Lényegében a 19. század elejétől kezdve a két grafikon egyre inkább együtt mozog, a század közepétől teljesen, ami azt jelenti, hogy a reformátusok száma ugyan nő, de csak igen kicsiny mértékben. A III. ábra még jobban mutatja, hogy a kezdeti évek jelentősebb születési hozama 1802–1804 között elvész és ezután kiegyenlítettebb lesz a trendvonal. 1854-ben figyelhetjük meg az utolsó magas halálozást hozó esztendőt, ettől kezdve nin-

csenek válságévek, de kiemelkedő születésszámot hozó esztendők sem, a természetes szaporodás üteme beáll egy egyenletes és alacsony mértékre, sőt az 1890-es évek népességsökkenést mutatnak már³⁵. A mozgó átlag grafikonja azonban csalóka, hiszen ha megfigyeljük a természetes szaporodást évenkénti bontásban, akkor azt a következtetést vonhatjuk le, hogy erősen ingadozik a születések és halálozások mutatója. Azonban a mozgó átlag jelzi a fő tendenciát, a református népesség termékenységének alacsony mértékét a század közepétől fogva. A református gyülekezet a népszámlálási és helységnevtári adatok alapján 1828–1890 között 88 fővel gyarapodott, így 750-ről 838 főre emelkedett a számuk. A természetes szaporodás ebben az intervallumban 149 fős³⁶ gyarapodást mutat³⁷, viszont a század közepétől egyértelműen csökken a növekedés addig sem jelentős üteme³⁸. A katolikusoknál ezalatt 126 fős a gyarapodás mértéke és érdemes megfigyelni, hogy a jóval kisebb csoport majd megháromszorozódott a 62 év alatt, 61-ről 187 főre ugrott létszámuk 1890-ben³⁹. 1870–1890 között a népszámlálások 26 fős gyarapodást mutatnak, az anyakönyvi adatok 28-at a reformátusok között. A két adat összezseng. Mindeközben 1870–1890 között a falu lakossága 125 fővel emelkedett, vagyis a gyarapodásnak mindössze alig több mint ötödét adták a vizsgált gyülekezet tagjai. A reformátusok születésszabályozását tényként könyvelhetjük el a 19. század végén, de a pontosabb elemzéshez, a születéskorlátozás kezdetének megállapításához már a családrekonstrukció eszközeit kell segítségül hívni.

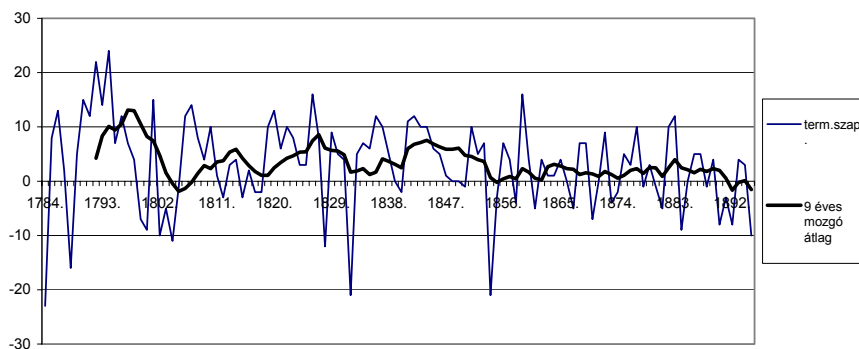
³⁵ Ez a magas halandóságot hozó éveknek is köszönhető, de a dolgozat keretei már nem teszik lehetővé az 1890-es évek népességszámának pontosabb vizsgálatát.

³⁶ A két adat (88 és 149 fős növekedés) közti különbség a helységnevtárak pontatlanabb adataiból fakadhat, illetve bizonyos mértékű elvándorlásra is utalhat. Az elvándorlás pontos nagyságát nehéz megállapítani, de léte tényként kezelhető. Erről ld. Kovács 1972. 107–108.

³⁷ Ld. Melléklet II. táblázat.

³⁸ Az 1828–1890 közti periódust 3 szakaszra osztva megfigyelhető a természetes szaporodás drámai visszaesése: 1828–1848 között 3,95; 1849–1869 között 1,80; 1870–1890 között 1,33 születés jutott egy esztendőre a református közösségben.

³⁹ Klinger András közli a katolikus népmozgalmi adatokat, de a számok jószerével használhatatlanok, mivel 1828–1890 között 869 fős természetes szaporodást mutatnak. Ez természetesen nem lehet számunkra reális adat, itt az lehet a magyarázat, hogy több község katolikus lakóinak anyakönyvezése folyhatott az őriszentpéteri parókián, és a tanulmány készítői nem válogatták külön az anyaegyház hívőitől a más falvak itt anyakönyvezésre került hívőit. A termékenység arányaira nézve azonban jelzésértékűek a számadatok. – Klinger 1973. 36–37., 68–69.

III. Óriszentpéteri reformátusok természetes szaporodása, 1784–1895

3. Termékenység

A családrekonstrukció során az a cél, hogy az anyakönyvi bejegyzések révén családokat állítsunk össze és a nevek segítségével, nominális elemzéssel vizsgáljuk az egyes családok demográfiai viselkedését és ez alapján a közösség népesedési jellemzőit. A családok összeállítása során célszerű a házassági anyakönyv adataiból kiindulni, így jelen kutatás is az 1784-ben házasodott párok kigyűjtésével kezdődött. A családrekonstrukciós vizsgálat az 1860-ban házasodottak adatainak kiírásával zárult. Ennek módszertani oka van, ugyanis a történeti demográfusok a feleség 49 éves koráig tekintik nyitottnak a házasságot, vagyis ez az életkori határ jelzi a szülőképes kor végét a demográfiában. Óriszentpéteren a legkorábban 14 esztendőskorukban mentek a lányok férjhez, így 49 éves korukig még 35 évnek kell eltelnie, azaz ha valaki 1860-ban házasodott, akkor 1895-ig lehet demográfiai értelemben gyermeke. Adataink 1895-ig vannak kigyűjtve, így alakult ki az 1860-as végpontja a rekonstrukciós elemzésnek. (A családrekonstrukció főként a születésekkel kapcsolatos számítások pontosításában segíthet, ezért volt szükséges ez a módszertani korlát.) A nominális elemzések során olyan mutatókkal dolgozhatunk, mint például az ezer nőévre jutó születések száma, illetve a teljes termékenységi arányszám, amelyek igen hasznosak a születésszabályozás létének vagy nemlétének megállapításához.

Összesen 621 családlap készült el az 1784–1860 között házasságot kötött párokról. Ezek közül a családrekonstrukció során azokat a családlapokat lehetett felhasználni, ahol ismert a feleség születési ideje és a házasság befejeződésének időpontja. Ez utóbbi hiányában a feleség 49 éves koráig biztosan fennálló házasságokat is figyelembe vettük, hiszen demográfiai értelemben ezek is lezárult házasságoknak tekinthetők. Ennek a kritériumnak 180 családlap felelt meg. A

minta bővítése érdekében azokat a családlapokat is felhasználtuk, amelyekben a feleség születési időpontja nem a születési anyakönyvből ismert, hanem a házassági, illetve a halotti anyakönyvből. A minta így 82 családdal bővült, azaz a családrekonstrukciós munkához a családlapok közel felét (42 százalékát) lehetett felhasználni. Az utóbbi adatokat már óvatosabban kellett kezelni, a valószínűtlen adatot tartalmazó családlapokat nem vettük figyelembe.

a) Nem-nominális elemzések

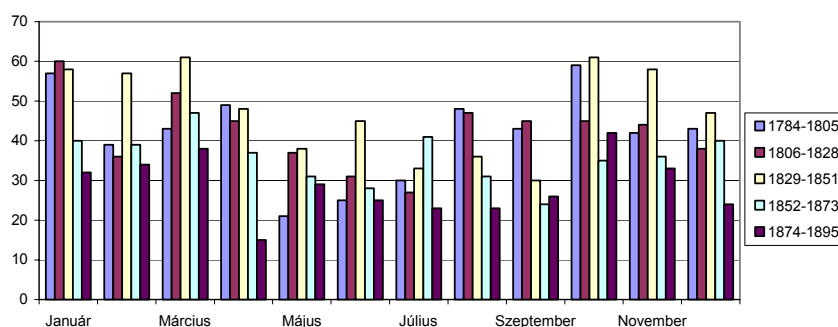
A 2. fejezetben a természetes szaporodás kapcsán már említettük, hogy a református közösségre alacsony születésszám jellemző, ami a népszámlálási és népmozgalmi adatok szerint az 1850-es évektől válik még feltűnőbbé. Nézzük ezt meg más megközelítésből is:

3. Az egy házasságra jutó születések száma az őriszentpéteri reformátusoknál

Idő	Házasságkötések	Születések	1 házasságra jutó születés
1784–1789	47	108	2,30
1790–1799	109	271	2,49
1800–1809	81	233	2,88
1810–1819	78	184	2,36
1820–1829	75	253	3,37
1830–1839	95	241	2,54
1840–1849	81	245	3,02
1850–1859	53	224	4,23
1860–1869	69	179	2,59
1870–1879	87	177	2,03
1880–1889	59	161	2,73
1890–1895	39	82	2,10
Összesen	873	2358	2,70

Táblázatunkból látszik, hogy 1784–1895 között egy házasságra kettő, illetve három gyermek születése jut. Viszont mást nem igazán lehet megállapítani, hiszen erős ingadozás figyelhető meg, illetve az 1850-es évtizedben egy kiugró átlag, de abban az évtizedben jóval kevesebb házasság kötöttet. Mutatónk meglehetősen durva, és inkább csak az arányok szintjén jelez annyit, hogy általában az összes házasságra elosztva mekkora a születési átlag, viszont messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le belőle. Ellenben az egyes évtizedek születésszámait már érdekesebb információt adhatnak. Az első és az utolsó csonka évtizedtől eltérően megfigyelhető egy érdekes tendencia. Az 1790-es évtized

a közösség életében kifejezetten magas termékenységű dekádnak számít, magas házassági arány mellett. Ezután két évtizedes csökkenést vehetünk észre a születések számában, amely valószínűleg összefüggésbe hozható a napóleoni háborúkkal és annak gazdasági hatásaival, illetve az időjárás okozta termelési gondokkal (aszályos évekkel). Ez drámaian látszik az 1810-es évtized születési és házassági adatain. 1820 után láthatjuk, hogy a népesség bepótolta az elmaradt születéseket, majd a 30-as évek kisebb csökkenése után a 40-es évek újra magasabb termékenységűnek mondhatók. A változás 1850 után figyelhető meg. A házasságkötések száma igen alacsonyra esett vissza, és ezzel a születésszám is csökkent, bár nem olyan mértékben, mint a házasságoké. Ez némileg emlékeztet az 1820-as évek elmaradt születéseket pótló éveire. 1860 után egyértelműen és folyamatosan csökken a születésszám az óriszentpéteri reformátusok körében. A születések havi ingadozásának vizsgálata a fogamzások idejének megállapításával árulhat el mentalitásbeli jellegzetességeket a református közösségről.

IV. Születések havi ingadozása

Az összesítés után azt az eredményt kapjuk, hogy a legtöbb gyermek januárban, márciusban és októberben született. De az intervallumok mutatják, hogy ez nem állandó adat, bizonyos hónapok előtérbe kerültek, vagy hátrébb szorultak a bő évszázad során. Míg az első periódusban március nem szerepel a leggyakoribb születéseket hozó hónapok között, addig augusztus 1828-ig idetartozott, utána viszont jócskán hátrébb szorult a rangsorban. Hasonló a helyzet az áprilisi születésekkel is. Mindeközben 1828 után megnő a februári és a november decemberei születések száma. Az is világosan látszik, hogy májustól júliusig alacsony a születésszám és még szeptemberben sem született sok gyermek. Mi szűrhető le a fenti adatokból? A legtöbb fogamzás ezek szerint januárra, februárra, áprilisra és júniusra esett, a legkevesebb gyerek pedig júliustól szeptemberig, illetve decemberben fogant. A január, februári magas fogamzási arány az ünnepek utáni nyugodt, kevesebb munkával és rövidebb nappalokkal

járó időszaknak, illetve részint a farsangi vidámabb periódusnak köszönhető. Az áprilisi hullám talán a böjti időszak elmúltával magyarázható, bár a reformátusoknál a böjti előírások korántsem voltak olyan szigorúak, mint a katolikusoknál. A júniusi magas fogamzási arány nehezebben értelmezhető, valószínűleg a nagy nyári munkák előtti utolsó nyugodtabb időszakot használták fel a házaspárok a boldog együttlétre. A nyári hónapok alacsony születésszámának az oka, az augusztus és október közti betakarítási, kemény munkás periódus, amikor is jóval kevesebb fogamzás esett meg. A szeptemberi kevesebb születés pedig az adventi és karácsonyi időszak tilalmi idejével hozható összefüggésbe. Az tűnik még érdekes adatnak, hogy 1806 után nő meg a márciusi, 1828 után a februári születések száma, azaz ekkortól fogan több gyermek májusban, júniusban. Andorka Rudolf szerint az aratási munkák előtti kisebb fogantatási arány esetleg élelemhiánnyal is összefüggésben állhat⁴⁰. Vagyis ez az adat utalhat arra, hogy a 19. század elejéig előfordulhatott élelmiszerhiány az aratás előtt Óriszentpéteren is. De erről pontosabb információk nem állnak a rendelkezésünkre, az anyakönyvi adatok alapján ezt nem lehet bizonyítani.

A dolgozat során öt állandó időintervallum⁴¹ került alkalmazásra, melyek 21, illetve 22 évet ölelnek fel, ezek segítségével talán jobban megfogható a demográfiai változás. A születésszámokat ezen kohorszokon keresztül vizsgálva, ismét szembesülhetünk a születések gyakoriságának csökkenésével a század második felétől fogva. Amíg az első két kohorsz közel egyforma, 500 születés körüli értéket mutat, ez a szám 569-re emelkedik az 1851-ig tartó időszakban, azután viszont nagyarányú esést figyelhetünk meg, az utolsó periódusban már 350 születés alá esik a mutató. Ez az évtizedenkénti bontásnak megfelelő mértékű, trendszerű jelzéseként fogható fel.

4. Születések nemek szerinti megoszlása

Nem/korszak	1784–1805	1806–1828	1829–1851	1852–1873	1874–1895	Összesen:
Fiúk	261	258	312	227	180	1238
Lányok	249	250	257	202	162	1120
Összesen:	510	508	569	429	342	2358

A 4. tábla a születések nemenkénti megoszlását mutatja. Mint látható mindvégig több fiúgyermek született, ami az általános születési tendenciáknak megfelelő. A százalékos megoszlás alapján 100 leányszületésre 104, 103, 121, 112 és 111 fiúszületés jut az egyes időegységekben. Andorka 105 fiú – 100 lány

⁴⁰ Andorka 1988. 27.

⁴¹ 1784–1805, 1806–1828, 1829–1851, 1852–1873 és 1874–1895 közötti periódusokra osztottuk fel a vizsgált időszakot.

arányt nevezi általánosnak, ami kis közösségekben ingadozhat⁴². Óriszentpéteren a 3 és 12 közti fiútöbbllet belefér az ingadozás kategóriájába, az 1829–1851 közti 21 fős többllet (100 leányszületéshez viszonyítva) viszont esetleg utalhat a leánycsecsemők anyakönyvezésének hiányosságára. Ők a halotti anyakönyvekből is nagyobb valószínűséggel maradhattak ki: erre utal az adat is, miszerint a születési anyakönyvben feltüntetett halva született, vagy keresztséget nem ért csecsemők közül a fiúhalottak mind szerepelnek a halotti anyakönyvben, a leánycsecsemők közül viszont hárman nem.

Végül még néhány nem-nominatív mutató. Vizsgált időszakunkban 27 iker-szülés történt, melyek közül 13 különmemű, 14 egynemű ikerpár volt. Mentali-tástörténetileg rendkívül érdekes a törvénytelen születések számának vizsgálá-ta. Amint azt az alábbi táblázat mutatja, folyamatosan emelkedik korszakunk-ban a törvénytelen születések száma, a század közepétől már komoly, 17 száza-lékos nagyságot ér el a közösségben.

5. Törvénytelen gyermekek számának változása 1784–1895

Korszak/törvényesség	Törvénytelen	Összesen:	Illegitimitás aránya (%)
1784–1805	3	510	0,59
1806–1828	14	508	2,76
1829–1851	31	569	5,45
1852–1873	73	429	17,02
1874–1895	59	342	17,25
Összesen	180	2358	7,63

Az 1850-es évek a törvénytelen születések szempontjából is fordulatot je-lentenek. A magas illegitimitási arány összefüggésben lehet a jobbágyfelszaba-dítással és a társadalmi változásokkal, de a pontosabb meghatározáshoz részle-tesebb kutatásra lenne szükség. Az egyének társadalmi helyzete viszont jelzés-értékű lehet, ugyanis a törvénytelen gyermekek szülei zömmel szolgálók vagy zsellérek voltak. De számos esetben, ahol ismert az apa kiléte, előfordul, hogy később házasságot kötöttek a szülők, amivel törvényessé lettek a közös gyere-kek. A szülők többségénél azonban csak az anya személye ismert, aki vagy hajadon és általában szolgáló; vagy magára maradt asszony. Ez a kategória általában az özvegyeket jelenti, de ritkán elvált vagy párjától különélő nőket is takarhat. A törvénytelen születéseket a közösség elutasítóan kezelte, ami az anyakönyvben úgy nyilvánul meg, hogy a törvénytelen gyerekeknek nem, vagy csak kevés számú keresztszülője volt. Az is tendenciának tűnik, hogy ezek a

⁴² Andorka 1988. 28.

keresztszülők is gyakran alacsonyabb társadalmi státuszú személyek voltak, vagy maguk is törvénytelen gyermekek szülei. De ezt általánosítani nem lehet részletesebb vizsgálat hiányában.

b) Nominális elemzések

A 621 családlapból 262 volt alkalmas a családrekonstrukciós elemzések elvégzéséhez⁴³. A kimaradó lapokon olyan családok szerepeltek, amelyek Óriszentpéteren házasodtak, de nem ott telepedtek le; valamelyik fontos adat hiányzott (feleség születési éve, házasság vége, nem bizonyítható, hogy a faluban éltek,...); vagy olyan adatokat tartalmaztak, melyeknek valóságértéke erősen kétes volt. A dolgozatban a máshova telepedők adatai nem szerepelnek, illetve a rekonstrukcióban nem foglalkoztunk a máshol házasságot kötött, de a településen élő párokkal sem⁴⁴ (ezek adatai a nem-nominális elemzésekben természetesen szerepelnek). A családrekonstrukciót az egyes történeti népességek természetes termékenységének, illetve a születéskorlátozás előfordulásának vizsgálatára fejlesztették ki⁴⁵. Ennek fő mutatója a házas korszpecifikus termékenységi arányszám, ami azt vizsgálja, hogy ezer megfelelő életkorú (éretsd 15 és 49 év közötti), házasságban élő nőre hány születés jut az egyes időintervallumokban, illetve korcsoportokban. Mit is jelent ez magyarul: először is kiszámítjuk, hogy milyen hosszú ideig állt fenn a házasság. Ez a házasság kezdetétől, valamelyik fél haláláig, vagy a feleség 49 éves koráig tart. Ez után megvizsgáljuk, hogy a feleség adott életszakaszaiban hány évet töltött házasságban, és ezalatt hány gyermeket szült. A megelőző családrekonstrukciós munkák öt-éves életkori ciklusokra bontva vizsgálták ezt. Majd évtizedenként vagy húszévenként – a település nagyságától és a családlapok számától függően – össze-sítjük az adatokat. Jelen munka húszéves periódusokkal dolgozik a viszonylag kisebb számú felhasználható családlap miatt. Az évtizedek összesítése során az egyes korcsoportokban kapott születésszámot elosztjuk a házasságban töltött évek összegével, így kapjuk meg az adott életkori csoporthoz tartozó házas termékenységi arányszámot⁴⁶.

Például: Laczó Katalin 1836. 05. 24-én ment férjhez, házassága 1871. 12. 26-ig, férje, Lugosi Mihály haláláig tartott. A házasság 36 éven át állt fenn. A lány 16 éves korában ment férjhez, és a demográfiailag döntő, 49. élet-évig házasságban is élt. Ez azt jelenti, hogy a 15–19 éves korcsoportban 3,5

⁴³ A családlapon szereplő adatokhoz ld. Mellékletet.

⁴⁴ A kutatás esetleges folytatása során kívánok ezekkel a családtörténetekkel foglalkozni.

⁴⁵ Andorka 1988. 42.

⁴⁶ A mutató részletes leírását ld. Andorka 1988. 42–52., illetve a családrekonstrukcióval foglalkozó munkákat.

évet⁴⁷, a többi ötéves korcsoportban végig 5 évet töltött házasságban. Négy gyermeke született, az elsőt a 15–19 éves, a másodikat a 20–24, a harmadikat 30–34, míg a negyediket a 35–39 éves korcsoport során szülte. Ahhoz hogy 1820–1839 között megkapjuk az egyes kohorszok házas termékenységi adatait, az összes számba jöhető családlapot hasonló módon kell elemezni. Magyarán 1820–1839 között a 15–19 éves korukban férjhez ment lányok, köztük Laczó Katalin is, az összesítés tanúsága szerint 15–19 éves koruk között 104 évet éltek házasságban, és ezalatt 14 gyermeket szültek. Ekkor megkapjuk a vizsgált időszak 15–19 éves korcsoportjának házas termékenységét, ami $(14/104) \cdot 1000 = 135$, vagyis 135 születés jut ebben a korcsoportban – 1820 és 1839 közt – 1000 nőévre. Az összes periódusra és korcsoportra vonatkozóan el kell végezni az összesítéseket, és akkor jutunk a házas nők korspecifikus termékenységi arányszámaihoz.

6. Az ezer házas nőévre jutó szülések száma a nő adott életkorában

A házasságkötés ideje	A nő életkora a házasságkötéskor	A házasságok száma	A feleség életkora						
			15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49
1784–1799	15–19	47	186	238	260	211	72	28	0
	20–24	9	–	138	286	143	250	133	0
1800–1819	15–19	41	130	283	235	208	127	76	25
	20–24	20	–	260	225	201	113	85	0
1820–1839	15–19	46	135	208	202	166	118	55	9
	20–24	15	–	169	308	231	171	36	0
1840–1859	15–19	37	213	200	184	112	51	34	7
	20–24	12	–	194	200	157	73	18	0

Mivel a házasodási életkor döntően meghatározza a termékenységet, külön vizsgáltuk a 15–19 éves és a 20–24 éves korban házasodott nők termékenységét⁴⁸. A minta nem reprezentálja az egész falut és az egész református közösséget, bár feltételezhetjük, hogy hasonlóan alakult a nem Óriszentpéteren házasodott, de itt élt emberek termékenysége is. Először is megfigyelhető az az általános tendencia, hogy a húszas éveikben szülik a legtöbb gyereket az asszonyok, ebben semmi rendkívüli felfedezés nincs, biológiai okokkal magyarázható. Azon viszont már érdemes elgondolkodni, hogy a születésszám nem folyama-

⁴⁷ A mutató kiszámításánál figyelembe vettem Benda Gyula javaslatait, ld. Benda 2002. 105–106.

⁴⁸ Az özvegyeket ebben a vizsgálatban kihagytuk és csak az első házasodók termékenységét vizsgáltuk.

tosan csökken ezután egyre kisebb érték eléréséig, hanem a 30–34 éves korcsoport után hirtelen elfogynak a születések, 40 éves kor fölött alig szülnék az asszonyok. Amint jól látható a házasságok számából, a faluban 15 és 19 éves koruk között házasodtak főleg a leányok, ami azt jelenti, hogy a viszonylag kisebb adatszám miatt a 20–24 éves korban házasságot kötött asszonyok adatai kevésbé használhatóak fel az erős ingadozás miatt, főként az 1784–1799 közötti időszakban. Megfigyelhető, hogy a 15–19 éves korokban házasodók 20–24 éves korokban hozzák világra a gyerekeik többségét, majd folyamatosan csökken korcsoportonként a születések száma az első időszak kivételével, amikor 25–29 éves korban szülik a legtöbb gyereket. Ez a csökkenés az évtizedek múlása során is jelentkezik, vagyis a 19. században, azonos korcsoportban egyre kevesebb gyerek születik. Érdekes jelenség figyelhető meg az 1840–59-es időszakban, amikor is a 15–19 éves korcsoportban születik a legtöbb gyermek, ez szintén utalhat a születésszabályozás jelenlétére. A 20–24 éves korban házasodók – az első periódus kevés adatát leszámítva – 1820 után beérik a fiatalabb korban férjhez ment társaikat, és 25–29 éves korokban már több, vagy ugyanannyi gyermeket szülnék. A szakirodalom⁴⁹ a születéskorlátozás jelének tartja, ha a későbbi korcsoportban házasodott nők termékenysége utoléri a 15–19 évesen férjeztékét. Ez a vizsgált közösségben az 1820-tól kezdődő időszakoknál megfigyelhető, de nem nevezhetjük a születéskorlátozás egyértelmű bizonyítékának a 20–24 évesen házasodottak kevés száma miatt.

A női termékenység összegző mutatója a teljes házas termékenységi arányszám, amely azt mutatja meg, hogy ha egy asszony 15 éves korától 49 éves koráig végig házasságban élt volna, akkor hány gyermeket szült volna. A kapott számok nem a valós termékenységet, hanem a lehetséges maximális termékenységet tükrözik. Mivel nem mindenki élt végig 15 éves korától 49 éves koráig házasságban, nem mindenki ment férjhez, illetve szült gyermeket, ezért a valós születésszám a kapott értéknél (például 5000=5 születés/korszak) jóval kevesebb. A mutatónak az az értelme, hogy az abszolút számok segítségével összemérhetővé teszi az egyes közösségeket. Viszonyítási alapként a hutterita közösséget szokták felhozni, ahol tilos a születésszabályozás, vagyis szülőképes koruk végéig folyamatosan szülnék gyermeket a hutterita nők, náluk 12 440 a teljes termékenységi arányszám⁵⁰. Andorka Rudolf szerint 8000 körüli számnál még nem beszélhetünk születéskorlátozásról, mert betegségek, rossz táplálkozás, helyi szokások (hosszú szoptatás például) csökkenthetik a termékenységet. Andorka 6500-ra teszi azt az értéket, ahol már valószínűsíthető a születéskorlátozás nagyfokú elterjedése⁵¹.

⁴⁹ Andorka 1988. 49–50.

⁵⁰ A hutterita közösséget Louis Henry vizsgálta, az eredményt közli Andorka 2001. 112.

⁵¹ Andorka 1988. 48–49.

7. Őriszentpéteri reformátusok teljes házasságtermékenysége (1784–1859)

Házasságkötés éve	Ezer házasságra jutó születések száma							Teljes házasságtermékenység a nő	
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	15–49	20–49
	éves korban							éves kora között	
1784–1799	186	232	267	195	94	64	9	5235	4305
1800–1819	130	283	231	185	106	67	22	5120	4470
1820–1839	135	209	211	192	135	57	5	4720	4045
1840–1859	213	200	182	123	70	28	5	4105	3040
1784–1819	166	256	246	189	101	66	16	5200	4370
1820–1849	142	206	207	169	109	47	6	4430	3720

Mint látható az özvegyek adataival kiegészült táblázaton, az őriszentpéteri református közösség teljes termékenységi arányszámai messze elmaradnak a hutteritákétól, de még a születéskorlátozás határának tekintett 6500-as arányszámtól is. Nyugat-európai vizsgálatok a 20 és 49 év közötti termékenységet szokták összehasonlítani⁵², de Őriszentpéter esetében célszerűnek tűnt a 15 és 49 év közötti arányt is kiszámítani a korai házasságok miatt. Más magyar falvak termékenységi arányával⁵³ összevetve megállapíthatjuk, hogy településünk abba a kategóriába tartozik, ahol erős születéskorlátozás figyelhető meg. Az eddig elkészült családrekonstrukciók szerint ide tartoznak az ormánsági és sárközi kistelepülések⁵⁴, illetve egy másik őrségi falu, Kerkáskápolna is. De a többi családrekonstrukció nem igazolta, hogy általános lenne a születéskorlátozás az országban a 19. század során, így egyelőre ezeket az adatokat egyedi esetekként kell felfognunk. Érdekes, hogy vizsgált korszakunkban kisebb a termékenységi arány Őriszentpéteren, mint az egykor elhíresült ormánsági falvakban. A következő táblázatban a születéskorlátozó településeket hasonlítjuk össze⁵⁵.

⁵² Andorka 2001. 111.

⁵³ Összefoglaló táblázat – Andorka 1996. 15.

⁵⁴ Vajszló és Besence, illetve Alsónyék és Sárpilis – Andorka Rudolf publikálta adataikat.

⁵⁵ Andorka Rudolf korai tanulmányaiban még az 1791–1820 típusú korszakolást használta, a későbbiekben tért át az 1790–1819 – általam is használt – évjelölésre. Hasonlóképp a korai munkáiban a 15–49, később a 20–49 év közötti teljes termékenységet számította ki, ezért tartottam célszerűnek mindkét korszakolás feltüntetését. A táblázat adatait illetően ld. Andorka 2001. 112., ill. Andorka 1996. 15.

8. Teljes termékenységi arányszámok összehasonlítása

Település	Házasság ideje	Teljes termékenységi arány		Illegitimitás aránya (%)
		15–49	20–49	
Vajszló és Besence	1790–1819		4760	1
	1791–1820	6090		
	1820–1849		3975	2
	1821–1850	4990		
Alsónyék	1790–1819		3725	0,4
Sárpilis	1791–1820	4080		
	1820–1849		3655	0,6
	1821–1850	4225		
Kerkáskápolna	1806–1849		4415	5,9
Óriszentpéter	1784–1819	5200	4370	1,5
	1820–1849	4430	3720	4,3
	1806–1849			4,1

Megfigyelhető, hogy az óriszentpéteri közösségnél csak a sárközi, ott is az alsónyéki vizsgálat mutat kisebb termékenységet. A Sárköz szintén az egykézről ismert kistérség. Az ormánsági, sárközi adatokkal való hasonlatosság (a teljes termékenység aránya tehát a sárközi és ormánsági adatok között helyezkedik el) is a korábban már felvetett születéskorlátozás óriszentpéteri gyakorlatának alátámasztásaként szolgál. Andorka a 18. század végére teszi a születéskorlátozás alkalmazásának kezdetét az Ormánságban, Sárközben⁵⁶; ez valószínűsíthető községünk esetében is, bár az 1784 előtti időszakkal a dolgozat során nem foglalkoztunk, így a születésszabályozás kezdetét sem lehet pontosan megállapítani Óriszentpéteren. A falvak kondíciói több szempontból is hasonlítanak. Református többségűek; mezőgazdasági művelésre kevésbé alkalmas területtel bírnak; fontos az állattenyésztés és az erdei termékek (fa, gomba) gyűjtése, felhasználása; a családok ősei is a faluban éltek, azaz hosszú ideje letelepedtek. Természetesen vannak különbségek is, az Órség nem mocsaras, nem a halászat a meghatározó. De figyelemre méltó, hogy a gabonatermesztés nem központi szerepű ezekben a falvakban⁵⁷. Azt azonban le kell szögezni, hogy Óriszentpéteren folyamatosan nőtt a lakosság szám, a reformátusok száma is nőtt a 19. század elején az előző század adataihoz képest, sőt az 1830-as években is van egy kiemelkedő születésszámot hozó periódus. Ennek ellenére a családok összességét tekintve nem születik sok gyerek (kettő-három családonként), a számok a születéskorlátozás elterjedésére utalnak, majd a század közepétől az egykéz megjelenésére is. Érdemes összevetni Óriszentpéter adatait

⁵⁶ Andorka 2001. 108.

⁵⁷ Az ormánsági, sárközi falvakról ld. Uo.

Kerkáskápolnáéval, a másik őrési településsel. Láthatjuk, hogy mindkét közösségben igen alacsony a termékenység aránya, a kerkáskápolnai valamivel magasabb. A táblázatból szembetűnő az, hogy igen magas a törvénytelen születések száma már a század első felében is: 5,9, illetve 4,1% 1806–1849 között. Nem ismerhetjük annak okait, hogy mitől ilyen magas ez az arány ebben a két faluban a többi településhez képest; a 19. század első feléből csak Bük evangélikus gyülekezetében találunk ilyen magas értéket (6,7% 1820–1849 között)⁵⁸. A kerkáskápolnai 1,8%-os illegitimitási többlet talán azzal magyarázható, hogy itt volt az Őrség egyetlen uradalmi majorsága, illetve fűrészüzeme⁵⁹, azaz itt magasabb volt a zsellérek, napszámosok aránya, mint Őriszentpéteren vagy a többi őrési településen, és ezekben a csoportokban nagyobb arányban fordultak elő törvénytelen születések, mint a kisbirtokos paraszti közösségben.

A születéskorlátozás jelenlétét vizsgálhatjuk a születések közti távolságok elemzésével. Az egyes szülési intervallumok hossza ugyanis sok mindent elárulhat a családok demográfiai viselkedéséről. Azonban itt is hozzá kell tenni, hogy a termékenységet befolyásolhatta betegség vagy más, anyakönyvből meg nem állapítható ok, ami torzíthatja adatainkat.

⁵⁸ Andorka 1996. 15.

⁵⁹ Papp 1973. 94.

9. *Átlagos születési intervallumok az őriszentpéteri ref. egyházközségben (1784–1859)*

Családlapok 60 hónapnál rövidebb intervallumokkal					
A gyerek születési sorszám	A házasságkötés ideje				Átlagos születési intervallum (hó)
	1784–1799	1800–1819	1820–1839	1840–1859	
1.	27	25	25	26	26
2.	37	29	31	36	33
3.	35	35	33	36	35
4.	39	36	34	38	36
5.	35	32	38	40	36
6.	39	37	33	44	38
6.+	34	39	29	35	34

Összes családlap					
A gyerek születési sorszám	A házasságkötés ideje				Átlagos születési intervallum (hó)
	1784–1799	1800–1819	1820–1839	1840–1859	
1.	33	33	37	35	35
2.	41	38	44	54	44
3.	41	49	52	44	47
4.	42	43	41	59	46
5.	38	41	44	47	43
6.	47	45	35	51	45
6.+	40	39	34	35	37

A táblázat felső részében azoknak a családlapoknak az adatai szerepelnek, ahol a születési intervallumok az egyes szülések között 60 hónapnál kisebb mértékűek. Ez a megszorítás azért volt szükséges, mivel nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy a családlapokra az összes gyereket fel tudtuk vinni, ennek oka lehet anyakönyvi hiány, vagy más községben születés; vagyis a túlzottan nagy távolság két születés között adathiányra is utalhat. Az alsó táblázatban a 60 hónap feletti intervallumokkal kiegészített értékek láthatóak. Az igazság valahol a két érték között lehet. A felső táblázat adatait megfigyelve észrevehető, hogy az első gyerek korszakunkban végig, a házasságkötés után bő két esztendővel érkezik, a többi gyerek pedig durván háromévente születik. Az időbeli változást nézve azt vehetjük észre, hogy 1800–1819 között hirtelen lecsökken 2,5 évre az első és a második gyerek közti intervallum 3 évről, majd évtizedenként emelkedve újra visszamegy a 36 hónapos értékre. A további gyerekek háromévente, egy-két hónap ingadozással születnek. Kivételt az utolsó kohorsz jelent, ahol tendenciaként könnyelhetjük el, hogy nő az intervallumok hossza minden születés között, illetve összehasonlítva az előző korszakokkal, itt is növekednek az intervallumok az azonos születési sorszámú gyerekek között.

Hatnál több gyereket kevés család vállalt, ezeknél a természetes termékenységi intervallumok figyelhetők meg, ezért csökkenhet le a hatodik és az azt követő gyerekek között a születési távolság.

A demográfusok a születéskorlátozás elterjedésének bizonyítékaként értelmezik, ha az anya utolsó szülési éve korszakonként egyre csökken, vagyis tudatosan egyre kevesebb gyerek születését vállalja a család. Szintén ilyen jellemzőként értékelik az utolsó szülés előtti intervallum hosszának emelkedését időszakonként, ugyanis ez azt jelzi, hogy az utolsó gyerek születése a véletlennek is betudható. Végül az évtizedenként egy családra jutó átlagos gyerekszám mutatóját is érdemes megvizsgálni, ami szintén tendenciákra mutathat rá⁶⁰. A következő táblázat ezen három vizsgálat összefoglalását mutatja be:

10. Az utolsó szülés életkorának, az utolsó születési intervallumnak és a családok átlagos gyerekszámának változása 1784–1859 között a házasságkötési életkor függvényében

Időszak	Házasságkötés ideje	Utolsó szüléskor a nő kora (év)	Utolsó születési intervallum (hó)	Átlagos gyerekszám	
				összes rekonstruált családban	nő 45 éves koráig házasságban élőknel
1784–1799	15–19 év	31	58	3,66	5,18
	20–24 év	34	28	3,6	4,5
1800–1819	15–19 év	37	67	4,63	5,35
	20–24 év	35	47	4	4
1820–1839	15–19 év	34	62	3,85	4,1
	20–24 év	35	60	4,31	4,14
1840–1859	15–19 év	32	70	3,48	3,65
	20–24 év	34	68	3,07	3,3

A táblázat kapcsán előre kell vetíteni, hogy az 1784–99 között házasodott családoknál nem tudtuk a születési anyakönyvet az asszony születési évéhez felhasználni, így itt a házasodási korból megállapított születési évvel számoltunk, aminek feltüntetése viszont 1793-tól elmarad; a halálozási anyakönyv adatait pontatlanságuk miatt ehhez a vizsgálathoz nem lehetett alkalmazni. Emiatt a 45 éves korig házasságban élő nők⁶¹ átlagos gyerekszámát is csak kevés adatból lehetett kiszámítani, ezért ezek az adatok megbízhatatlanok. Korszakunkban végig kevés lány házasodott 20 éves kora után, így a 20–24 éves

⁶⁰ Andorka 1988. 55–58.

⁶¹ 45 év felett már ritka a gyerekszülés, ezért a nagyobb minta érdekében tértünk el a 49 éves határtól.

korban házasságot kötöttekre vonatkozó adatok, különösen az első kohorszban, erős kritikával kezelendők⁶². Mit tükröznek ezek után adataink?

Megállapítható, hogy az 1800–1819-es kohorsz adataihoz képest folyamatosan csökkennek az utolsó szülések évei. Ez arra utal, hogy egyre elterjedtebbé vált a születéskorlátozás a községben, 1840-től kezdve a nők többsége 32 éves kora után nem vállalt több gyermeket. Ez a tendencia a 20–24 évesen férjhez ment nőknél is megfigyelhető. Az utolsó két szülés közti intervallum nagysága inkább ingadozik 1800 és 1860 között, de magas értékű, átlagosan 5 év. A 20–24 évesen házasodottaknál látványos emelkedést figyelhetünk meg ugyanakkor. Bár ez nem bizonyítéka a születéskorlátozásnak, de utalhat arra⁶³. Ezt alátámasztja az is, hogy ezek az intervallumok jóval nagyobbak a többi születési intervallumnál. Az átlagos gyerekszám vizsgálatakor több tényezővel is számolni kell. Bár csak a legalább öt évig tartó házasságok alatt született gyerekek kerültek bele az összes rekonstruált család átlagos gyermekszámába, gyakori volt a tíz év körüli időtartamú házasság – a korai halálozások miatt – és ez eleve csökkenti a születési átlag értékét. Ezért kiszámítottuk a szülőképes korok végéig házasságban élők átlagos gyerekszámát is, ami viszont jóval kevesebb családot ölel fel, ezért nem lehet reprezentatív. Így azt mondhatjuk, hogy az utóbbi kategória értékei az egy családra jutó gyerekszám lehetőségét mutatják – hány gyerek született volna, ha végig házasságban élnek a párok⁶⁴ –, az összes családra jutó gyerekszám pedig a valós születési arányt mutatja és nem ad biztos támpontot a születéskorlátozás elterjedtségének vizsgálatához.

A tábla adatai egyrészt azt tükrözik, hogy az átlagos gyerekszám emelkedett a 18. század végéhez képest a következő század elején, majd a korábban ismertetett többi mutatóhoz hasonlóan fokozatos csökkenést észlelhetünk, fogynak a születek. Mivel a meddő házaspárokat nem vettük az átlag során számításba, így azt mondhatjuk, hogy egy család átlagosan 3–5 gyereket vállalt, a 19. század második évtizedétől egyre kevesebbet, korszakunk végén 3,48 az egy családra jutó átlagos gyerekszám. Ugyanez a tendencia a végig házasságban élő nőknél is megfigyelhető, bár az említett okok miatt itt magasabb értékeket találunk. Vagyis a ciklus elején öt gyerek születése jellemezte a 45 éves korukig házas nőket, majd ahogy haladunk előre az időben és egyre több tartósabb házasságot találunk, folyamatosan csökken a születek száma ebben a kategóriá-

⁶² Az utolsó szülés idejének és az utolsó születési intervallumnak a kiszámításánál csak azokat a családlapokat vettem figyelembe, ahol a szülőképes kor végéig, illetve minimum 45 éves koráig a nő házasságban maradt.

⁶³ Azt meg kell azonban jegyezni, hogy egyes 60 hónap feletti intervallumok hiányos családlapra is utalhatnak, ezért az utolsó intervallum értékei valószínűleg kisebbek lehetnek 5 évnél.

⁶⁴ Érdemes összevetni ezeket a számokat a teljes termékenységi aránnyal, alig maradnak el tőlük az első két időszakban.

ban is. Figyelemreméltó adat, hogy egyre több olyan családlapot találtunk, ahol a nők szülőképes koruk végéig házasságban élnek, ezért is közelíthet egymáshoz a két születési átlag.

Bár az átlagok torzítanak, elsimítják az egyes családok közti demográfiai eltéréseket, de a tendenciák feltárásában fontos szerepük van. A következőkben a termékenységi fejezet lezárásaként a leggyakoribb születésszámokat, középértékeket vetjük össze korszakonként.

11. Születési átlagok az óriszentpéteri ref. közösségben, 1784–1859

Időszak	Házassági kor	Modus	Medián	Átlagos gyerekszám
1784–	15–19	5	4	3,66
–1799	20–24	3	3	3,6
1800–	15–19	2	4	4,63
–1819	20–24	3	3,5	4
1820–	15–19	2	2,5	3,85
–1839	20–24	3	3	4,31
1840–	15–19	2	3	3,48
–1859	20–24	3	3	3,07

A 15–19 éves korban házasodottakat érdemes megfigyelni, hiszen a másik csoportba jóval kevesebb házaspár tartozik, mint arról már szó volt. Az első modus érték jelzi, hogy a századvégen még gyakori volt az ötgyerekes születési arány, de a következő korszakok leggyakoribb születésszáma a kettő már. A medián értéke is csökken a kohorszokat összevetve, ami szintén jelzi a kevesebb születés tendenciáját. De kiemelkedő születésszámot minden időszakban találunk. 1784–1799 között 9 családnak születik hatnál több gyereke, 1800–1819 között 10, 1820–1839 között 9, 1840–1859 között viszont már csak 1 családnak születik legalább hét gyermeke. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a 19. század közepéig mindig voltak olyan családok, amelyek nem alkalmaztak születéskorlátozást, bár ez összefüggésben állhatott a magas csecsemő- és gyermekhalandósággal is. Viszont a század közepén úgy tűnik általánossá lett a születésszabályozás a református közösségben, így 1840 után csak egy sokgyermekes családot találtunk, bár ott 11 gyerek született.

A fejezet összefoglalásaként azt lehet elmondani, hogy országos viszonylatban a kis termékenyséű közösségek közé tartozik az óriszentpéteri; az ormán-sági és a sárközi településekkel mutatva párhuzamot. A születéskorlátozás már a 18. század végén jelen van a községben, bár kezdetét az anyakönyvi adatok alapján nem tudtuk megállapítani. A 19. század elején kis mértékű növekedés figyelhető meg, de ez azzal is magyarázható, hogy ekkortól pontosabb az anyakönyvezés és a születéseket jobban rögzítik. A családok nagy százalékban születéskorlátozók, azaz általában 3–4 gyereket vállalnak, amelyből 1–2 éri meg a

felnőtt kort⁶⁵. A század közepére általánossá válik a születéskorlátozás, a szabadságharc utáni években már az egykezés is gyakorivá lesz, az átlagos születésszám családonként három gyerekre esik vissza.

4. Házasságkötések

A következőkben az őriszentpéteri reformátusok házassági szokásait vizsgáljuk meg. A 3. táblázat adatai a házasságkötések számának alakulását is mutatják. Az első teljes évtizedben 100 feletti, kiugróan magas a házasságkötések száma. Ezt két tényezővel is magyarázhatjuk. Az 1780-as évek ismert adatai 1784-ben és 1788-ban is igen magas halálozási arányt mutatnak, az ekkor elmaradt házasságokat a 90-es években pótolhatták és a születésszám megugrása mutatja, hogy a több házasság több születéssel is járt. A másik ok az lehet, hogy 1783-tól lehetett újra templom és gyülekezeti élet Óriszentpéteren, addig a becsvölgye-kustánszegi⁶⁶ anyaegyházig kellett eljutniuk, ha református egyházi szertartáson kívántak részt venni⁶⁷. Miután 1783-tól Óriszentpéter újra anyaegyház lett, jóval könnyebbé vált a híveknek vallási életük gyakorlása, illetve a különböző egyházi események, mint például az egyházi esküvő megtartása is. Tehát ez is magyarázhatja a magas házassági arányt a század utolsó éveiben. Ezután csökkenő tendenciát figyelhetünk meg, egyre kevesebb házasságot kötnek. Azért két kivétel is akad: az 1830-as, illetve az 1870-es évtized, mely a megelőző és következő évekhez képest magasabb házasságú esztendőket mutat. Ennek okát nehéz megállapítani, talán összefüggésben lehet azzal, hogy 1832-ben és 1854-ben nagyon sok halálozás történt és a népesség pótlása miatt emelkedik a 30-as években, illetve a 60–70-es években a házasságok aránya, bár a 70-es évekre ez a magyarázat már nem tűnik teljesen megfelelőnek, hiszen hiába kötnek sokan házasságot, a gyerekszám és ezzel együtt a reformátusok száma alig emelkedik 1870 után.

A születésszabályozás nyugat-európai példája leegyszerűsítve a következő: a fiatal férfiak biztos egzisztencia megteremtése után későn – akár harminc esztendőskor után – kötnek házasságot a már szintén a húszas éveik derekán járó, vagy idősebb nőkkel⁶⁸. John Hajnal szerint ez a minta a Trieszt – Szentpétersvár vonaltól nyugatra érvényes, ahogy ebben a sávban az életük végéig házasságon kívül élők száma is magas. A vonaltól keletre a házasságok hamar

⁶⁵ Erről részletesebben a halálozásról szóló fejezetben.

⁶⁶ Göcseji falvak.

⁶⁷ Pataky 1990. 39–41.

⁶⁸ Ezt számos európai családrekonstrukció alátámasztja, melyről beszámol Andorka Rudolf számos tanulmányában, például – Andorka 2001. 101–102., illetve konkrét falu példáját ld.: Wrightson – Levine 1979. 43–72., ill. Wrigley 1973. 81–86.

köttetnek, a férfiak húszas éveik közepén, a nők 20 éves koruk előtt megházasodnak és szinte mindenki házasságot köt, aki fizikailag és szellemileg alkalmas erre⁶⁹. Magyarország a két zóna határán kerül el, a régiók házassági szokásait kutatva Faragó Tamás három markáns csoportot állapított meg a 18. század végére, korszakunk kezdetére vonatkozóan. Az első, az ún. korai házassodású zóna, ahol a lányok 18–19 évesen házasodnak, ilyen a Kárpátalja, a Palócföld és a dél-magyarországi területek. A második zónába a Szepesség és a nyugati országhatár vidéke tartozik, ezekben a nők 21–22 éves korukban házasodnak. Végül van egy harmadik csoport is, ahol 23–24 éves kori házassodás fordul elő, ez néhány városra jellemző. A férfiak átlagosan kettő évvel idősebben kötnek házasságot a nőknél⁷⁰. Ez az 1777. évi lélekösszeírás adatait tükrözi és természetesen a tendenciák kijelölését szolgálja. A fenti elméletek tükrében nézzük meg, mi a helyzet Óriszentpéteren.

12. Az első házasságkötés életkorának változása az óriszentpéteri ref. közösségben, 1784–1895

Évtized (átlagok)	Menyasszony életkora		Vőlegény életkora	
	megadott kor	számított kor	megadott kor	számított kor
1784–1789	17,22	19,64	24,85	27
1790–1799	16,83	19,23	24,62	25,52
1800–1809		18,60		24,85
1810–1819		19,98		24,59
1820–1829		18,29		25,03
1830–1839		18,39		25,74
1840–1849		18,79		24,87
1850–1859	19,75	19,62	28,14	25,16
1860–1869	21,07		27,85	
1870–1879	22,80		28,06	
1880–1889	20,81		28,14	
1890–1895		23,48		29,84
Összesen	19,75	19,56	26,94	25,84

Ha a 18. század végi adatokat vesszük, de ez a 19. század 60-as éveig is igaz, Óriszentpéteren a reformátusok házasságkötései megfelelnek a Hajnal-féle keleti mintának, azaz a nők 20 éves koruk alatt kötnek a házasságot, a férfiak pedig 20-as éveik közepén. A Faragó-féle regionális felosztás szerint a falu

⁶⁹ A Hajnal-modellnek és a nyugat-európai házassági mintának az ismertetése minden családrekonstrukciós munkában szerepel, említése közhelyszámba megy, ezért külön hivatkozást nem közlök. A felhasznált munkákat ld. az Irodalomjegyzékben.

⁷⁰ Faragó 1999. 55.

adatai a dél-magyarországi területekkel mutatnak azonosságot, nem a nyugati vidékekkel. Azt azonban le kell szögezni, hogy Faragó is főképp az osztrák hatásnak tulajdonítja a magasabb házassági életkorokat a nyugati országhatáron⁷¹, az Őrségben nincs a nőknél magas házassági kor, de arra sincs adatunk, hogy lett volna bármiféle osztrák-német hatás. Magyarán az Őrséget elhelyezkedése és sajátos történeti múltja miatt amúgy sem lehet összevetni a tőle északabbra elterülő, Bécs hatását jobban tükröző vidékekkel, így adataink nem cáfolják Faragó elméletét, hanem csupán kiegészítik azt. Az országos átlagban kétévnyi férfi-nő közti korkülönbség azonban lényegesen nagyobb, hat-hét év a településen. Összevetve a számokat más magyar családrekonstrukciók eredményeivel, Őriszentpéter adatai teljesen hasonlóak a másik Őrségi falu, Kerkáskápolna házassági adataihoz, míg más falvakkal nem mutatnak ilyen hasonlóságot. Ugyanis a szintén születéskorlátozó ormánsági és sárközi falvakkal összevetve, bár a nők házassági életkora egybeesik az ottanival, a férfiak községünkben körülbelül két évvel idősebben házasodtak a dél-magyarországi mintához képest.

13. Az első házasságkötések összehasonlító táblázata

Település	Időszak	Férfiak	Nők	Átlagos korkülönbség	Vallás
		házassági életkora			
Vajszló +	1790–1819	23,5	19,7	3,8	ref.
Besence	1820–1849	22,4	19,7	2,7	ref.
Alsónyék +	1790–1819	21,2	19,6	1,6	ref.
Sárpilis	1820–1849	22,1	18,8	3,3	ref.
Kerkáskápolna	1806–1849	24,9	19,1	5,8	ref.
Pócsmegyer	1790–1819	24,1	22,4	1,7	ref.
	1820–1849	24,8	23,3	1,5	
Bük	1790–1819	28,5	20,2	8,3	ev.
	1820–1849	26	21,9	4,1	
Felsővadász	1788–1819		23,3		g. keleti
	1820–1849	23,5	20,9	2,6	g. kat.
Bána	1799–1819	23,4	21,3	2,1	r. kat.
	1820–1849	24,8	20,6	4,2	
Őriszentpéter	1790–1819	25	19,3	5,7	ref.
	1820–1849	25,2	18,5	6,7	

A táblázat és a megelőző adatok alapján az őriszentpéteri (és kerkáskápolnai) adatok nem azonosíthatók más magyar falvakéval, mert egyes elemek között lényeges eltérés van. A legtöbb hasonlóságot az ormánsági és

⁷¹ Uo.

sárközi adatokkal találunk: mindhárom térség vizsgált települése születéskorlátozó valószínűleg már a 18. század végétől; ugyanakkor alacsony a nők házasságkötési életkora, 20 év alatti. Viszont a két őrségi településen magasabb életkorban házasodnak a férfiak és nagyobb a törvénytelen születések száma. Más településeken – némileg leegyszerűsítve a dolgot eddigi megfigyeléseit –, ahol hasonló korban házasodnak a férfiak, ott a nők idősebben mennek férjhez és több gyermekük születik. A két őrségi falu adatai tehát a többi közösségtől eltérő demográfiai viselkedést és házasodási szokást mutatnak.

További következtetések levonása előtt célszerű más elemzéseket is elvégezni a házassági adatokon. A házasságkötési életkorok változtak korszakunkban, és ez a változás lényegében egybeesik a termékenységben bekövetkezett változással. Mint azt a 14. táblázat számai mutatják, 1784–1859 között lényegi változás nincs, a házasodási életkorok stabil, két érték körüli ingadozást mutatnak. A férfiak 24 – 26, a nők 18 – 20 éves korukban kötnek leginkább házasságot⁷², a leggyakoribb életkor férfiaknál 24, a lányoknál 18 év ebben az intervallumban. A medián értékei is 24–25, illetve 18–19 év közötti középvértékeket mutatnak.

14. Az első házasságkötések és az özvegyek házasodási korának modus- és mediánértékei

Időszak	Modus férfiak		Modus nők		Medián férfiak		Medián nők	
	1. ház.	özv.	1. ház.	özv.	1. ház.	özv.	1. ház.	özv.
1784–1789	24	24	20	20	26	26,5	20	20
1790–1799	25	24	20	20	25	26	18	18
1800–1809	20	22	18	18	24	25	18	18,5
1810–1819	24	24	19	19	24	24	19	19
1820–1829	25	25	18	18	25	25	18	18
1830–1839	24	24	17	17	24	25	18	19
1840–1849	22	22	18	18	24	25	18	19
1850–1859	26	29	17	17	26	27	19	19

1850-től azonban megfigyelhető a házasságkötési életkorok emelkedése (ld. 12. táblázat). Azonban ez az emelkedés nem biztos, hogy valóban olyan mértékű volt, mint azt a tábla adatai jelzik. Ennek bemutatására a bevallott és a számított házasodási életkorok összehasonlítása derített fényt. A bevallott és számított életkorokat csak 1784–1792, illetve 1852–1860 között tudtuk vizsgálni, mivel 1792–1852 között a lelkészek nem anyakönyvezték a házasodási korokat. Megfigyelhető a 18. század végi adatoknál, hogy több mint két évvel kevesebb

⁷² Első házasságkötés értendő alatta.

a megadott kor értéke a számítottnál. Ebből túlzott következtetéseket nem lehet levonni, mivel a számított adatok erre a periódusra csak a halotti anyakönyv információi alapján készülhettek, és ez nem a legpontosabb forrás az életkorok tekintetében; emellett a nyolc éves intervallum sem túl hosszú időszak. Azonban feltételezhetjük, hogy korábban házasodtak a századvégen, mint a 19. század következő évtizedeiben, de ez csak hipotézis. Az 1852–1860 közti időszak épp az ellenkezőjét mutatja a fentieknek. Míg a nőknél a két érték egybeesik, addig a férfiaknál három évvel magasabb a bevallott életkor a számítottnál. Ez azért érdekes, mert a számított életkorok ekkor már a születési anyakönyvek adatai alapján készültek, vagyis az értékek pontosak. A nyolc éves intervallum itt is túl rövid érdemi következtetés levonásához, de az adat utalhat arra, hogy volt a közösségben egy olyan norma, amely 28 év körüli házasodást írt elő a férfiak számára, vagy olyan feltételt szabtak a nősülőknek, melynek csak későbbi életkorban tudtak megfelelni⁷³ (saját ház, önálló egzisztencia, stb.). Ha ezt az életkort nem akarták kivárni, akkor egyszerűen idősebbnek vallották magukat⁷⁴. Sajnos ezekre nincs bizonyítékunk, a családrekonstrukció 1895-ig való kiterjesztése adhat majd számot a feltételezés helyénvalóságáról⁷⁵. A fentiek tükrében 1860 után kevésbé tűnik reálisnak az addigi átlagnál három évvel magasabb házasodási kor. Ellenben az utolsó periódus 30 év körüli számított értéke azért azt jelzi, hogy az 1860 utáni évek valószínűleg mégis magasabb házasodási kort hoztak, ennek mértéke azonban jelen adatokból nem deríthető fel. Hasonló a helyzet a nőknél is, ahol az 1890–1895-ös 23,5 éves házasodás igen magasnak számít a korábbiakhoz képest. Az 1860–1890 közti megadott értékek reálisnak tűnnek, nincs nagy váltás, csak lassú emelkedés, illetve ingadozás az életkorok tekintetében. Mindenesetre az 1850-es évektől jelentkező – vitatható mértékű – magasabb házasodási életkorok összefüggésbe hozhatók az ez idő tájt megfigyelhető, szembetűnően alacsony házasságtermékenységi arányokkal, azaz a század végén mintha érvényesülni látszana a nyugat-európai minta hatása, azaz a házasságkötési életkor eltolásával lerövidítik a termékenységi időszakot.

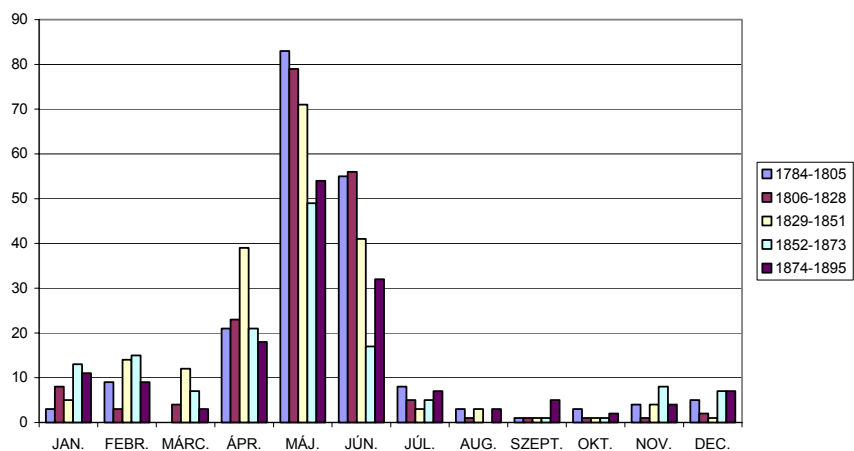
Mint a bevallott és a számított életkorok elemzésénél látható volt, a házasságkötések vizsgálata többször a mentalitás és a kultúra területét érinti. Ez a helyzet a házasságkötések havi ingadozásának elemzésekor is. Faragó Tamás

⁷³ Egy friss tanulmányban az 1868-ban bevezetett katonai törvénnyel is magyarázzák a magasabb férfi házasságkötési kort. Mivel 1868-tól 20 éves korban meg kellett kezdeni a katonai szolgálatot, ez azzal is járt, hogy a házasságot csak a katonai szolgálat után lehetett megkötni (igazolás is kellett erről), vagyis 24 év fölé emelkedett az átlagos házasságkötési kor. Elter 2002. 163.

⁷⁴ Azt nem lehetett megállapítani, hogy a lelkész adta-e meg az életkorokat, vagy elfogadta a bemandott évek számát.

⁷⁵ A bevallott és számított életkor problematikájáról ld. Benda 2002. 90–92.

szerint – 1870-es évekbeli adatok alapján – három házassági csúcs figyelhető meg az országos házasságkötési átlagokat tekintve: egy január-februári, egy novemberi, illetve egy májusi csúcs. A reformátusokra nézve novembertől márciusig tartó kiugró házassági időszakot figyelt meg⁷⁶. Az óriszentpéteri adatok ettől merőben eltérnek:

V. Házassodások havi ingadozása 1784–1895

Mint az jól látszik, egészen 1895-ig dominánsan májusban kötik a legtöbb házasságot, ezt követi a júniusi házassági csúcs, már jóval kevesebb házassággal, majd április a harmadik legtöbb házasságkötést adó hónap. A többi hónap messze elmarad ezektől. Annyi változás figyelhető meg az időszakok elemzése után, hogy a 19. század közepén – két periódusban is – április megközelíti a júniusi házassági számokat, 1852–73 között el is hagyja azokat. 1852 után megnő a január-februári házasságkötések száma is, de ezek továbbra sem képviselnek jelentős arányt. Ezek az adatok sem az országos átlagnak, sem a reformátusok házasságkötési átlagainak nem felelnek meg, vagyis egy sajátos, helyi szokással állunk szemben. Mi lehet az oka az áprilistól júniusig tartó, az egész korszakon végighúzódó házassági csúcshoz? A termékenység nem befolyásolhatja a házasságkötés havának kiválasztását, hiszen mint az intervallumok vizsgálatakor (7. táblázat) kiderült, az első gyermek a házasságkötés után átlagosan két évvel érkezett. Az egykorú forrás, Zakál György leírása sem számol

⁷⁶ Faragó 1999. 46.

be a házasságkötési hónapokról, csupán annyit közöl, hogy több napos, hosszú lakodalmat volt szokás az Őrségben tartani, rengeteg résztvevővel⁷⁷. Dömötör Sándor amúgy jelentékeny néprajzi leírása sem ad elegendő támpontot a kérdés megválaszolására⁷⁸. A válasz megadásához mikrotörténeti, illetve történeti antropológiai mélyvizsgálatok⁷⁹ szükségesek, ezek képezik majd a kutatás későbbi fázisának alapját. Egyelőre csak feltételezésekkel élhetünk. A nagy nyári munkák előtti házasodási csúcs utalhat arra, hogy a házassággal új munkaerő – legyen az akár férfi, akár nő – érkezik a családba. Vagyis a házassággal az évi legnagyobb munkák megkönnyítését kívánták volna elérni hipotézisünk szerint⁸⁰. Másrészt a tavaszi, kora nyári időpontok kedveztek a nagy, szabadtéri lakodalmaknak, amelyek a néprajzi leírások szerint általános szokásnak mondhatók az Őrségben. A közösség szokásainak mélyebb feltárása segíthet a kérdés további, pontosabb megválaszolásában.

Eddig az első házasodókkal foglalkoztunk, azonban a házasságok bizonyos részét özvegyek kötik. A 15. táblázat adatai az özvegyházasságok részarányát mutatják. Az értékek magasnak tűnnek: 1784–1895 között a házasságok 30%-ában az egyik fél özvegy volt⁸¹. Ezek közül is az 1800–1809-es, illetve az 1830–1839-es kohorszban az özvegyházasságok majdhogynem az összes házasság felét teszik ki. Az arányokat megfigyelve azt mondhatjuk, hogy az özvegyen maradtak közül, a férfiak házasodnak nagyobb számban újra (56,3% az arány a javukra az összes özvegyházasságot tekintve).

⁷⁷ Zakál 2002. 51–67.

⁷⁸ A házasodási szokásokról ld. Dömötör 1987. 119–127.

⁷⁹ A mikrotörténelem és a történeti antropológia ma már hazánkban is egyre több kutatót vonz, egyre több ismertetés lát róluk napvilágot – ld. Szijártó 2000, illetve Sebők 2000.

⁸⁰ Hasonló következtetésre jut Kós Károly nyomán Elter András is: Elter 2002. 151.

⁸¹ Bár Dunabogdányban is hasonló értékeket találunk – Elter 2002. 165.

15. Az özvegyházasságok aránya az összes házasságkötés tekintetében az óriszentpéteri ref. közösségben, 1784–1895

Időszak	Házasságok	Özvegyházasságok		Özvegyházasságok	
	(összes)	(férfiak)	(nők)	(összes)	(összes ház. %-ában)
1784–1789	47	7	6	13	27,66
1790–1799	109	21	12	33	30,28
1800–1809	81	23	14	37	45,68
1810–1819	78	15	10	25	32,05
1820–1829	75	8	6	14	18,67
1830–1839	95	21	26	47	49,47
1840–1849	81	15	14	29	35,8
1850–1859	53	12	7	19	35,85
1860–1869	69	9	5	14	20,29
1870–1879	87	7	10	17	19,54
1870–1879	87	7	10	17	19,54
1880–1889	59	4	1	5	8,47
1890–1895	39	6	4	10	25,64
Összesen	873	148	115	263	30,13

Az 1784–1859 között kötött özvegyházasságokat a családrekonstrukció segítségével alaposabb elemzések alá vethetjük. 217 özvegy kötött ebben az időszakban házasságot, 122 férfi és 95 nő. A 16. táblázat azt mutatja meg, milyen családi állapotú párokat választottak maguknak házastársul. Láthatjuk, hogy az özvegy férfiak majd 60%-os mértékben hajadont választanak házastársul, míg az özvegy nők kevesebb, mint 40%-a megy addig nőtlen férfihoz feleségül. Ez jelzi az özvegy nők hátrányosabb helyzetét az újraházasodási esélyeket illetően. A következő táblázatban azt lehet megfigyelni, hogy az adott korban özvegyen maradtak közül hányan kötnek újra házasságot, illetve hányan maradnak özvegyek.

16. Özvegyházasságok családi állapot szerinti bontásban az óriszentpéteri ref. közösségben, 1784–1859

Férfi/nő	Özvegy	Hajadon	Nem ismert	Összesen
Özvegy	48	71	3	122
Nőtlen	37			
Nem ismert	10			
Összesen	95			

17. Az özvegyházasságok a házastárs családi állapotának szemszögéből,
1784–1859

Életkor az özvegyé váláskor	Férfiak		Nők	
	új házasságot kötnek	nem házasodnak újra	új házasságot kötnek	nem házasodnak újra
< 19 év			4	0
20–29	6	0	24	2
30–39	18	3	24	13
40–49	20	10	15	40
50 <	13	54	1	69
Összesen	57	67	64	124

19 éves korban elvértve házasodtak férfiak, így természetesen özvegyel sem találkozunk, míg a lányok közül, aki ebben az életszakaszban megözvegyült, az nemsokára újránházasodott. A 20–29 éves korokban megözvegyültek mindkét nemnél szinte kivétel nélkül újránházasodtak. A 30–39 éves korban házastársukat elvesztett emberek közül a férfiak jelentős többsége újránházasodott, a nők esetében 65%-os a házassági arány ebben a periódusban. 40–49 éves korban a férfiak kétharmada újránházasodott, a nőknek azonban már csak 27%-a ment férjhez újra. 50 éves kor felett a nők már nem házasodtak újra, a férfiak esetében is lecsökken az arány 20%-ra. Az összegző átlag szerint az özvegy férfiak 46%-a, míg az özvegy nők 34%-a házasodott újra. Természetesen ez az átlag az idősen özvegyé vált emberek adatait is tartalmazza, ezért az újránházasodási arányt célszerűbb az 50 év felett megözvegyültek kihagyásával kiszámítani. A 15–49 éves korok között özvegyé vált férfiak 77%-a, a nők 55%-a házasodott újból. Magyarán a férfiaknak, ha 50 éves koruk előtt özvegyé váltak, több mint háromnegyedük újránházasodott, ami összevetve más családrekonstrukciókkal, nem egyedi jelenség. A gyerekek felnevelése, a ház körüli munkák, az ellátás biztosítása szükségessé tette, hogy az özvegy férfiak jelentős többsége asszonyt hozzon a házhoz⁸². A nők 30 éves korukig szintén nagy többségben újra férjhez mennek, de a 40 éves koráig megözvegyültek kétharmada is újránházasodott. 40 év felett egyre ritkább, 50 év felett pedig kivételes az özvegyasszonyok újránházasodása. Az özvegyek újránházasodásánál érdemes megfigyelni, hogy a házastárs halála után, mennyi idő múlva történik az új házasság. Ezt mutatja a 18. táblázat.

⁸² Az özvegyek újránházasodási szokásairól Benda Gyula ír részletesen Keszthely társadalmát bemutató doktori disszertációjában. Ld. Benda 2002. 96–98.

18. Az özvegyé válás és az újránházasodás között eltelt idő (1784–1859)

Életkor	1 hónapon belül		1–3 hónap alatt		1 év alatt		1–3 év között		3 év után	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
< 19 év	0	0	0		0	2	0	1	0	0
20–29	0	0	3	2	1	1	0	10	0	2
30–39	1	0	3	0	7	5	3	9	0	3
40–49	0	0	8	0	3	1	3	6	1	4
50 <	0	0	4	0	1	0	3	0	0	1
Nem ismert	0	0	0	0	3	3	1	3	0	7
Összesen	1	0	18	2	15	12	10	29	1	17

Sajnálatos módon, erről rendelkezünk a legkevesebb adattal, ugyanis az özvegyek jelentős része máshol házasodott, így róluk nincs információnk, ahogy az Óriszentpéteren házasodott, de máshol letelepedett özvegyeket sem tudtuk nyomon követni. Azért néhány következtetést le lehet ebből az adatmennyiségből is vonni. Tendenciaként értékelhető, hogy a házastárs elvesztése után rövid időn belül (1–3 hónap) inkább csak a férfiak kötnek házasságot, a nők kevésbé. A 3 hónap eltelte után kiegyenlítődnek az arányok, a megözvegyülés utáni egy éven belül közel ugyanannyi férfi és nő házasodik újból. Az egy évnél hosszabb idő utáni házasság azonban szinte csak a nőkre jellemző; 3 évvel az özvegyülés után pedig már csak kivételes esetben nősülnek újra a férfiak, a nőknél viszont számos példa van erre is. Az adatsor megerősíti azt a tendenciát, hogy az özvegyférfiak nem gyászolnak egész életükben, hanem döntő többségük új házasságot köt, mégpedig a legtöbben az özvegyülés utáni egy éven belül teszik ezt meg. A nők újránházasodásánál megfigyelhetjük, hogy a többség (76%) egy év eltelte után megy újból férjhez, illetve sokuk két, vagy három év után sem talál magának kérését. De a 24%-os egy éven belüli újránházasodás sem elhanyagolható csoportot jelöl.

Az özvegyek házasodási szokásainak vizsgálata azt a célt szolgálta, hogy megállapítsa, mennyire volt szokás időszakunkban, hogy házasságban éljenek az emberek. Mint látható, aki megözvegyült, azok közül is a legtöbben újránházasodnak, vagyis fontos volt a kor embereinek a házasságban élés. Ennek gazdasági, gyermeknevelési okairól már volt korábban szó. A családlapokon szereplő házaspárok gyermekeinek életét végignézve szintén megállapítható, akinek a sorsa ismert előttünk, azoknak a döntő többsége megházasodik.

A házasságkötések elemzésének befejezéseként a házassági kapcsolatokat, az endogámia és exogámia nagyságát vizsgáljuk meg. Ennek eredménye esetleg megválaszolhatja a dolgozat elején feltett egyik kérdésünket, miszerint létezett-e az őrseiek között elzárkózás más, nem őrsegi falvaktól; van-e alapja ennek a feltételezésnek, és ha igen, akkor mi lehet ennek az elzárkózásnak a magyarázata. A kérdés megválaszolásához a házasulók származási helyét kell

megvizsgálni. A következő táblázatban egyrészt megfigyelhetjük az endogámia, azaz a helyi házasságok nagyságát az összes házassághoz viszonyítva; másrészt a falun túli, exogám házasságokat, melyeket őrségi és nem-őrségi bontásban is kiszámoltunk.

*19. Endogámia és exogámia az őriszentpéteri reformátusok körében,
1784–1859*

Évtized	Helyi párok	Helyi férfi nem helyi nő	Helyi nő nem helyi férfi	Egyéb	Összesen	Exogámia aránya
1784–1789	13	10	24	0	47	72,34
1790–1799	53	10	46	0	109	51,38
1800–1809	38	5	38	0	81	53,09
1810–1819	39	2	33	4	78	50
1820–1829	44	4	25	2	75	41,33
1830–1839	48	1	45	1	95	49,47
1840–1849	43	0	37	1	81	46,91
1850–1859	21	2	28	2	53	60,38
Összesen	299	34	276	10	619	50,9

Évtized	Helyi párok	Helyi férfi nem őrségi nő	Nem őrségi férfi helyi nő	Helyi férfi őrségi nő	Őrségi férfi helyi nő	Őrségen túli exogámia
1784–1789	13	0	5	10	19	10,64
1790–1799	53	3	7	7	39	9,17
1800–1809	38	0	8	5	30	9,88
1810–1819	39	1	10	1	23	14,1
1820–1829	44	2	4	2	21	8
1830–1839	48	0	6	1	39	6,32
1840–1849	43	0	5	0	32	6,17
1850–1859	21	1	8	1	20	16,98
Összesen	299	7	53	27	223	9,69

A táblázat felső részében a helybeliek egymás közti, illetve a más településről származókkal kötött házasságainak az aránya figyelhető meg korszakonként. Az első korszak fél évtizede torzítja az adatokat, de összességében azt lehet elmondani, hogy a házasságok fele helybeliek között kötött, a másik felénél pedig legalább az egyik fél nem helybeli volt. Az 1820-as években csökken az exogámia aránya, majd visszaáll az 50% körüli értékre, az 1850-es években viszont 60% fölé kerül. A családrekonstrukció kiterjesztése mutatja majd ki, hogy ez egy tendenciabeli változás kezdete volt, vagy csak ingadozásról van szó. Mivel Őriszentpéter közepes nagyságú falunak számítható, az exogámia mértéke átlagosnak mondható⁸³.

⁸³ Vö. Faragó 2000. 419.

Az őrségiek elzárkózásának szemléltetésére szolgál a tábla alsó része. Azok a házaspárok, ahol az egyik tag nem helybeli, ott tovább bontva a nem helybeli kategóriát, közöljük azt, hogy őrségi, vagy nem őrségi az illető. 1859-ig 44 településről⁸⁴ érkeztek házasodni Óriszentpéterre, zömmel férfiak⁸⁵; míg az Őrség, Óriszentpétert leszámítva, 17 faluból áll; ez azt jelzi, hogy az Őrség elzárkózása nem valós feltételezés. Az évtizedenkénti szóródás körülbelül azonos nagyságú évtizedes exogámia-arányt mutat. Azonban, ha jobban az adatok mögé nézünk, akkor azt kapjuk, hogy az Őrségen túli exogámia mértéke 10% alá esik. 60 ilyen jellegű házasság kötött, azaz minden tizedik házaspár egyik tagja az Őrségen kívül eső településről származott. Viszont adódik a kérdés, hogy nem azért házasodtak-e az őrségiekkel 90%-ban, mert ezek a falvak estek Óriszentpéterhez a legközelebb.

Az őriszentpéteri reformátusok házasodásaik legnagyobb részét a közvetlen szomszéd falvakkal bonyolították le (Szalafő 60, Senyeháza 28, Ispánk 27, Nagyrákos 24 házasság 1859-ig)⁸⁶. Ezek a falvak 5 km-es távolságon belül vannak. Az 5 és 10 km távolságban levő településekkel is intenzív az érintkezés, ezek jórészt az Őrség távolabbi falvait ölelik fel, általában 10 házasság körül szóródnak a házasodási értékek ezen falvakkal. Bár itt meg kell jegyezni, hogy az Óriszentpétértől majdhogynem azonos távolságra levő Kisrákos (őrségi) és Viszák (nem őrségi) falvakkal való kapcsolat mennyire eltérő; előbbiből 8, utóbbiból mindössze egy házasság származott. A déli területeken Magyarföld esetében figyelhetjük meg, hogy nem kötnek onnan házasságot, pedig az összes szomszédos őrségi településről igen. 10–15 km-es távolságban már csak nem-őrségi településeket találunk, Szentgyörgyvölgy és Alsószenterzsébet adatai utalnak intenzívebb házassági kapcsolatra településünkkel. 15–25 km között csak 1–2 faluval van kapcsolat, ezek a Hetés vidékén találhatóak. 25–30 km közötti távolság vizsgálatakor egy érdekességre bukkanhatunk, ugyanis a Göcsejből három nemesi faluból⁸⁷, Milej-, Barabás- és Vörösszegről származó házasodót találtunk.

Milyen következtetéseket vonhatunk le az adatokból? A házasságok jelentős részét, 85%-át a környező, 10 kilométeres körzetben fekvő településekkel bonyolították le. Az észak-, északnyugati területek sávja nagy erdőségekkel borított, ami megnehezíthette az azon túli falvakkal való érintkezést. Ez magyarázhatja, hogy az őriszentpéteriiek dél felé, az Őrség déli része és a Hetés északi vége felé építettek ki intenzívebb kapcsolatokat, mely sűrűbben lakott, inkább szántóföldes, síksági terület. A 10 km-es körzeten túl kötött 15%-os nagyságú

⁸⁴ A falvakat és az onnan érkezők számát ld. Mellékletben (I. táblázat).

⁸⁵ A korban szokás volt, hogy a menyasszony lakhelyén kötötték a házasságot, itt anyakönyvezték, majd a párok a vőlegény lakhelyére költöztek az esküvő után.

⁸⁶ Részletesebben a Mellékletben (I. táblázat).

⁸⁷ Benda Gyula szíves közlése.

házasodási arány szintén leginkább a Hetés falvaival való kapcsolatban, illetve a már említett göcseji településekkel jelentkezik. Szórványosan előfordul 30 km-nél távolabbról származó házaspár, de ez tendenciát nem jelez, kivételes esetként értékelhető.

Az adatokat böngészve fel lehet fedezni néhány érdekességet. Először is azt, hogy az Óriszentpétertől azonos távolságra fekvő falvak közül, szívesebben választják az őrségi faluból érkezőket házas társnak, erre példa Viszák és Magyarföld esete. A 10–15 km-es sávban szintén ezt mutatja, hogy Kerca, Szomoróc, Bükkalja 17 házaspárt ad, addig a szintén 10–12 km-re fekvő Ramocsa, Péntekfalva, Németfalva mindössze négy főt, illetve a Magyarszombatfa, Gödörháza, Velemér falucsoport is csak 8 személyt. Másodszorban érdemes a házassági kapcsolatok irányát megfigyelni. Egyértelműen dél felé kötnek házasságot az óriszentpéteri reformátusok, Hodostól kezdve Szentgyörgyvölgyön át Pusztaszentpéterrel bezárólag. Ennek lehetséges magyarázatát az északi rész nagy erdőségei, ritkábban lakott területei adhatják, de a 10–15 km-es körzetet megfigyelve látható, hogy ez a zóna már sűrűbben lakott az északi és keleti részekben is, mégis inkább a déli területeken preferáltak. Ennek lehet oka az, hogy az északi területek a szentgotthárdi, illetve körmendi járáshoz tartoztak, a keletiek pedig Zala vármegyéhez; az Órség a szentgyörgyvölgyi területtel együtt külön járást alkotott. Azonban ez az idő folyamán többször változott, ezért ez a hipotézis nehezen igazolható. Valószínűbb a vallási eltérés, ugyanis a déli részek szinte teljesen reformátusok által lakott területek voltak, míg az északi, a Vendvidéktől kezdve Kondorfán át a Rába vidékéig tartó terület jobbára katolikus volt. A Kondorfával való nagyobb számú házasodás is a reformátusok között történt. A házassági anyakönyv alapján mondhatjuk, hogy 1860-ig kivételes esetként fordult csak elő katolikus vallású füllel való házasság. Egy másik megközelítésben értelmezhetjük a déli részek felé házasodást egyfajta menekülésként, a várható konfliktusok megelőzésként is⁸⁸. Ezen hipotézis szerint az óriszentpéteri kerülni akarták a Batthyány-családdal és birtokaival a kapcsolatot, melynek Csákánydoroszló, illetve Körmeny volt a központja. Ez is egy érv lehet az észak felé való kapcsolatok hiányának magyarázatakor. A valós ok valószínűleg ezek együtteséből fakadhatott, akár más szempontokkal együtt. A harmadik jellegzetesség a göcseji falvakkal való kapcsolat. Ezek nemesek által lakott, református falvak voltak. A kapcsolat esetleg utalhat arra a felfogásra, hogy az őrségiek nemességgel, kiváltsággal bíróknak tartották magukat⁸⁹, ezért is szimpatizálhattak a nemesi református falvakkal, melyeknek megtelepedési formái (szegek) is hasonlítanak az őrségi szerekre. A kapcsolatfelvétel valószínűleg arra az időre nyúlik vissza,

⁸⁸ Az Órség és a Batthyányak évtizedes pereskedése, illetve az őrségiek jobbágyi szolgáltatásokat megtagadó álláspontja erre utal. Erről ld. Stahl 1974.

⁸⁹ Erről ld. Stahl, Papp hivatkozott cikkeit.

amikor is a becsvölgye-kustánszegi anyaegyházig kellett eljutniuk a református hívőknek egyházi szertartáson való részvételhez, ez az időszak 1732-től 1783-ig tartott⁹⁰.

Összefoglalásképp a következőket lehet elmondani. Az óriszentpéteri reformátusok az esetek döntő többségében azonos felekezetű, vagy legalábbis protestáns vallású emberekkel kötöttek házasságot⁹¹. A kapcsolatok vizsgálata szerint az exogám házasságok nagy részét a szomszédos falvakkal kötötték. A falutól azonos távolságra fekvő települések közül elsősorban azokat választották, melyek szintén reformátusok voltak; ahol a vallás megegyezett, ott előkeült az őrségi mentalitás és inkább az őrségi falvakból házasodtak⁹². A házasságok irányát elsősorban a vallás és a földrajzi megközelíthetőség jelölte ki, de a vallás volt az elsőbrendű kritérium. A folyó mint a házasodást segítő természeti tényező⁹³ a Kerka esetében igaznak tűnik, a Zala esetében biztosan nem. A település 1860-ig nem rendelkezett országos házassági kapcsolatokkal, a legtávolabbi házasság Pápa mellől érkezett⁹⁴. Az anyakönyvek elemzése szerint 1860–1895 között emelkedik a távolabbi településekről érkezők száma, de a pontos elemzés a családrekonstrukció folytatásával készül csak el. Az őrségi elzárkózás kérdését teljesen nem tudtuk az anyakönyvek alapján tisztázni. A göcseji kapcsolatok (és a köztes területtel való kapcsolat hiánya), valamint az egyes szomszédos őrségi, nem-őrségi falvak vizsgálata azt jelzi, hogy volt egy külön, őrségi mentalitás, ami érvényesült a házaspárok kiválasztásánál. De ezt túl szigorúan nem szabad értelmeznünk, mivel ehhez a jelen pillanatban nem rendelkezünk elegendő forrás ismeretével.

5. Halálozások

A halotti anyakönyvek adatai a legpontosabbak a három anyakönyvtípus közül⁹⁵. Emiatt a családrekonstrukció nem tud sokkal több információt adni a nem-nominatív vizsgálatokhoz képest⁹⁶. A következőkben a halálozások szezonálisát, a csecsemő- és gyermekhalandóság nagyságát, a halálozások korösszetételét, illetve a magas halálozással járó évek okait fogjuk megvizsgálni.

A halálozások száma az óriszentpéteri reformátusok között a következőképpen alakult korszakonként, nemek szerinti bontásban:

⁹⁰ Pataky 1990. 36–49.

⁹¹ Ezt nyugodtan nevezhetjük vallási endogámiának.

⁹² Egyedül a ma már Hodossal összekapcsolt Kapornakkal nem volt házassági kapcsolata a közösségnek.

⁹³ Más szerzőkre hivatkozva Elter 2002. 166.

⁹⁴ Borsosgyörből.

⁹⁵ Erről ld. Mellékletet.

⁹⁶ Andorka 1988. 60., illetve Benda 2001. 239.

20. A halálozások száma, 1784–1895

Időszak	Férfiak	Nők	Összesen:
1784–1789	57	62	119
1790–1799	89	72	161
1800–1809	117	99	216
1810–1819	78	86	164
1820–1829	87	102	189
1830–1839	110	98	208
1840–1849	107	85	192
1850–1859	107	97	204
1860–1869	76	85	161
1870–1879	77	84	161
1880–1889	73	68	141
1890–1895	59	45	104
Összesen	1037	983	2020

Összehasonlítva a többi évtized halálozási számaival, magas halálozást mutat az első, csonka évtized. Ennek az 1784-es 40, illetve az 1788-as 30 halálozást hozó esztendő az okai. 1810-ig folyamatosan emelkedik a halálozások száma, ennek valószínűleg az egyik oka az egyre pontosabbá váló halotti anyakönyvezés. Másrészt ekkoriban is voltak kiemelkedő halálozással járó évek: így az 1798–1800, valamint az 1802–1804 közti esztendő. A következő évtizedben az 1790-es évek átlagára esik vissza a halálozás nagysága, majd folyamatos emelkedés után az 1830-as években újra megugrik a halálozások száma, ekkortájt 1832 nevezhető válságévnak. A következő két évtizedben szintén az évi húsz halálesetnyi értéken marad a mutató, továbbra is vannak kiugró halálozást hozó esztendő, ilyen az 1839–40-es, az 1848-as és az 1854–55-ös. Ezután eltűnnek a válságévek, csupán 1884-ben és 1895-ben kúszik 25 halálozás fölé az éves halandóság mértéke. Az évtizedek értékei is tükrözik ezt, folyamatosan csökken a halálozások száma az 1860-as évektől kezdődően. A nemek szerinti bontásban azt láthatjuk, hogy egyszer a férfiak, máskor a nők halálozási aránya magasabb évtizedenként, vagyis ingadozást tapasztalhatunk annak ellenére, hogy összességében több férfi hal meg a korszakban. Ez megfelel a nemek kiegyenlítődési tendenciájának, ugyanis – mint arról már volt szó – jóval több fiúgyermek jön a világra, mint leány. A következő összesített táblázatban a nemek megoszlásán túl, a bő húszéves kohorszok természetes szaporodását, illetve a halálozások változását figyelhetjük meg.

21. Születések és halálozások száma nemenkénti bontásban

Nemek	1784–1805		1806–1828		1829–1851		1852–1873		1874–1895		Összesen	
	szül.	hal.	szül.	hal.	szül.	hal.	szül.	hal.	szül.	hal.	szül.	hal.
Férfiak	261	227	258	189	312	250	227	202	180	169	1238	1037
Nők	249	204	250	208	257	215	202	199	162	157	1120	983
Összesen	510	431	508	397	569	465	429	401	342	326	2358	2020
Term. szap.	79		111		104		28		16		338	

Az összes kohorszon belül több fiúcesemő születik, és az is tendencia, hogy több férfi hal meg korszakonként az 1806–1828-as kohorsz kivételével. 1784 és 1895 között korszakonként végig magasabb a születésszám, mint a halálozások száma, azonban az arányok 1851 után drasztikusan kiegyenlítődnek. Ez nem azt jelenti, hogy a halálozások száma nőtt meg, sőt ez is csökken az idő során. A születésszám hirtelen zuhanása okozza az utolsó két kohorsz kiegyenlítettebb természetes szaporodási mutatóját. Összességében viszont 338 fővel többen születtek, mint haltak meg 111 év alatt az óriszentpéteri reformátusok között. A középső, 1829–1851 közti időszakban látványosan több a születések és a halálozások száma is, mint az összes többi csoportban. Valószínűleg azzal a jelenséggel állunk szemben, hogy a magasabb halálozású évek elvittek a gyerekszám-többletet, amit a következő években igyekeztek pótolni, több gyerek születésével. A nyugat-európai történeti demográfusok a demográfiai válság jelének szokták tekinteni azt, amikor különböző okokból (járvány, éhínség, háborúk) magas halálozást hozó esztendőkből a születések elmaradnak, a házasságkötéseket elhalasztják, majd egy-két éven belül pótolják tömegesen a házasságkötéseket és ezzel a születésszám is emelkedik. Azért demográfiai válság, mert egy-egy válságév hatására átalakulnak a házaspárok termékenységi szokásai, illetve felborul a házasságkötések megszokott rendje is⁹⁷. A táblázat adatait vizsgálva a 19. század közepéig visszatérőnek és jelenlevőnek tekinthetjük a faluban ezeket a demográfiai vagy halandósági válságokat.

Vizsgáljuk meg az egyes magas halálozást hozó esztendőket. Először is nézzük meg az egyes évtizedek egy évre kiszámított halálozási átlagaihoz képest, melyek a magas halandóságú esztendők. A 22. táblázat adataiból jól látható, hogy lényegében minden második év meghaladja az átlagos mértéket. Ez a számadat annyit jelez, hogy az átlag körül szóródnak az értékek, vagyis egyszer több, egyszer kevesebb a halálozás az átlagnál. De a mutató nem differenciál,

⁹⁷ A magyar történeti demográfia kevésbé foglalkozik a halandósági válságokkal. Kivételt Benda Gyula keszthelyi halandóságot vizsgáló munkája képez. Erről és a magyar történeti demográfia e téren való kritikájáról ld. Benda 2000. főként: 145–149.

nem jelzi, hogy voltak-e kiugróan magas halálozást hozó esztendőök. Ezért a pontosabb vizsgálathoz – némileg szubjektív módon – azokat az éveket választottuk ki, ahol az 1784–1895 közötti időszak összes halálozására kiszámított éves halálozási átlag legalább 1,5-szeresét meghaladó halandóságot találtunk⁹⁸. Ezzel a magasabb halálozási számot hozó évtizedek válságévei jobban megfigyelhetők. Harmadik összehasonlítási alapnak az előző évtized átlagaihoz viszonyított elmozdulást néztük meg. Benda Gyula az évtizedes átlagokhoz képest legalább két-, vagy többszörös nagyságú halálozási aránynál beszél halandósági válságról⁹⁹. Ilyen Óriszentpéteren csak egy volt 1784-ben, de ekkor még több egyházközség is a faluhoz tartozott, ezért egyes halottak esetében nem lehetett bizonyosan eldönteni, hogy hova valósiak, így ez némileg módosíthatja a számokat. Mindenesetre nyugat-európai mértékű halálozási válság nincs a faluban a vizsgált időszakban. A vizsgálat során elegendő idő hiányában nem volt módunk a Dupâquier-féle válság index-számítások elvégzésére, melyek a demográfiai válság különböző fokozatait jelölik ki bonyolultabb mutató segítségével¹⁰⁰.

*22. Magas halálozással járó évek vizsgálata az óriszentpéteri
ref. halotti anyakönyv alapján*

Időszak	Évtizedes halálozások átlagai	Magas halandóságú évek száma	Előző évtized átlagához képest kiugró évek száma	Átlagos halálozási arány 1,5-szeresét elérő évek
1784–1789	19,83	2		1784, 1788
1790–1799	16,1	4	3	1798, 1799
1800–1809	21,6	6	6	1802, 1804
1810–1819	16,4	5	1	
1820–1829	18,9	5	6	1828
1830–1839	20,8	5	6	1832, 1837
1840–1849	19,2	4	4	1840, 1848
1850–1859	20,4	4	5	1854, 1855
1860–1869	16,1	4	1	
1870–1879	16,1	5	5	
1880–1889	14,1	4	2	1884
1890–1895	17,33	2	5	

⁹⁸ Ez az arány 18,04 halálozás/év, ennek 1,5-szerese: 27,05 halálozás/év átlagos halandósági arányt jelöl.

⁹⁹ Benda 2000. 149.

¹⁰⁰ A módszer ismertetését és gyakorlati alkalmazását ld. Benda 2000. 152–153.

Az előző évtized átlagához képest történő elmozdulás jól mutatja a válságosabb évtizedek váltakozásait. De az átlag maga nem jelzi, hogy az 1850-es évek végétől váltás lenne a falu halandósági mutatóiban. A 112 év átlagos halálozási számához viszonyított felugrás vizsgálata, már leszűkítette a válságos évek körét. Mindamellet ez a mutató sem lehet teljesen megbízható, hiszen az 1860-as években az alacsonyabb átlagos halandósághoz képest felugró értékekkel nem számol, de ez jelzi is, hogy ekkor már nincsenek igazi válságévek, az 1884-es (és némiképp az 1895-ös) esztendő leszámítva. Kiugróan magas halálozást hozó esztendő nem volt, így a Dupâquier-féle erős válságnak a faluban nincs nyoma. Most vizsgáljuk meg az egyes kiugróan magas mortalitást hozó éveket. Az első évtizedek anyakönyvi bejegyzései csak elszórtan tüntetnek fel halálokokat, így csak feltevésekkel lehet élni, mi okozta a sok halálesetet. 1784-ben a 40 halálesetből 30 halálozás a húsz évnél fiatalabbakat, zömmel az öt éven aluliakat érte, így mindenképpen egy járvány tombolására kell gyanakodnunk, valószínűleg a himlőére¹⁰¹. 1788-ban hasonlóan magas a fiatalok halottak aránya, szintén járvány okozhatta a magas halálozási számot. 1798-ban néhány esetben himlőt írt be a lelkész halálokként, de valószínűsíthetjük a fiatalok újfent magasabb halálozási aránya miatt, hogy nemcsak néhány embert érintett a himlő pusztítása. 1799–1800 között patécs¹⁰², himlő is előfordul a halálokok között. A hosszú, 1797–1800 között elhúzódó magas halandóság összefüggésben lehet az éhínséggel is, ugyanis a források nyomán a szakirodalom a 18. század utolsó éveivel és a 19. század elejével kapcsolatban országos aszályról beszél¹⁰³. Ez éhezéssel és legyengült szervezettel járhatott együtt, az emberek emiatt könnyebben váltak a járványok martalékává. Erről azonban az Őrség kapcsán pontos információink nincsenek. 1802–05 között újabb válságos periódust figyelhetünk meg. Az 1804 körüli válság országosan is jellemző, szintén az aszály és a járványok együttes támadása lehet a magyarázat. 1809 után húsz nyugodtabb év következett, majd az országos átlaggal együtt 1828-ban Óriszentpéteren is megnőtt a halálozások száma¹⁰⁴, melyet a faluban verhas-járvány okozott az anyakönyvi bejegyzés szerint. 1831–33 között, főleg 1832-ben újra felugrik a halálozási szám, ennek oka himlőjárvány volt. Az 1831-es kolera hatását nem lehet megállapítani, ilyen anyakönyvi bejegyzés az 1854-es halálozási csúcsnál sincs, de az időbeli egybeesés, illetve a magas felnőtt halálozás, utalhat a kolera pusztítására is¹⁰⁵. 1840-ben tüdővész-, 1848-ban

¹⁰¹ Országos vörhenyjárványról szólnak a források 1783-ban. Benda 2000. 155.

¹⁰² Patécs = kiütéses hagymáz, azaz lázzal járó betegség. Magyary-Kossa 1929. 306. p

¹⁰³ „1794–96-os aszályos évek” – Uo. ill. a válságévekről ld.: Dobszay-Fónagy 1998. 57–125.

¹⁰⁴ Sem az 1815-ös kolerának, sem az 1816-os országos aszálynak nincs rendkívüli halálozási számot hozó hatása a faluban.

¹⁰⁵ A kolerról Andorka 2001. 310–314., 317.

vöröshimlő-járvány tarolt a faluban a halálokok tanúsága szerint¹⁰⁶. 1854–55-ben a fiatalabbakat vérhas tizedelte, a felnőtteket különböző betegségek, amelyek akár a kolera tüneteit is jelezhetik, de ezt nem lehet biztosan állítani¹⁰⁷. 1884-ben torokgyík okozta a gyerekek magas halálozási arányát. Az 1866-os, illetve 1873-as kolerajárvány idején nem tapasztaltunk kiemelkedő arányú halálozást az egyházközségben.

Összességében azt mondhatjuk, hogy 1855-ig gyakori volt a falu számára válsággal felérő magas halálozás, mely 1855 után lényegesen megritkult. A vérhas, himlő, torokgyík főleg a 10 év alattiak halálozását emelte. Az egyes felnőtteket sújtó betegségeket nem mindig sikerült beazonosítani¹⁰⁸, így nem zárhatjuk ki az országos kolerajárványok idején felbukkanó kolerát sem. Azonban az átlagos halálozást többszörösen meghaladó, nyugat-európai típusú demográfiai válság nincs jelen a faluban.

Azokra az évekre nézve, ahol nem szerepelnek a halálokok az anyakönyvben, segítséget jelenthet a halálozások szezonálisának vizsgálata. A decembertől májusig tartó félév viszi el a halálozások döntő többségét. A legtöbben márciusban és áprilisban halnak meg, de a három téli hónap is jelentős halálozással járt. Ez más vizsgálatok eredményeivel is egybeesik¹⁰⁹, vagyis a járványok számára legalkalmasabb őszi végi, téli, tavaszi időszakban halnak meg a legtöbben¹¹⁰, amikor már kevesebb a gabona a raktárban, legyengültebb az emberek szervezete.

A következőkben a halottak korösszetételét vizsgáljuk meg, azaz melyik életszakaszban haltak meg a legtöbben az egyes időszakokban. Az 1784–1895 közötti periódust hat szakaszra bontva vizsgáljuk. A 23. táblázat adatai egyrészt árnyalják a férfiak-nők halálozási statisztikáját, mivel még világosabban látszik, hogy a férfiaknál az 1840–59-es periódus hozta a legmagasabb halandóságot; míg a nőknél a megelőző korszak. Az összes halálozás eredménye (2002) azt mutatja, hogy 18 esetben egyáltalán nem sikerült a halott életkorát megállapítani.

¹⁰⁶ Az 1846-os országos aszály és az azt követő éhínség ekkor sem jelentkezett Óriszentpéteren magas halandósággal.

¹⁰⁷ Gyakori halálok volt a sinylődözés, vízibetegség, szegezés ebben az időszakban. Ezek közül a sinylődözés talán a hosszas betegségre utal, de a „hosszas betegség” bejegyzés is gyakran szerepel. A halálokok részletesebb vizsgálatára, az egyes lelkészek bejegyzéseinek összevetésére jelen dolgozat nem vállalkozhatott.

¹⁰⁸ A halálokok azonosításánál Magyary-Kossa Gyula munkáját használtuk fel (Magyary-Kossa 1929).

¹⁰⁹ Vö. Benda 2000. 137.

¹¹⁰ A korosztályok szerinti halálozási szezonális vizsgálata meghaladta a dolgozat kereteit.

23. A halottak korösszetétele az óriszentpéteri ref. közösségben 1784–1895

Halottak korösszetétele	1784-1799			1800-1819			1820-1839			1840-1859		
	F%	N%	Ö%	F%	N%	Ö%	F%	N%	Ö%	F%	N%	Ö%
0 éves	17,6	21,1	19,3	22,7	12,8	17,7	24,5	20,5	22,5	19,8	16,6	18,2
1-4 éves	14,8	23,3	19,0	11,3	16,7	14,0	12,8	12,5	12,6	15,6	11,0	13,3
5-19 éves	21,1	18,0	19,6	19,1	18,9	19,0	9,2	14,5	11,8	9,9	9,9	9,9
20-29 éves	5,6	6,0	5,8	7,2	5,6	6,4	3,1	4,5	3,8	3,8	2,2	3,0
30-39 éves	4,2	6,8	5,5	3,1	9,4	6,3	10,2	9,0	9,6	6,6	8,3	7,4
40-49 éves	11,3	3,0	7,1	7,7	8,9	8,3	7,7	7,0	7,3	11,8	7,7	9,8
50-59 éves	6,3	11,3	8,8	12,9	9,4	11,2	12,2	10,0	11,1	7,5	17,1	12,3
60-69 éves	12,0	6,8	9,4	5,7	10,0	7,8	9,7	10,5	10,1	16,0	14,9	15,5
70év +	7,0	3,8	5,4	10,3	8,3	9,3	10,7	11,5	11,1	9,0	12,2	10,6
Össz.	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	142	133	275	194	180	374	196	200	396	212	181	393

	1860-1879			1880-1895			Össz. 1784- 1839	Össz. 1840- 1895	Össz. 1784- 1895
	F%	N%	Ö%	F%	N%	Ö%			
0 éves	19,0	18,0	18,5	22,0	16,1	19,0	20,0	18,6	19,3
1-4 éves	7,8	7,2	7,5	8,3	8,0	8,2	14,7	10,1	12,4
5-19 éves	5,9	8,4	7,1	6,8	8,9	7,9	16,5	8,5	12,5
20-29 éves	8,5	10,2	9,3	3,0	3,6	3,3	5,3	5,2	5,2
30-39 éves	5,9	3,0	4,4	3,0	7,1	5,1	7,3	5,7	6,5
40-49 éves	10,5	6,6	8,5	6,8	7,1	7,0	7,7	8,7	8,2
50-59 éves	14,4	12,0	13,2	8,3	10,7	9,5	10,5	11,7	11,1
60-69 éves	15,0	17,4	16,2	10,6	15,2	12,9	9,1	15,0	12,1
70év +	13,1	17,4	15,2	31,1	23,2	27,1	9,0	16,4	12,7
Össz.	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	153	167	320	132	112	244	1045	957	2002

Mind a korszak felénél, mind az egész időszakot figyelembe véve, a csecsemőhalandóság a legnagyobb mértékű. Ezután a hetven éven felüliek, és a gyerekkorokban meghaltak következnek körülbelül azonos nagyságrenddel. A 20 és 50 év közötti korosztályban a halálozások részaránya alacsonyabb, bár egyre emelkedő tendenciát mutat az életkor előrehaladtával; majd ötven éven felül újra emelkedik a halálozások aránya. Az egyes életkori csoportok halálozási aránya azonban változott az egyes kohorszokban. A csecsemőhalálozások részaránya nagyjából változatlan, 18–22% között váltakozik a vizsgált periódusban. A csecsemőhalandóság részletesebb elemzésére még visszatérünk. Az 1–4 éves korokban meghaltak aránya az első kohorshoz képest folyamatosan csökkent, ez különösen látványossá vált az utolsó két kohorszban, valószínűleg a születések számának csökkenésével összhangban. A 19 éves koruk előtt elhunytak aránya 1820 után folyamatosan csökkent, ami egyrészt szintén a kevesebb születésnek is köszönhető, azonban a tendencia azt sugallja, hogy a mutatóban az életkörülmények javulását is tetten érhetjük. A 20–29 éves korosztály az 1860–1879-es időszakot sínylette meg a legjobban, de átlagosan nem sokan halnak meg ebben a korosztályban. A 30–39 évesek az 1820–1839-es, a 40–49

évesek az 1840–1859-es kohorszban haláloztak el a legnagyobb arányban. A kolera nagyobb csapásai ekkortájt voltak (1832, 1854), esetleg lehet összefüggés a magas középkorú halálozással. Az 1870-es évekig jelentős 50–59 éves kori halálozás az utolsó kohorsz idejére visszaesik, ez a tendencia a 60 év felett meghaltakra is érvényes (arányuk 1820-ig emelkedett). A 70 évnél idősebben elhalálozottak aránya viszont folyamatosan nőtt, kiemelkedően az utolsó időszakban, ami szintén arra utal, hogy a század végén már mindenképpen javultak az egyének továbbélési feltételei. Ez hosszú folyamat volt, ami már a század 20-as éveitől kezdve érvényesülhetett. A csecsemőhalandóság mértékéről azt állapíthatjuk meg, hogy stabilan 200 körüli halálozás jut ezer születésre a fiúk esetében, vagyis korszakunk közepéig jellemzően minden ötödik kisfiú meghal a születését követő egy éven belül. Különösen a második kohorsz kisebb arányszámait bizonyosan azt jelzik, hogy akkor még pontatlanabb volt a halotti anyakönyv vezetése. A lányok esetében látható többnyire kisebb számarány kétegyeket ébreszt a kisleányok halálozásainak anyakönyvezésével kapcsolatban. Az 1840–59 közti csökkenés mindkét nem esetén szintén bizonytalan adat, nem lehet egyértelműen kimondani, hogy javultak a körülmények a csecsemőhalálozás terén a század során. Bár a javulás feltételezhető az ötvenes évektől kezdődően, hiszen az utolsó kohorsz adatai nem a teljes évtizedre vonatkoznak.

24. A csecsemőhalandóság alakulása, 1784–1895

Korszak/halottak	Csecsemőhalandóság						
	1 éven aluli halottak		születések száma		1000 születésre jutó halottak aránya		
	fiúk	lányok	fiúk	lányok	fiúk	lányok	összesen
1784–1789	14	17	48	60	292	283	287
1790–1799	17	20	139	132	122	152	137
1800–1809	30	17	137	96	219	177	202
1810–1819	19	15	86	98	221	153	185
1820–1829	27	22	125	128	216	172	194
1830–1839	28	23	136	105	206	219	212
1840–1849	24	20	128	117	188	171	180
1850–1859	21	14	131	93	160	151	156
1860–1869	16	17	86	93	186	183	184
1870–1879	15	14	90	87	167	161	164
1880–1889	16	11	83	78	193	141	168
1890–1895	13	8	49	33	265	242	256
Összesen	240	198	1238	1120	194	177	186

6. Összefoglalás

Munkánk során az őriszentpéteri református közösség demográfiai viselkedését vizsgáltuk 1784–1895 között az egyházközség anyakönyvi bejegyzéseinek kigyűjtésével. A következő megállapításokat tehetjük az adatok elemzése után: Őriszentpéteren volt a 18. század végétől születéskorlátozás. Ez nem egykézést jelentett, hanem a házasság termékenysége korlátozását három-négy gyermek születése után, ez természetesen családonként eltérő nagyságot takar, de a tendencia bizonyítottan tűnik. A születésszabályozás kezdetét az anyakönyvi adatok alapján nem lehetett megállapítani. Az 1850-es évektől kezdődően radikális változást lehetett megfigyelni a születésszámok tekintetében, innentől kezdve tekinthetjük az egykézést is elterjedtnek. Magyarozatként a jobbágyfelszabadítás, tagosítás, a „föld szűke” és az ezt okozó öröklési rendszer jöhet számításba. A falu lakossága folyamatosan nőtt, miközben a földterület nem növekedett ezzel arányosan, emiatt a föld örökösök közti szétosztását megelőzően folyamodhattak a születéskorlátozáshoz az itteniek. A hipotézis igazolásához érdemes lenne az egyének stratégiáit megvizsgálni mikrotörténeti elemzés segítségével. A nyugat-európai szokásoktól eltérően, az ormánsági és sárközi falvakkal rokoníthatóan, a születéskorlátozás nem a házasságkötések idősebb korra halasztásával, hanem a házasságon belül történt. Az őrségi elzárkózásával kapcsolatban nem sikerült meggyőző bizonyítékokat találni, de az egyes falvakkal való házassági kapcsolatok arra engednek következtetni, hogy létezett egy őrségi mentalitás, ami a közös múlt, kiváltságokra, közös vallásra vezethető vissza. A házasság kapcsán ismertetett példák – miszerint azonos vallású, hasonló távolságban fekvő települések közül szívesebben választanak az őrségi falvakból házastársat az őriszentpéteriek – erre utalnak. A halálozások kapcsán az országos átlagtól eltérő, merőben szokatlan jelenséget nem lehetett megfigyelni, súlyos demográfiai válság nem érte a közösséget a bő évszázad során. A dolgozat nem törekedett az egyes problémakörök teljes felderítésére, de talán hozzájárult bizonyos megállapításaival egy 19. századi közösség életének jobb megismeréséhez.

IRODALOMJEGYZÉK

- Andorka Rudolf 1984. Pócsmegyer népesedési viszonyai 1744–1895. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 5. 39–68.
- Andorka Rudolf 1988. A családrekonstrukciók vizsgálat módszerei. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 4.
- Andorka Rudolf 1996. Egy különleges házassági minta: a Sopron megyei Bük község evangélikus egyházközsége a XIX. században. In Visi Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. KSH, Budapest, 8–16.

- Andorka Rudolf 2001. *Gyermek, család, történelem (Történeti demográfiai tanulmányok)*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Bp.
- Benda Gyula 2000. A halálozás és halandóság Keszthelyen 1747–1849. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 122–162.
- Benda Gyula 2001. Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 223–249.
- Benda Gyula 2002. *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthelyi társadalma 1740–1849*. PhD disszertáció. Kézirat.
- Csiszár Károly 1973. *Az Őrség földje és népének élete*. K.n., Szombathely.
- Csiszár Károly 1994. *Őrség*. Savaria Tourist – Vas Megyei Idegenforgalmi Hivatal, h.n.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán 1960. *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. KSH, Budapest.
- Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán 1998. A rendi társadalom felbomlása. In Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Korona Kiadó, Budapest, 57–125.
- Dömötör Sándor 1987. *Őrség*. Őrségi Baráti Kör, 2. kiad., Szombathely.
- Elter András 2002. A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében 1724–1895. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 143–199.
- Faragó Tamás 1999. *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992)*. Bibo Kiadó, Miskolc.
- Faragó Tamás 2000. Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 391–483.
- Fényes Elek 1836. *Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai s geographiai tekintetben*. Trattner – Károlyi, I. köt., Pest.
- Herényi István 1996. *Magyarország nyugati végvidéke 800–1242*. Argumentum Kiadó, h.n.
- Horváth Sándor 1998. *Erdők és utak ölelésében. Őriszentpéter monográfiája 996–1996*. h.n.
- Klinger András 1973. *A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900*. KSH, Budapest.
- Kovacsics József (szerk.) 1993. *Magyarország történeti statisztikai helynévtára. 4. köt. Vas megye*. K.n., Budapest.
- Kovács Tibor 1972. Az Őrség népessége. *Vasi Szemle*, XXVI. évf. 1. sz. 105–110.
- Magyary-Kossa Gyula 1929. *Magyar orvosi emlékek*. I–II. köt., Eggenberger-féle könyvkereskedés, Budapest.
- Nagy Ludovicus 1828. *Notitiae...* Landerer, Buda.
- Papp Vilmos 1964. Pálóczi Horváth Ádám ismeretlen levelei az Őrség ügyében. *Vasi Szemle*, XVIII. évf. 1. sz. 29–42.
- Papp Vilmos 1970. Őrségi iratok. *Vasi Szemle*, XXIV. évf. 4. sz. 597–612.
- Papp Vilmos 1971. Őrségi iratok (2–3. rész). *Vasi Szemle*, XXV. évf. 1–2. sz. 97–106., ill. 236–251.
- Papp Vilmos 1973. Az Őrségi kerkavölgyi községek népmozgalma (1805–1970). *Vasi Szemle*, XXVII. évf. 1. sz. 90–120.
- Pataky László 1990. *Az Őrség múltja a kercaszomori református egyházközség történetének tükrében*. Őrségi Baráti Kör, h.n.

- Pataky László 1992. *Az Őrségi református egyházmegye története*. Szabad Tér Kiadó, h.n.
- Stahl Ferenc 1974. Az Őrség jogállása. *Vasi Szemle*, XXVIII. évf. 2–4. sz. 218–236., 390–402., ill. 553–566.
- Schneider Miklós 1937. *Vas vármegye 1835. évi nemesi összeírása*. K.n., Szombathely.
- Schneider Miklós 1941. *Vas vármegye nemesi összeírásai*. 1–5. Füzet, k.n., Szombathely.
- Sebők Marcell (szerk.) 2000. *Történeti antropológia*. Replika Kör, Budapest.
- Szijártó M. István 2000: Történeti antropológia és mikrotörténelem. Az új társadalomtörténet. *BUKSZ 2000 nyár*, 151–159.
- Wrightson, K. – Levine, D. 1979. *Poverty and piety in an English village. Terling, 1525–1700*. Academic Press, London. 43–72.
- Wrigley, E. A. 1973. *Népesedés és történelem*. Kossuth Könyvkiadó, h.n.
- Nemesnépi Zakál György 2002. *Eőrségnek leírása...Fertő – Hanság Nemzeti Park Igazgatóság*, h.n., 2. jav. kiad.

MELLÉKLET

Az anyakönyvek ismertetése

Az őriszentpéteri reformátusok 1783 decemberétől vezették anyakönyveiket. A születési, házassági és halotti anyakönyveket egy kötetben vitték, ebben a sorrendben elhelyezve. Korszakukat érintően három kötet került feldolgozásra: az 1784–1840, az 1841–1880 és az 1881–1920 közötti időszakot tartalmazók. Az anyakönyvezés magyar nyelven történt, a 18. században még gyakrabban előfordultak latin kifejezések is. Mindhárom anyakönyvben megfigyelhető, hogy 1852-től (császári rendelkezés hatására) pontosabbá és adatokban bővebbé válik az anyakönyvezés. Így ekkortól feltüntetik mindegyik anyakönyvtípusban a házszámokat, amelyeket csak 1786–1790 között közöltek a megelőző időszakban. Az eltérő vallásúakat, nemeseket mindig feltüntetik.

A korszakban a következő lelkészek szolgáltak Őriszentpéteren:

- Újvári József (1783–1787)
- Szabó Benedek (1788–1792)
- Héregi András (1792–1797)
- Járdánházy Gábor (1797–1808)
- Győri János (1808–1829)
- Farkas Gábor (1829–1835)
- Páti Mihály (1835–1870)
- Kovács József (1870–1872)
- Mezey János (1872–1910)

1. Születési (keresztelési) anyakönyv

A keresztelés időpontját közlik az anyakönyvek egészen 1852-ig, akkortól a születési és keresztelési időpont együttesen fel van tüntetve. A gyermek és szülei nevét, illetve a keresztszülőket mindvégig megadja az anyakönyv. A törvénytelen születéseket állandó jelleggel közlik. A keresztelés előtt meghaltakat, illetve a halva születetteket gyakran beírják, bár a családrekonstrukció során kiderült, hogy egyes lánycsecsemők halálát nem tüntették itt fel. A keresztszülőknél és a szülőknél a nem földműves foglalkozásukat általában külön említik. 1862-től feltüntetik a szülők foglalkozását. Az 1860-as években elszórtan, 1874-től rendszeresen megadják, ha a született gyermek felnőttkora előtt meghalt.

2. Házassági anyakönyv

Alapadatként a vőlegény és a menyasszony neve és lakhelye, a hajdon menyasszony apjának neve szerepel. Ezenfelül a házasságkötés időpontja mellett megtaláljuk a családi állapotot, előző házastárs (férj), illetve a tanúk (kérők) nevét is. Újvári József idején gyakran hiányoznak a lakhely megjelölések, de a tendencia alapján valószínűsíthető, hogy a hiányzó lakhelyek a helybeliek esetében maradhattak el. 1792-ig feltüntetik a házasságkötési életkorokat, ezt csak 1852-től jegyzik be ismét. A családi állapot jelzése általában szerepel, de egyes időszakokban elmarad. Az utolsó évtizedekben szerepel a „nő” megjelölés, amely valószínűleg a megesett lányokat jelöli. Az özvegyasszonyok esetében az elhalt férjük nevét megadják, azonban az újránősülő özvegyeknél nem tüntetik fel az elhunyt feleség nevét. A vőlegény szüleit 1837-től kezdik el rendszeresen bejegyezni, ekkortól közlik az édesanyák nevét mindkét házasulónál. Az árvaleányokat a megjegyzés rovatban mindig külön kiemelik. 1825-től hosszú éveken át beírják, hogy kapott-e himlőoltást a pár. 1852-től megadják a házasodók foglalkozását.

3. Halotti anyakönyv

A családrekonstrukció alapján is kiderült, hogy a leginkább pontatlanul kezelt anyakönyvtípus. Az 1830-as évek végéig gyaníthatóan maradtak ki csecsemőhalottak, annak ellenére, hogy a beírtak esetében napi, vagy heti pontossággal is megadják az elhunyt kisgyermek halálozási korát. A kor feltüntetés-e időségek esetében inkább kerekítéssel történt, de a középkorúak esetében sem pontos a 19. század 30-as, 40-es éveire. Az első években előfordul, hogy nem adják meg a halálozás korát, de ez csak átmeneti jelenség. A halálozás dátumának, a halott nevének és korának a megadása jellemzi az első lelkészek idejének anyakönyvezését. 1798-tól rendszertelenül, de elkezdik írni a halálozás okát, melynek állandó vezetése 1816-tól történik, bár gyakori a „nem tudni” beírás. Az első években a gyerekehalottak keresztnévei gyakran hiányoznak, illetve egyes nők is csak valakinek a feleségéként szerepelnek. A gyermekhalottak esetében mindig megadják az apa nevét, 1828-tól mindkét szülőét is. 1831–37 között a bizonyágtevők neveit is feltüntetik, majd ez elmarad. 1852 után megadják az elhunyt foglalkozását. 1871-től elszórtan, 1889-től rendszeresen megadják a születés idejét, ekkor a halálozás korának rubrikáját nem töltik ki. 1873-tól a házastárs nevét is megadják, addig csak az elhunyt nők férjeit tüntették fel.

Melléklet I. Az őriszentpéteri reformátusok házassági köre (1784–1860)

Település	Házasulók (fő)		Település	Házasulók (fő)	
	Férfiak	Nők		Férfiak	Nők
<i>Őrségiek</i>			<i>Nem őrségiek</i>		
Bajánháza	13		Alsószenterzsébet	4	
Bükkalja	6		Barabásszeg	1	
Dávidháza	13	2	Borsosgyőr	1	
Hodos	8		Csekefa	1	
Ispánk	26	1	Csöde	2	
Kerca	5		Dobrafölde	1	
Kerkáskápolna	16	1	Felsőszenterzsébet	1	
Kisrákos	8		Gödörháza	4	
Kotormány	10		Hegyhátszentjakab	1	
Nagyrákos	22	2	Iklód	2	
Pankasz	14		Kondorfa	8	3
Senyeháza	20	8	Körmend	1	
Szaknyér	3		Magyarszombatfa	2	
Szalafo	49	11	Márokföld	1	
Szatta	5	1	Milejszeg	1	
Szomoróc	5	1	Németfalu	1	
Összesen:	223	27	Péntekfalu	2	
			Prosznyákfa	1	
			Pusztaszentpéter	1	1
			Ramocsa	1	
			Sal	1	1
			Szentgyörgyvölgy	7	1
			Szerdahely	3	
			Tótkeresztúr	1	1
			Velemér	2	
			Veresszeg	1	
			Viszák	1	
			Összesen:	53	7

Melléklet II. Születések és halálozások évenkénti bontásban az óriszentpéteri református anyakönyv alapján (1784–1895)

Év	Nő			Férfi			Összes		
	Szül. szám	Hal. szám	Term. szap.	Szül. szám	Hal. szám	Term. szap.	Szül. szám	Hal. szám	Term. szap.
1784	9	21	-12	8	19	-11	17	40	-23
1785	12	8	4	10	6	4	22	14	8
1786	14	7	7	9	3	6	23	10	13
1787	7	4	3	2	3	-1	9	7	2
1788	8	16	-8	6	14	-8	14	30	-16
1789	10	6	4	13	12	1	23	18	5
1790	11	1	10	12	7	5	23	8	15
1791	12	8	4	15	7	8	27	15	12
1792	17	4	13	12	3	9	29	7	22
1793	11	4	7	15	8	7	26	12	14
1794	12	5	7	21	4	17	33	9	24
1795	13	8	5	12	10	2	25	18	7
1796	15	5	10	7	5	2	22	10	12
1797	13	11	2	15	10	5	28	21	7
1798	19	8	11	17	24	-7	36	32	4
1799	9	18	-9	13	11	2	22	29	-7
1800	8	10	-2	8	15	-7	16	25	-9
1801	11	10	1	19	5	14	30	15	15
1802	8	12	-4	13	19	-6	21	31	-10
1803	8	10	-2	10	13	-3	18	23	-5
1804	12	18	-6	13	18	-5	25	36	-11
1805	10	11	-1	11	11	0	21	22	-1
1806	9	1	8	12	8	4	21	9	12
1807	14	5	9	16	11	5	30	16	14
1808	9	9	0	15	7	8	24	16	8
1809	7	13	-6	20	10	10	27	23	4
1810	11	3	8	8	6	2	19	9	10
1811	8	13	-5	13	7	6	21	20	1
1812	13	14	-1	7	9	-2	20	23	-3
1813	6	7	-1	10	6	4	16	13	3
1814	15	7	8	8	12	-4	23	19	4
1815	6	6	0	6	9	-3	12	15	-3
1816	7	3	4	8	10	-2	15	13	2
1817	12	14	-2	5	5	0	17	19	-2
1818	8	12	-4	9	7	2	17	19	-2
1819	12	7	5	12	7	5	24	14	10
1820	14	9	5	13	5	8	27	14	13
1821	12	9	3	7	4	3	19	13	6
1822	13	8	5	11	6	5	24	14	10
1823	11	11	0	16	8	8	27	19	8
1824	9	10	-1	13	9	4	22	19	3
1825	13	11	2	16	15	1	29	26	3
1826	19	10	9	13	6	7	32	16	16
1827	16	11	5	9	6	3	25	17	8
1828	6	13	-7	11	16	-5	17	29	-12

folytatás

Év	Nő			Férfi			Összes		
	Szül. szám	Hal. szám	Term. szap.	Szül. szám	Hal. szám	Term. szap.	Szül. szám	Hal. szám	Term. szap.
1829	15	10	5	16	12	4	31	22	9
1830	6	7	-1	12	6	6	18	13	5
1831	15	9	6	10	12	-2	25	21	4
1832	5	20	-15	13	19	-6	18	39	-21
1833	15	11	4	15	14	1	30	25	5
1834	10	3	7	14	14	0	24	17	7
1835	6	1	5	9	8	1	15	9	6
1836	8	7	1	17	6	11	25	13	12
1837	18	13	5	19	14	5	37	27	10
1838	12	12	0	12	7	5	24	19	5
1839	10	15	-5	15	10	5	25	25	0
1840	11	14	-3	16	15	1	27	29	-2
1841	11	8	3	16	8	8	27	16	11
1842	14	5	9	14	11	3	28	16	12
1843	16	8	8	11	9	2	27	17	10
1844	13	5	8	14	12	2	27	17	10
1845	11	6	5	9	8	1	20	14	6
1846	11	6	5	6	6	0	17	12	5
1847	10	12	-2	12	9	3	22	21	1
1848	10	11	-1	19	18	1	29	29	0
1849	10	10	0	11	11	0	21	21	0
1850	13	10	3	9	13	-4	22	23	-1
1851	7	12	-5	23	8	15	30	20	10
1852	11	12	-1	17	11	6	28	23	5
1853	9	7	2	14	9	5	23	16	7
1854	4	16	-12	10	19	-9	14	35	-21
1855	12	18	-6	16	13	3	28	31	-3
1856	12	4	8	10	11	-1	22	15	7
1857	5	5	0	14	10	4	19	15	4
1858	9	7	2	4	10	-6	13	17	-4
1859	11	6	5	14	3	11	25	9	16
1860	7	7	0	13	9	4	20	16	4
1861	8	9	-1	4	8	-4	12	17	-5
1862	12	8	4	6	6	0	18	14	4
1863	7	11	-4	8	3	5	15	14	1
1864	8	3	5	6	10	-4	14	13	1
1865	9	6	3	8	7	1	17	13	4
1866	11	8	3	7	10	-3	18	18	0
1867	10	12	-2	6	9	-3	16	21	-5
1868	12	12	0	10	3	7	22	15	7
1869	9	9	0	18	11	7	27	20	7
1870	8	12	-4	4	7	-3	12	19	-7
1871	11	9	2	12	14	-2	23	23	0
1872	11	9	2	18	11	7	29	20	9
1873	6	10	-4	8	8	0	14	18	-4
1874	8	10	-2	11	11	0	19	21	-2
1875	9	8	1	7	3	4	16	11	5
1876	8	6	2	5	4	1	13	10	3
1877	10	7	3	11	4	7	21	11	10
1878	6	6	0	8	9	-1	14	15	-1
1879	10	7	3	6	6	0	16	13	3

folytatás

Év	Nő			Férfi			Összes		
	Szül. szám	Hal. szám	Term. szap.	Szül. szám	Hal. szám	Term. szap.	Szül. szám	Hal. szám	Term. szap.
1880	7	6	1	9	11	-2	16	17	-1
1881	5	3	2	4	11	-7	9	14	-5
1882	8	4	4	8	2	6	16	6	10
1883	12	5	7	11	6	5	23	11	12
1884	8	10	-2	10	17	-7	18	27	-9
1885	7	8	-1	5	4	1	12	12	0
1886	5	5	0	10	5	5	15	10	5
1887	10	9	1	6	2	4	16	11	5
1888	9	7	2	8	11	-3	17	18	-1
1889	7	11	-4	12	4	8	19	15	4
1890	5	7	-2	5	11	-6	10	18	-8
1891	6	5	1	8	12	-4	14	17	-3
1892	1	6	-5	4	7	-3	5	13	-8
1893	10	11	-1	11	6	5	21	17	4
1894	5	9	-4	11	4	7	16	13	3
1895	6	7	-1	10	19	-9	16	26	-10

**POPULATION HISTORY OF ÓRISZENTPÉTER, 1784-1895.
FAMILY RECONSTITUTION RESEARCH ON THE REFORMED
(CALVINIST) COMMUNITY**

Summary

The author examines the demographic behaviour of the reformed (Calvinist) community of Óriszentpéter village (in the Órség region in the south-western part of the country) in the period between 1784 and 1895 on the basis of the collected and elaborated data of the parish registers. He concludes the following statements from the analysis.

First of all it was proved that birth control had existed in Óriszentpéter at the end of the 18th century. It did not mean a family model of one child, but the limitation of the fertility of married couples after the third or fourth child's birth. This fact naturally covers quite different family sizes but the tendency seems to be proved. The starting point of birth control cannot be fixed on the basis of parish register data. From the 1850s a radical change can be observed in birth numbers, since that time one child model has become general. One can explain this change by the emancipation of serves, the regrouping of farm-plots, the want of lands and the egalitarian system of inheritance as the cause of it. The population of the village continually increased besides a much smaller increase of arable land therefore couples began controlling their fertility in order to avoid the distribution of lands among their heirs. It would be worth testing the hypothesis by the micro-analysis of individual strategies having existed in the community. Contrary to the Western-European norms birth control was not practised by the postponement of marriages but within the marriages themselves – which use was very similar to that of the villages of the Ormánság and Sárköz region analysed by Rudolf Andorka. As for another examined question, the author did not manage to prove the isolation of the Órség region without any doubt. At the same time marriage relations of Óriszentpéter with other villages in the region concede to suppose the existence of a common mentality in the Órség region which took its origin from the common past, privileges and religion. The examples concerning marriages seem to refer to that: people of the village preferred choosing partners in marriage from other settlement of the Órség region than from other villages of the same religion and situated at the same distance.

As for mortality there was no sign of any unusual or surprising event, serious mortality crises did not afflict the community in the examined period.

Tables:

1. *Number of serf families in the tax registers*
Headings: Year; Number of the families
2. *Population number of Óriszentpéter by confessions*
Headings: Year; Population number; Calvinist; Roman Catholic; Other (Lutheran and Jew)
3. *Number of births per one marriage (Óriszentpéter, Calvinists)*
Headings: Period; Marriages; Births; Births/marriages
4. *Births by sexes*
First column: Sex/period; Boys; Girls; Total
5. *Changes in the number and proportion of births out of wedlock, 1784–1895*
Headings: Period; Births out of wedlock; Total number of births; Ratio of illegitimacy (%)
6. *Number of births per 1000 years of women spent in marriage by the age of the wives*
Headings: Time of marriage; Women's age at marriage; Number of marriages; Age of wives
7. *Total (marital) fertility rate in Óriszentpéter (Calvinists), 1784–1859*
Headings: Year of marriage; Number of births per 1000 years of women spent in marriage by age groups; Total fertility rate of women aged 15–49 and 20–49
8. *Comparison of the total fertility rates*
Headings: Settlement; Time of marriage; Total fertility rate; Rate of illegitimacy
9. *Mean length of the intervals between births, Óriszentpéter (Calvinists), 1784–1859*
Headings: a) Reconstructed families with shorter intervals than 60 months:
Serial number of the births; Time of marriage; Mean length of the intervals between births in months
b) All reconstructed families
Serial number of the births; Time of marriage; Mean length of the intervals between births in months
10. *Changes in the mothers' age at last child birth, in the length of the last interval and in the mean number of children of the families by the mothers' age at marriage, 1784–1859*
Headings: Period; Age at marriage; Age of the mothers at last child birth; Length of the last interval (in month); Mean number of the children per family: all reconstructed families, in those families where the mother lived in marriage till her 45 years of age

11. *Average numbers of births (Óriszentspéter Calvinist community), 1784–1859*
Headings: Period; Age at marriage; Modus; Median; Average number of the children per family
12. *Changes in the age at first marriage (Óriszentspéter, Calvinist community) 1784–1895*
Headings: Decade; Age of the brides (indicated age, calculated age); Bridegroom's age (indicated age, calculated age)
13. *Comparison of the age at first marriage*
Headings: Settlement; Period; Men's age at first marriage; Women's age at first marriage; Average difference in the partners' age at first marriage; Religion
14. *Modus and median values of the age at first marriage and at remarriages*
Headings: Period; Modus (males, first marriage, remarriages), Modus (females, first marriage, remarriages); Median (males, first marriage, remarriages), Median (females, first marriage, remarriages)
15. *Proportion of remarriages compared to all marriages, (Óriszentspéter, Calvinists) 1784–1895*
Headings: Period; All marriages; Remarriages (widowers, widows); All remarriages; Proportion of remarriages (%)
16. *Remarriages by family status (Óriszentspéter, Calvinists), 1784–1859*
Headings: Men/Women; Widow; Spinster; Unknown; Total
Lateral text: Widower; Bachelor; Unknown; Total
17. *Chances of remarriage by sex and age*
Headings: Age at becoming widower/widow; Men (getting remarried, remaining widower); Women (getting remarried, remaining widower)
18. *Length of the interval between becoming widower/widow and remarriage (1784–1859)*
Headings: Age; Within one month (men, women); 1-3 months (men, women); within one year (men, women); 1–3 years (men, women); after 3 years (men, women)
19. *Endogamy and exogamy in the marriages in Óriszentspéter (Calvinists), 1784–1859*
Headings: Period; Indigenous couples; Native bridegroom/foreign bride; Native bride/foreign bridegroom; Other; Proportion of exogamy
Headings: Period; Indigenous couples; Native bridegroom/bride from outside of the Órség region; Bridegroom from outside of the Órség region/native bride; Native bridegroom/bride from the Órség region; Bridegroom from the Órség region/native bride; Proportion of exogamy from outside of the Órség region
20. *Death numbers, 1784–1895*
Headings: Period; Men; Women; Total

21. *Number of births and deaths by sex*

Headings: Sex; Periods (births, deaths); Total (births, deaths)

Lateral text: Males; Females; Total; Natural increase/decrease

22. *Years of high mortality in Óriszentpéter*

Headings: Period; Annual number of deaths (mean values of a decade);

Number of the years of high mortality; Number of the years of high mortality (compared to the mean value of the previous decade); Years of death rate 1,5 times as high as the average value of the decade

23. *Age structure of the dead in Óriszentpéter (Calvinists), 1784–1895 (%)*

Headings: Age groups; Periods (Males, Females); Total

24. *Changes in infant mortality, 1784–1895*

Headings: Period; Number of the dead under one year of age (boys, girls);

Number of births (boys, girls); Rate of infant mortality (number of the dead under one year of age per 1000 births – boys, girls, altogether)

Appendix:

I. *Settlement from where the members of the Óriszentpéter Calvinist community chose their partners in marriage*

Őrség region – Outside of the Órség region

Headings: Settlement; Number of people getting married (men, women)

II. *Annual number of births and deaths in the Calvinist parish register in Óriszentpéter (1784–1895)*

Headings: Year; Females (births, deaths, natural increase); Males (births, deaths, natural increase); Total (births, deaths, natural increase)

Figures:

I. *Population numbers by confession, Óriszentpéter (1785–1890)*

II. *Population movement of the Calvinists in Óriszentpéter in 1784–1895 (nine year moving averages of births and deaths)*

III. *Natural population increase/decrease of the Calvinists in Óriszentpéter in 1784–1895 (numbers and nine year moving average)*

IV. *Seasonal distribution of births by periods*

V. *Seasonal distribution of marriages by periods*

SZENTEGYHÁZASFALU NÉPESSÉGE, 1728–1914

PAKOT LEVENTE

„A közismert székely történet rendszerint nagyszerű intézményekről emlékezik, s felemelő hősi gesztusokat ismertet. Pedig a lényeg a mélyben zajló népmozgalom s keserű hangokat hallató nyomorúság” – fogalmazott Venczel József „A székely népfélesleg” című 1942-ben megjelent tanulmányában (Venczel 1942. 31.). Ma már a történeti munkákban sokkal árnyaltabban ítélik meg a székelység 17–19. századi történetét, de a Venczel József által elkezdett történeti statisztikai munkának továbbra sem akadt folytatója. A székelység újabb kori népesedési viszonyait alig ismerjük, és a kutatások mai állása szerint nem tudunk sokkal többet a történeti Magyarország népesedési viszonyait illetően sem. A történeti demográfia magyarországi eredményeiről szólva, nemrégiben Benda Gyula jegyezte meg, hogy „az eddig elvégzett és publikált munkák alapján csak igen elnagyolt képet adhatunk 18–19. századi viszonyainkról”. (Benda 2001a. 224.). A hegyvidéki parasztnépeség, köztük a székelyek, szlovákok, lengyelek és ruszinok családi és háztartási viszonyairól, házassági szokásairól való információhiányra Faragó Tamás is felhívta a figyelmet (Faragó 2001. 46.).

Az alábbi tanulmány korábban megjelent két elemzésem (Pakot 2002a, 2002b) részben átdolgozott és kibővített változata. Egyben kísérlet arra, hogy bemutassa egy népesedéstörténeti kutatás első eredményeit. Habár tudatában vagyok az elemzés értelmezésbeli hiányosságainak, a kutatást továbbra is ketős beágyazottságban képzelem el. Egyrészt a Venczel József által elkezdett történeti statisztikai elemzésekhez nyúlok vissza, hiszen ő volt az, aki a fent idézett tanulmányában felhívta a figyelmet a népmozgalom kérdéskörének fontosságára, korábban pedig az általa „önismeret útja”-ként definiált társadalomkutatási program egyik fontos feladatának jelölte meg a népmozgalmi adatok feldolgozását (Venczel 1980). Az általa elvégzett demográfiai elemzések úgy vélem, hogy fontos kiindulópontként szolgálhatnak a további kutatásokhoz. Másodrészt az alábbi sorokkal az eddigi magyarországi településszintű családrekonstrukciót is alkalmazó kutatásokhoz próbálok csatlakozni. Ezeknek a kutatásoknak a megsokszorozását és újragondolását, a demográfiai elszigeteltségből való kilépés fontosságát szorgalmazta egy előadás keretén belül Benda Gyula is (Benda 2001b).

A következőkben ezeknek a kihívásoknak csak töredékesen tudok megfelelni. Forrásismeretem egyelőre nem tesz lehetővé a demográfiai jelenségeket közvetlen gazdasági és társadalmi környezetükbe helyező elemzést. Kérdésfeltevésém így elsősorban arra irányul, hogy a választott település, Szentegyhászfalu népesedési viszonyai hogyan alakultak 1728 (az anyakönyv első teljes éve) és 1914 között. A dolgozat a természetes népmozgalom egyik legfontosabb forrástípusának, az egyházi anyakönyveknek a feldolgozásával foglalkozik. Fejezetenként tárgyalom a természetes népmozgalom adatait, a nem nominális elemzéseket elsősorban a halálozás és házasságkötés vizsgálatkor használom, míg a családrekonstrukciós módszer¹ a termékenységi mutatók kiszámításánál van segítségemre. Azzal, hogy a demográfiai jelenségek elemzése mellett jelentős teret hagyok a népmozgalmi adatoknak, az „*eseményre koncentráló történeti megközelítést*” (Melegh 2000) próbálom követni. A regionális mélyfúrásokat hangsúlyozva arra keresem a választ, hogy a makrotörténeti megállapításokat² miként pontosíthatja, egészítheti ki a mikrotörténeti elemzés.

A tanulmány első részében ismertetem legfontosabb forrásaim, az egyházi anyakönyvek jellemzőit, majd rátérek a népességszám és a népmozgalmi adatok elemzésére, és fejezetenként tárgyalom a termékenység, házasság és halandóság kérdéskörét.

A szentegyhászfalvi anyakönyvek jellemzői

A szentegyhászfalvi anyakönyvek³ alaki és tartalmi jellemzőiket illetően meglehetősen tarka képet mutatnak. Az első kötet, amely egyben a legrégebbi adatokat tartalmazza, méretét tekintve nyolcadrét ív nagyságú, az utána következő négy anyakönyv harmad ív-, az 1857-től kiadott nyomtatott anyakönyvek pedig fél ív nagyságúak. Vezetési módszerüket tekintve 1857-ig ún. vegyes anyakönyvek, tehát egy kötetben, a kötet különböző részein kezdik el a keresztelések, az esketések és a halálozások feljegyzését. Az anyakönyvek méretét és bejegyzési formáját illetően lényeges változást 1857 augusztusától jegyezhetünk fel, ugyanis ekkor, Haynald Lajos püspöksége idején vezették be a nyomtatott formátumú, fél ív nagyságú anyakönyveket. Ezután már külön kötetbe

¹ A családrekonstrukció összeállításakor Henry módszerét követtem, vö. Henry–Blum 1988, és Andorka 1988.

² Az erdélyi népesedéstörténet makrojellegű megközelítéseire ld. bővebben Varga E. 1998; Nyárády 2003; Egyed 1997.

³ Az 1727-től megőrzött szentegyhászfalvi anyakönyvek első nagy része a helyi katolikus plébánia levéltárában (Szentegyhászfalvi Római Katolikus Plébánia Levéltára [SZPL]. Egyházi anyakönyvek I–VI., X., XI., XII., XIII., XIV.) található, a Csíkszeredai Állami Levéltár (a továbbiakban CSÁL) az 1857-től kezdődő nyomtatott formátumú anyakönyvek 3. kötetét őrzi (CSÁL. Egyházi anyakönyvek, F. 47. 727, 728, 729).

kerültek a keresztelési, az esketési és a halálozási adatok. Mivel 1838-ig Szentegyházásfalva és Kápolnásfalva egy egyházközséget alkotott, eddig az időpontig az anyakönyvek mindkét falu adatait tartalmazzák. A 19. század második felétől az újonnan alakult Szentkeresztbánya népmozgalmi adatait is a szentegyházásfalvi plébánia anyakönyveibe vezették be. Az anyakönyvek vezetési nyelve latin, melyet csupán rövid időszakra, 1848–1852 között váltott fel a magyar nyelvű anyakönyvezési gyakorlat. Szentegyházásfalván a legkorábbi anyakönyv az 1727-ben, András Mihály plébános által elindított keresztelési anyakönyv. Az 1868-tól vezetett *Historia Domus* is ezt az évet jelöli meg az anyakönyvezés kezdetének: „a Szent Egyház Oláhfalvi megye anyakönyve kezdődik 1727-től, és számlál hat könyvet, melyek a megyei levél és könyvtárban a parochiális lakban őriztetnek”.⁴

1722-ben Istvánfi András plébános kezdi vezetni a házasságkötési anyakönyvet⁵, melyet 1750-ig nagyon gyakori megszakítások jellemeznek. 1750-től Kovács István annales formában vezeti azt, minden házasságkötést külön mondatba foglalva. Az esketési anyakönyvek utolsó megszakítására 1772-ben kerül sor, amikor 1775-ig szünetel a vezetése. Kialakult táblázatos formát 1775 novemberétől mutat, amikor Bodor János veszi át a plébánia vezetését. Az 1857-től kezdődő nyomtatott anyakönyvek már tartalmazzák a házasulandók szüleinek nevét is.

Már a helység legkorábbi, 1727–1728-ban kezdett nyolcadrét ívű, nagyobb-részt kereszteléseket tartalmazó anyakönyvében is találunk András Mihály plébános által 1726-ra, 1727-re, 1729-re vonatkozó halálozási adatokat. Egy nagyobb megszakítás után, 1766–1769 között Kovács István plébános ún. annales formában, vagyis minden egyes bejegyzést rövid mondatba foglalva folytatja a regisztrációt. Újabb rövid megszakítás után lényeges változást a halálozási anyakönyvek vezetésében az új plébános, Bodor János érkezése jelentett 1875 októberében. Ő kezdte el a halálozási adatok vezetését táblázatos formában, ahol külön rovatba került a temetés dátuma, a temetési ceremóniát végrehajtó személy neve, a halott neve, az, hogy részesült-e szentségekben, a halott életkora és lakhelye. A későbbi bejegyzésekben újabb rovatok kerülnek felvételre, így 1820-tól feltüntetik a halálozás időpontját a temetés dátuma mellett, 1821-től megnevezik a halál okát, és a halott vallási és állapotbeli adatainak is külön rovatot kezdenek. A folyamatosság vagy megszakítottság vizsgálata során még az 1822-es évet kell megemlítenünk, ekkor ugyanis teljesen hiányoznak a halálozási adatok. A külső formai ellenőrzés azt mutatja, hogy ez a hiány az anyakönyv utólagos rongálódásának köszönhető. A fentebb jelzett

⁴ *Historia Domus*, 1. Az 1882. évi sematizmus tévesen teszi az anyakönyvezés kezdetét az 1760. évre: Schematismus, 1882, 185.

⁵ Az 1727-ben induló keresztelési anyakönyvben szerepel ez a legrégebbi, 1722-ből származó bejegyzés.

hiányosságok miatt az 1775–1776. évet fogadjuk el kiindulási pontként a halálozási adatok feldolgozására.

A forráskritika egyik fontos része az anyakönyvek pontosságának vizsgálata. Ennek folyamán a legnagyobb kételyeink a halálozási anyakönyvekkel szemben merültek fel. A magyar szakirodalom (Andorka 1988; Benda 2000) a csecsemő halottak anyakönyvezésének vizsgálatát ajánlja a legelfogadottabb próbaként. Számításaim egyrészt igazolják a csecsemő halottak alulregisztrálását különböző eltérésekkel egészen a 19. század közepéig, másrészt azt is mutatják, hogy a csecsemőhalandóság pontatlanságával egyidőben romlott a más korosztályú halottak regisztrálása is. A családrekonstrukció folyamán számos felnőtt esetben nem sikerült a halálozás időpontját megtalálni. Az 1810 és 1850 között kötött házasságok esetében (302 családlap) például 77 házastárs (az összes házastárs 12 százaléka) halálozási adatai hiányoznak. A rekonstruált családlapokon feltüntetett gyerekek nyomon követésével is próbálkoztam. Az 1830 és 1850 között született 887 gyerek közül mintegy 493-ról (55,5%) találtam későbbi, halálozási vagy esketési adatokat. Az 1850 és 1880 között született 1442 gyerek esetében már 1151-ről (79,8%) állt rendelkezésemre későbbi adat, ami jelzi, hogy a 19. század második feléig jelentős hiányosságokkal kell számolnunk, és csak ezután beszélhetünk az anyakönyvek formájának és tartalmának jelentős javulásáról.

*1. Az egy éven aluli halottak aránya az összes halott között
(1780–1914)*

Év	Az egy éven aluli halottak aránya, %
1780–1789	16,8
1790–1799	27,5
1800–1809	23,5
1810–1819	25,7
1820–1829	28,8
1830–1839	23,6
1840–1849	27,2
1850–1859	29,2
1860–1869	33,1
1870–1879	26,7
1880–1889	25,2
1890–1899	31,6
1900–1909	27,9
1910–1914	29,9

A népességszám alakulása, népmozgalmi adatok

Szentegyházásfalu (korabeli nevén Szentegyházásoláhfalu) a Hargita hegység nyugati fennsíkján, a Kis- és Nagy-Homoród forrásvidékén elterülő, tipikusan hegyvidéki (havasalji) település. Lakóinak legnagyobb része római katolikus. Története szorosan összefonódott a szomszédos település, Kápolnásfalu történetével, hiszen Oláhfalu néven 1876-ig egy közigazgatási egységet alkottak, és századokon át, féltve ragaszkodtak közös, az erdélyi fejedelmektől kapott privilégiumaikhoz.⁶ Az itt lakó emberek életkörülményeit behatárolta a zord természeti környezet, a különböző összeírásokban rögzített társadalmi helyzetük konzerválásához pedig jelentős mértékben hozzájárult a fent említett kiváltságos helyzetük is. Az 1750-es összeírás egy viszonylag homogén társadalmi szerkezetet mutat, amelyben a jobbágyok és zsellérek részaránya jelentéktelen. Ez alkalommal 114 szabad embert, 10 zsellért és 12 jobbágyot írtak össze.⁷

A közös erdő a gazdasági élet egyik fontos részét jelentette, ugyanis a falu lakóinak ez a fő megélhetési forrása. Érdeemes itt Orbán Balázs szavait idézni: *„a havas alatti falunak határa annyira silány, éghajlata annyira zord, hogy ott a legernyedetlenebb szorgalom mellett is csak zab, árpa, pityóka (burgonya) és kender terem meg, de roppant kiterjedésű, s nagyságban sok német hercegséget felülmúló erdőségeikben a marhatenyésztést igen nagy mérvben űzik, fakészít-ményeikkel, csebrek kádak, hordó-dongák, épületfák és deszkáikkal bejárják az országot, s azzal gabonát cserélve térnek vissza családjaikhoz. Rendszerint egész karavánokban indulnak el, mikor kenőt ritkán látott nyikorgó szekereik hosszú sora igen fülsértő hangversenyt idéz elő.”* (Orbán 1868. 74.) A megélhetés ezt kiegészítő aspektusaként említhetjük a 19. század második felétől a szomszédos településen, Szentkeresztbányán beinduló vasgyártás által nyújtott lehetőségeket. Vajda Lajos szerint, az itteni vasgyár „külső munkásainak” (nap-számos, segédmunkás, fuvaros) jelentős része, a szomszédos lövéteiek, homoródalmásiak és kápolnásfalusiak mellett, a szentegyházásfalvi fuvarosok és szegényparasztok közül került ki (Vajda 1983. 81.). Hogy érzékeltesse az akkori falusi lakosságnak a mezőgazdaságból, állattenyésztésből és kezdetleges ipari foglalkoztatottságából adódó életkörülményeinek a jellemzőit, munkájában ő is idézi Barabás Endrétől, a korabeli Udvarhely megye közigazgatási viszonyainak jó ismerőjétől, a következőket: *„...az őstermelők egy része azon a címen, hogy otthoni kis vagyunkjukat megvédjék vagy gyarapítsák – és semmi esetre sem a kalandos természet folytán – különösen a téli időre valamely ipari vállalat mellé szegődnek munkásoknak. Szóval, amint az ekeszarvát elengedik,*

⁶ A két falu kiváltságainak történetére jó áttekintést nyújt Hermann 1999; a két falut is érintő 1870-es évekbeli közigazgatási átszervezést, a kiváltságok elvesztésének folyamatát részletesen bemutatja Pál Judit 2003.

⁷ 1750-i országos összeírás. MOL F.50. 62. téka.

azonnal újabb munkakör után néznek addig, míg újból megfoghatják, hogy erejüket – a nyugalomra szánt időben is – aprópénzre váltsák fel, s hogy minél biztosabbá tegyék maguk és maradékaik számára a <földet>” (Barabás 1904. 56.).

Az alábbi táblázat tartalmazza az általunk eddig összegyűjtött népszerűségi adatokat a 18. századtól az 1910-es népszámlálásig.

2. Szentegyházasfalu népszerűségi adatai és népszerűségi forrásai (1717–1910)

Év	Népszerűségyszám	Forrás típusa, megjegyzések
1717–1719	617	Pestisjárványt követő felmérés, végösszeg
1721	100	Adóösszeírás, családfők száma
1750	137	Adóösszeírás, családfők száma
1765	154	Adóösszeírás, családfők száma
1786	1754*	Népszámlálás, jogi népszerűség
1786	1744*	Népszámlálás, jelenlevő népszerűség
1798	230	Adóösszeírás, családfők száma
1823	1303	Püspöki vizitáció, végösszeg
1850	1651	Népszámlálás, jogi népszerűség
1850	1665	Népszámlálás, jelenlevő népszerűség
1857	1690	Népszámlálás, jelenlevő népszerűség
1857	1748	Népszámlálás, honos népszerűség összesen
1868	1920	Népszerűségösszeírás, részletes
1869	3467*	Népszámlálás, jogi népszerűség
1880	2051	Népszámlálás
1890	2045	Népszámlálás
1900	2128	Népszámlálás
1910	2289	Népszámlálás

* A jelzett népszámlálások alkalmával Szentegyházasfalu és Kápolnásfalu Oláhfalva néven egy közigazgatási egységet alkotott, így ezek a számok a két falu összesített adatai.

Az eddig összegyűjtött népszerűségyszámra vonatkozó adatok alapján nehéz a hosszú távú változásokat érzékeltetni. Problémát jelent az is, hogy az 1786-os és 1869-es népszámlálások eredményeit csak a két falura vonatkozóan, összeítve találtam meg. Amennyiben elfogadjuk a Szepešy Ignác püspök látogatása alkalmával rögzített népszerűségyszámot (1303)⁸, akkor 1850-ig 26,7 százalékos, míg 1850 és 1868⁹ között 16,2 százalékos népszerűség-növekedést tapasztalhatunk. Ez a népszerűség-növekedés azonban mindkét esetben, de különösképpen 1823 és 1850 között elmarad az anyakönyvek alapján kiszámított természetes szaporodás arányaitól.

⁸ *Decretum Parochio Olahfalviensis 1823.* SZPL. 6.

⁹ Az 1868-as népszerűségyszámot az ebben az évben Bálint Ignác római katolikus lelkész által készített részletes összeírásból ismerjük: SZPL. *Megnyitása a Szentegyházas Oláhfalvi Hívek Általános összeírásának Bálint Ignác plébános által az 1868-ik évben.*

Az 1868 után következő 20 évben a népességszám nem növekedik, hanem inkább stagnálás jellemzi. Ha az erdélyi adatokkal (Egyed 1997) hasonlítjuk össze népességszám adatainkat, akkor azt tapasztaljuk, hogy 1870 és 1880 között itt is hasonló negatív tendenciák érvényesülnek. A makroadatoktól való lényeges eltérést 1880 és 1890 között tapasztalhatjuk, ugyanis míg Erdélyben (Partium nélkül) a növekedés 8,02%-os, addig Szentegyházásfalván a népességszám 1890-ben kevesebbet mutat, mint 1880-ban. Az ezt követő évtizedben a növekedés 4%-os, szemben az erdélyi 9%-kal, míg az 1900 és 1910 közötti 7,5%-os növekedés megközelíti a 8,1%-os erdélyi népességnövekedési adatokat.

3. *A szentegyházásfalvi katolikus anyakönyvbe bejegyzett házasságkötések, keresztelesek és temetések száma és az utóbbi kettőből kiszámított természetes szaporodás*

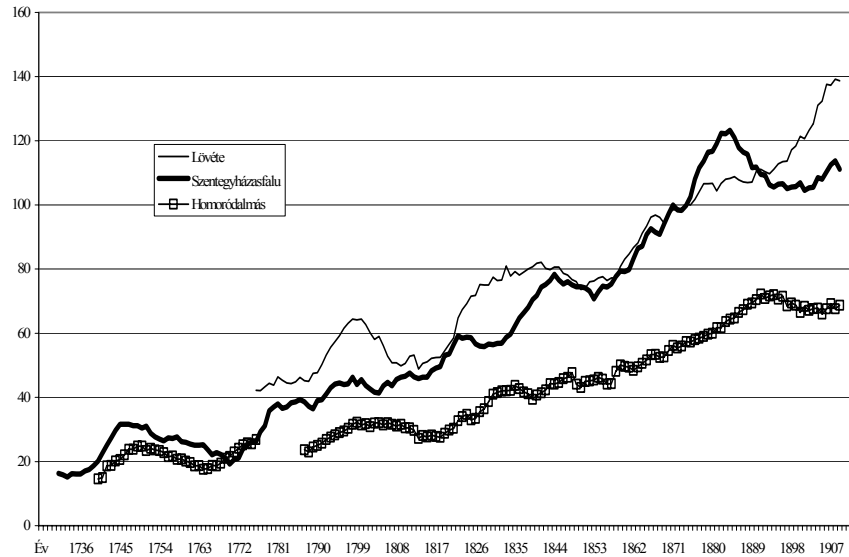
Évtized	Házasságkötés	Keresztelés	Temetés	Természetes szaporodás
1730–1739		160		
1740–1749		282		
1750–1759	47	274		
1760–1769	41*	248		
1770–1779	22*	221		
1780–1789	97	365	208	157
1790–1799	80	436	218	218
1800–1809	92	419	301	118
1810–1819	105	471	277	194
1820–1829	121	580	263	317
1830–1839	120	599	436	163
1840–1849	151	775	584	191
1850–1859	155	715	629	86
1860–1869	171	870	561	309
1870–1879	196	1007	925	82
1880–1889	215	1229	1143	86
1890–1899	186	1063	737	326
1900–1909	202	1076	827	249
1910–1914	96	560	354	206
Összesen	2097	11350	7463	2702

* 1766-tól 1769-ig a bejegyzések hiányosak; 1770-től 1777-ig nincs bejegyzés a házasságkötési anyakönyvben.

A népességszám adatainál jóval több információt tartalmaznak a népmozgalmi adatok. A katolikus anyakönyvbe 1914-ig bejegyzett születések és halálozások száma közötti különbségből kiszámítható természetes szaporodás jóval magasabb számot mutat, mint a népesség számának növekedése 1910-ig. A

hiány egy részét, számításaink szerint a 19. század második feléig, magyarázhatja a halotti anyakönyvek hiányossága, mellette azonban jelentős elvándorlást is feltételezünk. Ennek mérésére azonban forrásaim kevésbé alkalmasak.

Az 1890-es, 1900-as és 1910-es népszámlálás nemenkénti korszerkezeti adatai¹⁰ (lásd Függelékben VII. VIII. és IX. ábra) valószínűsítik az elvándorlást, ugyanakkor a népességnövekedés és csökkenés 19. századi periódusainak megállapításában is segítenek. Az 1910-es népszámlálás alkalmával már élesen feltűnik a 15–19 éves lányok hiánya, ami sejteti, hogy a több száz kilométerre fekvő nagyvárosokba cselédnek való elszegődés ekkor már hangsúlyozottan érinti a serdülőkorban levő lányokat. A 20–24 éves korú fiúk esetében is jelentős hiány állapítható meg a tíz évvel korábbi népszámlálás adataihoz képest.

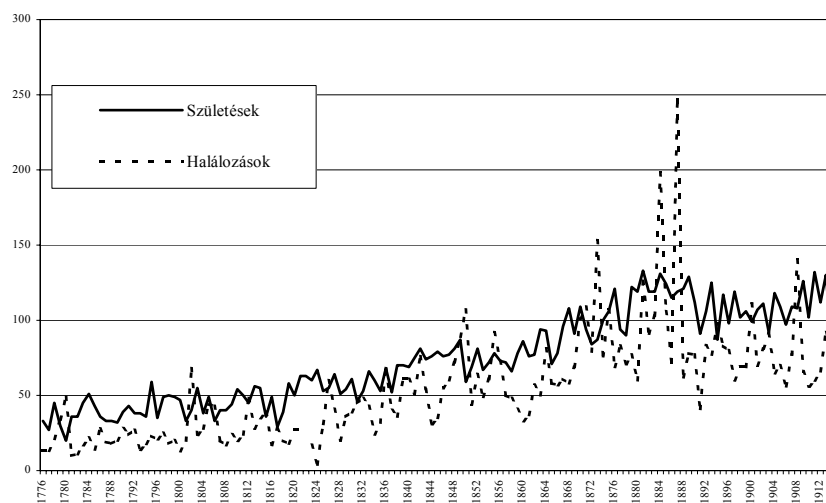

I. A keresztelesek kilenc éves mozgó átlaga Szentegyházasfalván (1728–1914), Lövétén (1773–1914) és Homoródalmáson (1737–1914)

A keresztelesek évenkénti ingadozását kilenc éves átlaggal simítottam ki, így jól láthatóak az egymást követő hullámok. Kontrollként két szomszédos

¹⁰ Az 1890-es népszámlálás adatai. Udvarhelyi járás. KSH Népszámlálási Főosztály Levéltára (KSH NFL.) 460. doboz.; Az 1900. évi 11. sz. tábla. Fontosabb demográfiai adatok összesítése. Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Udvarhely vármegyék járásonként. KSH NFL. 229. sz. doboz.; 1910-es népszámlálás. Udvarhely járás. KSH NFL. 673-as doboz. Az adatokhoz való hozzáférésben segítséget nyújtott Dr. Pálházy László. Köszönetemet ezúton is kifejezem.

település (Lövete és Homoródalmás) keresztelési adatait is felhasználtam.¹¹ A növekedési és csökkenési hullámok némi eltéréssel ugyan, de nagyjából hasonló tendenciát mutatnak mindhárom falu esetében: a 18. század végi növekedést hosszabb visszaesés követi, majd az 1820-as évek közepétől az 1840-es évek közepéig tartó fellendülést az 1850-es években ismét csökkenés váltja fel. A természetes szaporulat adatai is azt bizonyítják, hogy a 60-as évek a növekedés éve, amelyekben nagyobb járványok nem érintik a falvak lakóit. Az ezt követő években a szentegyházásfalvi keresztelések száma folyamatosan növekvő tendenciát mutat, de ekkor már hozzá hasonló a halálozások számának alakulása is. Hatalmas törést ebben a folyamatban az 1884-es év jelent, amikor toroklob járvány tizedeli meg a kiskorú népességet. Ezt követően csak 1905-től érzékelhető növekedési tendencia a keresztelések számában, de az 1890-es évektől a halálozások számának visszaesése így is jelentős népességnövekedést tett lehetővé. Lövete népessége korábban, a hetvenes évek közepén élt át hosszabb visszaesést (ami ugyancsak a kolera- és a gyermekeket sújtó toroklobjárvánnyal hozható kapcsolatba), az 1890-es évektől azonban lényegesen más utat követ, mint a másik két település.

II. Szentegyházásfalva népmozgalma (1776–1914)

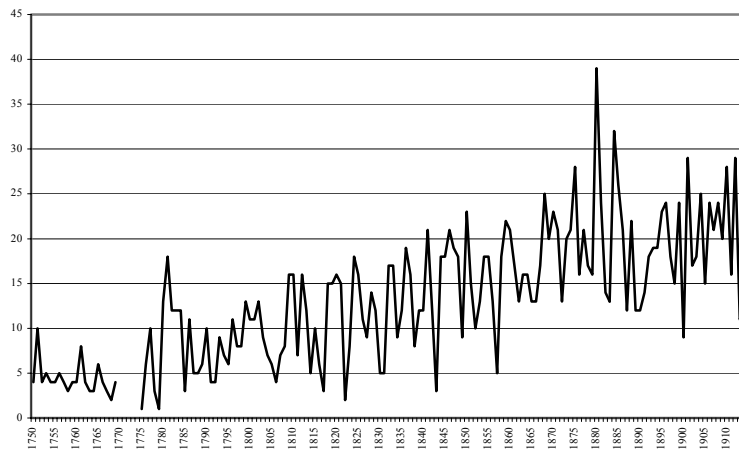
Az 1776-tól induló halálozások anyakönyvezése hosszú ideig hiányos, és egészen a 19. század közepéig vannak periódusok, amikor a temetések rögzítésének színvonala romlik. Nagyobb kiugrásokat 1802-ben, 1836-ban, 1848-ban,

¹¹ A lövetei és homoródalmási adatokra: Pakot 2003.

1850-ben, 1855-ben, 1873-ban, 1884-ben, 1887-ben és 1908-ban tapasztalhatunk.

Házasodás

Az 1750 és 1914 közötti időszakban 2097 szentegyházásfalvi vonatkozású házasságkötésről találtunk adatokat. Az 1760-as, 1770-es években azonban gyaníthatóan a kezdeti rossz anyakönyvezés okozta nehézségekkel és az anyakönyvi gyakorlat időszakos ingadozásával is számolnunk kell. 1760 és 1769 között az adatok rendkívül hiányosak, 1770-től 1776-ig pedig nem találunk egyetlen esketésre vonatkozó bejegyzést sem. Az esketési anyakönyv folyamatos vezetése 1776-tól kezdődik.

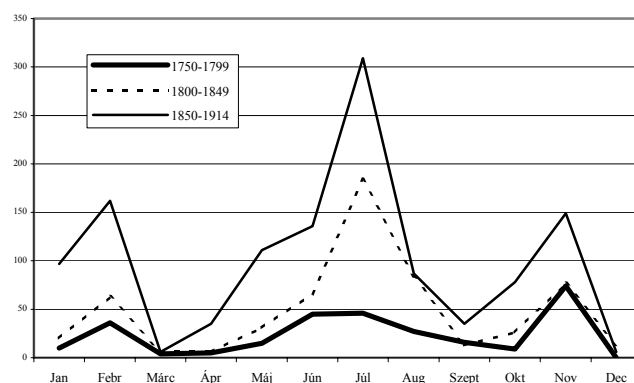
III. A házasságkötések számának alakulása Szentegyházásfalván (1750–1914)

A III. ábra évenként mutatja be a házasságkötések számának másfél évszázadon keresztüli alakulását. Anélkül hogy ezek ingadozását el tudnám tágabb kontextusban helyezni, egyelőre csupán azt próbálom hangsúlyozni, hogy egyrészt lényeges kapcsolat áll fenn a demográfiai válságok és a házasságkötések számának alakulása között, amennyiben a válság alatt az esketéseket elhalasztják, majd annak elmúltával ezeket pótolni igyekeznek. Másrészt a hosszan tartó, főként kisgyerekeket érintő járványos betegségek kihatnak az egy-két évtizeddel későbbi házasságkötések számának alakulására. Ilyen megfontolásból a házasságkötések számának nyolcvanas évekbeli növekedését tulajdoníthatjuk

az ezt megelőző hatodik évtized második felétől a hetedik évtized végéig tartó viszonylag biztonságosabb időszaknak is.

A házasságkötések térbeli alakulását szemlélve, azt látjuk, hogy a szomszédos Kápolnásfalival való házassági kapcsolatok folyamatosak voltak. A 18. század második felében találunk adatokat felcsíki településekkel (Csíkzsögöd, Csíkmadaras, Csicsó, Csíksomlyó) való házassági kapcsolatokról. Tudjuk, hogy ebben az időben az egyházközség a felcsíki kerülethez tartozott (Benkő é. n. 54.), valószínű, hogy ez is befolyásolta ezen kapcsolatok alakulását. A többi település közül, amelyekkel házassági kapcsolatban álltak a szentegyházásfalviak, megemlíthetjük Lövétét, Máréfalvát, Oroszhegyet, majd a 19. század második felétől Szentkeresztbányát. A házasságkötések túlnyomó része azonban zárt, falun belüli házasodás volt, az exogám házasságok esetében is megfigyelhető, hogy nagyjából a hasonló felekezeti közösségekkel létesítettek kapcsolatot.

A szentegyházásfalvi házasságkötések havonkénti elemzése során kibontakozó kép nagyon kis eltérésekkel illeszkedik a Faragó Tamás által bemutatott országos mintához (Faragó 2000. 428.). A vizsgált periódusban Szentegyházásfalván is három nagyobb csúcs rajzolódik ki. A leginkább kedvelt időszaknak a június, július hónapok számítanak, ezt követik a gyakori februári és a novemberi házasságkötések. Megfigyelhető, hogy az egyházi tilalmi időszakok alatt: adventben (december) és nagyböjtben (március, április) szünetelnek a házasságkötések. Hogy érzékeltessem a fenti kereteken belüli elmozdulásokat, három nagyobb periódusban elemeztem a házasságkötések szezonális ingadozását. Megfigyelhető, hogy a 18. századi gyakori novemberi és februári házasságkötéseket a 19. századtól egyre inkább a júliusi és júniusi, később májusi házasságkötések szokása váltja fel.

IV. A házasságok szezonális ingadozása Szentegyházásfalván (1750–1914)

A nupcialitás kérdésköréhez érve, először az első házasságkötési életkort vizsgálom meg. A szentegyházásfalvi anyakönyvekbe 1821 májusától jegyezték be rendszeresen a vőlegények és menyasszonyok életkorát. A korábbi időszakra vonatkozóan az összeállított családlapokból kaptam adatokat.

4. Férfiak és nők első házasságkötési életkora Szentegyházásfalván (1750–1914)

Házasságkötés éve	Férfiak száma	Férfiak első házasságkötési életkora	Nők száma	Nők első házasságkötési életkora
1750–1759	14	23,5	19	21,5
1760–1769	9	25,2	15	21,1
1770–1779	8	25,1	11	23,6
1780–1789	32	25,6	45	22,0
1790–1799	38	25,7	52	22,2
1800–1809	49	24,8	53	22,6
1810–1819	51	24,8	61	22,4
1820–1829	86	24,6	90	21,4
1830–1839	108	25,5	98	21,2
1840–1849	126	25,3	137	22,0
1850–1859	107	25,5	112	22,6
1860–1869	127	26,3	151	22,6
1870–1879	135	25,5	152	21,4
1880–1889	154	25,7	167	20,5
1890–1899	146	25,6	150	20,5
1900–1909	155	27,2	188	21,3
1910–1914	74	26,7	56	21,19

Az itteni házasságkötési életkorok alacsonynak tekinthetők, és mindkét nem esetében korábban történik a házasságkötés, mint Nyugat-Európában. Táblázatom adatai alapján a nők első házasságkötési életkorára nézve kisebb változást az 1870-es évektől tapasztalunk, amely változás hangsúlyosabb a következő évtizedben válik. Feltevésem szerint ez túlnyomórészt a falut érintő 60-as évekbeli népességnövekedéssel, az 1873-as kolerajárvánnyal, másrészt a fiatal lányok cselédnek való elszegődésével hozható kapcsolatba. A házasságkötés korában lévő és a faluba vissza nem térő lányok egy részét a fiatalabb korcsoportban levőkkel helyettesítik.

A nupcialitás egy következő aspektusánál először a 40 éven felüli hajadon nők és nőtlen férfiak arányát vizsgáltam meg az 1890-es, 1900-as és 1910-es népszámlálások családi állapot szerint részletezett adatai alapján.¹² A népszámlálási adatok azt bizonyítják, hogy a kérdéses időszakban a nők legnagyobb része 20 és 39 év között kötött házasságot, és feltűnően kevés (1890-ben 9,

¹² KSH NFL. 229, 460 és 696. sz. doboz.

1900-ban 4, és 1910-ben 4) a 40 éven felüli hajadon nők és a hasonló korú nőtlen férfiak száma (1890-ben 17, 1900-ban 17 és 1910-ben 11) a településen. Az özvegy férfiak és nők száma között azonban lényeges különbségek tapasztalhatók. 1890-ben a 40 éven felüli özvegyek között 63 nőt és 21 férfit, 1900-ban 71 nőt, illetve 33 férfit, 1910-ben pedig 70 nőt és 42 férfit találtam.

A házaspárok családi állapot szerinti részletezése rámutat egyrészt, a felnőttéket érintő, magas halálozást hozó válságos évtizedekre, másrészt az özvegy férfiak és nők újraházasodásában levő különbségekre is felhívja a figyelmet. Akárcsak Benda Gyula keszthelyi kutatásainál (Benda 2001a. 233.), itt is erős különbségek rajzolhatók tehát ki a nemek közötti újraházasodásban.

5. Házasságkötések családi állapot szerinti részletezése (%)

Évtized	Nőtlen-hajadon	Özvegy-hajadon	Nőtlen-özvegy	Özvegy-özvegy	Összesen
1750–1759	93,6	2,2	4,2		100
1760–1769	95,1		4,9		100
1770–1779	91,0	4,5	4,5		100
1780–1789	78,3	15,5	4,1	2,1	100
1790–1799	76,2	16,3	5,0	2,5	100
1800–1809	77,0	14,2	4,4	4,4	100
1810–1819	89,6	3,8	2,8	3,8	100
1820–1829	87,7	4,1		8,2	100
1830–1839	83,3	0,8	6,6	9,3	100
1840–1849	83,4	8,6	3,3	4,7	100
1850–1859	61,2	12,9	7,0	14,8	100
1860–1869	78,9	9,9	2,3	5,2	100
1870–1879	62,8	13,2	6,1	15,8	100
1880–1889	69,3	12,5	5,5	14,4	100
1890–1899	73,6	10,2	7,5	8,6	100
1900–1909	72,7	10,3	5,9	10,8	100
1910–1914	75,0	8,3	4,1	12,5	100

Az eddig rekonstruált családlapok alapján (1880-ig kötött házasságok) részletesebben is megvizsgáltam az özvegy férfiak és nők újraházasodásában rejlő különbségeket. A megözvegyült férfiak nagy része (67%) egy éven belül köt új házasságot, míg a nőknek csupán 26,2 százaléka talál magának új férjet ugyan-ezen idő alatt.

6. Az özvegy férfiak és nők új házasságai az eddig rekonstruált családlapok alapján

Életkor	6 hónap- nál kevesebb	6–12 hónap	1–2 év	2–3 év	3–4 év	4 év és több	Ismeretlen	Együtt
Nők								
–19								
20–24	1		2					3
25–29		1	7	1				9
30–34	4	2	3		2	2		13
35–39	2	3	2	1	1	1	1	11
40 és több	2	6	8	7		18	3	44
Férfiak								
–19								
20–24	2	1						3
25–29	9	1	1					11
30–34	10	4	3					17
35–39	6	5	2		1	1		15
40–44	8	4	3	1		3	1	20
45–49	11	6	6	2		1		26
50 és több	11	5	8	2		2		28

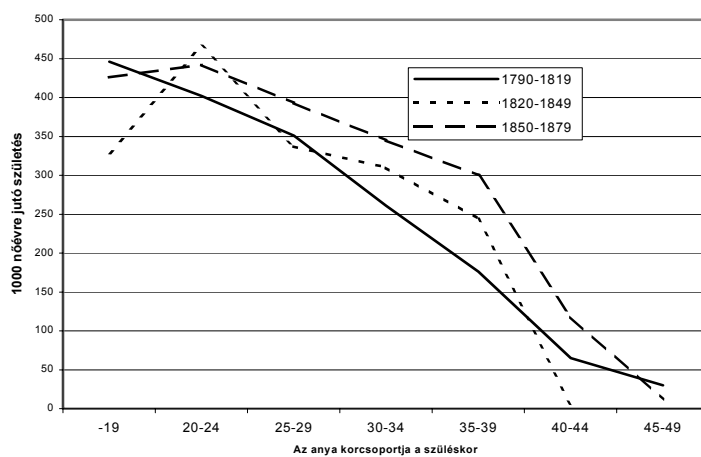
Termékenység

Louis Henry családrekonstrukciós módszerét követve¹³ mostanáig mintegy 748 családlapot állítottam össze (a családlapok osztályozását lásd a függelékben: 11. tábla) a hajadon nők által 1750 és 1880 között kötött házasságokból. Az MF típusú családlapok (672) évtizedenként meglehetősen nagy szóródást mutatnak, és csupán a 19. század elejétől rendelkezem egyre biztosabb adatokkal. Éppen ezért a nők korszpecifikus termékenységi arányszámainak (ezer házas nővére számított születések száma) kiszámításakor három házassági kohorsz adatait hasonlítom össze egymással: az 1790–1819, az 1820–1849 és az 1850–1879 között házasodottakét. Az 1790 és 1819 között Szentegyházfalván 19 évesen és fiatalabban házasságot kötött nők esetében (35 családlap) az ezer házas nővére jutó gyerekszám mutatója a feleség 15–19 éves korában 446, 20–24 éves korában 402. Az 1820 és 1849 között hasonló korban férjhez ment nőknél (66 családlap) ugyanezekben az életkorokban a korszpecifikus termékenységi arányszámok 329, illetve 466, 1850 és 1879 között (78 családlap) pedig 426 és 442.

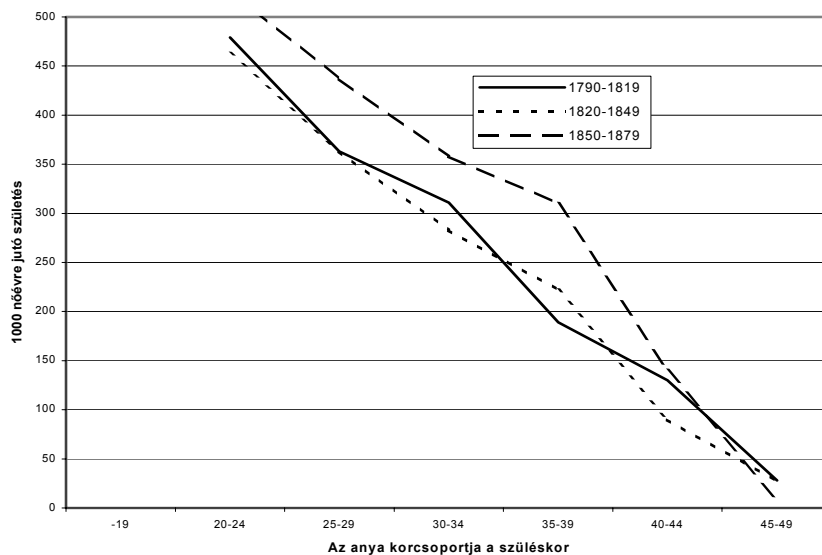
Az 1790 és 1819 között 20 éves kortól 24 éves korig házasságot kötő nők esetében (80 családlap) a feleség 20 – 24 és 25 – 29 éves kora között a termékenységi arányszámok 479 illetve 363. 1820 és 1849 között (134 családlap)

¹³ Lásd: Henry–Blum 1988; Andorka 1988.

ezek a számok 463 és 363, míg 1850 és 1879 között (111 családlap) pedig 529 és 437.

V. A 20 évnél fiatalabban házasságot kötő nők korszpecifikus termékenysége

VI. A 20–24 éves korban házasságot kötő nők korszpecifikus termékenysége

Összehasonlítva a három házassági kohorszot, a termékenységi arányszámok növekedését az 1850 és 1879 között házasodottaknál figyelhetjük meg. Ha az első két kohorsz adatait a Benda Gyula keszthelyi és Dányi Dezső regionális családrekonstrukciós vizsgálatának eredményeivel hasonlítjuk össze, azt láthatjuk, hogy Szentegyházassfalván mindkét esetben kissé magasabb értékeket találunk.¹⁴

A házasságkötés utáni első 7 hónapban szülöttek évtizedenkénti arányára nézve érdemleges következtetést nem vonhattam le a kevés esetszám miatt. A 19. század közepéig általában a családlapok tíz százalékánál fordult elő a jelzett időszakon belüli születés. A század ötvenes éveitől ezek aránya megnövekszik, de a változásnak alig látható jelét csupán a hatvanas évektől állapíthatjuk meg (78 családlap közül 15 esetben az első gyerek a házasságkötést követő hét hónap alatt született, és 8 esetben fordult elő házasságkötés előtti születés). A házasságon kívüli születések arányai is hasonló tendenciát mutatnak: a 19. század második feléig ezek 3–4 százalék körüli értéke a hatvanas években 9 százalékra ugrik fel, majd ezt követően 1914-ig a 7–8 százalék körül stabilizálódik.

Halandóság

A halálozási anyakönyvben, néhány kivételtől eltekintve, már elejétől kezdve feljegyezték a halottak életkorát, ennek köszönhetően megvizsgálhattam a halottak korösszetételét. Az alábbi táblázat adatai elsősorban a magas csecsemő- és gyermekhalandóságra hívják fel a figyelmet. Az összes halottak felét, kétharmadát teszik ki a 19 évnél fiatalabbak, ezen belül is magas az egy éven aluliak aránya (körülbelül az összes halott egyharmada). Ezek a mutatók meglehetősen állandóak, az 1880-as években még a kétharmadot is meghaladja a 19 éven aluliak halálozási aránya. A 20–59 év közöttiek halálozási arányai mindvégig magasak, csupán a 19. század második felétől érzékelhető bizonyos fokú csökkenés. Ebből talán elhamarkodott lenne a felnőttek továbbélési esélyeinek növekedésére következtetnünk, sokkal inkább hajlunk arra, hogy ennek hátterében az anyakönyvezési gyakorlat pontosabbá válását lássuk.

¹⁴ Dányi 1991. A keszthelyi adatokra lásd: Benda 2001a. 237–238.

7. A halottak korösszetétele Szentegyházafalván 1780–1914 (%)

Korcsoport	1780– 1789	1790– 1799	1800– 1809	1810– 1819	1820– 1829	1830– 1839	1840– 1849
0	17,3	27,6	22,8	25,2	28,7	26,0	27,4
1–4	14,8	21,7	18,3	14,4	14,1	14,0	19,4
5–19	8,5	10,6	16,1	12,6	11,1	10,1	10,6
20–29	5,0	6,0	3,5	4,0	3,8	4,0	5,2
30–39	10,4	4,1	4,5	4,7	4,2	5,0	4,0
40–49	7,4	5,1	5,5	5,7	7,3	7,6	10,1
50–59	9,4	6,9	7,7	8,6	7,6	10,2	7,5
60–69	14,8	8,8	9,6	13,7	13,4	13,8	8,7
70–	6,9	7,8	9,0	7,6	6,3	9,1	5,8
	94,5	98,6	97,0	96,5	96,5	99,8	98,7

Korcsoport	1850– 1859	1860– 1869	1870– 1879	1880– 1889	1890– 1899	1900– 1909	1910– 1914
0	28,6	32,0	26,7	25,1	31,1	27,9	29,0
1–4	17,1	21,3	24,7	31,5	24,0	25,5	25,7
5–19	8,1	9,4	10,0	17,4	6,3	9,0	5,3
20–29	5,1	3,3	4,5	2,5	1,7	2,2	1,9
30–39	7,6	3,5	4,3	2,7	2,5	3,5	2,5
40–49	9,3	9,0	6,5	3,8	5,4	4,9	5,0
50–59	9,6	4,9	7,8	4,1	6,7	6,5	7,0
60–69	8,2	6,5	8,1	5,1	8,5	6,5	11,5
70–	4,9	5,3	3,4	4,6	8,4	8,7	11,8
	98,5	95,2	96,0	96,8	94,6	94,7	99,7

A csecsemőhalandóság és az ezzel összevont gyermekhalandóság (0–10 év közöttiek) vizsgálata (lásd a 12. és 13. táblákat a Függelékben) nem mutat lényegesen csökkenő tendenciát az elemzett időszak alatt (az újszülöttek közel negyede nagy valószínűséggel meghalt egyéves kora előtt). A gyermekhalandóság az 1880-as évekből meg szokottnál jóval magasabb emelkedése sokkal inkább felhívja magára a figyelmet. Úgy gondolom tehát, hogy a gyermekhalandóság elemzésének kiemelten fontos területnek kell lennie a halandóság témakörében. A szentegyházafalvi halandóságról szóló korábbi tanulmányomban (Pakot 2002b) már rámutattam arra, hogy a Jacques Dupâquier által ajánlott módszer¹⁵ segítségével meghatározott 19 válságos évből 16–17-re a magas gyermekhalandóság jellemző.

A magas gyermekhalandóság egyik oka lehetett a himlőoltás folyamatos elmaradása. 1836-ban kormányzékai rendelet szükséges, hogy a széki hatóságok utasítsák Bartók István sebészt a himlőoltás elvégzésére: „*A Méltóságos Királyi Fő Kormányzéknek közelebről érkezett rendelése nyomán, ezennel*

¹⁵ A módszer részletes bemutatására és annak felhasználásával készült elemzésre lásd: Benda 2000.

meghagyatik Uraságodnak, hogy Oláhfaluba hivatalosan ki menjen, haladék nélkül himlő oltani. Minthogy ottan több esztendők óta semmi himlő oltás nem történt, onnan addig el ne jöjjön, míg ott minden gyermekbe, kik még vagy bé nem oltattak, vagy a természetes himlőn keresztül nem mentek, a védő tehén-himlőt bé nem oltja."¹⁶

A gyermekeket a leginkább sújtó és egyben nagy megdöbbenést keltő járványok az 1880-as években tizedelték meg a fiatalabb népességet. Ebből az időből ugyanis a legtöbb haláletet okaként a toroklob, a kanyaró és a vérhas szerepel a halálozási anyakönyvben. 1884-ben annyira nagymértékű volt a gyermekhalandóság, hogy az 1885. február 5-én tartott udvarhelyszéki rendkívüli közgyűlés napirendi pontként tárgyalta meg a történeteket, majd a május 4-én tartott rendes közgyűlésen az alispán első félévi jelentésében számol be a történetekről: „Ezen betegülési esetek (roncsoló toroklob sz. m.) legnagyobb része Szentegyházás és Kápolnás Oláhfaluban merült fel, ugyanis a két községben ez év I. negyedében 63 roncsoló toroklob eset volt. Az elmúlt év június 20-tól kezdve december 31-ig csak Szentegyházás Oláhfaluban 107 esetben merült fel, s így Március 31-ig összesen 170, kik közül felgyógyult 43, meghalt 127. Miután a betegség ily nagy kiterjedésű járványos alakot öltött s annak elfojtására a megtett intézkedések, hiányos végrehajtás miatt kellő eredményre nem vezettek, Január hóban belügyminiszter úr Ő nagyméltóságához felterjesztés történt egy járvány orvosnak a helyszínre leendő kiküldése és 10 csendőrnek kirendelése iránt, mely felterjesztésre belügyminiszter úr Dr. Pestalics Károly járványorvost február 13-án leküldte, a kolozsvári csendőr ezredparancsnokság pedig 10 csendőrt rendelt ki. A járványorvos fáradhatatlan működése, s a csendőrök szigorú felügyelete mellett végre sikerült ezen nagy, merőben pusztító kort teljesen megszüntetni.”¹⁷ A roncsoló toroklobban elhunyt gyermekek nagy része tíz éven aluli, legidősebb is csak 15 éves volt. Venczel József öt oltmenti székelly község népmozgalmát elemezve nagyméretű halálozást ugyancsak az 1882–1883. évi difteritiszjárvány alkalmával állapít meg (Venczel 1980b).

¹⁶ Kolozsvári Állami Levéltár, Udvarhelyszék levéltára. *Közigazgatási iratok*, 447/1836.

¹⁷ CSÁL. Prefectura Județului Odorhei Procese verbale Adunării Generale. F. 43. *Az 1885-ik évben tartott képviselő bizottsági ülésekről vezetett jegyzőkönyvek*, 23.

8. Gyermekhalottak aránya az 1870–1879 és az 1880–1889 közötti években

Életkor	1870	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879
0 éves										
Szám	37	41	22	27	29	33	21	20	19	24
%	39,7	44	27,8	17,4	38,1	30,8	30,4	24	26,7	31,1
1–4 éves										
Szám	25	35	15	42	24	31	19	24	23	18
%	26,8	32,1	18,9	27,4	31,5	28,9	27,5	28,9	32,3	23,3
5–19 éves										
Szám	4	8	6	22	9	23	9	9	10	6
%	4,3	7,3	7,5	14,3	11,8	21,4	13	10,8	14	7,7
Az összes halott	93	109	79	153	76	107	69	83	71	77

Életkor	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889
0 éves										
Szám	31	45	19	34	26	21	22	39	20	37
%	51,6	35,7	20,8	33	13,1	19,8	30,5	15,7	32,2	47,4
1–4 éves										
Szám	11	32	21	35	72	42	23	114	14	16
%	18,3	25,3	23	33,9	36,3	39,6	31,9	46,1	22,5	20,5
5–19 éves										
Szám	–	28	10	12	57	35	4	48	4	7
%		22,2	10,9	11,6	28,7	33	5,5	19,4	6,4	8,9
Az összes halott	60	126	91	103	198	105	72	247	62	78

A felnőttek válságszerű halálózása 1780-ban, 1836-ban és 1873-ban mutatható ki. Míg az előbbi az országos tifuszjárvánnyal, az utóbbi két év a kolerával hozható kapcsolatba. A kolera először 1836-ban éri el Szentegyházásfalut, amikor áldozatainak száma 32. 1848-ban pedig 26 haláleset okaként van feljegyezve a kolera. 1873 augusztusában ismét jelentkezik, és súlyosságában meghaladja a korábbiakat. Baráczy Albert plébános megdöbbenéssel írta le a történeteket: „Azonban vajmi nehéz napok voltak számunkra fenntartva, ugyanis a mindenféle dühöngő kolera-járvány augusztus 11-én plébániámban is kiütött. Elképzelhetni, hogy minő ijedtség szállta meg híveimet, mert roppant keményen folyt a halálózás. Október 15-én a hatvanadik halt meg a kolerában. Valóban! Az Úr haragja ránk volt nehezülve...”¹⁸

A halálózási anyakönyvekben a halálózások okainak a bejegyzése az 1821. évtől kezdődik. Az alábbi táblázatban azokat az éveket tüntettem fel, amelyekben a halálesetek száma az évtized átlagánál másfélszer több volt. Megjelöltem

¹⁸ *Historia Domus*, 55.

mellette az anyakönyvben az adott évben megjelenő járványos betegséget és az abban meghaltak számát.

9. Halálozási válságok Szentegyházásfalván

Év	Az összes halálesetek száma		Az évben előforduló járványos betegségek és a miatta meghaltak
	Szám szerint	Az évtized átlagos halálozási számához viszonyítva (%)	
1780	49	235	Ismeretlen
1802	68	225	Ismeretlen
1826	60	228	Himlő 31
1836	68	156	Kolera 65
1849	89	152	Himlő 27
1873	153	165	Kolera 62, Himlő 11
1884	198	174	Toroklob 125
1887	247	216	Vérhas 74, Kanyaró 70
1908	140	169	Kanyaró 45

A táblázatban feltüntetett éveken kívül az anyakönyv szerint nagyobb járványok voltak még a következőkben: 1827-ben himlő (17 haláleset), 1833-ban vérhas (10), 1837-ben himlő (9), 1842-ben himlő (45), 1848-ban kolera (26), 1885-ben toroklob (52), 1893-ban himlő (13), 1900-ban kanyaró (47).

Összegzés

Szentegyházásfalva népesedéstörténetének vizsgálata jelentős mértékben adós marad az ismertett jelenségek mélyebb elemzésével. Mint a bevezetőben említettem, jelenleg még nem áll rendelkezésemre megfelelő mennyiségű forrás egy gazdasági és társadalmi környezetbe ágyazott demográfiai elemzésre. Mindezek ellenére úgy gondolom, hogy az első lépésen túl vagyunk: ismerjük a népesedési folyamatok alakulását és a leíró jellegén túl sikerült néhány továbbgondolásra érdemes problematikus pontot megjelölnünk. A népesedési folyamatok ismeretében most már biztosabban vállalkozhatunk a változások mibenlétének a megragadására. Rövid távú célként a halandóság 1870-es – és 1880-as évekbeli alakulásának elemzése tűnik a legkézzelfoghatóbbnak. Ma már kevesnek és elnagyoltnak gondolom „elmaradottsági szindrómaként” (az anyagi javak és az ismeretek hiányának kombinációjaként) értelmezni a halandóság alakulásában beállott negatív változásokat, és a Livi Bacci által is ajánlott komplexebb, gazdasági-társadalmi, epidemiológiai összefüggéseket is értelmező demográfiai elemzést (Livi Bacci 1998. 62.) tűztem ki célul magam elé. A házasság elemzése a tulajdon birtoklásának és átadásának, az örökösödés kér-

déskörének fontosságára hívja fel a figyelmet, de ez már jóval hosszabb tervbe illeszkedik. Amit most hangsúlyozok, a jelenlegi részleges családrekonstrukció kibővítése és a további források feltárása.

FORRÁSOK

- Csíkszeredai Állami Levéltár. F. 47. *Egyházi anyakönyvek 727, 728, 729.*
 CSÁL Prefectura Județului Odorhei. F. 43. *Procese verbale Adunări Generale.*
 Szentegyházásfalvi Plébánia Levéltára (SZPL). *Egyházi anyakönyvek I–VI., X, XI., XII., XIII., XIV. kötet.*
 SZPL. *Decretum Parochio Olahfalviensis 1823.*
 SZPL. *Historia Domus.*
 SZPL. *Megnyitása a Szentegyházás Oláhfalvi Hívek Általános összeírásának Bálint Ignác plébános által az 1868-ik évben.*
 Magyar Országos Levéltár (MOL) F. 50. *1750-i országos összeírás.* F. 50.
 MOL Vegyes Conscriptiók, F. 49. *1721. évi összeírások.*

STATISZTIKAI ADATFORRÁSOK

- Dányi Dezső – Dávid Zoltán, 1960. *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–87.*
 KSH Könyvtár-Műv. Min. Levéltári Osztálya, Budapest.
 Dányi Dezső, 1992. *Erdély 1857. évi népszámlálása,* KSH, Budapest.
 Dávid Zoltán, 1994. *Az 1850. évi népszámlálás,* KSH, Budapest.
 Jekelfalussy József, 1895. *A magyar korona országainak helységnévtára,* Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest.
A Magyar Korona Országáiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei I. Általános népleírás, OMKSH, Budapest, 1893.
A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség leírása községenként, MKKSH, Budapest, 1902.
A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, MKKSH, Budapest, 1912.
 1890. évi népszámlálás, KSH Népszámlálási Főosztály Levéltára, 1890. 460. doboz.
 1900. évi népszámlálás, KSH Népszámlálási Főosztály Levéltára, 1900. 229. doboz.
 1910. évi népszámlálás, KSH Népszámlálási Főosztály Levéltára, 1910. 673. doboz.

IRODALOM

- Andorka Rudolf 1988. A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. *KSH Népeségutómányi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek 4.*
 Andorka Rudolf 1991a Egy „igazi magyar falu, Átány népesedésének története a XVIII–XIX. században. *Ethnográfia*, 1–2. sz. 120–146.

- Andorka Rudolf 1991b Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok első eredményei. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*, Budapest, 35–41.
- Barabás Endre 1904. *Udvarhely vármegye közgazdasági leírása*, Budapest.
- Benda Gyula 2000. A halálozás és halandóság Keszthelyen 1746–1849. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Évkönyve*, Budapest, 122–165.
- Benda Gyula 2001a. Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Évkönyve*, Budapest, 223–249.
- Benda Gyula 2001b. A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok mérlege. *Kézirat*. Előadásként elhangzott a Hajnal István Kör 2001-ben Gyulán tartott konferenciáján.
- Benkő József é.n. *Transilvania specialis. Erdély földje és népe*, Bukarest-Kolozsvár. *Schematismus Venerabilis Cleri Diocesis Transilvaniensis*. Albae Carolinae, 1882.
- Dányi Dezső 1991. Regionális családrekonstrukció 1830–39, 1850–1859. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*, Budapest, 99–156.
- Egyed Ákos 1997. Népeség és népesedés Erdélyben a XIX. század második felében és a XX. század elején. In Uő: *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély. Tanulmányok és más írások a XVI–XIX. század történetéből*, II. Csíkszereda, 122–132.
- Faragó Tamás 2000. Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.) *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémia. Budapest, 393–483.
- Faragó Tamás 2001. Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal tézisére. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Évkönyve*, Budapest, 19–53.
- Henry, Louis–Blum, Alain 1988. *Techniques d'analyse en démographie historique*. INED Paris.
- Hermann Gusztáv Mihály 1999. Az udvarhelyszéki Havasalja kiváltságos települései: a két Oláhfalu és Zetelaka. In Kiss András – Kovács Kiss György – Pozsony Ferenc (szerk.): *Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 183–198.
- Livi Bacci, Massimo 1998. *Population of Europe. A History*, Blackwell Publishers Ltd. Oxford.
- Melegh Attila 2000. *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig*. (KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Kutatási Jelentései 65.), KSH NKI Budapest.
- Melegh Attila 2003. Népesedés, házasság Halason a 18–19. században. http://www.halas.hu/kiskunhalas/tort2/331_350.htm
- Nyárády R. Károly 2003. *Erdély népesedéstörténete*. KSH Levéltára, Budapest.
- Orbán Balázs 1868. *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szempontból*, I. Pest.
- Pakot Levente 2002a Szentegyházafalva népesedéstörténete a XVIII–XIX. században. *Székelyföld*, 6. évf. 3. sz. 81–109.
- Pakot Levente 2002b Halálozás és halandóság Szentegyházafalván (1776–1895). In Hermann Gusztáv Mihály – Róth András Lajos (szerk.): *Areopolisz Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok II.*, Székelyudvarhely, 120–143.

- Pakot Levente 2003. Comportament demografic în cadrul comunităților catolice și unitariene din valea Homorodului Mic în epoca modernă. *Lucrare de masterat*. Kézirat.
- Pál Judit 2003. *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*, Csíkszereda.
- Szabó Károly–Szádeczky Lajos–Barabás Lajos, *Székely Oklevéltár VII. Kötet*.
- Vajda Lajos 1983. *A szentkeresztbányai vasgyártás története*, Bukarest.
- Varga E. Árpád 1998. *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok*. Budapest.
- Venczel József 1942. A székely népfesleg. *Hitel*, 7. évf. 1. sz. 18–32.
- Venczel József 1980a Az Önismeret útja. In Uő: *Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*, Bukarest, 74–105. Első megjelenése az *Erdélyi Iskola* 1936–37. évi 4. évf. 1–8. számaiban.
- Venczel József 1980b Öt oltmenti székely község népmozgalma. In Uő: *Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*, Bukarest, 106–118.

FÜGGELÉK

10. Szentegyhászfalu: születések, házasságkötések és halálozások számának alakulása évenként

Év	Sz	HK	H	Év	Sz	HK	H	Év	Sz	HK	H	Év	Sz	HK	H
1728	19			1776	33	6	13	1824	67	18	4	1873	87	20	153
1729	15			1777	27	10	13	1825	53	16	31	1874	100	21	76
1730	14			1778	45	3	21	1826	55	11	60	1875	106	28	107
1731	15			1779	30	1	34	1827	64	9	41	1876	121	16	69
1732	14			1780	20	13	49	1828	51	14	20	1877	94	21	83
1733	18			1781	36	18	10	1829	54	12	36	1878	90	17	71
1734	18			1782	36	12	11	1830	61	5	39	1879	122	16	77
1735	23			1783	45	12	17	1831	46	5	45	1880	119	39	60
1736	11			1784	51	12	22	1832	53	17	48	1881	133	24	126
1737	15			1785	43	3	14	1833	66	17	43	1882	119	14	91
1738	8			1786	36	11	28	1834	60	9	24	1883	119	13	103
1739	24			1787	33	5	19	1835	53	12	32	1884	131	32	198
1740	14			1788	33	5	18	1836	68	19	68	1885	124	26	106
1741	14			1789	32	6	20	1837	52	16	40	1886	115	21	72
1742	26			1790	39	10	28	1838	70	8	36	1887	119	12	247
1743	23			1791	43	4	24	1839	70	12	61	1888	121	22	62
1744	34			1792	38	4	27	1840	69	12	61	1889	129	12	78
1745	23			1793	38	9	14	1841	75	21	51	1890	112	12	77
1746	38			1794	36	7	18	1842	81	12	76	1891	91	14	41
1747	29			1795	59	6	23	1843	74	3	54	1892	106	18	83
1748	46			1796	35	11	21	1844	76	18	31	1893	125	19	77
1749	35			1797	49	8	25	1845	79	18	35	1894	87	19	98
1750	31	4		1798	50	8	18	1846	76	21	55	1895	117	23	83
1751	26	10		1799	49	13	20	1847	77	19	60	1896	98	24	80
1752	23	4		1800	47	11	13	1848	81	18	72	1897	119	18	60
1753	30	5		1801	33	11	20	1849	87	9	89	1898	102	15	69
1754	23	4		1802	40	13	68	1850	59	23	107	1899	106	24	69
1755	31	4		1803	55	9	24	1851	69	15	44	1900	99	9	111
1756	34	5		1804	38	7	28	1852	81	10	64	1901	107	29	70
1757	27	4		1805	49	6	44	1853	67	13	49	1902	111	17	81
1758	25	3		1806	33	4	43	1854	72	18	61	1903	92	18	91
1759	24	4		1807	40	7	20	1855	78	18	92	1904	118	25	65
1760	21	4		1808	40	8	17	1856	73	13	73	1905	109	15	70
1761	32	8		1809	44	16	24	1857	72	5	50	1906	97	24	56
1762	28	4		1810	54	16	20	1858	66	18	48	1907	109	21	77
1763	28	3		1811	50	7	24	1859	78	22	41	1908	108	24	140
1764	17	3		1812	45	16	48	1860	86	21	33	1909	126	20	66
1765	32	6		1813	56	12	28	1861	76	17	37	1910	102	28	56
1766	22	4		1814	55	5	35	1862	77	13	57	1911	132	16	60
1767	22	3		1815	36	10	39	1863	94	16	50	1912	112	29	66
1768	24	2		1816	49	6	17	1864	93	16	81	1913	130	11	92
1769	22	4		1817	29	3	28	1865	71	13	58	1914	84	12	80
1770	19			1818	39	15	20	1866	78	13	57				
1771	13			1819	58	15	18	1867	96	17	61				
1772	35	1		1820	50	16	27	1868	108	25	58				
1773	11			1821	63	15	27	1869	91	20	69				
1774				1822	63	2		1870	109	23	101				
1775	8	1		1823	60	8	17	1871	94	21	109				

11. Családlapok osztályozása

Évtized	MF1	MF2	MF összesen	MO1	MO2	MO összesen
1750–1759	4	11	15	3	1	4
1760–1769	6	6	12	2		2
1770–1779	5	3	8	2		2
1780–1789	27	13	40	3		3
1790–1799	31	18	49	3		3
1800–1809	34	12	56	9		9
1810–1819	42	13	55	6		6
1820–1829	58	7	65	3	1	4
1830–1839	56	13	69	1		1
1840–1849	87	9	96	2		2
1850–1859	51	2	53	1		1
1860–1869	73	11	84	6	1	7
1870–1879	65	5	70	31	1	32
Összesen	539	123	672	72	4	76

MF – ismert a házasságkötés időpontja és a házasság megszűnésének időpontja.

MO – ismert a házasságkötés időpontja, ismeretlen a házasság megszűnésének időpontja.

MF1 és MO1 – a feleség életkorát a születési anyakönyvből ismerjük.

MF2 és MO2 – a feleség életkorát a házasságkötési bejegyzésnél feltüntetett életkorból ismerjük.

12. A csecsemőhalandóság Szentegyházásfalván (1780-1914)

Év	Egy éven aluli halottak	Születések száma	Ezer születésre jutó halott
1780–1789	35	365	96
1790–1799	60	436	137
1800–1809	71	419	170
1810–1819	70	471	149
1820–1829	76	580	131
1830–1839	103	599	171
1840–1849	159	775	205
1850–1859	184	715	257
1860–1869	186	870	213
1870–1879	247	1007	245
1880–1889	289	1229	235
1890–1899	233	1063	219
1900–1909	231	1076	215
1910–1914	103	560	184

13. Gyermekhalandóság Szentegyházasfalván (1780-1914)

Év	0–10 év közötti halottak száma	Születések száma	Ezer születésre jutó halottak száma
1780–1789	78	365	214
1790–1799	126	436	289
1800–1809	169	419	403
1810–1819	134	471	285
1820–1829	126	580	217
1830–1839	211	599	352
1840–1849	316	775	408
1850–1859	323	715	452
1860–1869	326	870	375
1870–1879	531	1007	527
1880–1889	801	1229	652
1890–1899	443	1063	417
1900–1909	496	1076	461
1910–1914	204	560	364

14. Születések és fogantatások havi megoszlása évtizedenként,
Szentegyházsfalván, 1730–1914

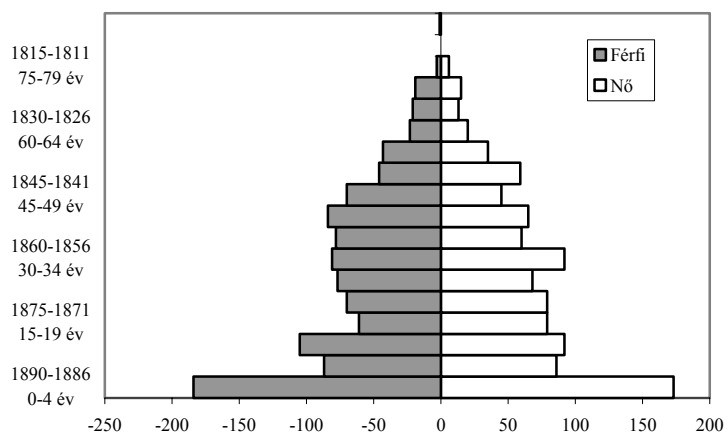
Fogantatás hónapja	Születés hónapja	1730- 1739	1740- 1749	1750- 1759	1760- 1769	1770- 1779	1780- 1789	1790- 1799	1800- 1809	1810- 1819	1820- 1829
Ápr.	Jan.	14	35	30	25	23	39	40	55	42	59
Máj.	Febr.	16	23	10	22	21	29	31	22	20	56
Jún.	Márc.	20	33	29	22	24	33	37	33	42	38
Júl.	Ápr.	10	15	28	18	18	44	39	36	52	58
Aug.	Máj.	10	23	23	12	14	28	31	54	23	52
Szept.	Jún.	15	17	20	14	20	24	31	25	54	44
Okt.	Júl.	5	18	15	18	11	25	34	35	28	45
Nov.	Aug.	12	15	22	28	21	27	32	37	50	56
Dec.	Szept.	13	20	20	23	22	26	53	43	45	58
Jan.	Okt.	11	22	31	24	24	39	48	31	44	36
Febr.	Nov.	20	35	29	24	13	26	35	33	51	49
Márc.	Dec.	14	26	17	18	10	25	25	15	20	29
Össz.		160	282	274	248	221	365	436	419	471	580

Fogantatás hónapja	Születés hónapja	1830- 1839	1840- 1849	1850- 1859	1860- 1869	1870- 1879	1880- 1889	1890- 1899	1900- 1909	1910- 1914	Össz.
Ápr.	Jan.	46	49	34	61	71	82	106	90	64	965
Máj.	Febr.	54	65	46	60	74	89	95	69	49	851
Jún.	Márc.	48	66	50	73	70	106	81	112	55	972
Júl.	Ápr.	47	61	78	59	74	98	84	89	46	954
Aug.	Máj.	50	64	68	80	87	96	88	94	49	946
Szept.	Jún.	49	58	58	80	100	112	84	84	43	932
Okt.	Júl.	49	68	62	95	111	112	80	95	50	956
Nov.	Aug.	48	64	74	88	98	117	96	109	51	1045
Dec.	Szept.	56	90	78	70	101	118	100	84	38	1058
Jan.	Okt.	54	73	74	82	85	118	96	77	42	1011
Febr.	Nov.	46	57	45	73	73	96	79	98	40	922
Márc.	Dec.	52	60	48	49	63	85	74	75	33	738
Össz.		599	775	715	870	1007	1229	1063	1076	560	11350

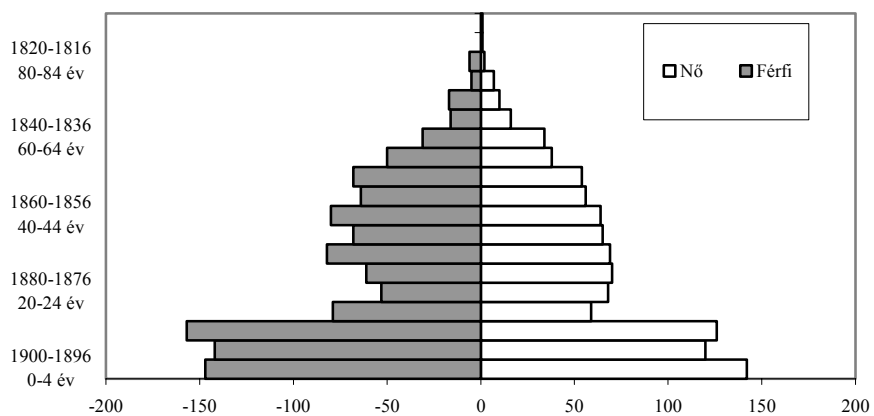
*15. Házasságkötések számának havi megoszlása évtizedenként,
Szentegyházasfalván (1750–1914)*

Hónap	1750- 1759	1760- 1769	1770- 1779	1780- 1789	1790- 1799	1800- 1809	1810- 1819	1820- 1829	1830- 1839
Jan.	7			1	2	3		2	8
Febr.	7	3	4	17	5	4	5	12	12
Márc.				1	3			2	1
Ápr.	1			2	2		1	3	1
Máj.			2	10	3	7	7	6	6
Jún.	10	15	1	4	15	13	10	6	9
Júl.	7	5	8	15	11	36	36	33	45
Aug.	3	2	2	12	8	15	24	37	4
Szept.	4	2		3	7	3		2	5
Okt.		4	2	1	2	1	3	5	5
Nov.	8	10	3	31	22	9	19	12	19
Dec.						1		1	5
Össz.	47	41	22	97	80	92	105	121	120

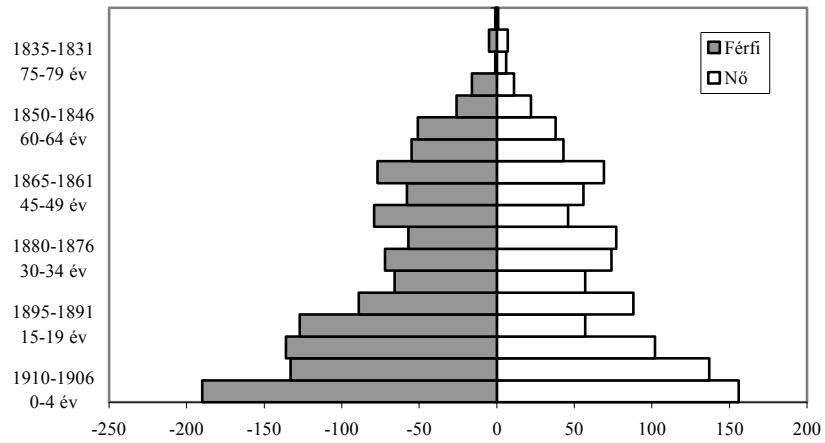
Hónap	1840- 1849	1850- 1859	1860- 1869	1870- 1879	1880- 1889	1890- 1899	1900- 1909	1910- 1914	Össz.
Jan.	7	9	14	12	20	20	17	5	127
Febr.	30	21	17	42	29	15	26	12	261
Márc.	3	4			1		1		16
Ápr.	1	1	3	3	11	12	3	2	46
Máj.	5	10	13	20	22	30	20	6	167
Jún.	28	17	15	18	26	24	21	15	247
Júl.	34	33	50	51	58	35	54	28	539
Aug.	4	12	14	26	13	6	9	7	198
Szept.	3	3	4	3	7	7	10	1	64
Okt.	12	9	12	6	14	13	16	8	113
Nov.	18	32	29	15	14	22	25	12	300
Dec.	6	4				2			19
Össz.	151	155	171	196	215	186	202	96	2097

VII. Szentegyhászfalu korszerkezete, 1890

VIII. Szentegyhászfalu korszerkezete, 1900

IX. Szentgyhászfalu korszerkezete, 1910

POPULATION HISTORY OF SZENTEGYHÁZASFALU, 1728–1914*Summary*

The paper deals with the population history of a mainly Roman Catholic village in a mountainous district that was inhabited by free peasants (Székelys – ethnic Hungarian population in eastern Transylvania – territory of Romania since 1918 – who kept to their freedom and privileges till the 1870s). The research is based upon the Roman Catholic parish registers having started in 1728 (register of baptisms). It is the first result of a long term research program on the population history of a Catholic Székely community that could complete the data of the Hungarian researches based upon Henry's family reconstitution method. Its sources are population censuses made by the churches and the state in the 18–19th centuries and tax registers besides the mentioned parish registers (registers of baptisms, burials and marriages).

The paper reviews the sources used in the course of the work, analyses the data of the population movement, describes the long term trends of population history, and separately demonstrates the features of fertility, mortality and nuptiality. The author examines the quality of the registers too and checks his results by means of the family reconstitution data. The register of burials for example was incomplete till the middle of the 19th century and became more complete only with the use of printed register books from 1857.

The data of the village are basically consistent with that of the macrostatistics of the period excluding the 1880s when one can experience population decrease in the village contrasted with the whole territory of Transylvania. The long term trend of baptisms was compared to that of two neighbouring villages. The end of the 18th century, the 1830–40s, and particularly the 1860s were the periods of significant population increase while at the beginning of the 19th century, in the 1870–80s stagnation or decrease was characteristic in the population history of the village. Emigration was significant in the whole period but the author undertook to measure this phenomenon only with the help of the data related to age structure in population censuses carried out at the end of the 19th and at the beginning of the 20th centuries. The larger proportion of men in present population and the lack of the girls aged 15–19 can be explained by the larger female emigration from the village.

Analysing the marriages the author shows the changes in the seasonal distribution of marriages. Mean age at first marriage fluctuated between 19 and 24 years of age in the case of women and between 22 and 26 years of age in the case of men. In the examined period one can observe a slow decrease in

women's mean age at first marriage (from 22 towards 21 or 20 years of age) particularly from the 1870s. The proportion of never married persons was insignificant in the case of both sexes. At the same time there were important differences in the chances of remarriage of widowers and widows. In conformity with the results of other Hungarian researches widowers could get remarried in a significantly larger proportion and after much shorter time than widows could do it.

As for fertility the author analyses the age-specific marital fertility rates of women having got married between their 15–19 and 20–24 years of age in three longer periods (1790–1819, 1820–1849, 1850–1879 – Figures V. and VI.). There is no sign of birth control, the calculated fertility rates are even higher a bit than those of the examined Hungarian villages.

Analysing mortality the author lays large stress upon child mortality. The observed fluctuation in the mortality of little children differs from the stability experienced in infant mortality (210–250‰). The highest rates of child mortality can be observed in the 1880s due to the epidemics of diphtheria, measles and dysentery. From the 19 crisis years calculated by the method of J. Dupâquier 16–17 can be characterised by high child mortality. One can observe the high, crisis mortality of adults in 1780, 1836 and 1873. First of them was caused by a country-wide typhoid epidemic, the two latter by cholera epidemics.

Tables:

1. *Number of dead infants (under 1 year of age) compared to all dead persons (1780–1914)*
Headings: Year; Proportion of the dead under 1 year of age (%)
2. *Population size and its sources in Szentegyházásfalu (1717–1910)*
Headings: Year; Population number; Type of the source, remarks
3. *Number of marriages, baptisms and burials in the Roman Catholic parish registers of Szentegyházásfalu and the balance of baptisms and burials (natural population growth)*
Headings: Decade; Marriages; Baptisms; Burials; Natural population growth
4. *Mean age at first marriage (men and women) in Szentegyházásfalu (1750–1914)*
Headings: Year of marriage; Number of men; Mean age at first marriage (men); Number of women; Mean age at first marriage (women)
5. *Marriages by family status (%)*
Headings: Decade; Bachelor-spinster; Widower-spinster; Bachelor-widow; Widower-widow; Total

6. *New marriages of widowers and widows by the length of widowhood (reconstructed families till now)*
Headings: Age; Length of widowhood (less than 6 months, 6–12 months, 1–2 years, 2–3 years, 3–4 years, 4 years and more, Unknown, Altogether)
Widows, Widowers
 7. *Age structure of the dead in Szentegyházásfalu, 1780–1914 (%)*
Headings: Age groups; Periods
 8. *Proportion of dead children compared to all the dead in the periods 1870–1879 and 1880–1889*
Headings: Age; Years
Lateral text: Aged 0; Aged 1–4; Aged 5–19; All the dead
 9. *Mortality crises in Szentegyházásfalu*
Headings: Year; Number of all deaths: Number, Compared to the average death number of the decade (%); Epidemics occurring in the year and death number caused by them
- In Appendix:
10. *Annual number of births, marriages and deaths in Szentegyházásfalu*
 11. *Types of the reconstructed families according to the classification of Louis Henry*
 12. *Infant mortality in Szentegyházásfalva, 1780–1914*
Headings: Year; Number of the dead under 1 year of age; Number of the births; Number of the dead infants per 1000 births
 13. *Child mortality in Szentegyházásfalu (1780–1914)*
Headings: Year; Number of the dead aged 0–10; Number of births; Number of the dead aged 0–10 per 1000 births
 14. *Seasonal distribution of births and conceptions by decades in Szentegyházásfalu, 1730–1914*
Headings: Month of conceptions; Month of births; Periods, Total
 15. *Seasonal distribution of marriages by decades in Szentegyházásfalu, 1750–1914*
Headings: Month; Periods, Total

Figures:

- I. *Nine year moving averages of the baptisms in Szentegyházásfalu (1728–1914), in Lövete (1773–1914) and in Homoródalmás (1737–1914)*
- II. *Number of births and deaths in Szentegyházásfalu (1776–1914)*
- III. *Number of marriages in Szentegyházásfalu (1750–1914)*
- IV. *Seasonal distribution of marriages in Szentegyházásfalu (1750–1914)*
- V. *Age-specific fertility of women getting married under 20 years of age*
Below: Age group of the mother at birth
Lateral text: Births per 1000 years of women spent in marriage

VI. Age-specific fertility of women getting married between 20 and 24 years of age

Below: Age group of the mother at birth

Lateral text: Births per 1000 years of women spent in marriage

VII. Age structure of Szentegyhászfalu in 1890

(Male, Female)

VIII. Age structure of Szentegyhászfalu in 1900

(Male, Female)

IX. Age structure of Szentegyhászfalu in 1910

(Male, Female)

FIGYELŐ

A HOSSZÚ TÁVÚ DEMOGRÁFIAI VIZSGÁLAT ANGOL MODELLJE¹

BUSKÓ TIBOR LÁSZLÓ

A hosszú távú népességfejlődéssel foglalkozó angol kutatások leginkább a kortárs történeti demográfia egyik mértékadó műhelyének tekinthető Cambridge-i Csoport nevéhez köthetők. A kutatási programot elsősorban két, Anglia népesedéstörténetét feldolgozó monográfia megjelenése fémjelzi. Ezek közül az első, a Wrigley, E. A. és Schofield, R. S. által 1981-ben megjelentetett *The Population History of England 1541–1871* című munka a visszafelé-számítás (back projection) módszerének, míg a második, az előbbi folytatásának, illetve kiegészítésének tekinthető Wrigley, E. A., Davies, R. S., Oeppen, J. A. és Schofield, R. S. által megjelentetett *English Population History from Family Reconstitution 1580–1837* című munka a családrekonstrukció módszerének segítségével próbálja rekonstruálni az ország publikált statisztikai adatforrások előtti népesedéstörténetének alapvető jellegzetességeit. Az alábbiakban – elsősorban a fent említett két monográfiára koncentrálna – a következő három kérdésre keresem a választ:

1. Az általános cél, vagyis Anglia hosszú távú népesedéstörténeti röppályájának megrajzolása mellett milyen specifikusabb történeti demográfiai kérdésekre keresték a választ a kutatási program résztvevői?
2. Milyen történeti statisztikai módszerek segítségével és hogyan láttak neki a felmerülő specifikus történeti demográfiai kérdések megválaszolásának?
3. És végül, milyen válaszok adódtak az illető kérdésekre?

Kezdjük talán a felmerülő specifikus történeti demográfiai kérdések körvonalazásával.

¹ Készült az MTA–NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport hosszú távú népesség-történeti kutatásainak keretében.

A kutatási program célja

A preindusztriális társadalmakkal foglalkozó történeti demográfiai kutatások nagyjából-egészében három – az 1981-es monográfia szerzői számára kiindulópontként szolgáló – népesedésfejlődési modellt különböztetnek meg. A *nyugat-afrikai* modellben a főképp az állandóan jelenlévő járványos megbetegedésekkel magyarázható magas mortalitási (halálozási) arányszámok hasonlóan magas fertilitási (termékenységi) arányszámokat vontak maguk után: a kedvezőtlen körülmények között csak így lehetett biztosítani a populáció fennmaradását. A második, úgynevezett *kínai* modellben – éppen ellenkezőleg – a fertilitás válik okká és a mortalitás okozattá. Ezekben a társadalmakban ugyanis – köszönhetően a korai és általános házasságkötés szokásának – rövid életű népességnövekedési szakaszok és magas mortalitással jellemezhető krízisidőszakok követték egymást. Hiszen itt a népesség a preindusztriális gazdasági-társadalmi környezet sajátosságainak megfelelően csakis egy bizonyos szint eléréséig tudott növekedni, s azután a túlnépesedés következményeképp törvényszerűen felleptek éhínség, járványok képében a mortalitási krízisek. Úgy is mondhatnánk: ebben a modellben a periodikus mortalitási krízisek a népességnövekedés „pozitív fékjének” (*positive check*) szerepét töltötték be. A harmadik, *nyugat-európai* modell tulajdonképpen az előbbivel ellentétes képet mutat. Az itt található társadalmakban uralkodó konvenciók megkövetelték a házassalándóktól, hogy a házasság idejére bizonyos mennyiségű javakat halmozzanak fel, ez pedig – különösen a szűkösebb időszakokban – a nupcialitás, ezzel együtt pedig a fertilitás mutatóinak relatíve alacsony voltával járt együtt. Az alacsonyabb fertilitási mutatóknak köszönhetően viszont a kínai modellből megismert mortalitási krízisek sem voltak meghatározók: a nyugat-európai modell legfontosabb megkülönböztető jegyének így a viszonylag alacsony fertilitási és mortalitási mutatók együttese tekinthető. Másképpen: a népességnövekedést ezekben a társadalmakban nem elsősorban a mortalitás „pozitív fékje”, sokkal inkább bizonyos „megelőző fékek” (*preventive checks*) tartják korlátok között, amelyek közül a tudatos születéskorlátozás (vagyis a különféle fogamzásgátlási eljárások) modern kori általánossá válása előtt leginkább a nupcialitás korlátozását, vagyis a viszonylag kései házasságkötéseket, illetve a mindvégig házasságon kívül élők magas számát kell kiemelnünk.

Persze a nyugat-európai modell – miként a modellek általában – mégiscsak absztrakciónak tekinthető, vagyis nem foglalkozik azokkal a lényeges különbségekkel, amelyek Nyugat-Európa egyes országai között kétségkívül jelen voltak a preindusztriális kor idején. Hogy csak a legfontosabb ilyen különbséget említsük: Anglia koraújkori népességnövekedése már az ipari forradalmat megelőzően jóval meghaladta mind Franciaország, mind pedig a többi nyugat-európai ország hasonló értékeit: addig ugyanis, amíg „1550 és 1820 között *Németország, Itália, Spanyolország és Franciaország népessége ...* 51, 67, 56

és 79 százalékkal nőtt”, addig „ugyanabban a korszakban Anglia népessége több mint 280 százalékkal” (Wrigley – Schofield 1997. 547–548, saját fordítás). Mindezek alapján az ismertetendő kutatási program legfontosabb céljának éppen az tekinthető, hogy meghatározza az „angol modell” eme legfontosabb sajátossága, vagyis a nyugat-európai léptékkal páratlan koraujkori népességnövekedés mögött álló mélyebb történeti demográfiai okokat. Némi leegyszerűsítéssel – eltekintve az Anglia koraujkori-újkori népességfejlődését lényegesen nem befolyásoló migrációs jelenségektől – azt mondhatjuk, hogy a népességnövekedés hátterében durván kétféle mélyebb demográfiai ok húzódhat meg: a mortalitás csökkenése, illetve a fertilitás növekedése. Az ezek számszerűsítését lehetővé tévő demográfiai mutatók (pl. a bruttó reprodukciós ráta² vagy a születéskor várható élettartam) kiszámolása a vizsgált korszak egészére nézve azonban komoly nehézségeket vet fel. A rendszeres – és a már említett mutatók kiszámolását viszonylag egyszerűen lehetővé tévő – népszámlálások Anglia területén csak 1801-ben kezdődtek meg, így az azt megelőző korszakra nézve a kutatások kénytelenek bizonyos becslésekre hagyatkozni. Mint már említettük, ezek közül a becslési eljárások közül a kutatási program kétféle történeti-statisztikai módszert hasznosított: az 1981-es kötetben alkalmazott visszafelé-számítást, illetve az 1997-es kötet családrekonstrukción alapuló módszerét. Mivel a kutatási programon belül a családrekonstrukciós vizsgálatok felfoghatók a visszafelé-számítás segítségével nyert eredmények egyfajta ellenőrzésének, illetve kiegészítésének is, leghelyesebben akkor járunk el, ha a visszafelé-számítás módszerének, illetve a visszafelé-számítás alkalmazásának bemutatásával kezdjük meg ismertetésünket.

A visszafelé-számítás módszere

A visszafelé-számítás (*back-projection*) alapötlete a demográfiában már régóta alkalmazott népesség-előreszámításon (*population-projection*) alapul. A népesség-előreszámítás bemeneti adatként egy adott időpont népességszámát, illetve kormegoszlását igényli, s ebből – a születéskor várható élettartam, illetve a bruttó reprodukciós ráta jövőbeli értékeire vonatkozó becslések segítségével – képes arra, hogy előre jelezze a becslések hatókörébe tartozó jövőbeli időintervallum születéseinek, illetve halálozásainak számát. Lee, R. D. (1974) megfordította az eljárást, vagyis egy múltbeli időszak születéseinek, illetve halálozásainak számát használta fel a születéskor várható élettartam, illetve a bruttó reprodukciós ráta egykorú alakulásának becslésére. Lee az általa kidolgozott módszert inverz-számításnak (*inverse projection*) nevezte el, utalva arra, hogy tulajdonképpen megfordította a népesség-előreszámítás logikáját. A kuta-

² Bruttó reprodukciós rátának a korszecifikus leány élveszületési arányszámok összegét nevezzük.

tási programban résztvevők által kidolgozott visszafelé-számítás ezen az inverz számításon alapul, de két lényeges ponton eltér tőle:

- a) A népességszámra, illetve a korszerkezetre vonatkozó adatokat nem a vizsgált múltbeli időtartam kezdetétől, hanem a végétől, tulajdonképpen az egyik utolsó megbízható (vagy legalábbis a megbízhatóság irányába korrigált) népszámlálástól visszafelé próbálja meghatározni, elkerülendő a távolabbi múlt népességszám-, illetve korszerkezet-becsléseivel törvényszerűen együtt járó nagyobb fokú bizonytalanságokat.
- b) Míg az inverz-számítás csupán zárt népességgel tudott dolgozni, addig a visszafelé-számítás beépíti a különféle migrációs jelenségek (ki- és bevándorlás) hatását is.

A kutatási program az 1871-es népszámlálást, pontosabban az 1871-es népszámlálás ötvenkénti korcsoportok szerint részletezett össznépességét használja fel kiindulópontként. Emellett még a következő adatokra volt szükség ahhoz, hogy a visszafelé-számítás bonyolult matematikai-statisztikai eljárásán alapuló számítógépes program megbecsülhesse Anglia népességtörténetének néhány alapvető mutatóját 1541-ig bezárólag:

- Az 1866 és 1871 közötti időszak nettó migrációs egyenlegére.
- Egy korspecifikus migrációs táblázatra, amelynek segítségével megbecsülhető, hogy az egyes korcsoportok milyen arányban vesznek részt a migrációs jelenségekben.
- A halandósági táblák egy csoportjára, amelynek segítségével megbecsülhető, hogy egy adott kormegoszlással rendelkező össznépességhez milyen korcsoportonkénti halálozási valószínűségek rendelhetők.
- Valamint az angliai születések és halálozások számára 1446 és 1871 között, öt éves bontásban.

Az eljárás szabatosabb ismertetése alighanem egy külön cikket igényelne. Itt és most legyen elég annyi, hogy a program az ötvenként összesített születések és halálozások számát használja fel ahhoz, hogy az 1871-es kiindulópontban szereplő – és a visszafelé-számítás ötvenkénti ugrásai során egyre fiatalodó – korcsoportok létszámát újra és újra megbecsülje, valamint meghatározza a minden egyes ugrásánál megjelenő legidősebb korcsoport létszámát. Ezek a minden egyes ugrásánál megjelenő legidősebb korcsoportok a visszafelé-számításban centrális fontosságúak, hiszen segítségükkel egyrésztől biztosítható az a folyamatosság, amely az angliai népességtörténet bizonyos mutatószámainak visszavezetését egészen 1541-ig lehetővé teszi, másrésztől pedig éppen az egyes ugrásoknál újra és újra felbukkanó legidősebb korcsoportok születési kohorszukhoz viszonyított létszáma teszi lehetővé a korszakonként változó halandósági mutatók halandósági tábláink segítségével történő állandó újraértékelését. A visszafelé-számítás sikere vagy kudarca ezek után csak a fent már részletezett bemeneti adatok pontosságán múlik. Természetesen ezeknek az adatoknak a meghatározása során számos nehézséggel, illetőleg csapdával kell

megküzdnie a kutatónak. A következőkben tehát célszerű a bemeneti adatok meghatározásának bemutatásával folytatni a kutatási program ismertetését.

Az 1446 és 1871 közötti születések és halálozások meghatározása

Ezek közül talán az 1446 és 1871 közötti születések és halálozások meghatározásának menete igényli a legrészletesebb magyarázatot. 1836-ot, vagyis a polgári anyakönyvezés bevezetését megelőzően ugyanis csak igen töredékes adatok állnak a kutató rendelkezésére: leginkább azok, amelyeket John Rickman 1800-as, illetve 1836-os felmérése során gyűjtött össze. Mindezek alapján ismerjük az angol egyházközségek kereszteleseinek, illetve temetéseinek számát 1700-tól 1800-ig (1780-ig csak minden tizedik évben, utána viszont megszakítás nélkül), a házasságok számát 1754-től 1800-ig, valamint az angol egyházközségek körülbelül 47%-ának kereszteleseit, temetéseit és házasságait az 1569–1571, 1599–1601, 1629–1631, 1669–1671, 1699–1701, 1749–1751 évekre és az 1800-as évre nézve. Nyilvánvaló, hogy ezek az elszórt adatok – noha kétségkívül komoly segítséget jelenthetnek a későbbi becslések során – önmagukban alkalmatlanok arra, hogy a visszafelé-számítás követelményeinek eleget tegyenek, hiszen a módszer az angliai születések, illetve halálozások megszakítatlan sorozatának ismeretét követeli meg 1446-tól 1871-ig. Ráadásul ez az időtartam maga is továbbosztható két eltérő szakaszra. Az 1446-tól 1541-ig tartó periódusban gyakorlatilag nem állnak rendelkezésünkre anyakönyvek. 1541 már megindul az anyakönyvezés gyakorlata, de a kutatási program még erre az időszakra nézve sem használhatta fel az országban található több mint 10 000 egyházközség kereszteleseinek, temetéseinek és házasságkötéseinek megszakítatlan sorát. Először is azért, mert ezek jelentős hányadát az 1981-ben megjelent kötet megírásakor még nem dolgozták fel: 1974-ig mindössze 550 egyházközség adatsora állt a kutatók rendelkezésére. Azután a feldolgozott 550 egyházközség egy részében az anyakönyvezés vagy túl későn kezdődött meg, túl korán fejeződött be vagy időnként túlságosan nagy folytonossághiányokat tartalmazott. Csupán 404 egyházközségről volt elmondható, hogy legalább 1662-től 1811-ig többé-kevésbé megszakítatlan adatsorokkal rendelkezik, s a szerzők végül is ezt a 404 egyházközséget hívták segítségül ahhoz, hogy meghatározzák Anglia születéseinek, halálozásainak és házasságkötéseinek számát 1541-től 1871-ig. Mivel azonban ez a 404 egyházközség csupán töredékét képezi Anglia összes egyházközségének, két kérdést mindenképpen fel kell tenni:

- Mennyire reprezentatív ez a 404 egyházközség Anglia egészére nézve?
- Ha reprezentatívnak bizonyulnak ezek az adatok, milyen módon juthatunk el az egyházközségek adatsoraiból az Anglia egészét tükröző adatsorokig?

A reprezentativitás tekintetében – az 1811-es népszámlálás településnagyság-megoszlásával összehasonlítva – a 404 egyházközség legkomolyabb defektusának a kistelepülések alulreprezentáltsága, illetve a nagyobb települések felülreprezentáltsága bizonyult. A különböző településnagyságok ugyanis más és más gazdasági-társadalmi szerkezettel, illetve valószínűleg más és más demográfiai magatartással jártak együtt, így a szerzőknek feltétlenül korrigálniuk kellett ezeket az eltéréseket. A megoldás egyfajta súlyozási eljárás lett, amelynek során a szerzők a 404 egyházközség településnagyság-megoszlását, illetve a megfelelő településkategóriák adatait az 1811-es településnagyság-megoszláshoz igazították: a korrigált adatsorokban tehát a kisebb települések már nagyobb súllyal, míg a nagyobb települések kisebb súllyal szerepelnek. Úgy tűnik, hogy a településnagyság szerinti súlyozás segítségével nagyjából-egészében sikerült biztosítani a 404 egyházközség reprezentatív voltát. Az elévített ellenőrző tesztek ugyanis azt az eredményt mutatják, hogy a településnagyság szerinti súlyozással párhuzamosan sok más egyéb – például a foglalkoztatási szerkezetből adódó – defektus „önmagától” kiküszöbölődött.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a reprezentativitás problematikája nem egyenlő a 404 egyházközség reprezentativitásának problémájával. Mint már mondtuk, a 404 egyházközség adatsorai csupán 1662-től 1811-ig tekinthetők többé-kevésbé folytonosnak. Így az 1539-től 1662-ig terjedő periódusra vonatkozóan például négy alcsoportot lehetett kialakítani azokból az egyházközségekből, amelyek az anyakönyvezést 1539–1542, 1543–1562, 1563–1612, illetve 1603–1662 között kezdték meg. Azonban az egyes alcsoportok adatsorai a későbbiekben még a legnagyobb regionális eltéréseket mutató temetések esetében is nagyjából-egészében követik a 404 egyházközség összesített adatsorának fluktuációját: így talán nem tűnik alaptalannak az 1662 előtti, illetve az 1811 utáni időszakra nézve a különböző hiányos csoportok adatait is reprezentatívnak elfogadni, ebből pedig az következik, hogy az 1662 előtti, illetve az 1811 után időszakokban ismeretlen születések, illetve halálozások száma a hiányzó egyházközségek, illetve az azok településnagyságához tartozó súlyok ismeretében már könnyűszerrel meghatározhatók.

A következőkben azt kell tisztázni, hogy miképpen jutnak el a szerzők az Anglia népességének töredékét megjelenítő adatsorokból az egész országot megjelenítő adatsorokig? Rickman – mint már említettük – 1836-ban publikálta az angol egyházközségek körülbelül 47%-ának 1569–1571, 1599–1601, 1629–1631, 1669–1671, 1699–1701, 1749–1751 és az 1800-as évekre vonatkozó adatait. Vagyis ezekre az évekre nézve Rickman adatait nagyjából kettővel szorozva megkaphatjuk a 404 egyházközség adatai mellett Anglia egészének kereszteléseit, temetéseit és házasságkötéseit³. Az ezekből számítható – időn-

³ A házasságkötések szerepe (pontosabban az átlagos házasságkötési életkor változásának szerepe Anglia XVIII. század közepétől felgyorsuló népességnövekedésében) az 1997-ben megjelent családrekonstrukciók kötetben válik igazán fontossá.

ként és adatsoronként kisebb fluktuációkat mutató – arányszámokat átlagolva azután a szerzők 22,82-ben határozzák meg azt a szorzószámot, ami a 404 egyházközség és Anglia születési, halálozási és házasságkötési adatsorai között áll fenn. A 22,82-es szorzószám azonban még mindig korrekcióra szorul. Rickmannál ugyanis nem szerepelnek London adatsorai, márpedig a főváros számításba vétele jelentősen módosíthatja Anglia demográfiai összképét. Köztudott ugyanis, hogy a koraujkori nagyvárosok születési arányszámai lényegesen alacsonyabbak, halálozási arányszámai pedig lényegesen magasabbak, mint a vidék esetében. Éppen ezért a London adatait is tartalmazó korrigált szorzószámokat⁴ a szerzők némileg alacsonyabban határozták meg a keresztelesek, és kissé magasabban a temetések esetében.

Előttünk áll tehát az egész Angliára vonatkozó keresztelesek, illetve temetések száma 1541-től 1871-ig. Azonban az egyházi anyakönyvekben szereplő kereszteleseket és temetéseket semmi esetre sem szabad kritikátlanul azonosítani a születésekkel, illetve a halálozásokkal. Ennek három fontosabb oka van: egyrészt az anglikán anyakönyvekbe nem jegyezték be a más vallású (nonkonformista) népesség születési és halálozási adatait. Másodszor a XVI. és a XIX. század közötti időszakban a születések és a keresztelesek közötti időtartam fokozatosan nőtt. Végül pedig a XVIII. század második felétől kezdve egyre inkább lazult az anglikán egyház anyakönyveinek bejegyzési szigora.

- a) A nonkonformizmus – és ezzel együtt az anglikán anyakönyvekben nem szereplő keresztelesek és halálozások száma – az 1640-es elhanyagolható (nulla) szintről indulva folyamatosan nőtt. Ezért a szerzőknek – felhasználva a nonkonformistákra vonatkozó nyilvántartásokat – a polgári anyakönyvezés bevezetésekor (1835-ben) a keresztelesek számát már 6,82%-kal, a temetések számát pedig – mivel a nonkonformisták a kereszteleseknél jóval gyakrabban temetkeztek az anglikán egyház kezei között – 2,22%-kal kellett megemelniük.
- b) A XVI. és a XIX. század közötti időszakban a születések és a keresztelesek közötti átlagos időtartam is folyamatosan nőtt, ez pedig azzal járt, hogy mind több és több elhalálozott csecsemő maradt regisztrálatlan a születési anyakönyvekben, vagyis az anyakönyvekben megjelenő születések száma – és mivel a keresztelesek előtt meghalt csecsemőket kisebb valószínűséggel jegyezték be a halotti anyakönyvbe, a halálozásoké is – egyre kisebb lesz a valóságosnál. A születések és a keresztelesek közötti korszakonkénti átlagos időtartam megbecsülése, illetve az emiatt regisztrálatlanul maradt születések meghatározása bonyolult feladat, amit a szerzők az 1981-ben megjelent műben Bourgeois-Pichat francia de-

⁴ Ezeket a főváros váltakozó jelentőségének megfelelően a szerzők már nem tudták egyetlen szorzószámmal helyettesíteni, London demográfiai adatsorának meghatározásakor így egyaránt felhasználták a helyi anyakönyveket és a főváros népességtörténetéről írott korábbi munkák (különösen: Sutherland 1972) eredményeit.

mográfus módszerének segítségével (1951) kíséreltek meg véghezvinni. A módszer azon alapul, hogy a közvetlenül a születés után fellépő csecsemőhalálozások között a későbbiekhez viszonyítva túlsúlyban vannak az úgynevezett endogén, általában a születési traumából vagy fejlődési rendellenességekből származó okok, míg később az úgynevezett exogén okok, leginkább a különféle fertőző betegségek következtében fellépő halálozások jelentősége nő meg. Ott tehát, ahol a halálozási okok bejegyzései között az exogén okok arányának növekedése mellett az endogén okok gyors csökkenésének vagyunk tanúi, miközben független forrásokból a csecsemőhalandóság szintjének változatlan voltáról kapunk megerősítést, akkor – feltételezve a keresztleletlenül meghalt csecsemők ritkább felvételét a halálozási anyakönyvekbe – szinte bizonyosan a születések és a keresztelesek átlagos időtartamának növekedése áll a háttérben, amelynek mértékét az endogén, illetve az exogén halálozások változó arányából lehet megbecsülni. Bourgeois-Pichat módszere alapján a születések számánál 1825-re már 8%-os, míg a halálozások számánál pedig 7%-os pozitív korrekció mutatkozott szükségesnek.

- c) A XVIII. század végétől, a XIX. század elejétől egyre megbízhatatlannabbá válnak az anglikán egyház anyakönyvei: a gyors városi növekedés nyomában járó belső migrációs folyamatok, illetve az anglikán egyház anyakönyvezési gyakorlatának lazulása a keresztelesek, illetve a temetések regisztrációjának növekvő hiányához vezettek. A szerzőknek ezért – a XIX. századi censusok korszpecifikus adatainak felhasználásával – a XVIII. század második felétől a polgári anyakönyvezés bevezetéséig fokozatosan növekvő pozitív korrekciót kellett végrehajtaniuk: ez 1831–36-ban a születések esetében már 16,36%-ot, a halálozások esetében pedig 9,85%-ot tett ki. Mindezek után a „keresztelesek”, illetve a „temetések” terminusai helyett már nem tűnik pontatlannak a „születések”, illetve a „halálozások” terminusait használni.

Végül, de nem utolsósorban azt is meg kell említeni, hogy a visszafel számítás egészen 1446-ig⁵ visszamenően megköveteli Anglia születéseinek és halálozásainak ötvenként összesített számát. Ennek meghatározását azonban – mivel 1541 előtt nem állnak rendelkezésünkre anyakönyvek – a szerzők csak a XV–XVI. századi Anglia becsléseken alapuló népességnövekedési trendjéből tudták kikövetkeztetni, gyakorlatilag az alábbi három feltevés segítségével:

- 1446-tól 1471-ig a népességnövekedés minden valószínűség szerint stagnált
- A XVI. század elejéig lassú, majd utána egyre gyorsuló népességnövekedés tételezhető fel egészen az 1541-es évi 0,6%-os értékig

⁵ Az 1541-es kezdőpontban legidősebbként szereplő 90–95 éves korosztály születési időpontjáig.

- 1541 előtt a migráció hatása még elhanyagolhatónak tekinthető.

Az efféle feltevések természetesen eléggé bizonytalanok ahhoz, hogy egészen a XVII. század elejéig kétségessé tegyék a visszafelé-számítás adatait. Mindenesetre a szerzők csak így voltak képesek elérni kitűzött céljukat, vagyis a születések, illetve halálozások 1446-tól 1871-ig tartó folyamatos adatsorainak megkonstruálását. A visszafelé-számítás programja persze az 1446 és 1871 közötti születések és halálozások mellett egyéb induló adatokat is megkövetel. Most ezekről essék pár szó.

Az 1871-es korcsoportok, a migrációs mutatók és a halandósági táblák csoportjának meghatározásánál felmerülő legfontosabb problémák

Elsőként az 1871-es népszámlálás korcsoportjaira vonatkozóan tegyünk néhány megjegyzést. Bár a census látszólag egyértelműen rögzítette az illető korcsoportok nagyságát, a szerzőknek – leginkább a XIX. század korábbi népszámlálásainak, pontosabban az illető népszámlálások kormegoszlásra vonatkozó adatainak fényében – jó okuk volt azt feltételezni, hogy az 1871-es kormegoszlásra vonatkozó adatokat némileg módosítani kell. Hogy csak a két legfontosabb problémát említsük: először is a legifjabb korosztályok, főleg a csecsemők nem elhanyagolható hányada minden valószínűség szerint kimaradt az 1871-es cenzusból. Így a cenzusban szereplő 645 141 csecsemő számát a korrekció során 676 089 főre emelték. A legidősebb (70 év feletti) korosztályoknál viszont éppen ellentétes korrekciót kellett végrehajtani amiatt, hogy az ide tartozók igen gyakran hajlamosak voltak eltúlozni valóságos életkorukat: a népszámlálásban szereplő számukat ezért 586 407 főről 521 049 főre kellett csökkenteni.

Ha feltételezzük, hogy az 1861-től 1871-ig tartó időszakban nagyjából változatlan migrációs viszonyok uralkodtak, akkor az 1866 és 1871 közötti migráció egyenlege könnyen megkapható úgy, hogy kivonjuk egymásból az 1871-es, illetve az 1861-es népszámlálásban összeírtak különbségéből (a 1861 és 1871 közötti tényleges szaporodásból) az 1861 és 1871 közötti születések, illetve halálozások különbségét (a 1861 és 1871 közötti természetes szaporodást). Az igazán komoly problémát itt nem is ez, hanem a migráció korszpecifikus megoszlását mutató táblázat jelentette, hiszen az erre vonatkozó korabeli források Angliára nézve nem elégségesek. A megoldást jobb híján egy svéd táblázat (Hofsten–Lundstrom 1976. 77–80) átvétele jelentette, noha – és ez a visszafelé-számításban a migráció korlátozott jelentősége ellenére is súlyos bizonytalansági tényező – az ilyesfajta mechanikus táblázatok egyáltalán nem tudják kezelni azt aényt, hogy a migráció korszpecifikus megoszlásában a XVI. és XIX. század közötti időszakban alighanem jelentős változások mentek végbe.

Végül a halandósági táblák csoportjáról is tegyünk említést. Az 1997-ben megjelent kötet függelékében a szerzők a XIX. századi népszámlálási adatok egyes tanulságait felhasználva a halandósági táblák két, már meglévő csoportját kombinálva hoztak létre egy olyan csoportot, ami jó megközelítéssel adhatja vissza a koraujkori Anglia halálozási struktúrájának változásait: 0–50 éves korukig az úgynevezett Harmadik Angol Halandósági Tábla (*The Third English Life Table*, Farr 1864), 50 év felett pedig a Princeton Modell Északi Tábláit (*The Princeton Model Life Tables*, Coale–Demeny 1966) tekintette a kutatási program iránymutatónak. Azonban – mint ahogy ezt az 1997-es család-rekonstitúciós kötet tanulságainak ismertetésénél rövidesen látni fogjuk – ezek a halandósági táblák nem feltétlenül adják vissza a XIX. század előtti Anglia tényleges halálozási struktúrájának alakulását, s ez szintén némi pontatlanságot vihet a visszafelé-számítás eredményeibe.

Az induló adatok meghatározását követően már a számítógépé volt a főszerep: Anglia 1541-től 1871-ig tartó népességnövekedési trendjének kiszámítását, illetve az ennek háttérében álló mutatók, elsősorban a születéskor várható élettartam és a bruttó reprodukciós ráta korszakonként váltakozó értékeinek meghatározását a visszafelé-számítás programja már mechanikus úton képes elvégezni. A következőkben tehát az így nyert demográfiai mutatók, illetve a mutatókból levont fontosabb következtetések ismertetésére térünk át.

A népességnövekedés, a mortalitás és a fertilitás alakulása Angliában 1541 és 1871 között

Legelőször is a visszafelé-számítás segítségével nyert népesedésnövekedési trendre érdemes egy pillantást vetni. Ennek alapján Anglia 1541-től 1871-ig tartó népességfejlődését durván négy szakaszra lehet felosztani.

1. Az első szakasz durván 1656-ig tartott, és erőteljes népességnövekedéssel jellemezhető. Anglia 1541-ben még csak 2,774 millió fős népessége 1656-ra elérte az 5,281 millió főt. A korszak népességnövekedésére azonban – köszönhetően a vissza-visszatérő nagyobb járványoknak – még korántsem az egyenletes növekedés volt a jellemző. Míg a XVI. század közepén a 0,85%-os, 1561-től 1581-ig pedig 1%-os évenkénti népességnövekedést figyelhetünk meg⁶, addig a legnagyobb mortalitási krízis idején, az 1550-es évek második felében 5,5%-kal csökkent Anglia lakosság száma.
2. A második, 1656-tól 1686-ig tartó szakasz a koraujkori Anglia népességfejlődésének mélypontja: a folyamatos fogyás eredményeképpen a

⁶ A vándorlási veszteséget is figyelembe véve a népesség természetes szaporodása évi 1,11%-on tetőzött ekkor.

népesség száma 1686-ra 7,9%-kal volt alacsonyabb, mint a második szakasz kiinduló évében (4,864 millió fő).

3. Az 1686-tól 1731-ig tartó időszakban Anglia népességnövekedése viszonylag alacsony volt, a 0,5%-os évenkénti értéket sosem haladta meg. A korszakot Anglia történetének utolsó, 1726-tól 1731-ig tartó népességnövekedési krízise zárta, amikor is Anglia népessége öt év alatt 3,4%-kal (5,450 millió főről 5,263 millió főre) csökkent.
4. Az 1731-től kezdődő utolsó időszakot a minden eddiginél gyorsabb népességnövekedés jellemzi: a szakasz két legjelentősebb állomása a XVIII. század utolsó tizenöt éve, amikor is az évenkénti népességnövekedés elérte, majd meghaladta a XVI. század második felének 1%-os értékét, illetve az 1826 és 1831 közötti időszak, amikor is az évenkénti népességnövekedés értéke 1,55%-on⁷ tetőzött. A mindvégig magas népességnövekedési ütemnek köszönhetően Anglia népessége 1871-re elérte a 21,5 millió főt.

Mint már korábban említettük, a népességnövekedés korszakonként változó értékei mögött – ahol Angliához hasonlóan a migráció szerepe nem meghatározó⁸ – némi leegyszerűsítéssel két ok húzódhat meg: a fertilitás emelkedése, illetve a mortalitás csökkenése. Előbbit leginkább a bruttó reprodukciós ráta, utóbbit pedig a születéskor várható élettartam mutatóinak segítségével lehet leegyszerűbben érzékeltetni. Említettük továbbá már azt is, hogy a visszafelészámítás módszere bizonyos matematikai-statisztikai összefüggések alapján képes arra, hogy pusztán a bemeneti adatok alapján meghatározza ezeket a mutatókat. A most következőkben tehát azt kell megvizsgálnunk, hogy a fertilitás, illetve a mortalitás milyen trendjei állnak a fenti négy népességtörténeti szakasz népességnövekedési jellegzetességeinek hátterében.

Elsőként a termékenység alakulásának változásaira vessünk egy pillantást. A XVI. század második felében – tehát abban az időben, amikor az évenkénti népességnövekedés elérte a 0,85–1%-ot – a bruttó reprodukciós ráta a 2,8-as, igen magasnak mondható szinten tetőzött. Ez az érték a XVII. század első felében már némileg csökkent (kb. a 2,4-es szintre), de a legnagyobb visszaesést a népességnövekedés második szakaszában, vagyis 1661 és 1666 között produkálta (1,81). A harmadik népességnövekedési szakaszban kezdetben némi emelkedés tapasztalható: 1701-re a bruttó reprodukciós ráta elérte a 2,34-et, majd kisebb hullámzások után a XVIII. század közepétől jelentős fejlődésnek indult: az 1756-os 2,32-es érték 1816–1821 között elérte a 3,06-os maximumot, hogy azután egy komolyabb visszaesés után (1846–1851: 2,37) korszakunk végére a 2,54-es szinten állapodjék meg.

⁷ A természetes szaporodás ugyanekkor évi 1,69%-ot ért el.

⁸ A visszafelészámítás adatai szerint a vizsgált időszak folyamán Anglia migrációs folyamait mindvégig a kivándorlás uralta, de a vándorlási veszteség – eltekintve az 1646–1666 közötti időszaktól – sosem haladta meg az évi 0,2%-ot.

A születéskor várható élettartam alakulása az előzőekhez sok tekintetben – bár nem teljesen – hasonló jellegzetességeket mutat. A XVI. század második felét néha egészen magas értékek jellemzik (1581–1586: 41,7 év, 1606–1611: 40,8 év), de ezek a vissza-visszatérő mortalitási krízisek (járványok) miatt nem mentesek a komolyabb fluktuációktól (1561–1566 27,8 év, 1591–1596: 35,5 év). A XVII. század első felében már tapasztalható némi csökkenés, de az igazi mélypontot itt is az 1656-tól 1686-ig terjedő időszak jelenti: ekkor csak az 1676–1681 közötti időszakban emelkedik 35 év fölé a születéskor várható élettartam (36,4 év), 1681–1686 között pedig még a 30 évet sem éri el (28,5 év). A XVII. század vége és a XVIII. század eleje egy rövid életű fellendülést mutat (1701–1706, illetve 1716–1721: 37,1 év), amit azonban erős visszaesés követ (1731–1736: 27,9 év). Ettől kezdve a mortalitás tekintetében is komoly javulás indul meg, noha az 1740-es, 1760-as évtized és az 1780-as évtized első felében még tapasztalhatunk kisebb visszaeséseket. A születéskor várható élettartam az 1830-as években emelkedik újra 40 év fölé, hogy azután korszakunk végére elérje a 41,3 évet.

A kutatási program talán legfontosabb kérdése az volt, hogy elsősorban a fertilitásnak vagy a mortalitásnak köszönhető-e Anglia nemzetközi összehasonlításban is figyelemreméltó koraújkori népességnövekedése. Maga a kérdés a bruttó reprodukciós ráta, illetve a születéskor várható élettartam korszakonként változó értékeinek ismeretében már könnyűszerrel megbecsülhető, csupán egy olyan – az 1981-ben megjelent kötet 239. oldala 7.10. grafikonjának segítségével egyébként rendkívül szemléletesen tett – összefüggésrendszerre volt szüksége a szerzőknek, ami megmutatja, hogy miképpen alakul a népesség növekedése a bruttó reprodukciós ráta és a születéskor várható élettartam függvényében. Az összefüggésrendszer fényében szemlélt adatok arra mutatnak rá, hogy 1551-től 1751-ig a fertilitás, illetve mortalitás változásainak a népesség növekedésének mértékére gyakorolt hatása nagyjából azonosnak mondható⁹, de 1751-től – ne felejtjük el, hogy a népességnövekedés szempontjából ez az időszak tekinthető meghatározónak – a mortalitás csökkenése a születéskor várható élettartam fokozatos növekedésének ellenére egyre inkább alárendelődik a fertilitás jóval gyorsabb növekedésének. Vagyis azt lehet mondani, hogy a XVIII. század második felétől felgyorsuló angol népességnövekedés hátterében inkább a fertilitás növekedése, mintsem a mortalitás csökkenése állt. Igen ám, de – kérdezhetnénk – milyen mélyebb okok húzódnak meg a fertilitás XVIII. századi növekedése mögött? A válaszhoz a visszafelé-számítás által szolgáltatott eredmények már nem tűnnek elegendőnek, nem is beszélve arról, hogy a visszafelé-számítás bizonyos induló adatai – itt leginkább a halandósági táblák visszafelé-számítás során alkalmazott csoportjára gondolhatunk – feltétlenül

⁹ A rövid távú mortalitási krízisek negatívumát a reprodukció hosszabb távon kompenzálta.

ellenőrzésre szorulnak. Mindehhez pedig egy új módszerre volt szüksége a Cambridge-i Csoportnak: az úgynevezett családrekonstrukciónak.

A családrekonstrukción alapuló 1997-es kötet főbb tanulságai (1): a családrekonstrukció és a családrekonstrukción alapuló vizsgálatok szükségessége

A családrekonstrukció módszerének megjelenését Louis Henry francia demográfus 1953-ban megjelent cikkéhez szokás kötni (Henry 1953), amelyet számos, a módszert tökéletesítő és népszerűsítő munka követett. A módszer leglényegesebb eltérése a visszafelé-számítás módszerével összehasonlítva az, hogy nominális adatokkal dolgozik: „... a geneológiai családfa-összeállítás módszeréből alakult ki, két ponton azonban lényegesen eltér tőle. Egyrészt a minden családtagra kiterjedő leszármazás megrajzolása (genealógia) helyett az egy településen élők demográfiai életrajzáinak összeállítására törekszik, másrészt az összegyűjtött adatok rendezett csoportosításának segítségével olyan modern demográfiai mutatók (többek között az átlagos házasságkötési kor, a születések közötti intervallum, a születési sorrend, a korszpecifikus és teljes termékenység, csecsemőhalandóság, 14 éves korig terjedő halandósági tábla) kiszámítására teremt lehetőséget, melyre az egykorú kezdetleges összeírások (sőt még a korai hivatalos statisztika sem) adnak módot.” (Faragó 2003). Az 1997-ben megjelent, családrekonstrukción alapuló kötet egyszerre egészítette ki és ellenőrizte (korrigálta) a visszafelé-számítás eredményeit, amire elsősorban a következők miatt volt szükség:

- a) *Az ellenőrzés (korrekció) szükségessége:* Már utaltunk rá, hogy a visszafelé-számítás induló adatai közül néhány becsléseken alapul. Ezek közül itt talán a halandóság korszpecifikus mutatóit emeljük ki, hiszen a szerzők által elfogadott halandósági táblák alapjaiban határozzák meg a visszafelé-számítás eredményeit. Kétséges azonban, hogy ezek a becsléseken alapuló halandósági táblák mennyiben adják vissza a XIX. század előtti korszak tényleges korszpecifikus halálozási arányszámait. A családrekonstrukción ebben is komoly segítséget adhat, hiszen az egyes személyek születési és halálozási dátumainak párba rendezésével lehetővé válik a halálozás korszpecifikus mutatóinak pontos, tehát már nem csupán becsléseken alapuló meghatározása. Ez pedig mind a visszafelé-számításban alkalmazott halandósági táblák ellenőrzését, mind pedig azok esetleges korrekcióját lehetővé teheti.
- b) *A kiegészítés szükségessége:* Az 1981-ben megjelent kötet lapjain a szerzők ugyan meghatározták a fertilitás legalapvetőbb mutatószámának, a bruttó reprodukciós rátának alakulását, de a mögötte álló finomabb mutatókat, így az anyák korszpecifikus házas termékenységét vagy

az átlagos házasságkötési kort csupán a visszafelé-számítás segítségével nem állapíthatták meg. Éppen ezért szükség volt arra, hogy a fertilitás legalapvetőbb mutatószámai mögött álló iménti demográfiai mutatókat a családrekonstrukció módszerének segítségével tárja fel a Cambridge-i Csoport. Az 1981-ben megjelent kötet már tartalmaz egy családrekonstrukción alapuló rövid alfejezetet (249–257. o.), de a módszer igazi kimunkálása a Cambridge-i Csoport második, 1997-ben megjelent népesedéstörténeti monográfiájának lapjain történik meg.

A családrekonstrukción alapuló 1997-es kötet főbb tanulságai (2): A reprezentativitás és az adatok megbízhatóságának problémája

Mindenekelőtt azonban itt is meg kellett birkóznia az adatok reprezentativitásnak problémájával. Annál is inkább, mert a családrekonstrukciós módszer egyik legnagyobb hátránya, hogy roppant munkaigényes. Egy-egy egyházközség születési (keresztelési), házassági és halálozási (temetési) adatainak névszerű feldolgozása, az egyes családok demográfiai életpályájának több mint 250 év hosszúságában történő végigkövetése rengeteg munkaórát igényel, így hát egy ország teljes családrekonstrukciójának az elkészítése még akkor is lehetetlen lenne, ha történetesen egész Anglia minden egyházközségéről megbízható és folyamatos anyakönyvi bejegyzések állnának a kutatók rendelkezésére. Ezért a monográfia megírásakor a vizsgált korszakra vonatkozóan még az első kötethez viszonyítva is igen kevés, mindössze 34 egyházközség kigyűjtött és feldolgozott adatai álltak rendelkezésre, s ezek közül – a bejegyzések hiányosságai miatt – 8 egyházközség adatait végül is nem lehetett felhasználni a vizsgálatok során. Ráadásul a fennmaradó 26 egyházközség adatai sem voltak folyamatosnak nevezhetők: így az 1580-tól 1729-ig terjedő időszakra nézve csupán 15, az 1600-tól 1729-ig terjedő időszakra nézve 20, az 1680-tól 1789-ig terjedő időszakra nézve 18, az 1680-tól 1837-ig terjedő időszakra nézve pedig mindössze 8 egyházközség adatait lehetett mindvégig használhatónak tekinteni. Ezek után felmerülhet a kérdés: mennyiben lehet közelebb jutni ezeknek a korszakonként változó kis csoportoknak a segítségével az angol népességfejlődés főbb tendenciáinak megismeréséhez? Úgy tűnik, az angol népességfejlődés egészéhez semmi esetre sem, hiszen a korai népesedési szempontjából kulcsfontosságú, s a vidéktől sok tekintetben teljesen eltérő demográfiai jellegzetességekkel bíró nagyváros nem szerepel a 26 egyházközség között. Így hát a szerzők számára maradt a vidéki Anglia népesedéstörténetének családrekonstrukciós módszerekkel történő kiegészítése és ellenőrzése. Bizonyos óvatosságra persze még így is szükség volt: a vizsgálat során felhasznált 26 egyházközség között ugyanis – csakúgy, mint az első kötetben – túlreprezentáltak voltak a nagyobb, illetve alulreprezentáltak a kisebb települések.

Ezért egy-két kisebb kézműves- és ipari központ lakosságát súlyozni kellett: így *Birstall* és *Shepsed* vonatkozó adatait csak 0,5-ös szorzóval vették figyelembe. Mindezek után a reprezentativitás próbája annak eldöntése volt, hogy a vizsgált egyházközségek kereszteléseinek, temetéseinek és házasságkötéseinek fluktuációi mennyiben követték a visszafelé-számítás segítségével kapott demográfiai jellemzők kereszteléseinek, temetéseinek és házasságkötéseinek fluktuációit. Az eredmények csak a temetések tekintetében mutattak nagyobb eltéréseket, de ezek az eltérések csak időnként léptek fel és viszonylag jól megmagyarázhatóak. Egyrésről azzal, hogy az országos járványok nem feltétlenül pusztítottak a családrekonstrukciós vizsgálatok alapjául szolgáló minden egyházközségben: így ezekben az években a családrekonstrukció során nyert mortalitási arányszámok szükségszerűen alulbecsültek. Más esetekben viszont – a helyi járványok miatt – éppen a családrekonstrukciós vizsgálatok alapjául szolgáló egyházközségek mortalitási arányszámai váltak magasabbá az ország egészére vonatkozó mortalitási arányszámokhoz képest.

A szerzők természetesen nem kerülhették el az egyházi anyakönyvezésből fakadó speciális problémákat sem. A születések számának meghatározásánál például a szerzők hosszabban foglalkoznak azzal az előző kötetben még elhanyagolt ténnyel, hogy az egyházi anyakönyvekből – szemben a polgári anyakönyvezés gyakorlatával – általában kimaradtak a házasságon kívül született gyermekek. Így a fertilitás családrekonstrukció útján nyert adatai – s mivel a házasságon kívül született gyermekek csecsemőhalandósága mintegy kétszerese a házasságban születettekének, a mortalitás adatai is – a valóságosnál alacsonyabbak. A szerzők nyomatékosan felhívják a figyelmet erre a csapdára, és a csecsemőhalandóságra vonatkozó fejezetben arra is gondot fordítanak, hogy a családrekonstrukció segítségével kapott eredményeiket néhány más, az illegitim születések arányát vizsgáló tanulmány felhasználásával korrigálják. A fertilitással foglalkozó fejezetben azonban már – elkerülendő azt a csapdát, hogy az efféle becslésekből eredő bizonytalanságok a kelleténél jobban eltorzítsák a különféle termékenységi mutatókat – inkább a házasságon belül született gyermekek fertilitására korlátozzák a vizsgálatot. A fertilitási, illetve a mortalitási mutatók meghatározásában azonban még jelentősebb torzulást okozhat az a már említett jelenség, hogy a gyermek születése és a keresztelés között eltelt idő vizsgált időszakunkban folyamatosan nőtt, ami pedig azt jelenti, hogy mind több és több csecsemőkorban elhalálozott gyermek maradhat ki a vizsgálatból, alulreprezentálva a csecsemőhalandóság s ezen keresztül a mortalitás általános mutatóit. A csecsemőkorban elhalálozott, de az anyakönyvekben fel nem bukkanó gyermekek arányára vonatkozóan a szerzők – élve a nominális adatfelvétel által nyújtott lehetőségekkel – egy, a Bourgeois-Pichat módszerénél talán pontosabb, de nem kevésbé bonyolult módszert, az Henry nevéhez köthető intervallum-módszert alkalmazzák (Henry 1967). A módszer lényege, hogy biológiai okokból kifolyólag a szoptatás ideje alatt a teherbeesés valószínűsége

csökken. Abban az esetben tehát, ha a gyermek a születést követő egy évben (vagyis a csecsemőkorban) meghal, akkor – mivel a gyermek halála néhány kivételtől eltekintve (pl. dajkaság) a szoptatás végét is kijelöli – az anya nagyobb valószínűséggel esik hamarabb teherbe, mintha gyermeke életben maradt volna. Vagyis a születések közötti átlagos intervallum ebben az esetben megrövidül. A szerzők az imént vázolt jelenséget használják fel arra, hogy a csecsemőkorban meghalt, a csecsemőkort biztosan túlélő, illetve az ismeretlen sorsú gyermekek születését követő intervallumok hosszának ismeretében bizonyos matematikai-statisztikai módszerekkel megbecsüljék a nem regisztrált csecsemőhalálozások korszakanként változó arányát.

Összességében a szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy az adatok nagyjából-egészében reprezentatívak az országos átlagra nézve, az anyakönyvezés hiányosságaiból adódó speciális problémák pedig különféle alternatív források, illetve statisztikai eljárások segítségével jól kézben tarthatók. A következőkben arra a kérdésre kell választ kapnunk, hogy ezen adatok alapján milyen következtetéseket vonnak le a szerzők Anglia népességfejlődésére nézve.

A családrekonstrukción alapuló 1997-es kötet főbb tanulságai (3): A koraiújkori Anglia mortalitásának alakulása. Ellenőrzés és korrekció

Mint már korábban említettük, az angol népesedéstörténet első, a visszafelészámítás módszerének segítségével elkészített monográfiája arra a következtetésre jutott, hogy Anglia koraiújkori népességnövekedésében a mortalitás csökkenése a fertilitás növekedéséhez viszonyítva nem játszik meghatározó szerepet. Ezt a következtetést a családrekonstrukció módszerével dolgozó második kötet sem ingatja meg, azonban rámutat arra, hogy a XVIII. századi halandósági mutatók némi korrekcióra szorulnak. Főleg azért, mert a visszafelészámítás során alkalmazott halandósági táblák nem teljesen tükrözik az említett időszak tényleges halandósági mutatóit.

A csecsemőhalandóság kapcsán a családrekonstrukción alapuló vizsgálatok megállapítják, hogy csak 1750 után, akkor is csupán az úgynevezett endogén csecsemőhalandóság terén volt tapasztalható egyértelmű javulás, míg az exogén csecsemőhalandóság az 1580–99 és a 1625–49 közötti időszakban csökkent, majd az 1725–49-es időszakig az előző periódusnál nagyobb mértékben nőtt, végül pedig a családrekonstrukciós vizsgálat végét jelző 1825–37-es időszakig inkább a kisebb hullámokkal tarkított stagnálás volt jellemző. Részben a csecsemőhalálozások említett trendje miatt hasonló mondható el a gyermekhalandóságról, vagyis a 15 évnél fiatalabbak halandóságáról is. 1580-tól 1750-ig a gyermekhalandóság mutatói inkább emelkedtek, majd gyors csökkenés kezdődött el, de a korszak végére a mutatószámok alig-alig voltak kisebbek, mint a

kiindulópontban: 1580-tól 1837-ig 295 ezrelékről 287,2 ezrelékre estek vissza, miközben az 1725–49-es időszakban 348,1 ezreléken tetőztek. A felnőttek mortalitási mutatói viszont ugyanekkor egyértelműen javultak: a 25 éves korban várható élettartam az 1640–1649-es időszak 30,2 éves értékéről az 1800–1809-es időszakra 37,3 évre emelkedett. Az imént vázolt trendek a visszafelé-számítás során alkalmazott halandósági táblákhoz képest kissé megváltoztatják a XVIII. század – főleg a XVIII. század első felének – korszpecifikus halandósági mutatóit: a gyermekhalandóság igen rossz mutatói, illetve a felnőttek halandóságának ezzel párhuzamos javulása azt eredményezte, hogy a XVIII. század első felében a visszafelé-számítás során alkalmazott korszpecifikus halandósági mutatók a gyermekek esetében túlbecsültek, a felnőttek esetében pedig alulbecsültek lettek. A családrekonstrukció során nyert eredmények tehát – mivel a felnőttek halandósági mutatóinak a visszafelé-számításhoz viszonyított javulása a nemzőképes korban eltöltött idő arányos növekedését is jelenti – kissé megnövelik a bruttó reprodukciós ráta értékeit a jelzett időszakban, ami viszont gyorsabb XVIII. századi népességnövekedést és a XVIII. század előtti össznépséggel alacsonyabb értékeit vonja maga után. Az eltérések nem túl nagyok, és egyébként is inkább elmélyítik, mintsem revideálják az 1981-es kötet konklúzióját. Azonban a visszafelé-számítás halandósági táblákon alapuló becsléseinek veszélyeire egyértelműen felhívják a figyelmet.

A családrekonstrukción alapuló 1997-es kötet főbb tanulságai (4): A fertilitás növekedésének hátterében álló finomabb demográfiai mutatók

Az 1981-es kötet Anglia koraújkorai népességnövekedése legfontosabb okának a fertilitás pozitív irányú változását tekintette. Bizonyos, a családrekonstrukció segítségével nyert adatsorok azonban első látásra mintha ellentmondának ennek: az úgynevezett korszpecifikus házas termékenységi arányszámok (amelyek a házas nők egyes korcsoportjai által szült gyermekek számának 1000 házas nőévre jutó arányát mutatják meg) önmagukban inkább gyengítik ezt a hipotézist. Az 1590-től 1829-ig terjedő időszakban csak a 15 és 19 év közötti – a házas nők össznépségen belüli arányát tekintve még nem igazán jelentős – korcsoport termékenységi arányszámai nőttek jelentősen, a többi esetben legfeljebb mérsékelt növekedés tapasztalható, mint a 20–24 és 25–29 év közötti korcsoportok esetében, vagy pedig csökkenés, az ennél idősebb korcsoportoknál. A furcsának tűnő jelenségre azonban van magyarázat: hiszen a korszpecifikus házas termékenységi arányszámok csak a házasságban élő nők termékenységére mutatnak rá, de arról semmit sem mondanak, hogy miképpen változott a szóban forgó időszak során az átlagos házasságkötési kor. Hiszen a termékenység változatlan korszpecifikus házas termékenységi arányszámok mellett is megnőhet abban az esetben, ha az átlagos házassági kor

lefelé tolódik el. S mint arra a családrekonstitúciós vizsgálatok egyértelműen rámutatnak, Anglia esetében éppen ez volt a helyzet. Míg 1610 és 1619 között a nők átlagosan 25,6 éves korukban mentek férjhez (1710 és 1719 között ez az érték 26,3 évnél tetőzött), addig az 1830 és 1837 közötti időszakban ugyanez az érték már mindössze 23,1 év volt. Emellett még nem elhanyagolható a vizsgált korszakban a házasságban élők arányának növekedése is a soha házasságra nem lépők arányának a XVII. század végétől kezdődő gyors csökkenése miatt: míg 1686–91 között a házasságot sosem kötött 40–44 év közötti népesség aránya 27% körül mozgott, addig 1826–31 között ez az arány 7,1%-on érte el a minimumát. És itt visszatérhetünk a preindusztriális Anglia népességtörténetét alapjaiban meghatározó nyugat-európai modellhez. Azt mondtuk, hogy ebben a modellben a népességnövekedést leginkább bizonyos „megelőző fékek” tartják korlátok között, amelyek közül a nupcialitás korlátozását emeltük ki. Igen ám, de a családrekonstitúción alapuló vizsgálatok arra mutattak rá, hogy ezek a megelőző fékek a XVIII. századtól második harmadától – vagyis durván akkortól, amikortól Angliában megkezdődött a gyors ütemű népességnövekedés – egyre inkább gyengültek. Az átlagos házasságkötési kor ettől kezdve csökkent, a házasságban élők aránya pedig nőni kezdett. Ezek után feltehető a kérdés: milyen összefüggésben van a nyugat-európai modell gyengülése a gazdasági-társadalmi feltételek fokozatos megváltozásával, másképpen a preindusztriális Anglia kezdődő modernizációjával?

Ha a preindusztriális társadalmak népességnövekedési sajátosságait egy mondatban kívánnánk összefoglalni, akkor alighanem azt kellene mondanunk, hogy ezekben a társadalmakban a népességnövekedés lehetőségei korlátok közé vannak szorítva. Vagyis a csupán igen lassú fejlődésre képes gazdasági-társadalmi környezet miatt a népességnövekedés sosem léphet túl egy bizonyos kritikus értéket, hiszen ebben az esetben relatív túlnépesedés következne be. Láttuk, hogy a számunkra legérdekesebb nyugat-európai és kínai modellek egészen más stratégiát követve alkalmazkodtak a preindusztriális környezethez. Az utóbbiban a társadalmi konvenciók gyakorlatilag nem akadályozták a népesség periodikus túlnépesedését, ezért itt magas népességnövekedéssel jellemezhető időszakok és mortalitási krízisek váltogatták egymást. A nyugat-európai modell ezzel ellentétben inkább megelőzte a mortalitási kríziseket azáltal, hogy társadalmi konvenciók útján korlátozta a népességnövekedés mértékét. A következőkben – visszatérve az 1981-ben megjelent kötetre – mindezek alapján először megpróbáljuk a preindusztriális demográfiai struktúra gazdasági-társadalmi környezetbe ágyazott alapjellegzetességeit vázolni, majd pedig áttérünk a XVIII–XIX. század sok tekintetben már a demográfiai átmenetet előkészítő jelenségeire.

A preindusztriális Anglia népességnövekedésének háttérében álló gazdasági-társadalmi folyamatok

Ha az előzőekben arról beszéltünk, hogy a preindusztriális korban a népességnövekedés lehetőségeinek megvoltak a maguk korlátjai, akkor célszerű elsőként pontosabban is meghatározni ezeket a korlátokat. Említettük már, hogy a népességnövekedés korlátjait ebben a korban a gazdasági-társadalmi környezet igen lassú fejlődése jelölte ki. Ez kevésbé absztraktnan fogalmazva azt jelentette, hogy egy bizonyos népességnövekedési ütemen túl a gazdasági-társadalmi környezet által biztosított erőforrások már szűkösen bizonyultak. A szerzők ezeket az erőforrásokat leginkább a szélesebb értelemben vett életszínvonalra következtetni engedő reálbér-indexek adatsorának segítségével érzékeltetik (Phelps Brown – Hopkins 1955).

A népességnövekedés trendjének és a reálbér-indexeknek a párhuzamos vizsgálata során a szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy Anglia korai-korai népességfejlődésében körülbelül a XVIII. század végéig egyfajta preindusztriális logika érvényesült: ez nagyjából azt jelenti, hogy az akkori angol gazdaság hosszabb távon maximum 0,5%-os népességnövekedést bírt el, s ha a népességnövekedés szintje ezt tartósan meghaladta, akkor törvényszerűen megindult a reálbérek csökkenése. Nagyon fontos azonban megjegyezni, hogy – a „pozitív fékek” dominanciájával jellemezhető társadalmakkal ellentétben – a reálbérek csökkenése és a mortalitási krízisek között szinte semmilyen pozitív összefüggés nem tapasztalható. Az 1550-es évek nagy mortalitási krízisét megelőző években ugyan igen magas árakat, s ezzel együtt igen alacsony reálbéreket figyelhetünk meg, azonban az 1680-as és az 1720-as évek hasonlóan súlyos mortalitási kríziseit – éppen ellenkezőleg – egy határozott reálbér-növekedési periódus előzi meg. Vagyis ez utóbbi esetekben mintha – várakozásainkkal ellentétben – éppen a reálbérek növekedése váltaná ki a mortalitási kríziseket, ami talán a gazdasági prosperitás idején felgyorsuló városba áramlással, illetve a korai-korai városok magasabb mortalitási mutatóival magyarázható.

Ezek után a szerzőknek azt kell megvizsgálniuk, vajon a „megelőző fékek” rátalálhatnak-e a preindusztriális Angliában. Másképpen: megfigyelhető-e, hogy a csökkenő reálbérekre a népesség a házasságkötések korlátozásával, s ezen keresztül csökkenő termékenységgel reagál? Az évszázados trendeket figyelemmel kísérve egyértelműen kirajzolódnak ezek a „megelőző fékek”, bár hatásuk csak egy eléggé elnyújtott, körülbelül 40 éves perióduson keresztül érvényesül: a reálbérek tartós csökkenését / növekedését általában 25 év múlva a házasságkötések visszaesése / emelkedése követi, ami után újabb 10–15 évvel a fertilitási mutatók negatív / pozitív irányú változása tapasztalható. Az egyetlen komolyabb kivételnek e szabály alól a preindusztriális korszak vége tekinthető, amikor a házasságkötések emelkedésének 1771–1776-ban tetőző hullámát

viszonylag későn, 1816–1821-ben, tehát körülbelül 45 év múlva követte a fertilitás hasonló maximuma. Összefoglalva a XIX. század elejéig tartó angol népességfejlődés törvényszerűségeit, jogosnak tűnik azt a nyugati-európai modell preindusztriális értelmezési keretei között tárgyalni, hiszen:

- a) A társadalmi-gazdasági környezet igenis korlátok közé szorította a népességnövekedést: a XIX. század előtt Anglia népessége képtelen volt hosszú távon évi 0,5%-nál nagyobb növekedési rátát produkálni.
- b) Amikor a népességnövekedés tartósan meghaladta a gazdasági-társadalmi környezet tűrőképességét, nem következtek be kérélyhetetlen szükségszerűséggel a mortalitási krízisek. Angliában az 1720-as évekig előfordultak ugyan ilyen katasztrófák, de ezeket helyesebb a túlnépesevéstől független tényezőkkel, például a nagyobb járványokkal, a gazdasági fellendüléssel együtt járó urbanizációval magyarázni. A társadalom inkább „megelőző fékekkel” (a házasságkötés s vele együtt a termékenység korlátozásával) védekezett¹⁰, s ezek viszonylag hosszú – körülbelül 40 éves – átfutási idejük ellenére képesek voltak megakadályozni a mortalitási krízisek bekövetkeztét.

A preindusztriális demográfia struktúra felbomlása a XIX. században

Az 1771–76-os évek fordulópontot jelentettek Anglia népességtörténetében. A népességnövekedés évi átlagos mértéke ugyan ezekben az években még egyáltalán nem mondható kiugrónak (az évi 0,54%-os értéknél időnként már a XVI. század második felében is sokkal nagyobb növekedést produkált Anglia), de ettől kezdve egészen a vizsgált korszak végéig, vagyis 1871-ig többé már nem esett az évi népességnövekedés mértéke a preindusztriális kor bűvös határának tekintett évi 0,5% alá, sőt az 1791–96-os években túlszárnyalta az évi 1%-ot is, hogy azután az 1826–31-es évekbe elérje maximális értékét, az évi 1,55%-ot¹¹. S ami első látásra még meglepőbb: a reálbérek indexe nemcsak hogy nem csökkent az eddig sosem látott népességnövekedéssel párhuzamosan, hanem a XIX. század elejétől kezdve meredeken növekedni kezdett, egészen a vizsgált korszak végéig, 1871-ig. Vagyis minőségi változás állt be: míg a XVIII. század utolsó harmadáig a népességnövekedés kénytelen volt alkalmazkodni a gazdasági-társadalmi környezet korlátjaihoz, addig a XVIII. század végétől, a XIX. század elejétől ez a „szűk keresztmetszet” eltűnt: az ipari forra-

¹⁰ Anglia népesedéstörténetének 1656 és 1686 között bekövetkező mélypontja minden bizonnyal éppen egy ilyen relatív túlnépesevés eredményének tekinthető. Emlékezzünk csak arra, hogy Anglia bruttó reprodukciós rátája ebben az időszakban a korábbi 2,8-es értékről 1656 és 1686 között jelentős mértékben csökkent (1661–1666: 1,81).

¹¹ Ugyanezek az értékek a természetes szaporodás tekintetében. 1770-es évek: évi 0,9%, 1790-es évek: évi 1,18%, 1820-as évek: évi 1,69%.

dalom következtében a gazdaság elég rövid idő alatt képessé vált arra, hogy az eddigieknél sokkal nagyobb népességnövekedést is biztonságos keretek között tartson. Azonban az új struktúrát sem jellemezte korlátlan népességnövekedés: 1826–31 között érte el maximumát. Ezt a maximális értéket azonban – és ez megint csak eltér a preindusztriális kor népesedésfejlődésének logikájától – már nemigen követte komolyabb visszaesés. Eltekintve az 1851–55 közötti évek hullámvölgyétől (bár az évi 1%-os népességnövekedés csak a XIX. század első felének értékeihez képest értékelhető hullámvölgyként) a népességnövekedés szintje korszakunk végéig meglehetősen magas szinten, évi 1,2–1,3% körül¹² stabilizálódott. Ennek a megtorpanásnak az okát nem tűnik szerencsésnek a gazdasági-társadalmi környezet újabb korlátjával magyaráznunk: láttuk, hogy az egészen 1871-ig töretlenül emelkedő reálbérek miatt a lakosságot ekkor már semmi sem kényszerítette arra, hogy „megelőző fékeket” alkalmazzon. Azonban paradox módon valami hasonlóra mégis sor került: a bruttó reprodukciós ráta értéke az 1816–21-es években (3,06) elérte maximumát, s attól kezdve némi visszaesés után 2,4–2,5 körüli értéken stabilizálódott. Mindez azonban már egy új demográfiai magatartásformát jelez. Míg a preindusztriális korban a nupcialitás és a fertilitás nagyjából-egészében egyenes arányban álltak, addig korszakunk végére ez az összefüggés megbomlani látszik. Lassanként megjelenik egy újfajta demográfiai magatartásforma, amit leginkább a tudatos családtervezés (a házasságon belüli születéskorlátozás) megjelenése jellemez. S ezen a ponton, a demográfiai átmenet kezdetén a szerzők be is fejezik történeti demográfiai vizsgálatukat.

Befejezés: Anglia és Franciaország a nyugat-európai modell keretein belül

Most, hogy az Anglia koraujkori-újkori népességfejlődésével foglalkozó kutatási program főbb tanulságait nagyjából-egészében vázoltuk, foglaljuk össze búcsúzóul az „angol modell” néhány speciális vonását. Hiszen – miként arra a tanulmány elején már utaltunk – a tagadhatatlan hasonlóságok ellenére hiba lenne a nyugat-európai országok népességfejlődését egyetlen sémában, az úgynevezett „nyugat-európai modell” sémájában összemosni. Az angol népességfejlődésnek megvannak a maga sajátosságai, amelyeket leghelyesebb talán a nyugat-európai modell egy másik markáns népességfejlődési altípusával, Franciaországgal összehasonlítva bemutatni.

Először is emlékeztetnünk kell arra, ahonnan kiindultunk: a két ország népességnövekedési trendjeinek különbségeire. Anglia népességnövekedése 1550 és 1820 között a 280%-ot is meghaladta, míg ugyanez az érték Franciaországban csupán 79% volt. Különösen szembeszökők a különbségek a XVIII. század

¹² A természetes szaporodás értékeit tekintve: évi 1,5% körül.

végén, a XIX. század elején, amikor Anglia a legnagyobb évi népességnövekedési értékeket produkálta. Anglia évi népességnövekedési rátája ebben az időszakban mindvégig meghaladta az 1%-ot, ezzel szemben Franciaországban ugyanezek az értékek többnyire az évi 0,5% körül szóródtak, de előfordultak olyan évek is (az 1790-es évek első felében), amikor a népességnövekedés stagnált.

Nézzük, mi áll az eltérő népességnövekedési trendek mögött. Láttuk, hogy a nyugat-európai modell alapvető sajátosságának az úgynevezett „megelőző fékeket”, vagyis a túlzott népességnövekedés társadalmi korlátozását (a viszonylag kései házasságkötéseket, a mindvégig házasságon kívül élők magas arányát), s ennek következményeképp a viszonylag alacsony mortalitási és fertilitási mutatókat tekinthetjük. Ez a sematikus modell azonban – mint ahogy azt a népességnövekedési trendek különbségei már előrevetítik – nem egyformán igaz Anglia és Franciaország preindusztriális népességfejlődésére. A két ország közül alighanem Anglia az, amelyik inkább megfelelt a nyugat-európai modell egyszerűsített sémájának. A szigetország népességfejlődését egészen az ipari forradalom előestéjéig egyértelműen a „megelőző fékek” uralták: a gazdasági-társadalmi környezet népességfejlődésre gyakorolt hatásának elemzése során nem mutatkozott ok-okozati összefüggés a csökkenő reálbérek, illetve a mortalitási krízisek között. Franciaországban azonban némileg más volt a helyzet. Pierre Goubert vizsgálatai szerint például a XVII. századi Franciaország mortalitási kríziseit általában a búzaárak emelkedése előzte meg (Goubert 1952). Ez pedig azt jelenti, hogy a korabeli francia társadalom kevésbé eredményesen alkalmazta a „megelőző fékeket”: ezért aztán a preindusztriális Franciaország Angliával ellentétben a korabeli gazdaság eltartóképességéhez viszonyítva erősen túlnépesedett volt¹³. Így néha – például néhány rossz termésű év eljövetelekor – olyan mértékű népességtöbblet állt elő, amelynek feszültségeit már csak a periodikusan visszatérő mortalitási krízisek vezethették le. Ennek megfelelően a halandóság mutatói a preindusztriális Franciaországban mindvégig magasabbak voltak Anglia hasonló értékeinél.

Mindez a XVIII. század közepéig a fertilitás értékeire is igaz. Ekkor azonban érdekes változás következik be. Miközben Anglia bruttó reprodukciós rátája egészen 1821-ig meredeken emelkedett (3,06, de még 1850 körül is 2,5), addig Franciaországban drámai zuhanás következett be: az 1750 körül 2,6 körül mozgó, Anglia hasonló mutatóját ekkor még meghaladó bruttó reprodukciós ráta értékei a XIX. század közepére már nem érték el az 1,8-at. S hogy mi áll ennek a jelenségnek a hátterében? Minden bizonnyal az, hogy a házasságon belüli születéskorlátozás Angliához viszonyítva jóval korábban jelent meg Franciaországban. Már utaltunk arra, hogy Angliában a XVIII. század végétől a

¹³ Alfred Sauvy például Franciaország népességének optimumát a XVIII. század végén 10–12 millió főben határozta meg, miközben az ország tényleges népessége elérte a 24 millió főt (Sauvy 1956. 186–187).

gazdasági-társadalmi környezet változásai (gyakorlatilag az ipari forradalomra és következményeire kell itt gondolni) lehetővé tették a korábbi, évi 0,5%-os bővös határnál jóval nagyobb népességnövekedést. Franciaországban azonban az ipari forradalom kissé megkésve jelentkezett és korántsem volt angliai léptékű. A relatíve túlnépesedett országban az igazi változások ekkor inkább még más síkon, a mentalitás síkján játszódtak le: egyre gyakrabban kezdték a házasságon belül, tudatosan korlátozni a termékenységet. Minderre Angliában – talán, mert itt hiányzott a relatív túlnépesedettségből származó kényszer ereje – csak némileg később, a XIX. század második harmadától került sor, de addigra Anglia népessége számát tekintve már egyértelműen felzárkózott a XVIII. században még jóval több lakossal rendelkező Franciaország mögé.

Vagyis a Franciaországgal való összehasonlítás után talán még tisztábban látszanak azok a jegyek, amelyek Angliát a nyugat-európai modell legegységesebbé tették. S ha így van, akkor a Cambridge-i Csoport kutatási programjának eredménye jóval túlmutat egy ország koraújkori-újkorai népességtörténetének megrajzolásán. Sokkal inkább egy olyan népességfejlődési trendet rajzol fel, ami jelentős segítséget adhat nekünk abban, hogy megérthessük a korabeli Anglia sikerének egy fontos – demográfiai – dimenzióját.

IRODALOM

- Bourgeois-Pichat, J. 1951. La mesure de la mortalité infantile. *Population*, 233–248, 459–480.
- Coale, A. J. – Demeny, P. 1966. *Regional Model Life Tables*. Princeton University Press, Princeton.
- Faragó, T. 2003. Történeti demográfia. In Bódy Zs. – Ö. Kovács, J. (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, Budapest, 302–340.
- Farr, W. 1864. *English Life Table*. London.
- Goubert, P. 1952. En Beauvaisis: Problèmes démographiques du XVIIe siècle. *Annales, E.S.C.*
- Henry, L. 1953. Une richesse démographique en friche: les registres paroissiaux. *Population*.
- Henry, L. 1967. *Manuel de démographie historique*. INED Paris.
- Hofsten, E. – Lundstrom, H. 1976. *Swedish Population History, Main trends from 1750 to 1970*. Urval, VIII. Stockholm.
- Lee, R. D. 1974. Estimating series of vital rates and age structures from baptisms and burials: a new technique with applications to pre-industrial England. *Population Studies* 28. 495–512.
- Phelps Brown E. H. – Hopkins S. V. 1955. „Seven centuries of building wages”, In Carus-Wilson: *Essays in Economic History*, II. 166–176.
- Sauvy, A. 1956. *Théorie générale de la population* 1. Paris.
- Sutherland I. 1972. When was the Great Plague? Mortality in London, 1563 to 1665. In Glass – Revell (szerk.) *Population and Social Change*, London. 287–320.

- Wrigley, E. A. – Schofield, R.S. 1981. *The Population History of England 1541–1871*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Wrigley, E. A. – Davies, R. S. – Oeppen, J. A. – Schofield, R.S. 1997. *English Population History from Family Reconstitution 1580–1837*. Cambridge University Press, Cambridge.

**THE ENGLISH MODEL OF LONG TERM RESEARCH ON
POPULATION HISTORY***Summary*

The paper presents the English model of long term research on population history. The presented program was initiated and carried out by the Cambridge Group for the History of Population and Social Structure and aimed at the reconstruction of the population history of England from 1541 up to 1871. The author's review is based on the two volumes containing the most important results of the research program. First of them (Wrigley, E. A. and Schofield, R. S.: *The population History of England, 1541–1871*, London 1981) is a reconstruction based on the method of "back projection", while the second volume (*English Population History from Family Reconstitution 1580-1837*, edited by Wrigley, E. A. Davies, R. S. Oeppen, J. A. and Schofield, R. S. Cambridge, 1997.) is the continuation and completion of the first book and tries to reconstruct the country's population history on the basis of the family reconstitution method. Due to the different methods the results of the second volume are suitable for controlling and completing those of the first. The author reviews in detail the method of "back projection", the principles and process of drawing samples and the results of the presented volumes. He emphasises that the reconstructed demographic development of the country was inserted in a broader economic and social background. Thus the interpretation of the demographic changes has become possible and the demographic development of England was interpreted by the existence of the so called pre-industrial western demographic behaviour. Due to the results of long term research on English population history England could become the purest model of that demographic behaviour having prevailed in Western Europe. This detailed review can be explained by the relatively little impact of the English methods and results on Hungarian historical demography and by the possibilities of adapting some elements of drawing samples and "back projection" to long term researches on Hungarian population history.

A HOSSZÚ TÁVÚ DEMOGRÁFIAI VIZSGÁLAT FRANCIA MODELLJE¹

SOHAJDA FERENC

A következő cikk célja a francia történeti demográfia egy Magyarországon kevésbé ismert oldalának bemutatása. A „francia iskola” módszereit és módszertani, elméleti vitáit mindig is nagy figyelemmel kísérte a hazai kutatás.² A francia viták előterében a családrekonstrukciós módszer, illetve az erre alapozott egyházközségi monográfiák álltak. Azonban a monográfiák tömege és az általuk kiváltott heves polémiák háttérében, a történettudományban ritka szívósággal és módszerességgel évtizedeken keresztül tartott (és tart) egy vizsgálat, amely eredeti módszerekkel és eljárásokkal igyekezett rekonstruálni Franciaország népesedéstörténetét. Az alábbiakban e kutatás ismertetésére vállalkozom, de céloom nem a végeredmény, a francia népesedéstörténet bemutatása. Sokkal inkább a kutatás menetét, a választott módszerek és eljárások körüli vitát igyekszem rekonstruálni és vizsgálni. Elsősorban arra szeretnék választ adni, hogy milyen problémák inspirálták a vizsgálat megkezdését, mi határozta meg a források és a feldolgozási eljárások kiválasztását; illetve a feldolgozási és számítási módszerek mennyiben voltak alkalmasak az általuk eredetileg feltett kérdések megválaszolására, mennyiben határozták meg a feltehető kérdések és a lehetséges válaszok körét.

A kutatás története

Az Henry-féle vizsgálat

A hosszú távú franciaországi demográfiai vizsgálatok programja 1958-ban kezdődött meg. Ebben az évben jelentette meg Michel Fleury és Louis Henry programadó cikkét a *Population* hasábjain (Fleury–Henry 1958). A kutatás

¹ Készült az MTA–NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport hosszú távú népesség-történeti kutatásainak keretében

² A legfrissebb összefoglalások: Őri Péter: Paradigmaváltás a francia történeti demográfiában? *Demográfia*, 1998. 46:4. 414–455. Uő: A történeti demográfia Franciaországban. In: KSH NKI *Történeti demográfiai évkönyv* 2002. 299–318.

legfontosabb célja Franciaország 18. századi népességnövekedésének rekonstrukciója volt. A módszertani nehézséget természetesen az jelentette, hogy a 18. századra nézve nem álltak rendelkezésre olyan korabeli statisztikai források, amelyek lehetővé tennék ezt a vizsgálatot. Tehát egy olyan forrástípust kellett találni, amelyből kellően hosszú időszakaszra, statisztikailag felhasználható adatokat lehet nyerni. Közismert, hogy a Louis Henry irányításával megszületett francia történeti demográfiai iskola az anyakönyvekben lelte meg ezt a forrást.³

A kutatás célja az volt tehát, hogy elsősorban az anyakönyvekre támaszkodva rekonstruálják a népesség számát, illetve a népesség-növekedés mértékét. A vizsgálat időhatárait (1670–1830) elsősorban a forrásadottságok határozták meg. A végpont azért 1830, mert 1829-től kezdve a már léteznek olyan korabeli, hivatalos statisztikák, amelyekből rekonstruálhatóak az életkor szerinti halandósági adatok. A kezdőpont pedig azért került 1670-re, mert a vizsgálat kezdetén azt feltételezték, hogy ekkortól vált annyira tömegessé az anyakönyvezés gyakorlata, hogy biztonsággal lehet majd találni megfelelő mennyiségű és minőségű, feldolgozható anyakönyvet.⁴

A kiválasztott korszak feldolgozása azonban a forrásadottságok korlátain túl is érdekesnek és izgalmasnak látszott. A 17. század végét hagyományosan mint a demográfiai ancien régime korszakát tartották nyilván, amikor „az ember szinte teljesen védtelen a betegségekkel szemben, és amikor – kevés kivétellel – csak a természet szabja meg gyermekei számát.” (Fleury–Henry 1958. 664.) A 18. század végén azonban már megkezdődik a halandóság csökkenése, és elterjed a születésszabályozás (legalábbis Franciaországban), vagyis ez a demográfiai értelemben vett modern kor kezdete. Tehát a francia népesség 18. századi növekedésének rekonstruálásával ez a nagy történeti átmenet is megragadható és elemezhető lehet. A 18. század végi, 19. század eleji demográfiai átmenet egész Európára jellemző volt, azonban francia sajátosságnak mutatkozott, hogy legkorábban itt kezdődött meg a termékenység csökkenése. Ezt a problémát természetesen ez a vizsgálat sem kerülhette meg. Külön célként jelölték meg a termékenység vizsgálatát, ami lényegében azt jelentette, hogy a születéskorlátozás megindulását és elterjedését kívánták térben és időben lokalizálni a francia társadalomban.

A kutatás többtucatnyi kutató, levéltáros és önkéntes bevonásával évtizedekig tartott. A hatvanas évek közepére feltérképezték a franciaországi anyakönyvek állapotát, majd a helyi levéltárakban Louis Henry pontos és szigorú irányelveit betartva kezdődött meg az anyakönyvek feldolgozása, az adatok

³ Az anyakönyv és az Henry-féle történeti demográfia „karrierjét” P.-A. Rosental (1996) elemezte.

⁴ 1667-ben jelent meg az a királyi rendelet, amely nem csak szabályozta és egységesítette az anyakönyvezés formai követelményeit, hanem másodpéldányok vezetésére is utasított. A francia anyakönyvezés történetéről ld. Ségué 1998a. 184.

felvétele (Biraben–Fleury–Henry 1960). Az első megyék adatainak kigyűjtése után világossá vált, hogy a 17. század végi anyakönyvek feldolgozása sokkal nehezebbnek, mint a későbbieké, az anyakönyvek nem csak sokkal hiányosabbnak, hanem megbízhatatlanabbnak is tűntek. Így végül Henry úgy döntött, hogy részben módosítják a kutatás eredeti időkereteit, és az adatgyűjtés egy részét csak az 1740 és 1830 közötti időszakra vonatkozóan végzik el (Blayo 1975a). Az anyakönyveket nagyrészt levéltárosok és önkéntesek dolgozták fel, az Ined-ben⁵ dolgozó demográfusokhoz az adatlapokba és táblázatokba szerkesztett adatok kerültek. Az első eredményeket a 70-es évektől kezdték publikálni, ezek közül a legfontosabbak a *Population* 1975-ös tematikus számában megjelent tanulmányok (*Population* 1975), illetve a termékenységet külön elemző öt cikk (Henry 1972a; Henry 1972b; Henry 1978; Henry–Houdaille 1973; Houdaille 1976). A kutatás lényegében csak a napjainkban zárult le. Az 1990-es évek végétől kezdődően archiválták és digitalizálták a kutatás adatbázisát, és eközben a kutatás történetét, lefolyását, választott módszereit is feldolgozták (Renard 1997; Séguy 1997; Séguy 1998b; Séguy 1999a; Séguy 1999b; Séguy 2001).

A Biraben-féle vizsgálat

Az Henry által irányított kutatással párhuzamosan egy ahhoz szorosan kapcsolódó új program indult meg az 1980-as években. Az Henry-féle kutatás addigra már publikált eredményeiből nyilvánvalóvá vált, hogy a 18. század közepétől már lényegében töretlen volt a francia népesség növekedése. Így azonban nem valósulhatott meg az az eredeti elképzelés, hogy statisztikailag leírják egy sorozatos válságokat átélő tradicionális népesség viselkedését. Ezért fogalmazódott meg az a terv, hogy az Ined, az EHESS és az Archives de France támogatásával időben hátrafele kiterjeszti az Henry által megkezdett vizsgálatot, visszamenve egészen az anyakönyvezés kezdetéig (Biraben–Blanchet 1982). Az új, Jean-Noël Biraben által vezetett kutatás egészen a 16. század elejéig terjesztette ki a kutatás időmetszetét. A Biraben-féle kutatás elhatározott célja volt, hogy az Henry-féle vizsgálat szerves folytatása legyen. A kiinduló forrás és a feldolgozás módja azonos volt, így lényegében egy egységes kutatási programról beszélhetünk, még annak ellenére is, hogy a 16. és 17. század forrásadottságai nem összevethetőek a 18. századéval.

⁵ A Francia Demográfiai Kutató Intézet (Institut national d'études démographiques) rövidítése.

Módszerek

Tekintsük először át, hogy milyen módszerrel kívánták feldolgozni az anyakönyveket. Ugyan az anyakönyvek feldolgozásának legsikeresebb és legnépszerűbb módja a családrekonstrukció volt, de ez az országos vizsgálat nemcsak ilyen módon aknázza ki e speciális forrástípus adta lehetőségeket. A történeti demográfia módszereiről szóló viták középpontjában az anyakönyvek családrekonstrukciós feldolgozása, illetve az ezen alapuló közösség-település monográfiák álltak és állnak; így háttérbe szorultak az anyakönyveken alapuló más típusú feldolgozások lehetőségei. Pedig Henry már a korábban idézett, az országos vizsgálat programját meghirdető cikkben (tehát már a híres „Crulai-kötet” megjelenésének évében!) hangsúlyozta, hogy a települési monográfiákat csak egyfajta kísérleti laboratóriumoknak tekinti, ahol demonstrálni lehet, hogy lehetséges az anyakönyvekből statisztikai feldolgozásra alkalmas adatsorokat előállítani (Fleury–Henry 1958. 665).

Az Ined országos vizsgálata azonban nem korlátozódott a családrekonstrukcióra. Az anyakönyveket alapvetően két módon dolgozták fel. Az egyiket nem nominatív, vagy numerikus, míg a másikat nominatív vizsgálatnak nevezték el. A nominatív vizsgálat lényegében a családrekonstrukciós módszert takarja, ahol az anyakönyvi bejegyzéseket a személynevek segítségével egyesítették. A nem nominatív feldolgozás során azonban nem jegyezték fel a neveket, csak az egyéb anyakönyvi bejegyzéseket. A nem nominatív vizsgálatnak két szintje van: 1. egy egyszerűbb szinten (ennek elnevezése *dépouillement somaire*) pusztán az anyakönyvi bejegyzés természetét (keresztelés – házasság – temetés) és számát jegyezték, amiből a kérdéses időszakra eső születések, házasságok és halálozások mennyiségét számolták ki. Ezeket az értékeket grafikonba rendezve kapták meg a népességmozgalom, a népességnövekedés legalapvetőbb görbéit (Blayo 1975a). 2. Egy második szinten az adott anyakönyvi bejegyzés összes adatát kijegyezték és feldolgozták, amelyekből a nyers népmozgalmi adatokon túl már a népesség nemi összetételét tudták rekonstruálni, illetve korfát és halandósági táblákat is összeállítottak (Blayo–Henry 1975). Ezen túl ez az adatfeldolgozás egyéb társadalomtörténeti kérdésfeltevések megválaszolására alkalmas adatokat is szolgáltatott.⁶

Az Henry által vezetett vizsgálatban a két feldolgozási módszer tökéletesen ketté vált. A nem nominatív vizsgálat során a népességnövekedést rekonstruálták és elemezték, míg a nominatív vizsgálat feladata csak a termékenység vizsgálata volt. Az a lehetőség nem merült fel, hogy a kétféle módszerrel ugyanazt a kérdést is lehetne vizsgálni, vagy az eredményeket is lehetne ellenőrizni. Ehhez képest már a Biraben által vezetett vizsgálatban megfigyelhető némi hangsúlyeltolódás, úgy is fogalmazhatnánk, hogy a két módszer kommunikál

⁶ Elemezték pl. a törvénytelen születések részarányát (Blayo 1975b), és ezen az adatbázison alapult az első alfabetizációs vizsgálatok egyike (Houdaille 1977).

egymással. Ugyanis a nem nominatív vizsgálat során megfigyelhető jelenségeket a nominatív vizsgálattal igyekeznek megmagyarázni (Séguy 1998a. 181).

A mintavétel

Egy ilyen típusú vizsgálat egyik legfontosabb módszertani, kutatás-stratégiai döntése a minta kiválasztása, illetve a mintavételi módszer meghatározása. Hiszen az evidensen mikroszintű (egy-egy ember születése, házassága, halála) adatokra alapozva igyekeznek egy klasszikusan makroszintű (egy egész ország népessége) kutatási tárgyra érvényes kijelentéseket tenni. A kijelentések érvényességét pedig a minta reprezentatív volta biztosíthatja. A mintavétel központi jelentőségével a francia kutatók is tisztában voltak, aprólékosan leírták, hogy hogyan és miért döntöttek úgy. Ráadásul ezen a ponton tért el a legmarkánsabban egymástól az Henry és a Biraben által vezetett kutatás, ezért sem tanulság nélküli, ha mi is végigkövetjük a mintavétel folyamatát.

Az eredeti mintavétel

Az ötvenes évek végén meginduló nagy vállalkozás eminens módon illeszkedett a kor kvantitatív áramlatába. Louis Henry az egyike azoknak, akik az első, a történészek által is sikeresen alkalmazható kvantitatív eljárásokat kidolgozták. Franciaországban az Ined lett az első nagy történeti kvantitatív vizsgálatok egyik központja. A társadalomtörténet-írásban ekkor vált uralkodóvá az, a modern társadalomtudományoktól, elsősorban a szociológiától átvett módszertani megfontolás, hogy egy tudományos kérdés megválaszolásához a tudósnak magának kell a megfelelő adatokat előállítania. Az elméletileg naiv forrásolvasó erudíció helyett a történésznek is képesnek kell lennie arra, hogy a kutatási program érdeke szerint tudja manipulálni a nyersanyagot. A történészek figyelme olyan források felé fordult, amelyek valamiképpen alkalmassá tehetők ezekre az eljárásokra, tehát felértékelődtek a tömeges és könnyen számszerűsíthető források. Ennek köszönhetően íveltek fel a gazdaságtörténet ártörténeti kutatásai; a társadalomtörténet pedig „felfedezte” az anyakönyveket, és megszületett a történeti demográfia.

Henry az országos vizsgálat során kora legmodernebb és leghatékonyabb szociológiai módszerét, a véletlenszerű mintavételes eljárást igyekszik alkalmazni. Azonban, hogy ezt alkalmazni tudja, ahhoz az anyakönyvekből olyan csoportokat kellett alkotnia, amelyről feltételezhető volt, hogy megfelelően homogének egy véletlenszerű kiválasztáshoz.

Az ugyan adott volt, hogy a vizsgálat során elsősorban a települési anyakönyvek szolgáltatják a „nyersanyagot”, de ebből még nem következett auto-

matikusan, hogy mi lesz a vizsgálat területi alapegysége. A mintát meghatározhatja az időbeli kezdő-, valamint a végpont. Az „eredeti”, a történelmi állapotot jelen esetben az egyházközségek képviselnék. A Francia forradalom idején megalkotott község (commune) teljesen új település-szintű közigazgatást jelentett, amit nem tekinthetünk a korábbi egyházközségek szerves folytatásának. Ráadásul a korabeli francia egyházközségekről nem is rendelkeztek egy mérvadó repertóriummal, ami lehetővé tette volna a mintaválasztást. Ezen megfontolásokból kiindulva inkább egy ún. retrospektív mintát állítottak össze, amihez a korabeli (1954-es, legutolsó népszámlálás adatain alapuló) településeket tekintették kiindulópontnak.

Mivel 1954-ben Franciaország 38 000 településből állt, a következő problémát a minta nagysága jelentette. Az 1:100 arány (400 település) választása azt jelentette, hogy csak egész Franciaországra vagy legfeljebb csak nagyobb országrészekre lehet majd érvényes következtetéseket levonni, de egy-egy megye (département) léptékében nem, hiszen egyes megyékből csak néhány település kerül bele a mintába. Természetesen a települések sokasága nem egynemű, a városok kellő reprezentativitását település-kategóriák bevezetésével biztosították. Városnak pedig azokat a településeket tekintették, amelyek a 19. században valamilyen fokú közigazgatási központok voltak.⁷ A településeket a lakosság-szám szerint csoportosították három kategóriába:

1. Az Henry-féle vizsgálat településkategóriái és mintavételi arányai

Település-típus	A település meghatározása	Számuk	Mintavételi arány
Nagyvárosok	50 000 lakos felett (1801)	10	1/1
Közepes városok	10000 lakos felett (1801)	80	1/10
Kisvárosok	10000 lakos alatt (1801)	300	1/20
Vidékfalvak	Az összes többi település	38000	1/100

Következő lépésként a falvakból egy kiegészítő mintát is készítettek, hiszen a kutatásnak ezen a pontján még nem lehetett tudni, hogy megtalálható-e a minta összes településének anyakönyve.

A település-mintát rendezett sorsolás (tirage systématique) alapján állították össze egy 1954-es helységnévtárból, ahol a megyéken belül rendezték ABC sorrendbe a településeket.

Azonban a mintavétel nem egydimenziós volt, nemcsak a területi egység szintjén zajlott le. Magukból az egyes anyakönyvekből is mintát vettek. Eredetileg úgy tervezték, hogy az anyakönyveknek nagyvárosokban minden századik a középvárosokban minden tizedik, a kisvárosokban minden ötödik oldalát, ill.

⁷ Az 1837-ben kiadott Statistique de la France kötetben mint département, illetve arrondissement (kb. járás) székhelyek voltak feltüntetve.

lapját dolgozzák fel. A falvak esetében az egész anyakönyv feldolgozása volt az eredeti cél.⁸ A munka első éveiben be kellett látni, hogy a mintavétel harmadik szintjét is be kell vezetni, az anyakönyvi bejegyzésekből is mintát kell venni.⁹

Így a falvak esetében a mintavétel aránya a kijegyzett anyakönyvi bejegyzések tekintetében 1/500 lett. A mintában szereplő városok számát pedig úgy módosították, hogy az 1/500 mintavételi arány végül egész Franciaország területére érvényes lehessen (Blayo 1975a. 19):

2. Az Henry-féle vizsgálat mintavételi arányai településkategóriánként és mintavételi szintenként

Települési kategória	Első szint	Második szint	Harmadik szint	Minta
Falvak	1/110	1/1	1/5	346 db.
Kisvárosok	1/20	1/5	1/5	15 db
Közepes városok	1/10	1/10	1/5	8 db
Nagyvárosok	1/1	1/100	1/5	9 db ¹⁰

Családrekonstrukciót csak a falusi népességre vonatkozóan akartak készíteni, de ez természetesen kivitelezhetetlen lett volna az egész mintán. Ezért Henry egy al-mintát állított össze, amibe az eredeti minta falvainak tíz százaléka került. Ezeket a településeket is véletlenszerűen választották ki, de igyekeztek területileg egész Franciaországot lefedni. A falvak méretében jelentős volt a szóródás. (A legkisebb településnek 271, a legnagyobbaknak 3196 lakosa volt 1821-ben.) Valamiféle reprezentativitást csak nagyobb országrészek tekintetében biztosíthatott ez a település-minta, így 4 részre osztották Franciaországot (É–K, É–NY, D–NY és D–K), mégpedig úgy, hogy mindegyik negyedbe 10–10 település jusson.

Henry úgy tervezte, hogy a településminta megalkotásával egy olyan bázist hozhat létre, amelyet aztán a későbbiekben más típusú történeti, társadalomtudományos vizsgálatokban is fel lehet használni, így biztosítva egy interdiszciplináris párbeszéd alapját. Azonban nemcsak, hogy ilyen kutatások nem születtek, hanem magát a mintavétel módját is hevesen kritizálták a történészek. Megkérdőjelezték, hogy egyáltalán lehetséges-e a véletlenszerű kiválasztás, és

⁸ A mintavételi eljárás részletes leírása megtalálható a kutatás programadó cikkében. (Fleury–Henry 1958. 669–672), ugyanitt közölték először, függelékben a mintába bekerült települések listáját is.

⁹ Ez azt jelentette, hogy csak minden ötödik anyakönyvi bejegyzés teljes tartalmát jegyezték ki, a közbeesőknek csak a „természetét” (vagyis, hogy keresztesítés, házasság vagy temetés) jegyezték fel.

¹⁰ A nagyvárosi mintából Párizs teljességgel kimaradt, mivel a párizsi anyakönyvek 1871-ben, a Kommün idején elégték.

ehelyett egy olyan „kontextuális” mintaválasztás mellett érveltek, amely képes figyelembe venni a regionális gazdasági és társadalmi különbségeket.¹¹

A Biraben-féle vizsgálat módosított szemléletű mintavétele

Mint az fentebb is említettem, a Biraben-féle vizsgálat ugyanazokat az értékeket kívánja kiszámolni, illetve ugyanazokat az eljárásokat használja (nem nominatív és nominatív feldolgozás), mint a korábbi program, de igyekeztek a korábbi vizsgálat buktatóit elkerülni, hiányosságait pótolni. Ennek során a települési minta teljesen átalakult. Természetesen nem lehetett mechanikusan átvenni az Henry-féle településmintát, hiszen esetleges volt, hogy mely falunak volt anyakönyve már a 16 században is. A véletlenszerű mintaválasztás módszerét azonban nem csak a forráskörülmények nyomására, hanem elméleti megfontolásból is elvetették és helyette egy ún. átgondolt mintát (*échantillon raisonné*) igyekeztek kialakítani.

A minta kialakítása során elvetették azt az eredeti előfeltevést, hogy Franciaországot térben és időben homogén és kontinuus egésznek lehet tekinteni. A területi és társadalmi (nyelv, jog, vallás) sokféleségből következően nem egy homogén országról, hanem egymástól akár nagyon eltérő régiók mozaikjaként összeálló területről van szó, ami sok különböző demográfiai magatartást feltételez. A mai francia adminisztratív területi egységek: a község (*commune*) és a *département* (kb. megye) a Francia forradalom idején születtek meg, és nem szerves folytatásai a korábbi területszervezési rendszereknek. Így a *département*-t csak jobb híján, a kutatás racionális megfontolásaiból lehet egységnek tekinteni, és a települések tekintetében is csak feltételezés a jelenlegi települések területi egybeesése a korabeliakkal. Ennek tanulsága, hogy a történeti demográfiának mindig együtt kell járnia egy alapos és aprólékos településtörténettel (Séguy 1998a. 183–186).

A kutatók az Henry-féle minta legnagyobb hiányosságának azonban azt tartották, hogy egyáltalán nem foglalkozott a protestáns francia népességgel. Henry eredetileg azt feltételezte, hogy a protestánsok demográfiai viselkedése nem különbözhetett a katolikusokétól, így annak külön vizsgálata és feldolgozása nem szükséges. A protestáns gyülekezetek figyelembevétele egy új problémával gazdagította a vizsgálatot, ugyanis ezen gyülekezetek jó része nem felelt meg egy-egy településnek, hanem nagyobb területek protestáns népességét foglalta magába. Így a gyülekezetek megszületését, változását, eltűnését is pontosan kell tudni rekonstruálni. A történeti demográfiai vizsgálat elengedhetetlen kiegészítőjévé válik ezáltal az egyháztörténet is (Séguy 1998a. 187).

¹¹ A vitát részletesen bemutatja Rosental (1996. 1230–32).

Így végül négy kiinduló mintát hoztak létre: katolikus falvak, katolikus városok, protestáns falvak, protestáns városok. A katolikus falvak mintája kétharmad részben fedte az Henry-féle mintát. A többi település kiválasztása pedig aszerint történt, hogy a lehető leghosszabb adatsorokat hozhassák létre. Az új település-minta illeszkedését az előzőhöz úgy bizonyították, hogy ellenőrizték, az új minta településeiben a 18. századi népmozgalom nem tér el szignifikánsan az Henry-féle minta településeitől (Biraben–Blanchet 1982. 1103–1106). A városok számát növelték a mintában (10 nagyváros, 25 közepes, 41 kisváros), ugyanis úgy vélték, hogy ezek az eredeti mintában nem szerepeltek kellő súlylyal. A protestáns mintába minden tizedik gyülekezet került bele, lehetőleg olyan települések, amelyek a katolikus mintában is szerepelnek (ez jórészt a városokra igaz), illetve itt is a lehető legrégebb és legjobb minőségű anyakönyveket keresték.

Most is készült kiegészítő minta, de ennek feladata csak részben volt az esetleges hiányok pótlása. A párizsi adatok rekonstruálása érdekében egy külön mintában gyűjtötték össze kilencven Párizs környéki egyházközség adatait. A kiegészítő minta segítségével azonban különböző helyi sajátosságokra is koncentrálnak. Így vizsgálták Bretagne különlegesen jó minőségű forrásait, valamint a demográfiai szempontból egyedi vidékeket is (Béarn és Baszkföld, ill. Périgord).

A családrekonstrukcióhoz felhasználandó minta összeállítása során sem követhették az eredeti mintavételt. Az 1670 előtti időszakból nem is lehetett negyven olyan anyakönyvet találni, ami alkalmas lenne családrekonstrukcióra. Így végül úgy döntöttek, hogy 20 települést keresnek, amelyeket demográfiaiilag homogén régiókból választanak ki. Ehhez már felhasználták a numerikus vizsgálatokból levonható első következtetéseket, és így alakítottak ki 6 régiót (Biraben–Blum 1987).

Összességében tehát egy olyan minta jött létre, amely már nemcsak az országos tendenciák felmutatására, hanem a területi és bizonyos társadalmi (válási) különbségek tekintetbe vételével azok árnyaltabb leírására és magyarázati modellek megalkotására is alkalmas lehet.

A források adottságai. Az anyakönyv, mint forrás hiányosságai

Az Ined országos vizsgálata szinte kizárólag anyakönyvekre épült, mégpedig olyan mennyiségű feldolgozásokra, amelyre korábban nem volt példa. Így kivételes lehetőség nyílt az anyakönyvek tüzetes forráskritikájára. Amíg az egy-egy településre koncentrálnak családrekonstrukciós monográfiák elkészítése során mindig megtehették, hogy csak a jobb minőségű, jó állapotban megmaradt anyakönyvekre támaszkodjanak, addig egy országos minta esetén olyan forráskezelési problémákat is meg kellett oldani, amik korábban, illetve az egy

településre koncentráló munka esetén nem merültek fel. Nem tanulság nélküli röviden áttekinteni a problémákat, és a megoldásukra kidolgozott módszereket.

Az anyakönyvvvel kapcsolatos forrás-problémák két csoportba oszthatók, amelyeket nevezhetünk szisztematikus és esetleges hiányoknak. Szisztematikusnak azok a hiányosságok tekinthetők, amelyek az anyakönyvezés társadalmi gyakorlatából következnek, és így minden egyes, látszólag tökéletesen vezetett anyakönyvnél is számolni kell velük. Az esetleges hiányoknak pedig azt nevezhetjük, amikor valamilyen okból hossza-rövidebb időszakra teljességgel hiányoznak a bejegyzések.

Szisztematikus hiányok. A halandóság és a születés alulregisztráltsága

Yves Blayo, amikor a vázlatos feldolgozásra alapozva megállapította a természetes népmozgalom alapvető adatait, a kapott eredményeket összevetette a korabeli összeírások és népszámlálások adataival. Már ekkor felfigyelt arra, hogy a legnagyobb eltérések a halálozások száma terén tapasztalhatóak, ami arra figyelmeztette, hogy a halálozással kapcsolatos abszolút számokat óvatossággal kell kezelni, és feltételezhető a halálozások anyakönyvi alulregisztráltsága (Blayo 1975a. 63).

A részletesebb nem nominatív számítások, az anyakönyvi bejegyzések teljes feldolgozása már azt is lehetővé tették, hogy pontosabban körülhatárolják ezt az alulregisztrációt. Franciaország ötvenkénti korfájának rekonstrukciója során figyelhették meg azt, hogy egy adott korosztályban rendre többen születtek, mint ahányan meghaltak. Ezt azonban nem lehet a migrációval magyarázni. A 18. század folyamán nem lehet arról tudni, hogy jelentős számban hagyták volna ott Franciaországot az emberek. E helyett ebben is a forrás hiányosságát, a halálozások szisztematikus alulregisztráltságát kell látni. A generációk rekonstruálásával illetve a korabeli, a plébánosok életmódjáról, így többek között az anyakönyvezési gyakorlatról is szóló beszámolók alapján azt is meg lehetett határozni, hogy elsősorban a kisgyermek (5 év alatt) halálozási adatait jegyezték fel igen pontatlanul (Blayo–Henry 1975. 83–87).

A családrekonstrukciók során még jobban körül tudták határolni ezt a problémát. Kiderült, hogy a nehézséget alapvetően a halvaszületések regisztrációja, illetve az ún. kényszerkeresztelés gyakorlata okozza. A bábáknak Franciaországban is jogukban állt, hogy szükség esetén a szülés után azonnal megkereszteljék a csecsemőket (ez a kényszerkeresztelés). Ennek következtében a halva született, illetve a születés után röviddel meghalt csecsemők bejegyzése igen különböző lehetett: egyáltalán nem kerültek be az anyakönyvekbe, csak mint kereszteltek, vagy mind a kereszteltek, mind az eltemetettek közé fel lettek jegyezve. E bizonytalanságból következően a legkülönbélebb csecsemőhalandósági értékeket lehetett kiszámítani a különböző településekre, amely értékek

különbségeit nem az eltérő demográfiai feltételekkel, hanem a feljegyzés különbségeivel kellett magyarázni. Henry szerint Franciaországban egészen az 1790-es évek elejéig számolni kell ezzel a jelenséggel. 1792-ben, a polgári anyakönyvezés bevezetésével azonban már szétválik egymástól a keresztelezés és a születés/elhalálozás bejelentése (Henry 1972b).

Azt is figyeljük meg azonban, hogy ha egy halva született és nem megkezesztelt csecsemő nem kerül be az anyakönyvekbe, az nemcsak a halálozások, hanem a születések alulregisztrálását is jelenti. A családrekonstrukciós vizsgálatok mutatatták meg azt, hogy nemcsak a gyerekkori halálozás, hanem a születés alulregisztrálásával is számolni kell az anyakönyvekben. Ráadásul ezt a hiátust nemcsak a csecsemőhalandóság problémája magyarázza. A francia anyakönyvek nagy részére jellemző, hogy a házasságok során a házasulandók szüleit is bejegyzik a házasságkötések feljegyzése során. Ezeket az adatokat felhasználva derült ki, hogy számos olyan házas gyermeket lehetett találni, akinek születése nem került bele az anyakönyvbe. L. Henry ezt a jelenséget nevezte elveszett születéseknek (*naissance perdue*). Különös figyelemmel kísérte ezeket a jelenségeket, hiszen a halva született csecsemők és az „elveszett születések” egyaránt a családrekonstrukciók végeredményét, a termékenység értékét befolyásolták.

Esetleges hiányok. A hiányzó adatsorok pótlása

Az Henry által vezetett vizsgálat, ahogy azt fentebb láthattuk, lényegében megkerülte a hiányos, rossz minőségű anyakönyvek feldolgozásából fakadó problémákat, és inkább a vizsgálat időkeretét módosította. Azonban, ha tovább akarták folytatni időben visszafelé az adatfelvételt, akkor valamilyen megoldást kellett találni erre a problémára. Henry természetesen tisztában volt vele, hogy különösen a véletlenszerűen kiválasztott anyakönyvek minősége hullámzó. Lehet találni olyan anyakönyveket, ahol a bejegyzések egy-egy évre vonatkozóan nem megbízhatóak, illetve, ahol egy-egy évre nézve elmaradnak a bejegyzések. A kutatás kezdetén kidolgoztak egy technikai eljárást arra nézve, hogyan lehet a hiányzó éveket becsléssel pótolni. Az eljárás lényege az volt, hogy a feldolgozandó anyakönyv adataiból kiindulva igyekeztek megbecsülni a hiányzó évekhez tartozó születési, halálozási számokat, mégpedig a szomszédos évek adatainak felhasználásával (Blayo–Henry 1975. 74–76). Természetesen az összefüggő hiátusok hosszának növekedésével, egy ponton túl ez a technika már alkalmatlan volt a hiányok pótlására.

A probléma megoldására először Danièle Rébaudo vállalkozott, amikor elvégezte az 1670 és 1740 közötti népmozgalmi adatok rekonstrukcióját (Rébaudo 1979). Az ő eljárása lépett ki először az adott anyakönyv adatainak feldolgozásából, amikor egy ún. regresszív-arányossági módszert dolgozott ki. Az eljárás

lényege az volt, hogy egy település hiányzó adatait az adott régióból származó és elérhető adatok segítségével becsülte meg úgy, hogy a környező településeken megfigyelhető változásokat összegezte és arányosította. Ehhez nagyon hasonló eljárást javasolt Didier Blanchet is (Blanchet 1984). E szerint egy adott t időpontban a kiegészítendő sorozat és az elérhető szomszédos sorozatok összegének aránya azonos lesz a t időpontot követő rövid időszakra kiszámított aránnyal. Az eljárást jól ismeri a statisztika, ez azonban azon az előfeltevésen alapul, hogy a szomszédos sorozatok között erős lesz a kovariancia. Ha az egymáshoz közeli települések anyakönyveit tekintjük szomszédos sorozatoknak, akkor ez az előfeltevés megkérdőjelezhető, vagy legalábbis még külön igazolandó (Bonneuil 1998. 255–256). Ezért Noel Bonneuil az ökonometriában használatos ARIMA modell használatát javasolja. Az ARIMA (AutoRegressive Integrated Moving Average) egy olyan modell-alkotó eljárás, ami a különböző idősorok közötti hasonlóságot képes kvantifikálni. Azt méri, hogy különböző lehetséges sorozatok közül melyik illeszkedik legjobban a kiegészíteni kívánt sorozathoz. A becsléshez azt a sorozatot választja ki, amelyik az ismert időszakban leginkább „hasonlít” a kiegészítendő idősorhoz. A módszer szerint bármelyik megszakítatlan adatsor alkalmas lehet a kiegészítésre, de Bonneuil egy-egy egyházközség adatainak a rekonstruálására csak ugyanazon vagy legfeljebb a szomszédos megyéből származó adatsorokat használt fel (Bonneuil 1998).

Az 1871-ben megsemmisült párizsi anyakönyvek problémája különleges kihívás elé állította a kutatókat. Az Henry által vezetett első vizsgálat nem foglalkozott ezzel a problémával, Párizs adatait korabeli összeírásokból számolta. Az 1670 előtti időszakra azonban nem álltak rendelkezésre ilyen források. A becslések szerint Párizs népessége a 16–17. században a francia városi népesség 15%-át tette ki, így demográfiai magatartásuk megismerése megkerülhetetlen volt.

Első lépésben teljes mértékben felmérték a töredékekben megmaradt anyakönyvi adatokat. A megsemmisült anyakönyvi bejegyzések egy részét 1871 után, illetve 1941-ben rekonstruálták, de ezek között csak elvétve volt található 19. század előtti bejegyzés. E mellett a kutatók rendelkezésére állt még két korabeli forrás, ami a párizsiak egy részének megőrizte az anyakönyvi adatait. E négy forráscsoport adatainak súlyozott figyelembevételével megbecsülték a születések, temetések és házasságok évenkénti mozgását. Az eredmény reprezentatív voltát a Párizs környéki népesség rekonstruálásával igazolták. A Notre-Dame 20 km-es körzetében található 202 egyházközségből a legrégebbi és legjobban vezetett 90 anyakönyvet dolgozták fel. Az adatok megfelelő súlyozásához a demográfiai viselkedés alapján három csoportba osztották az egyházközségeket: 75 falusi egyházközség, 4 olyan, ami egy-egy királyi kastély felépülése után várossá fejlődött; illetve a régió egyetlen kisvárosának, Saint Denis-nek a 8 egyházközsége. Ebben a három kategóriában külön-külön kiszámolták a

születések, halálozások és házasságok számát. A párizsi és a Párizs környéki görbék éves ingadozásainak összevetése egyrészt visszaigazolta a párizsi becslések reprezentatív voltát, másrészt megmutatta Párizs és környéke népességének interakcióját (Biraben-Blanchet 1998).

A mérések

Az anyakönyvek aprólékos és hosszadalmas feldolgozása után (ne felejtjük el, hogy a munka nagy része az asztali számítógép elterjedése előtti korszakban készült el!) kezdődhetett a kvantifikálás munkája.

A nem nominatív vizsgálatok – amelyek végeredményét a *Population* 1975-ös tematikus számában közölték – a következő értékek kiszámítását tették lehetővé: az 1740 és 1829 közötti időszakra megkapták a népmozgalmi adatokat, és ebből következően a francia népesség növekedésének ütemét. Lehetővé vált a népesség nagyságának, nem- és korszerinti összetételének rekonstruálása; végül pedig a halandóság kiszámítására vállalkoztak.

A népesség növekedésének ütemét, ami lényegében az egész kutatás megkezdését inspirálta, a népmozgalmi adatok (születések, házasságok, halálozások) rekonstruálásával határozták meg, amit az anyakönyvek vázlatos feldolgozása tett lehetővé. A mintavétel után kapott eredményeket súlyozottan szorozták fel, hogy megkapják az egész országra érvényes értékeket. Ehhez azonban arra volt szükség, hogy előbb csoportosítsák az eredményeket. A kis-, közép- és nagyvárosok értelemszerűen egy-egy csoportot alkottak. A falvak adatait pedig 10 „régióba” csoportosították. E régiók ugyan földrajzilag összefüggő területeket jelentenek, de nem alapulnak Franciaország semmilyen korábbi területi felosztásán. Semmiféle gazdasági, társadalmi vagy földrajzi felosztás nem indokolta ezt a területi beosztást, pusztán az eredmények közzétételéhez kreálták ezt a tíz csoportot. Az egyetlen kritérium az volt, hogy körülbelül azonos népességű területek jöjjenek létre.¹² A felszorzás alapját az adta, hogy az így képzett régiók népessége a francia népesség mekkora hányadát jelentette 1831-ben (Blayo 1975a).

E vizsgálat ugyan kijelölte az alapvető demográfiai mozgásokat, a nagyobb változások helyeit, de részletesebb vizsgálatra nem volt alkalmas, azt az anyakönyvi adatok, elsősorban a halálozási adatok részletes feldolgozása tette lehetővé. A halálozási adatokból kiindulva ötvenkénti bontásban összeállították a népesség kor és nem szerinti megoszlását. A zárt népesség hipotézisének¹³ felhasználásával ezekre az adatokra alapozva rekonstruálták a francia népesség

¹² Így kerülhettek több régióba az francia Alpok települései, illetve egy „régióba” a Pireneusok, az Alpok és Provence falvai. (Lásd Séguy 2001. 93–94.)

¹³ Zárt népességet akkor alkot egy populáció, ha a nagyságára nézve elhanyagolható az emigráció és az immigráció hatása.

nagyságát (Blayo–Henry 1975). Szintén a részletesen feldolgozott nem nominatív adatok tették lehetővé a halandóság elemzését. Tízévenként, nemenként csoportosítva készültek el a halandósági táblák (Blayo 1975c).

A családrekonstitúciós vizsgálatok során kizárólag a termékenység kérdésre koncentráltak. A legfontosabb cél az volt, hogy annyi családlapot dolgozzanak fel, ami segítségével térben is időben már nagy biztonsággal megállapítható a születéskorlátozás megjelenése és elterjedése. Mint fentebb említettük, Franciaországot négy részre osztva dolgozták fel az adatokat. Egy-egy régióban átlagosan mintegy tízezer családlapot vettek fel, de csak azokat dolgozták fel, ahol a házasság kezdete és vége is ismert volt. Így is több ezer családlap került feldolgozásra régióként, ami összességében jóval meghaladta a korábban egyszerre feldolgozott családlapok számát. Ezek a vizsgálatok nagyon aprólékosan kiszámították a termékenységet, figyelembe véve mindazokat a módosító tényezőket, amiket fentebb már ismertettem. A termékenység kiszámítása mellett a házassági korra és a születések közötti intervallumra fordítottak nagyobb figyelmet.

Eredmények és recepció

Bár jelen tanulmány célja nem (lehet) Franciaország történeti demográfiai elemzése, a napjainkban is tartó kutatás elért eredményeit vázlatosan be kell mutatnunk, már csak azért is, hogy ezek fényében értékelhessük a választott módszerek sikerességét.

A nem nominatív vizsgálat eredeti céljait jórészt elérte. Bebizonyította, hogy a hagyományosan pre-statisztikus korszakokra nézve is lehet statisztikailag feldolgozható adatsorokat létrehozni. Megmutatta, hogy az anyakönyvek nemcsak mikrodemográfiai feldolgozások nyersanyagát adhatják, hanem segítségével egy egész ország népességére nézve is lehet érvényes kijelentéseket tenni.

E kijelentések közül a legfontosabb az volt, hogy Franciaország népessége a 18. század közepén nagyobb volt, és így a népességnövekedés is korábban kezdődött és kisebb ütemű volt, mint azt addig feltételezték. Megállapították, hogy a népességnövekedés az 1740-es évektől kezdődően szinte folyamatos volt, az 1775-től kezdődő válság, illetve az 1810/14-es háború, ill. az 1832-es kolerajárvány már csak kisebb megtorpanásokat eredményezett, de a korábbi időszakok válságaira jellemző halálozási arányok már egyszer sem tértek vissza. Ezek az eredmények megkérdőjelezték minden olyan korábbi feltételezést, amely az ipari- vagy mezőgazdasági forradalommal igyekezte magyarázni a népesség növekedését, hiszen ezeket a feltételezett eseményeket megelőzte a népességnövekedés ténye. A népességnövekedés ritmusából már arra is lehetett

következtetni, hogy a termékenységekorrólátózás valamikor a francia forradalom idején indult meg (Dupâquier 1988. 4–5).

A halandóság 1740 és 1830 közötti időszaka két nagy szakaszra bontható. 1740–89 között a halandóság viszonylag stabil, és magasabb, mit azt a korábbi, töredékes adatokból sejteni lehetett. A csecsemőhalandóság 280 ezrelék, a születéskor várható élettartam a férfiaknál 27 év alatt, a nőknél pedig 28 év fölött volt. A második időszak (1790–1829) a halandóság jelentős folyamatos csökkenésével jellemezhető, ami minden életkorban megfigyelhető, de különösen igaz a gyerekekre. Ennek köszönhetően a születéskor várható élettartam közel 37 évre nőtt. Ezen értékek legfontosabb elméleti tanulsága az volt, hogy megkérdőjelezett minden, a halandóság csökkenését korábban magyarázó hipotézist, hiszen megindulása megelőzi az orvoslásban, illetve a közegészségügyben bekövetkezett fejlődést.

A családrekonstitúciós vizsgálatok bebizonyították, hogy a születésszabályozás a 18. század végén, a 19. század elején Franciaország számos, ha nem összes régiójában jelen volt. Az is nyilvánvaló lett, hogy nem ragadható meg éles cezúra a „természetes” termékenység és a születésszabályozás korszaka között, a szó szoros értelemben nem beszélhetünk természetes termékenységről. Az anyakönyvek tömeges elemzéséből nyilvánvaló lett, hogy alapvetően a házassági életkor és a házasság időtartama befolyásolta a termékenységet, vagyis az a nő, aki korábban ment férjhez, és előbb kezdett szülni, idősebben kevesebb gyereket szült, mint azok, akik később mentek férjhez. A nem nominatív vizsgálat feltételezését, miszerint a termékenység-csökkenés a 18. század végén gyorsul fel, a nominatív vizsgálat igazolta. Kimutatta, hogy az 1790 és 1819 között kötött házasságoktól kezdve gyorsul fel a házas termékenység csökkenése, a változást pedig az okozza, hogy a nők fiatalabb korban hagyják abba a szülést.

Konklúzió

Az Ined nagy országos vizsgálata nemcsak bebizonyította, hogy az anyakönyvekre támaszkodva lehetséges statisztikailag elemezhető, makroszinten is érvényes megállapításokra alkalmas idősorok létrehozása, hanem ezek az eredmények megkérdőjeleztek számos, addig bevett történeti demográfiai magyarázó-modellt. A történettudományban mégis kicsi volt a kutatás visszhangja. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy a 70-es évek közepén, amikor az első eredmények napvilágot láttak, a francia történetírás (elsősorban az „Annales-iskola”) épp elfordult a szeriális, kvantitatív kutatási módszerektől.

De a visszhangtalanság talán azzal is magyarázható, hogy ezek a vizsgálatok nem voltak alkalmasak a megingatott magyarázó-modellek helyett újak alkotására. A mintaválasztás és a feldolgozás módja sem a regionális különbsé-

gek, sem egyéb társadalmi tényezők megfigyelését nem tette lehetővé, így eleve lehetlenné tette a magyarázat-kísérleteket

Az eredmények recepciójára valójában több mint egy évtizeddel később, a nagy népességtörténeti monográfia megjelenésével nyílt mód (Dupâquier 1988). Ez az összefoglaló nem egyszerűen csak széles körben közzé tette, és ezzel mintegy kanonizálta a nagy országos vizsgálatok eredményeit, hanem igyekezett meghaladni a vizsgálat által szűkre szabott kereteket. Az azokból levonható eredményeket egyrészt ötvözte a regionális és településszintű monográfiák eredményeivel, felmutatva a változások térbeli eloszlását, illetve a társadalom homeosztatisztikus modelljének megalkotásával egy nagyobb magyarázat-rendszerbe is beillesztette azokat.

Az Henry által kitűzött eredeti célokat tehát mind a nominatív, mind a nem nominatív vizsgálatok képesek voltak beteljesíteni: elsősorban azonosították a változások helyét, idejét, irányát. Azonban nem igazán voltak alkalmasak arra, hogy e változásokat megmagyarázzák, a mérések eredményeire alapozva nem lehetett elméleteket vagy modelleket felállítani. Az eredeti adatbázisok archiválásával és digitalizálásával újra felmerül a kérdés, hogy még milyen kérdések feltevését teszi lehetővé e gigantikus vállalkozás (Séguy 2001. 79). A hasonló angol vizsgálat példája azt mutatja, hogy a két vizsgálat ötvözésében, elsősorban a családrekonstrukciós vizsgálatok további elemzésében rejlik a továbblépés útja.¹⁴ A makroszinten megragadható változások demográfiai okait ezen az interpretációs szinten lehet megtalálni. Tehát befejezésül is csak azt lehet mondani, hogy egy ilyen típusú vizsgálat sikere az alapos és megfontolt települési minta összeállításán alapul.

IRODALOM¹⁵

- Biraben, Jean-Noël 1960. Répertoires des registres paroissiaux et d'état-civil conservés aux archives départementales et dans les mairies du département de la Meuse. *Population*. 5. 877–879.
- Biraben, Jean-Noël 1985. Le point de l'enquête sur le mouvement de la population en France avant 1670. *Population* 1. 45–69.
- Biraben, Jean-Noël – Blanchet, Didier 1982. Le mouvement naturel de la population en France avant 1670: Présentation d'une enquête par sondage. *Population* 6. 1099–1132.

¹⁴ Ilyen irányú vizsgálatok már elindultak. Itt csak egy példára utalva: A Henry-féle nominatív vizsgálat adatait felhasználva hasonlították össze a halandóság helyi és országos változatait (Blum–Bringé 1992).

¹⁵ Itt csak a felhasznált irodalom feltüntetésére van lehetőség. A kutatások teljes bibliográfiája azonban elérhető. A Henry-féle vizsgálat teljes bibliográfiája (több mint 300 tétel!) egy külön kötetben került kiadásra (Renard 1997). A Biraben-féle vizsgálatához kapcsolódó publikációk listája pedig Isabelle Séguy közleményében jelent meg (Séguy 1998a).

- Biraben, Jean-Noël – Fleury, Michel – Henry, Louis 1960. Inventaire par sondage des registres paroissiaux de France. *Population*. 1. 25–58
- Biraben, Jean-Noël – Blum, Alain 1987. Population trends in France 1500 to 1800. Comparison with other Western and Eastern countries. *47th session de l'Institut International de la Statistique, Invited paper 3–1*.
- Biraben, Jean-Noël – Blanchet, Didier 1998. Essai sur le mouvement de la population de Paris et de ses environs depuis le XVIIe siècle. *Population* 1–2. 1998. 215–248.
- Blanchet, Dider 1984. L'exploitation des données de l'état civil ancien : la correction des données manquantes. *Histoire moderne et contemporaine informatique*. 5 76–92.
- Blayo, Yves, 1975a Mouvement naturel de la population française de 1740 à 1829. *Population* N° spécial – Démographie historique. 15–64.
- Blayo, Yves, 1975b La proportion des naissances illégitimes en France de 1740 à 1829. *Population* N° spécial – Démographie historique, 64–70.
- Blayo, Yves 1975c La mortalité en France de 1740 à 1829. *Population* N° spécial – Démographie historique. 123–142.
- Blayo, Yves – Henry, Louis 1975. La population de la France de 1740 à 1860. *Population* N° spécial – Démographie historique. 71–122.
- Blum, Alain – Bringé, Arnaud 1992. Mortalité locale et générale en France (1670–1829) In Blum, A. – Bonneuil, N. – Blanchet, D. (szerk.): *Modèles de la démographie historique*. Ined, Paris. (Congrès et Colloques 11.) 11–44.
- Bonneuil, Noël 1998. Traitement des données manquantes dans les séries issues des registres paroissiaux. *Population* 1–2. 249–270.
- Dupâquier, Jacques (szerk.) 1988. *Histoire de la population française*. tom. 2. Presses Universitaires de France, Paris
- Fleury, Michel – Henry, Louis 1958. Pour connaître la population de la France depuis Louis XIV: Plan de travaux par sondage. *Population* 4. 663–686.
- Henry, Louis 1972a. Fécondité de mariages dans le quart sud-ouest de la France de 1720 à 1829. I. *Annales ESC* 27:3, 612–640.
- Henry, Louis 1972b. Fécondité de mariages dans le quart sud-ouest de la France de 1720 à 1829. II. *Annales ESC* 27:5, 977–1023.
- Henry, Louis 1975. Schéma d'évolution des mariages après de grandes variations des naissances. *Population* 4–5. 759–780.
- Henry, Louis 1978. Fécondité des mariages dans le quart Sud-Est de la France de 1670 à 1829. *Population* 4–5. 855–884.
- Henry, Louis – Houdaille, Jacques 1973. Fécondité des mariages dans le quart nord-ouest de la France de 1670 à 1829. *Population* 4–5. 873–924.
- Houdaille, Jacques 1965. Etat d'avancement d'une enquête sur la population de la France de Louis XIV à la Restauration. *Population* 2. 293–295.
- Houdaille, Jacques 1976. Fécondité des mariages dans le quart sud-est de la France de 1670 à 1829. *Annales de démographie historique* 341–392.
- Houdaille, Jacques 1977. Les signatures au mariage de 1740 à 1829. *Population* 1. 65–90.
- Houdaille, Jacques 1979. Mouvement saisonnier des conceptions en France de 1740 à 1829 *Population* 2. 452–457.
- Houdaille, Jacques 1982. Reconstitution des familles de Rosny-sous-Bois de 1620 à 1669. *Population* 2 412–418.

- Houdaille, Jacques 1983. Reconstitution des familles d'Ivry-sur-Seine 1601–1686. *Population* 3. 592–597.
- Houdaille, Jacques 1984. La mortalité des enfants dans la France rurale de 1690 à 1779. *Population* 1. 77–106.
- Houdaille, Jacques 1985. Le mouvement saisonnier des naissances dans la France rurale de 1640 à 1669. *Population* 2. 360–362.
- Population* 1975. Numéro spécial. Démographie historique.
- Rébaudo, Danièle 1979. Le mouvement annuel de la population française rurale de 1670 à 1740. *Population* 3. 589–606.
- Renard, Claude 1997. *Enquête L. Henry. Bibliographie de l'enquête*. Ined, Paris. (Dossiers et Recherches de l'Ined 61.)
- Rosental, Paul-André 1996. Treize ans de réflexion: De l'histoire des populations à la démographie historique française. (1945–1958) *Population* 6. 1211–1237.
- Séguy, Isabelle 1997. *Enquêtes de démographie historique: enquête Louis Henry: la population de la France de 1670 à 1829: notice descriptive, partie non nominative (anonyme)*. Ined, Paris. (Dossiers et recherches de l'Ined 57.)
- Séguy, Isabelle 1998a L'enquêtes sur la population de la France de 1500 à 1700 de J.-N. Biraben. Présentation – Sources – Bibliographie. *Population*, 1–2, 181–214.
- Séguy, Isabelle 1998b *Enquête Jean-Noël Biraben. La population de la France de 1500 à 1700: Répertoire des sources de la partie numérique de l'enquête*. Ined, Paris. (Dossiers et recherches de l'Ined 67.)
- Séguy, Isabelle 1999a *Enquête Louis Henry: notice descriptive de la partie nominative*. Ined, Paris. (Dossiers et recherches de l'Ined 76.)
- Séguy, Isabelle 1999b *Enquête Louis Henry: notice descriptive des données informatiques*. Ined, Paris. (Dossiers et recherches de l'Ined 77.)
- Séguy, Isabelle 2001. *La population de la France de 1670 à 1829: l'enquête Louis Henry et ses données*. Ined, Paris. (Classiques de l'économie et de la population. Études et enquêtes historiques)

THE FRENCH MODEL OF LONG TERM POPULATION HISTORY RESEARCHES

Summary

This paper deals with the countrywide research program on long term population history of France carried out by French National Demographic Research Institute (INED). The program aimed at determining the population size of France and describing the most important demographic features of the country in the 16–19th centuries. The research program was based upon the elaborated data of parish registers in a countrywide sample of French settlements. The author presents the history of the research program, the difficulties and debates concerning the process of drawing samples, briefly surveys the chosen methods and the results of the program. That path-breaking program led by Louis Henry started at the end of the 1950s and it was particular concerning both its measure and the length of the examined period. The program could prove that – despite all difficulties and its technical and scientific limits – such a quantitative macro research could be carried out and could basically question and transform the accepted theories and assumptions on historical demography.

Tables:

1. *Categories of the settlements and proportion of the samples in the research program of Louis Henry*

Heading: Type of the settlements; Definition of the type; Number of the settlements in the type; Proportion of the sample

Lateral text: Big towns; Towns of medium size; Small towns; Countryside/villages

2. *Proportion of the samples by the categories of the settlements and by the levels of sampling in Henry's research program*

Heading: Categories of the settlements; First level; Second level; Third level; Measure of the sample

Lateral text: Villages; Small towns; Towns of medium size; Big towns

A MAGYARORSZÁGI VÁROSMONOGRÁFIÁK TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIÁJÁRÓL¹

BUSKÓ TIBOR LÁSZLÓ

A városok – különösen a kora újkori városok – történeti demográfiai kutatása a nemzetközi társadalomtörténeti diskurzus egyik igen népszerű témájává vált az elmúlt évtizedek során. S ha ez így van, akkor talán nem haszontalan, ha szétnézünk a saját házunk táján is, vagyis kritikai vizsgálat alá vonjuk a magyar városok történeti demográfijának eddigi eredményeit (a történeti demográfiai vizsgálatok határát az alábbiakban a 20. század első évtizedeinél – vagyis a magyarországi demográfiai átmenet végén – húzom meg). A célkitűzés első látásra jól körvonalazott, a hazai szakirodalom ismeretében azonban már nem árt némi óvatosság. Hiszen csöppet sem világos: beszélhetünk-e egyáltalán a „magyarországi városok történeti demográfijáról”, s ha igen, akkor milyen értelemben? Emellett azt is okvetlenül meg kell kérdeznünk, milyen kiadványokban keressük ezt a „történeti demográfiát”. A jelentős számban megjelent, de sajnos eléggé hullámzó színvonalú városmonográfiákban? Esetleg vonjuk be vizsgálatunkba mindazokat a kiadványokat, amelyek valamilyen értelemben foglalkoznak egy adott magyar város népesedéstörténetével? És egyáltalán: melyek azok a települések, amelyeket vizsgálatunk során „városoknak” fogunk tekinteni? Ezekre a kérdésekre itt csupán roppant elnagyolt válaszokat adunk, olyan válaszokat, amelyeknek semmi más szerepük nincs, mint az, hogy kijelöljék a vizsgálódás kereteit. Eszerint „történeti demográfiáról” abban az értelemben fogunk beszélni (s abban az értelemben fogjuk számon kérni a „történeti demográfia” diszciplináját a magyar városokról szóló irodalmon), amilyen értelemben a „történeti demográfia” kifejezést az ötvenes-hatvanas évektől meginduló hazai kutatások legszínvonalasabb képviselői használták. Másodsor: a hullámzó színvonal ellenére a különféle városmonográfiák a magyar városokról szóló történeti irodalom legterjedelmesebb hányadát alkotják, így elemzésünkben elsősorban ezekre a monográfiákra fogunk koncentrálni. Még a kevésbé „profí” – sokszor amatőr és félamatőr helytörténészek által írt – munkák is komoly tanulságokkal szolgálhatnak számunkra a tekintetben, hogy a szakirodalom mely eredményei kerültek át ez utóbbiakba.

¹ Készült az MTA–NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport hosszú távú népességtörténeti kutatásainak keretében

Végül pedig: elkerülendő a „város” fogalmával kapcsolatos történeti problémákat, a következőkben „városon” a 2003-ban január elsején városi jogállással rendelkező településeket értjük. Természetesen ezeken belül megkülönböztetett figyelemmel fogjuk kísérni azokat a városokat, amelyek már a múltban is (főleg méreteik, illetve társadalmuk bizonyos jellemzői miatt) „városi” sajátosságokat mutattak, hiszen a szó szoros értelmében vett „városi történeti demográfia” főleg ezekkel a városokkal kapcsolatban indokolt beszélni.

Vizsgálatunkat két lépcsőben kívánjuk elvégezni: elsőként nagy vonalakban áttekintjük, mennyiben felelnek meg városmonográfiáink a „történeti demográfia” definíciójának. Ebben a fázisban (a vonatkozó munkák nagy száma és nehézkes hozzáférhetősége miatt) még nem vállalkozhatunk arra, hogy minden városmonográfiát elemzés alá vonjunk. Itt még csupán néhány jellegzetes példa segítségével szeretnénk szemléltetni a „történeti demográfia” egy lehetséges definíciójának való megfelelés különböző szintjeit. Vizsgálatunk második fázisában viszont – amikor (természetesen az első fázisban nyert eredményekre építve) a különféle történeti demográfiai jelenségeket próbáljuk tetten érni városmonográfiáinkban – egy jóval szűkebb, de a teljes áttekintést immár lehetővé tévő mintából indulunk ki, nevezetesen a megyei jogú városainkról megjelent monográfiákból.

I.

Beszélhetünk-e „történeti demográfia” városmonográfiáinkban?

A „történeti demográfia” kettős kritériuma

Az ötvenes-hatvanas évektől meginduló hazai történeti statisztikai, s ezen belül a történeti demográfiai kutatások (amelynek két legjelentősebb állomása: *A történeti statisztika forrásai* című kiadvány Kovacsics József szerkesztésében 1957-ben, illetve a *Történeti Statisztikai Évkönyv* első megjelenése 1960-ban) talán legtömörebb és legszínvonalasabb „programadó nyilatkozatát” Dányi Dezső tette, mégpedig a *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1962-es számában, „A történeti demográfia tárgya és módszere” cím alatt. Cikkében a történeti demográfia nevű diszciplínát a következőképp határozza meg: „*A történeti demográfia ... Legegyszerűbb meghatározása szerint a múlt népességi, népesedési viszonyait és törvényszerűségeit kutatja. Azonban ... kettős jellegű, vagy legalábbis határterületet alkotó stúdium. Tovább bonyolítja a fenti egyszerűnek látszó meghatározást, hogy a demográfia tudománya önmagában is úgynevezett intersectoralis tudomány és a népesség állapotának és változásának törvényszerűségeit sohasem tudja csak önmagának a népességnek a tényezőiből megmagyarázni. Egyéb társadalmi folyamatok hatását kell megmérnie és ma-*

gyaráznia, valamint mindennek a reciprocitását ... Másképpen szólva kutatja a társadalom gazdasági, szociális, egészségügyi, erkölcsi stb. jelenségei és a népesség közötti kapcsolatokat, illetve csak a múlt és a jelen népességének és a népesedési jelenségeinek elemzése alapján állapíthatja meg a gazdasági-társadalmi rendszerek szerint változó, vagy azoktól független biológiai jellegű törvényszerűségeket.” (Dányi 1962. 5.) Ebből a definícióból mi most két dolgot emelünk ki, s ez a két dolog a továbbiakban komoly segítséget fog nyújtani nekünk abban, hogy választ adhassunk a magyar városok történeti demográfiajának létezését, illetve a létezés milyenségét firtató kérdéseinkre.

1. Először is: a történeti demográfia elsődlegesen a múlt népességének, illetve népesedésének *biológiai* jellegű törvényszerűségeit, vagyis a népesség és a népesedés természetes jelenségei, illetve folyamatai közötti összefüggéseket kutatja (például a születések, halálozások, különféle termékenységi mutatók hatását a népesség megújulására).
2. Másodszor pedig: mivel ezek a biológiai jellegű törvényszerűségek mindig egy adott gazdasági-társadalmi kontextusba ágyazottan jelennek meg, az ezektől való függés, illetve függetlenség kimutatása is a történeti demográfia integráns részét képezi.

A kritériumokat megelőző szint

És most vizsgáljuk meg, mennyiben felelnek meg a magyar városokról szóló történeti monográfiáink népesedéstörténeti szempontból is releváns részei ennek a kettős kritériumnak. Az összkép sajnos eléggé negatív, és ha szigorúak kívánunk lenni, akkor azt kell mondanunk: az esetek többségében egyáltalán nem. Minket természetesen leginkább azok az esetek érdekelnek, ahol legalább részben beszélhetünk történeti demográfiáról, azonban – ha másért nem, a kontraszt érzékeltetésére – álljon itt néhány rövid gondolat azokról a számszerű többségben lévő munkákról is, amelyekben a történeti demográfiai gondolkodás módjának nem vagy legfeljebb alig találjuk nyomát.

Ezeknek a munkáknak a jelentős részében még csak nem is azért nem találjuk nyomát történeti demográfiai gondolkodás módjának, mert elvétik valahol a történeti demográfia célját. Sokkal inkább azért, mert meg sem kísérlik, hogy megfeleljenek annak. Hiszen a történeti demográfia (illetve a népesedéstörténet) kifejezés jelentését legfeljebb elvétve próbálják végiggondolni a szerzők úgy, hogy az megfeleljen egy Dányi-féle kettős kritériumnak. Gyakran előfordul, hogy az illető város „népességtörténete” még csak külön fejezetet vagy alfejezetet sem kap, hanem máshová, például a gazdasági-társadalmi fejezetbe van beágyazva. Terjedelmi korlátok miatt csak egy példa álljon erre: Dr. Maday Pál: *Szarvas története* (Maday 1962) című munkájában a történeti demográfiai vizsgálatok szempontjából kulcsfontosságú kiindulópontnak tekint-

hető 18. századi népességbecsléseket a „*Társadalmi viszonyok*” című fejezetben találjuk meg (48–90. o.), noha egy település lélekszáma önmagában még semmi esetre sem tekinthető társadalmi, sokkal inkább egy társadalmi kontextusba ágyazott biológiai jellegű – vagyis: a szó szoros értelmében vett demográfiai – jelenségnek. Az ehhez hasonló fejezetek gyakorlatilag alárendelik a szó szoros értelmében vett demográfiai jelenségeket a társadalmi jelenségeknek. Ez pedig (mivel a tárgy világos tematizálása minden tudományos vizsgálat kiindulópontja) igen nehezé teszi, hogy a szoros értelemben vett demográfiai jelenségeket, illetve azok belső és a gazdasági-társadalmi kontextusból megérthető összefüggéseit egyáltalán vizsgálat tárgyává tehesük.

Általában nem jobb a helyzet azokban a művekben sem, ahol már – legalább egy-egy fejezetcím erejéig – megjelennek a „népesség”, illetve a „népességtörténet” kifejezések, hiszen kimondani egy szót és végiggondolni annak jelentését két különböző dolog. A *Sárvár története* című kötetben például – és ez szintén csak egy a sok hasonló példa közül – *Sinkovics István* hiába adja tanulmányának a *Népesség, társadalmi viszonyok 1800–1867* címet (Sinkovics 2000), ha egyszer nemhogy a demográfiai és a társadalmi dimenziók sokrétű kapcsolatrendszerének bemutatásáig, de még a különféle demográfiai dimenziók közötti törvényszerűségek mélyebb kibontásáig sem jut el: el sem juthat, hiszen egyszerűen megáll a népességszámok, illetve a népességszám-változások pusztá említésénél, hogy azután rögtön a társadalmi viszonyok ismertetésére térhessen át. Például: „*A számszerű adatokon túl a sárváriak anyagi helyzetéről, rétegződéséről és gazdálkodásáról képet ad az 1828–29-ben készült összeírás*” (245.)

Most következzenek azoknak a (főleg amatőr és félamatőr szerzők által írt) műveknek a számbavétele, amelyek szintén nem jutnak tovább a népességszámok, illetve a népességszám-változások ismertetésén, de már kritikai reflexió tárgyává teszik őket. Hiszen ha történeti demográfiai kutatást végzünk, akkor – legalábbis a statisztika előtti korban – erre a kritikai reflexióra igenis szükség van, hiszen az 1785–1787-es népszámlálás előtt az egyes települések népességszámát legfeljebb bizonytalan becslések segítségével közelíthetjük meg. Ezekre a becslésekre azonban a történeti demográfia olyan technikákat fejlesztett ki, amelyek szükségessé teszik, hogy ezeket a műveket is (noha a Dányi-féle ket-tős kritériumnak nem felelnek meg) bizonyos értelemben a történeti demográfia-hoz sorolhassuk, s egy külön alfejezetben foglalkozzunk velük. Emellett itt látszik célszerűnek – főleg a kontraszt érzékeltetése miatt – a professzionálisabb szerzők által írt olyan művek népességbecsléssel foglalkozó részeinek tárgyalása is, amelyek összességében már túljutnak ezen a szinten.

A statisztika előtti népességszámra vonatkozó becslések szintje

Mindenekelőtt szögezzük le újra azt, amire az előbbieken már utaltunk. Nevezetesen: az általunk vizsgált irodalom „történeti demográfiájának” nagy része (az amatőr vagy félamatőr szerzők nagyszámú munkái) megáll a „kritériumokat megelőző szinten”, vagyis nem lép tovább a demográfiai jelenségeket magyarázó belső demográfiai vagy a gazdasági-társadalmi kontextusból eredő (külső) törvényszerűségek irányába. Ennek „a kritérium előtti szintnek” a legjellemzőbb változata az, amelyik az egyes városok népességszámára/népességszámának változásaira korlátozza vizsgálatának népesedéstörténeti dimenzióját. Tudjuk továbbá azt is, hogy az 1785–87-es népszámlálás előtt a tényleges népességszámot legfeljebb bizonytalan becslések segítségével közelíthetjük meg. Az alkalmazott becsléseket tekintve azonban már azok között a munkák között is komoly minőségi különbségek tapasztalhatók, amelyek nem jutnak túl a népességszámokra, illetve a népességszám-változásokra vonatkozó becsléseken, így hát okvetlenül indokoltnak tűnik a „statisztika előtti népességszámra vonatkozó becslések szintjét” az alábbiakban külön tárgyalni.

Az 1785–87-es népszámlálás előtti korszakban kénytelenek vagyunk becslések segítségével megközelíteni az egyes városok népességszámát, illetve a népességszám változásait. Kérdés, miféle becslések segítségével. Itt most tekintünk el azoktól a művektől, amelyekben a szerző pusztán a különféle leírásokban található neveket, illetve portaszámokat közli, de a tényleges népességszám becslésére már nem tesz kísérletet (pl. Jakab 1969), hiszen ebben az esetben véleményünk szerint a szó semmilyen értelmében sem beszélhetünk „történeti demográfiáról”, ugyanis még a legalapvetőbb demográfiai jelenségekre – a tényleges népességszámra, illetve annak változásaira – sem történik reflexió. A számunkra érdekes irodalom ott kezdődik, ahol valamiféle logika segítségével megtörténik a becslés. Mielőtt azonban ismertetnénk ennek a logikának a sajátosságait, nem árt röviden vázolni, miért csak becslésekre elegendők a statisztika előtti kor forrásai.

A leggyakrabban felhasznált források ebből a korból különféle gazdasági célból felvett összeírások (urbáriumok, megyei és országos összeírások). Ezekkel azonban legalább két probléma van: egyrésztől adózási célból, és nem népesség összeírásának céljából készültek, vagyis csupán az *adózókra* koncentráltak, így a valamilyen okból nem adózók egyszerűen kimaradtak belőlük. Másrésztől csupán az adózó *háztartásokat* (háztartásfőket) írták össze, vagyis egy gazdasági céllal készült összeírásból semmi információval nem rendelkezünk arról, hogy az egyes háztartásokban hány össze nem írt személy lakott még. Természetesen az egyes gazdasági céllal készült összeírások adatai már ebben a korban is pontosíthatók más források (pl. egyházi összeírások vagy anyakönyvek) segítségével, de ezek előfordulása vagy esetleges (mint például a különféle egyházi összeírásoké), vagy pedig feldolgozásuk jóval több energiát

vesz igénybe (mint például az anyakönyvek esetében). Így hát nem meglepő, ha a statisztika előtti népességszámra vonatkozó becslések többnyire a gazdasági jellegű összeírásokra koncentrálnak: néha kizárólagosan, néha csupán kiindulópontként. A gazdasági jellegű összeírásokkal kapcsolatban pedig – összhangban az eddig elmondottakkal – két feladata van az egyes szerzőknek: az adózó és nem adózó háztartások arányára, valamint az egy háztartásban élők átlagos számára vonatkozó becslés. Először tekintsük az adózó és nem adózó háztartások arányára vonatkozó reflexiókat. Ezeknek a becsléseknek a kiindulópontja leggyakrabban az 1715–1720-as országos összeírás. Az ebből kimaradó nem adózó háztartások arányát a múlt század végén Acsády Ignác körülbelül 50%-ban állapította meg (Acsády 1896). Érdekességképpen megjegyezzük, hogy Acsády logikájának átvétele még a legújabb helytörténeti monográfiákban is kísért itt-ott, például Kruzslicz István Mindszentről írott népesedéstörténeti alfejezetében, ahol a szerző nyíltan hivatkozik Acsádyra: „Az adóösszeírásokból ... csak megközelítő lélekszámot lehet megállapítani ... Az adóösszeírásból kimaradtak 1720-ban Acsády szerint az 50%-ot is elérték.” (Kruzslicz 1996. 92.) Persze Acsády becslésének átvétele nem tekinthető jellemzőnek, hiszen Dávid Zoltán Acsádyt illető kritikája (Dávid 1957. 145–200.) – mely szerint az adóösszeírásokból kimaradó háztartások aránya inkább a 2/3-hoz, mintsem az 50%-hoz közelít – gyakran talált utat a városmonográfiák amatőr, illetve félamatőr szerzőihez is (pl.: Bodoki 1978. 44.).

A népességszám meghatározáshoz emellett még szükség van az egy családban/háztartásban élők átlagos számára vonatkozó becslésekre is (a „család” és a „háztartás” fogalmainak szétválasztására az általam vizsgált városmonográfiákban sajnos nemigen történik kísérlet (vö. Faragó 1997. 217–239.)). A kevésbé gondos munkák ezen a ponton általában megelégszenek azzal, hogy egy „általánosan elfogadott” ötös szorzószámot használnak. Így például Balázs Sándor *Nádudvar története* című munkájában: „az első népszámlálás előtti időkben az itt élő lakosok létszáma csak a dicális összeírásokból, a dézsma-jegyzékekből és az urbáriumok háztartásszámaiból következtethetünk. Az ilyen források használatánál általánosan elfogadott módszer az, hogy [természetesen a nem adózó háztartások beleszámítása után – B.T.L.] a háztartások számát öttel szorozva megkapjuk egy település lakóinak hozzávetőleges számát.” (Balázs 2001. 93–94.) Azonban ezt az „általánosan elfogadott” szorzószámot nem általánosíthatjuk, mint arra például Hajdúszoboszlóról írt városmonográfiájában Dávid Zoltán egyértelműen rámutatott. „Az egy házban élők számánál először a II. József-féle népszámlálás nyújt pontos adatokat: 1784-ben az országos átlag 6,45 fő volt. A legmagasabb értékek az északi megyékben (Liptó 8,21, Zólyom 8,19), illetve Horvátországban (Pozsega 10,03 – Zágráb 10,00) fordultak elő, míg az ország keleti részein ... jelentősen kevesebben laktak (Máramaros 4,38 – Bihar 5,18)” (Dávid é. n. 224.). Ebből persze az következne, hogy a XVIII. századra vonatkozóan a legpontosabb becslésekre éppen az

adott város 1785–87-es népszámlálási adatainak felhasználásával tehetnénk szert, de az amatőr és félamatőr szerzők ezekről a népszámlálási adatokról már alig-alig vesznek tudomást. Talán Hausel Sándor könyvének alábbi idézetét lehetne itt felhozni pozitív ellenpéldaként, ahol a szerző az egy házra jutó lakosok számának meghatározásánál inkább a népszámlálás helyi eredményeire, mintsem másoktól átvett szorzószámokra hivatkozik: „... az egy házra jutó lakók száma 6,7 fő ... a 18. század végén túlnyomó többségében kiscsaládban éltek a pásztoiak.” (Hausel 1999. 65.)

Az igazság azonban még ennél is bonyolultabb, mégpedig az, hogy az „összeírásokból” kiinduló mechanikus szorzások nem tűnnek célravezetőnek, hiszen „összeírásokról” – így általában – beszélni csupán egy terméketlen absztrakció. Az 1715–20-as országos összeírás szorzószámait egyszerűen hiba más összeírásokra is alkalmazni, hiszen a különböző összeírások pontossága igencsak eltérő lehet. Ezzel a problémával csak a kifinomultabb íráskorok vetnek számot, így például Szendrey István és Nyakas Miklós munkája, ahol a szerzők a következő megfigyelést teszik: „... a legmegbízhatóbb források a földesúri összeírások, nagyobb hibaszázalékkal kell számolnunk a megyei összeírásoknál s a legnagyobb kritikával az országos összeírásokat kell kezelnünk. Amíg a földesúri összeírás esetében a jobbágyság, a megyei conscriptionnál a földesúr és a jobbágyság, addig az országos összeírás esetében a megye, a földesúr és a jobbágyság is érdekelt volt abban, hogy az adott helységekre vagy helységekre lehetőleg minél kevesebb adóteher jusson. ... A népesség közölt számadatairól az első pillanatban is láthatjuk, hogy azok sok esetben egymásnak is ellentmondanak, illetve nyilvánvalóan irreális adatokat adnak.” (Szendrey – Nyakas 1980. 96–98.) S így többnyire csak ezek a munkák tartják szükségesnek azt, hogy a vitatható pontosságú gazdasági összeírások becsléseit egyéb források segítségével korrigálják. Kivételt talán csak bizonyos egyházi lélekösszeírások jelentenek, amelyeket – mivel a jóval pontosabb becslések lehetőségével kecsegtetnek – a kevésbé „profi” munkák is szívesen idézik, például Mezőtúr történetének már idézett monográfiája: „Mezőtúr első megbízható, a lakosság számát megadó összeírását a református egyház 1757-ben készítette.” (Bodoki 1978. 44.) Az efféle egyházi összeírásokkal persze több probléma van. Egyrészt előfordulásuk ritka és esetleges, úgyhogy ezekre alapozva folyamatos népességszám-változásokat nemigen rekonstruálhatunk. Másrészt pedig: egyszerűen tévedés azt hinni, hogy ezek az egyházi összeírások a teljes népesség adatait tartalmazzák, a becslés kényszerétől tehát itt sem menekülhetünk meg. Benda Gyula például Keszthely kapcsán világosan rámutat arra, hogy „a 18. század közepén a katolikus egyház a püspöki látogatások alkalmával részletes lélekösszeírásokat követelt meg, ezek azonban Keszthelyen mindenkor a becsülhető népességszámnál kevesebb lakost sorolnak fel ... Kimaradtak az özvegy nők és férfiak gyermekei, a különféle szolgák stb. Emellett bizonyíthatóan hiányoztak a csecsemők (0 és egy évesek).” (Benda 2001. 226.) Ezért hát

szükségesnek tűnik az anyakönyvek bevonása is. Ennek talán legfrappánsabb formáját elsőként Kovács Zoltán alkalmazta, például Szeged monográfiájában: „*A visszakövetkeztetés és a korabeli mikroelemzések alapján az ezer lakosra jutó születési arányok a XVIII. században 40 és 45 között mozognak, közelebb a 40-hez, mint a 45-höz. Ezeknek az arányszámoknak a segítségével a keresztek számából pontosan lehetne következtetni az össznépességre, ha minden keresztről feljegyzés készült volna, s minden újszülöttet idejében elvittek volna keresztelni.*” (Kovács 1985. 128.) A Kovács Zoltán által is felsorolt bizonytalansági tényezők azonban – hozzáátve azt, hogy akit a városban keresztelnek, még nem biztos, hogy a városban lakó szülők gyermeke – világosan jelzik a módszer hiányosságait.

Azt mondhatjuk, hogy a statisztika előtti korra a népességszám meghatározása roppant nagy bizonytalanságokkal terhes, s csak a legkülönbözőbb források (gazdasági jellegű összeírások, lélekösszeírások, anyakönyvek stb.) *egyidejű* alkalmazásával s egymással való összehasonlításával lehet a valóságot leginkább megközelítő becslési eredményekhez jutni. A különféle – eltérő pontosságú – források egymás mellé helyezése és összehasonlítása azonban különösen nagy demográfiai érzékenységet kíván, így hát a nem szakdemográfusok által írt városmonográfiákban igen gyakori a féloldalasság (valamilyen típusú forrás abszolutizálása), esetleg a különféle pontosságú források kritikátlan egymás mellé helyezése.

A demográfiai jelenségek belső törvényszerűségeinek szintje

És most lépünk tovább, mégpedig arra a szintre, ahol már Dányi első kritériumának értelmében is megtalálhatjuk a valódi történeti demográfiát: foglalkozunk tehát azzal a szinttel, ami vizsgálat tárgyává tette a demográfiai jelenségek belső (biológiai jellegű) törvényszerűségeit. Különösen öröndetesek azok a példák, amelyek arra utalnak, hogy nem kizárólagosan a „profí” szakdemográfusok jutottak el erre a szintre, hanem a példának okáért egy olyan szerző is, mint Dr. Karsai Ferenc, aki nemcsak használja a „demográfia” kifejezést (Karsai 1982. 5–8.), de szemmel láthatóan tisztában is van azzal, miként kell végrehajtani egy „belső törvényszerűségekre” irányuló demográfiai elemzést. Hiszen feltétlenül törvényszerűségeket kutatunk akkor, ha a különféle „biológiai jellegű” jelenségeket megpróbáljuk más „biológiai jellegű” jelenségekre visszavezetni, mint azt Karsai tette a népességszám-változás esetében: „*A lakosság száma ... A változás intenzitás módosulásának megértéséhez meg kell néznünk a népmozgalom más adatsorait is. Ezer lakosra jutó születés, halálozás, természetes szaporodás és házasság többévi átlaga.*” (Karsai 1982. 5.) Egy-két ilyen elszigetelt példától eltekintve azonban a demográfiai jelenségek belső törvényszerűségeinek feltárását – vagy inkább: a népességszám-

változások más demográfiai adatsorokra való visszavezetését – inkább csak csekély számú „profi” demográfusaink célozzák meg. A következőkben az ezen a szinten mozgó vizsgálatokra próbálunk felhozni néhány példát. Először azt a szintet vizsgáljuk meg, amelyek a népességszám változásait legalább annak két alapvető összetevőjére (a természetes szaporodásra és a migrációs egyenlegre) megkísérelték felbontani. Majd pedig arra a szintre térünk át, amelyen már a természetes szaporodást befolyásoló egyéb demográfiai jelenségeket (a születés, halálozás, különböző termékenységi mutatók) sem hanyagolták el.

a) *A természetes szaporodás és a migráció*

A természetes szaporodást a statisztika előtti korban csupán az anyakönyvek segítségével ismerhetjük meg. Az ehhez kapcsolódó gondolatmenet első látásra lefegyverzően egyszerű. Csak ki kell vonni egymásból X naptári év kereszteléseinek és temetéseinek számát, és ezeknek a számoknak az ismeretében már könnyűszerrel kiszámítható, hogy X naptári évben hány fő (vagy az évközepi összlakosság szám ismeretében: hány ezrelék) a város természetes szaporodása. A gondolatmenet hibája ott található, hogy egyenlőségi teszt tesz a keresztelések és a születések, illetve a temetések és a halálozások (illetve ezek bejegyzése) között. Az elővigyázatlanabb szerzők közül így tesz például Kruzslíc István már idézett, Mindszentről szóló történeti demográfiai munkájában, ahol a mindszenti római katolikus anyakönyvek rovatait következetesen és hibásan a „házasságkötés”, „születés”, „halálozás” hármassal adja vissza (Kruzslíc 1996. 95–96.). Márpedig jól tudjuk, az egyházi anyakönyvezés gyakorlata csak hosszú folyamat eredményeképp szilárdult meg, s ezek az adatok – különösen a XVIII. századra vonatkozóan – még egyáltalán nem nevezhetők megbízhatónak. Persze az óvatosabb szerzőknek tudomásuk van erről, és számot is vetnek vele, mint például Hausel Sándor a pásztói anyakönyvek esetében: „*legpontosabbak a házassági bejegyzések, hiányosak a keresztelési adatok, s legnagyobb kritikával a halálozási bejegyzéseket kell kezelniük.*” (Hausel 1999. 75.) Ebből pedig az következik, hogy nehezen eldönthető, a tényleges szaporodás és természetes szaporodás közötti eltérések elsősorban a migráció vagy inkább az anyakönyvezés hiányosságainak számlájára írhatók. A pásztói vizsgálat jobb híján mindkét hipotézist megfogalmazza, ezzel azonban alkalmatlanná is válik arra, hogy továbbbontsa a népességszám változásait annak összetevőire: „*Az anyakönyvek adatai számottevő eltérést mutatnak a Canonica Visitatiók adataiból nyert eredményekhez képest. Míg az utóbbi szerint évente átlagosan 22 fővel gyarapodott a mezőváros, addig az anyakönyvi bejegyzések szerint 34 fővel. ... Pásztó a jelzett 20 évben mintegy 200 főt bocsátott ki magából. ... Vagy az eltérés a hiányos anyakönyvezésből adódik?*” (Hausel 1999. 67.) Éppen ezért leghelyesebb az anyakönyvezési gyakorlat megszilárdulásától

(vagyis a demográfiailag nehezen értelmezhető növekedések, csökkenések, kilengések eltűnésétől) számítani a természetes szaporodás, illetve migrációs egyenleg értékeit. Ez azonban azt jelenti, hogy – mivel az anyakönyvezési gyakorlat előtti korszak pontatlanságaival kapcsolatban a mai napig nincs konszenzus a hazai szakirodalomban – a megelőző időszakról vagy le kell mondanunk, vagy igen bizonytalan becslésekre kell hagyatkoznunk (mind Dávid Zoltán, mind Kováts Zoltán inkább ez utóbbi utat választja). Így hát – hogy csak egy kiragadott példát említsünk – Dávid Zoltán Hajdúszoboszló monográfiájának népesedéstörténeti fejezetében nemcsak megbecsüli, de trendvonalra is viszi az általa vizsgált városban történt születések, halálozások és az ezekből számított természetes szaporodás értékeit 1724-től egészen 1970-ig (Dávid é. n.).

Az előzőekből nyilvánvaló, hogy a migrációs egyenleg egyszerűen következik a tényleges, illetve a természetes szaporodás értékeiből. A hazai városok történeti demográfiai irodalma azonban nem csupán ebben az értelemben beszél migrációról. Dávid Zoltán és Kováts Zoltán például egyaránt megkülönböztetett figyelemmel kísérte a 17–18. századi városok népessége kontinuitásának, illetve diszkontinuitásának problémáját. Módszerük többnyire a különféle összeírásokban fellelhető családnevek folyamatosságának végigkövetésén, illetve az időközben megjelenő újak számának és származási helyének meghatározásán alapult. Így Dávid Zoltán Hajdúszoboszló már idézett monográfiájában: *„A családnevek kétharmada jut a beköltöző hajdúkra és egyharmada a korábbi családokra.”* (Dávid é. n. 222.). A hajdúvárosok zömében a két szerző által írt monográfiái emellett érdekes és fontos adatokkal gazdagították a szakirodalmat a betelepülő hajdúk származási és nemzetiségi összetételéről is. A kontinuitásvizsgálat azután – különösen a török idők után jelentős betelepítéseken keresztülment alföldi városok esetében – számos folytatóra talált, és a magyar városok történeti demográfiájának egyik különösen jellemző sajátosságává vált – néha az amatőr vagy félamatőr helytörténészek által összeállított monográfiákban is.

Persze a migrációs jelenségekről nemcsak a nagy betelepítések, hanem a mindennapi migráció kapcsán is lehet beszélni. Leginkább a bevándorlások követhetők nyomon, például a házasságkötések és egyéb szórványos adatok felhasználásával. Segítségükkel nem is annyira a népesség bizonyos demográfiai jellegzetességei, sokkal inkább a város szűkebb és tágabb vonzáskörzete rekonstruálható, mint ahogy azt Kováts Zoltán tette Debrecen esetében: *„A korábban ismertett adatokból látható, hogy az 1703–1749-ig terjedő időszakban 9262 házasságkötési bejegyzést találtunk ... Debrecen hatósugarát, a kapcsolatok intenzitását ezek az exogám házasságok jól jellemzik. Adataink alapján három kört lehetett vonni a város körül. Nagyon intenzív kapcsolat alakult ki Bihar és Szabolcs megyék településeivel és a hajdúvárosokkal. Egy második körbe sorolhatjuk Békés, Heves, Szatmár megye és a Nagykunság*

településeit. Még távolabbi megyékkel, területekkel is volt kapcsolat, ezeket soroltuk a harmadik körbe.” (Kováts 1981. 25.) Ezek a megjegyzések azonban már inkább az általában vett várostörténet, mintsem a történeti demográfia szempontjából relevánsak.

b) *A születések, halálozások és a természetes szaporodás változásainak mélyebb demográfiai törvényszerűségei felé*

Milyen mélyebb demográfiai törvényszerűségek állnak a születések, halálozások és a természetes szaporodás változásai mögött? Ennek a kérdésnek megválaszolására sajnos csak igen ritkán történnek kísérletek a hazai városokra vonatkozó történeti demográfiai irodalomban. Vagy ha mégis, akkor azok nem a hosszabb távú változásokra, sokkal inkább bizonyos demográfiai krízisekre, főleg a nagy járványok (a 18. századi pestis és a 19. századi kolera) pusztításaira koncentrálnak. Szinte alig található olyan munka, amelyik ne ecsetelné plasztikusan a pestis tüneteit, a járványok lefolyásának történetét és áldozatainak számát. Azonban a hosszabb távú változások rejtett mozgatórugóinak feltárására már alig-alig kerül sor. Ezen persze lényegében nem lehet csodálkozni. A hosszabb távú változások (például a „demográfiai átmenet”) problematikája iránti érzékenység eleve csak a szakdemográfusok kisebbségében van meg, a lelkes, de amatőrnek vagy félamatőrnek tekinthető helytörténészekben már kevésbé. Azután a rejtett mozgatórugók feltárása rendkívül sok türelmet és energia-befektetést igényel. Hiszen ne felejtjük el: a hosszabb távú változások legkülönbözőbb összetevőit (például a születéskor várható élettartam növekedését, a csecsemőhalandóság csökkenését, az átmenet szempontjából centrális fontosságú házassági és termékenységi mutatókat stb.) csak bonyolult és hosszadalmas eljárással, például nemzedékeken átívelő családrekonstrukciós kutatásokkal hozhatjuk napvilágra. S bár a népességszám változásainak a születések, halálozások számára, a különféle termékenységi mutatókra való (többnyire az anyakönyvek adatain alapuló) visszavezetését a legtöbb szakdemográfus által írt népességtörténeti fejezetben megtalálhatjuk, családrekonstrukciónak nevezhető vizsgálattal mindaddig csupán – a Debrecen monográfiájában található családrekonstrukció-töredéket egyelőre nem vesszük számításba – egy esetben találkoztunk a magyar városok történeti demográfiájáról szóló szakirodalomban, mégpedig Kováts Zoltán Hajdúnánásról írott népesedéstörténeti fejezetében (Kováts 1973. 32–88.). A szerző a következőképp foglalja össze módszere lényegét: *„Hajdúnánás esetében a reprezentációs kiválasztás ... egy-egy időszak demográfiai jellemzőit próbálta feltárni úgy, hogy 1790. január 1-jétől 1870. január 1-jétől 1930. január 1-jétől kötött 100–100 házasságra történt az adatgyűjtés. Tehát ezekben az években 100 házasságra lépőnek és gyermekeinek születési, halotti és házasságkötési adataiból következtethetünk a*

családok demográfiai helyzetére.” (Kováts 1973. 54.) Az így kigyűjtött adatokból azután Kováts Zoltán számos, a hosszú távú változások szempontjából is kulcsfontosságú tanulságot vont le, mint például: a 20. században a házasságra lépők átlagos életkora növekedett, a termékenységi időszak egészét házasságban töltő anyák száma a 18. századi 38%-ról 69%-ra emelkedik (58.), jelentősen előrehalad a csecsemőhalandóság leküzdése (71.). Ezzel szemben megindul a születésszabályozás gyakorlata (60.), a születések a 20–29 éves anyák korcsoportjára koncentrálnak (64.). Ezekkel a következtetésekkel Kováts Zoltán talán a legmesszebb jutott a demográfiai jelenségek közötti belső törvényszerűségek hosszú távú feltárásában, noha családrekonstrukciója mind a mintavétel nagyságával, mind pedig a standard demográfiai arányszámokkal kapcsolatban (pl. a korszpecifikus házassági termékenységi arányszámok alkalmazásának hiánya) számos problémát vet fel. Emellett Kováts Zoltán munkáiban a demográfiai jelenségek közötti belső törvényszerűségek (illetve a „demográfiai átmenet”) háttérben álló gazdasági-társadalmi kontextus szerepe sem válik hangsúlyossá. A következőkben egy-két olyan kivételes munkát mutatunk be, amelyek ez utóbbi kritériumnak is eleget tesznek.

A demográfiai jelenségek gazdasági-társadalmi kontextusának szintje

Dányi definíciójából jól tudjuk, hogy pusztán a „biológiai jellegű” jelenségek közötti törvényszerűségek feltárásával még nem feltétlenül érünk célra. Hiszen a lakosság szám változásának megértéséhez nemcsak a népmozgalmak más adatsorait, hanem bizonyos gazdasági-társadalmi adatsorokat vagy egyéb, kvalitatív jellegű forrásokat is segítségül illik hívni. Sajnos ez a szint a legutóbbi időkig szinte teljesen hiányzott a hazai városokról szóló történeti demográfiai szakirodalomból. Kováts Zoltán ugyan néha már felfigyelt a „biológiai jellegű” jelenségek némelyikének társadalmi kontextusba ágyazottságára (pl. Szeged népesedéstörténetében, amelynek egyik fejezetében a „halandósági viszonyokat” a „közegészségügy helyzetének” függvényében vizsgálja, vagy amikor a fogamzások, házasságkötések szezonálisitását az adott gazdasági-társadalmi rend bizonyos sajátosságaiból próbálja levezetni), de a demográfiai és a társadalmi kapcsolatrendszer bemutatása nála sosem vált szisztematikus koncepcióvá. Erre csak a legutóbbi időkben találhatunk példákat.

Elsőként Katus László tanulmányát kell kiemelnünk (Katus 1995), aki mind a város dualizmus kori demográfiai jelenségei belső törvényszerűségeinek feltárásában, mind pedig a szélesebb gazdasági-társadalmi kontextus szerepével kapcsolatban alapos és kimerítő munkát végzett. Az alábbi idézet Pécs város alacsony természetes szaporodását főleg demográfiai tényezőkre vezeti vissza (pl. az „egyítés” területekről érkező bevándorlók magas számára és a házasságok ebből következő roppant alacsony termékenységére), de a felnőtt férfiak

magas halandósága mögött a tanulmány egy másik részében már gazdasági-társadalmi faktorokat, nevezetesen az ekkor fellendülő szénbányászat szerepét is meglátja: „... az igen magas halandóság (elsősorban a felnőtt férfiak magas halandósága) mellett a csekély természetes szaporodás fő oka a házasságok rendkívül alacsony termékenysége volt, ... hiszen ... a város olyan megyékből kapta népességének utánpótlását, amelyekben a falusi népesség körében is igen elterjedt volt a ... születéskorlátozás ... az egygyermekrendszer.” (Katus 1995. 50.)

Amit Katus László a statisztikai kor rendelkezésére álló forrásainak segítségével, azt Faragó Tamás a 18. század sokkal bizonytalanabb, statisztika előtti forrásaival vitte véghez Miskolc legújabb monográfiájában (Faragó 2000). A következő kiragadott idézetben a szerző egy demográfiai jelenség értelmezéséhez, vagyis a különböző társadalmi rétegek családjainak gyerekszám-különbségeinek magyarázatához egyaránt segítségül hív egy másik demográfiai adatsort (a különböző társadalmi rétegek korszerkezetében megmutatkozó eltéréseket), de ezzel együtt a társadalmi kontextustól való függés/függetlenség kérdésére is reflektál: „Miskolc már többször hivatkozott 1788. évi adatait használva megállapíthatók a különböző társadalmi rétegek családjainak gyermekszámában kimutatható különbségek is ... Adataink világos értelmezéséhez azonban tovább kellett vizsgálódnunk, mivel az egy családra eső átlagos gyerekszámot rendkívül erősen befolyásolja a szóban forgó társadalmi réteg korszerkezete ... Kíváncsiak voltunk arra, hogy vajon a társadalmi egyenlőtlenségek kifejeződnek-e a termékenységben/gyerekszámában már ebben a korban is ...”. (Faragó 2000.)

A történeti demográfiai reflexió szintje

Végül egy utolsó, ha úgy tetszik, metaszintről essék szó. Ezen a szinten Melegh Attila Kiskunhalas népesedéstörténetéről szóló munkájáról (Melegh 2000) kell követendő példaként említést tenni (ami ugyan nem monografikus munka, de a követendő példa miatt – úgy érezzük – mégis meg kell emlékeznünk róla). Katus László és Faragó Tamás ugyan teljes mértékben megfelelt a történeti demográfiai elemzés Dányi-féle kettős kritériumának, de magát a történeti demográfiát, illetve a történeti demográfia nagyobb léptékű elméleteit (narratíváit) nemigen tette reflexió tárgyává. Ezzel szemben Melegh Attila így járt el akkor, amikor Kiskunhalas népesedéstörténetéről szóló munkája elején egy, „A kora újkori és újkori változások értelmezési kerete a nemzetközi és a hazai szakirodalomban” címet viselő fejezettel segíti az olvasó tájékozódását a kortárs történeti demográfiai diskurzusban. S ennek köszönhetően nem marad meg az egyszerű demográfiai és gazdasági-társadalmi törvényszerűségek magyarázó sémáinál, hanem a szélesebb népesedéstörténeti narratívákat is bele-

vonja elemzésébe, mi több: empirikus kutatásának segítségével teszteli azok érvényességét. Erre csak egy példa álljon itt, mégpedig a „demográfiai átmenet” elmélete. Melegh – még az empirikus kutatás ismertetésének kezdete előtt – nagy vonalakban ismerteti az illető elméletet: „Az elmélet nagyon leegyszerűsítve azt állítja, hogy a városiasodás, az iparosodás, az emelkedő életszínvonal, az iskolázottsági szint, a demokrácia és a terjedő individualizmus következtében jelentős mértékben és visszafordíthatatlanul csökken a halandóság és a termékenység, mely két folyamat az átmenet lezárultával alacsony szinten stabilizálódik.” (Melegh 2000. 23.) Majd pedig Kiskunhalas 1875–1914 közötti népesedéstörténetén keresztül bemutatja, hogy a demográfiai átmenet elmélete – legalábbis ebben a leegyszerűsítő felfogásban – nem vagy kevéssé alkalmazható a helyben élő református népességre: „Úgy is fogalmazhatunk, hogy a katolikusoknak volt demográfiai átmenete, míg a reformátusok esetében csak részben módosultak az előző korszak demográfiai jellemzői.” (Melegh 2000. 73–74.)

II.

Történeti demográfiai jelenségek a megyei városokról szóló monográfiáinkban

A most következőkben – összhangban a tanulmány elején már elmondottakkal – egy szűkebb mintán, nevezetesen a megyei városokról írt monográfiáink példáján teszek kísérletet arra, hogy kissé részletesebben is számba vegyem: milyen történeti demográfiai jelenségek szerepelnek ezekben a munkákban, illetve hogyan illeszkednek a történeti demográfia előző fejezetben vázolt kritériumrendszeréhez. Azonban néhány megyei jogú városunkról az újabb történeti demográfiai kutatások megindulása óta (1957-től) egyáltalán nem készült monografikus mű, az elkészült monográfiák jelentős részében pedig a történeti demográfia legfeljebb alárendelt szerepet játszik. Így hát első lépésben nem árt közölni egy áttekintő táblázatot az elmúlt fél évszázadban megjelent városmonográfiáink létéről vagy nemlétéről, s a létező munkák történeti demográfiai relevanciájáról.

1. Megyei jogú városok történeti monográfiai és a népesedéstörténet

Megyei város	Történeti monográfia vagy monográfiaszerű munka	Népesedéstörténeti fejezet	Népesedéstörténeti alfejezet
Sopron	nincs		
Zalaegerszeg	nincs		
Nagykanizsa	van, de csak a török háborúk végéig		
Szombathely	van, de csak 1526-ig		
Kecskemét	van	?	?
Kaposvár	van	nincs	nincs

Nyíregyháza	van	nincs	nincs
Salgótarján	van	nincs	nincs
Székesfehérvár	van	nincs	nincs
Veszprém	van	nincs	nincs
Békéscsaba	van	nincs	van
Budapest	van	nincs	van
Dunaújváros	van	nincs	van
Eger	van	nincs	van
Győr	van	nincs	van
Hódmezővásárhely	van	nincs	van
Szekszárd	van	nincs	van
Szolnok	van	nincs	van
Debrecen	van	nincs	van
Miskolc	van	van	
Pécs	van	van	
Szeged	van	van	
Tatabánya	van	van	

Fenti táblázat alapján a következőket mondhatjuk: Sopron és Zalaegerszeg városairól 1957 óta nem jelent meg városmonográfia, vagyis ezeket a városokat eleve ki kell hagyni vizsgálódásainkból. Szombathely, illetve Nagykanizsa monográfiái még nem jutottak el a történeti demográfia szempontjából kulcsfontosságú 17–18. századig (rendszeres anyakönyvezés megindulása, első népszámlálás), így hát egyelőre ezeket sem vesszük számításba. Kecskemét monográfiájának első, a város történetét 1849-ig feldolgozó kötete Bárh János szerkesztésében 2002-ben ugyan elkészült már (Dr. Szabó Attila, a Bács-Kiskun megyei Levéltár igazgatóhelyettesének szíves közlése alapján), de a cikk megírásakor még nem tudtuk beszerezni a könyvet. Így hát vizsgálatunk alapját a maradék 20, monográfiával vagy monográfiászerű kiadvánnyal rendelkező megyei jogú város (beleértve a fővárost, Budapestet is) jelenti. Azonban – a könnyebb áttekinthetőség végett – további három alcsoportot alakítottam ki, úgymint: (a) Kaposvár, Nyíregyháza, Salgótarján, Székesfehérvár és Veszprém, ahol a városmonográfiák szerzői még az önálló népesedéstörténeti alfejezetig sem jutottak el: ezekkel a művekkel kapcsolatban legfeljebb történeti demográfiai utalásokról beszélhetünk, de – ha másért nem, a teljesség kedvéért – ezekről az utalásokról is hasznos lehet szólni néhány szót. (b) Átmeneti csoportot képeznek Békéscsaba, Budapest, Dunaújváros, Eger, Győr, Hódmezővásárhely, Szekszárd és Szolnok városmonográfiái, amelyekben ugyan nem találhatunk önálló népesedéstörténeti fejezetet vagy tanulmányt, de rövid (többnyire csupán néhány oldalas) népesedéstörténeti alfejezetet már igen. Számunkra itt talán az lehet a legérdekesebb, hogy mi tűnt a legfontosabbnak a népesedéstörténetből azoknak a nem elsősorban történeti demográfiával foglalkozó történészeknek, akik az ide vonatkozó mondanivalójukat csakis ebben a zanzásított formában fejtették vagy fejthették ki. (c) Végül pedig Debrecen,

Pécs, Miskolc és Szeged (talán ide sorolható a Tatabánya monográfiájában megjelent rövidebb népesedéstörténeti fejezet is) népesedéstörténeti tanulmányait mutatjuk be. Természetesen leginkább ezekkel a tanulmányokkal kapcsolatban érdemes feltenni a kérdést: milyen demográfiai jelenségekre irányuló vizsgálatokat találhatunk hazai városmonográfiáinkban?

A népesedéstörténeti alfejezettel sem rendelkező városmonográfiákról

Az itt felsorolt városmonográfiák közül a Székesfehérvárról, illetve Veszprémről írottakban nemcsak népesedéstörténeti alfejezetet, de népesedéstörténettel kapcsolatba hozható utalásokat sem igen találunk, így hát csupán Kaposvár, Nyíregyháza és Salgótarján városmonográfiáiról kell röviden megemlékeznünk. Ezek közül a *Kaposvárról* írott munka (Kanyar 1975) hivatalosan nem is városmonográfia, de az itt szereplő tanulmányok mégiscsak Kaposvár történetének többé-kevésbé átfogó képét nyújtják. Közülük leginkább Bácskai Vera munkáját kell kiemelnünk, mert – noha a szerző szándékoltan társadalomtörténeti és nem népesedéstörténeti elemzést kívánt adni – elsősorban a 18. század társadalomtörténetéről írott részben várhatjuk el a történeti demográfia szempontjából is releváns utalások felbukkanását. A szerző azonban végig precízen tartja magát a társadalomtörténeti elemzés kereteihez, ezért a történeti demográfia szempontjából fontos utalások nemigen bukkannak fel a tanulmány lapjain. Kivéve talán a 139–143. oldal környékét, ahol kritikai megjegyzéseket olvashatunk arról, hogy miért nem tűnik biztonságosnak a 18. század különféle gazdasági jellegű összeírásaiból mechanikus szorzószámok segítségével következtetni az össznépességre: „*Meg lehet-e kísérlni az adózók vagy az adózó háztartások számának alakulásából, növekedési arányszámaiból a város lélekszámának a meghatározását? ... Azonos szorzószám alapján sem az össznépesség számát, sem pedig a népességnövekedés arányát nem lehet megállapítani ... Az egész évszázadra vonatkozóan nem rendelkezünk azonos típusú forrással.*” (Bácskai 1975. 139–143.) Mindez kétségkívül így van, mint ahogy azt az előző fejezet népességszám-becslésre vonatkozó részében már megállapítottuk. Persze az is igaz, hogy a népességszám-becslésre sok más módszer is van (visszafelé-becslés, a természetes szaporodás arányszámaiból való következtetés a keresztelések száma alapján stb.), és egy történeti demográfiai elemzés keretében sok más mellett ezeket a módszereket is alkalmazni lehetett volna. Természetesen Bácskai Verának – egy társadalomtörténeti elemzés keretében – mindez nem is tartozott célkitűzéséhez (Bácskai Vera egy másik, hasonló jellegzetességekkel bíró tanulmánya Győr társadalomtörténetét vizsgálja – Bácskai 1971).

Salgótarján és Nyíregyháza monográfiái (Szabó 1972, illetve Cserevnyák – Mező 1987) alapján véve nem túl érdekesek számunkra. Tulajdonképpen

hagyományos egykötetes településtörténeti munkáknak tekinthetők, amelyekben népesedéstörténeti utalások – a népességszámra vonatkozó néhány tétova becslés mellett – legfeljebb ott fordulnak elő, ahol (a) betelepítésekről, újratelepítésekről van szó (kik, mikor települtek be, honnan jöttek), (b) illetve – ezzel szoros összefüggésben – néha a vallási, etnikai arányváltozásokról is szó esik. Így például Nyíregyháza monográfiája egyaránt megemlékezik a 18. századi telepítésekről, illetve a betelepülők szlovák nemzetiségéről és evangélikus vallásáról (Cservenyák – Mező 1987. 64.). Ezek az információk azonban történeti demográfiának még nemigen, legfeljebb elszórt népesedéstörténeti utalásoknak nevezhetők. Ez persze nem is meglepő, hiszen ezek a munkák szintén nem kívánnak népesedéstörténeti elemzést végezni. A következőkben azokkal a munkákkal folytatom, amelyek már (egy alfejezet erejéig) kísérletet tesznek erre.

A népesedéstörténeti alfejezettel rendelkező monográfiákról

A népesedéstörténeti alfejezettel már rendelkező munkák áttekintését kezdjük talán a számunkra kevésbé érdekes művekkel. Azt mondhatjuk, hogy ezekben a munkákban (Dunaújváros Eger, Szekszárd és Szolnok monográfiái tartoznak ide) a népesedéstörténeti alfejezeteiben még a népességszámra vonatkozó becslések is csak elvétve szerepelnek. Dunaújváros (Erdős – Pongrácz 2000), Szekszárd (Balogh 1989) és Szolnok (Kaposvári – Mészáros 1975) monográfiája a statisztika előtti korra vonatkozóan meg sem kísérli a népességbecslést, többnyire elegendőnek tartja az „adózők”, illetve a „családfők” számának ismertetését. Az Egerről írt munka pedig – önálló levéltári kutatások helyett – kizárólag a szakirodalom addig feltárt forrásaira, illetve becsléseire támaszkodik (Nagy 1978). Ezekben a monográfiákban az elvétve szereplő népességszám-becslések mellett legfeljebb a migrációra (főképp a betelepítésekre, illetve a betelepítettek vonatkozóan) találhatunk még néhány megjegyzést. Mind a négy monográfia említést tesz ugyanis néhány nagyobb 18. századi betelepítésről, s a betelepítettek névsorából a szerzők pedig néhány következtetést is levonnak. Így például Dunaújváros esetében a nemzetiségre, Szekszárd esetében a származási helyre, Szolnok és Szekszárd esetében pedig a későbbi korok lakóival való kontinuitásra vonatkozóan.

A következő csoportba tartozó monográfiák (Békéscsaba, Győr, Hódmezővásárhely és Budapest monográfiái) továbbra sem tartalmaznak komplex történeti demográfiai koncepciókat, de helyenként már figyelemreméltó megfigyeléseket tesznek, illetve figyelemreméltó módszereket alkalmaznak. S ezzel szoros összefüggésben itt-ott már kitörnek az egyoldalú, csupán a népességnövekedés mértékére és a telepítésekre koncentrált hagyományos várostörténeti irodalom sablonjaiból. De még ezt a csoportot sem lehet egyértelműen, egyes

érzelmekek nélkül megítélni. Hogy a népességszám-becsléseknél maradjunk: Kruzslitz István Hódmezővásárhely monográfiájában egyszerre alkalmazza Acsády múlt századi, azóta széles körben kritizált szorzószámait az 1715–20. évi összeírás kapcsán (Kruzslitz 1984. 364.), illetve próbálkozik meg az 1747-es keresztelésekben a városban élő népesség számára következtetni (365.). Míg az előbbi eljárás – Dávid Zoltán már idézett tanulmányának ismeretében – erősen vitatható, addig az utóbbi módszer mindenképpen figyelemreméltó, hiszen azt többnyire csupán szakdemográfusaink (így például Kovács Zoltán vagy Benda Gyula) alkalmazzák. Hasonlóakat mondhatunk el Békéscsaba monográfiájáról is. Míg a könyv történeti demográfiai szempontból érdekes oldalai nagyjából-egészében kimerülnek a telepítések, illetve az ezzel összefüggésbe hozható népességnövekedési trendek ismertetésével, máskor viszont az is előfordul, hogy Erdmann Gyula – Faragó Tamás ide vonatkozó kutatásait ismerve és felhasználva – a kortárs történeti demográfiai diskurzus szélesebb kereteibe illeszti a 19. századi Békéscsaba háztartásszerkezetében tapasztalható változásokat: „Az egy családra jutó lélekszám érdekes mozgást mutat: a József-kori népszámláláskor Csabán kisebbek voltak a családok, mint országosan ... az 1810-es évektől már az átlagos csabai család lélekszáma jóval nagyobb, mint az országos átlagérték ... a feudalizmus válságára, a túlnépesedésre városunk lakossága is az új háztartások alapításának visszafogásával reagált.” (Erdmann 1991. 525.) Az ebbe a csoportba tartozó munkák közül talán *Budapest* monográfiáját kell legnagyobb nyomatékkal kiemelni. A Nagy Lajos által írt III. kötet népesedéstörténeti alfejezetei (noha részletes, az anyakönyvekig lemenő kutatások képezik alapjukat) ugyan még elsősorban Buda és Pest népességszám-változásaira koncentrálnak (Nagy 1975), de a IV. kötetnek az 1849 és 1896 közötti városfejlődést elemző részei Vörös Károly tollából már egy jóval összetettebb szemléletmódot tükröznek (Vörös 1975). A szerző itt egy kiemelt – és egy témánk szempontjából különösen releváns – történeti demográfiai problémát, vagyis a nagyvárossá válás demográfiai vetületét tárta fel nemcsak pontosan, de figyelemre méltó tömörséggel is (a demográfiai alfejezetek terjedelme mindössze 10 sűrűn nyomtatott oldal). A nagyvárossá válás következtében felgyorsuló bevándorlás – többnyire ideiglenes – népességszerkezeti következményeinek bemutatása (pl. a nemi vagy a korösszetétel átalakulása) már egyértelműen eleget tesznek a történeti demográfia kettős kritériumának (hasonlóak mondhatók el Vörös Károly másik idevágó munkájának népesedéstörténeti alfejezetéről is – Vörös 1971).

A népesedéstörténeti fejezettel rendelkező monográfiákról

Utoljára maradt az az öt város, amelyek monográfiái önálló népesedéstörténeti fejezettel rendelkeznek.

Ezt az öt munkát azonban még mindig nem lehet egységes szempontból, egységes mércék alapján tárgyalni. Ez leginkább a *Tatabánya* monográfiájában szereplő népesedéstörténeti fejezetre igaz, hiszen Dr. Heintz Endre összefoglalója (annak ellenére, hogy önálló tanulmányként szerepel) inkább az előzőekben ismertetett népesedéstörténeti alfejezetek rokona. Egyrészt terjedelme (mindössze tizenöt oldal), másrészt viszont – és ez számunkra sokkal fontosabb – bizonyos tartalmi szempontok miatt. Már a címéből is kitűnik, hogy nem kíván belemenni az 1785-et megelőző statisztika előtti kor népesedéstörténetébe, sőt – és ez már csak a tanulmány kézhezvétele után derül ki – az 1785 és 1871 közötti „protostatisztikus” kor népesedéstörténetét is csak érintőlegesen tárgyalja. Ez jócskán csökkenti a tanulmány „történeti demográfiai” relevanciáját. Ettől eltekintve (és ahol a szerző képes elszakadni az 1871 utáni kor népesedésgnövekedési trendjeinek pusztá ismertetésétől) egészen érdekes szakaszokat is találunk főleg azzal a folyamattal kapcsolatban, ahogy a környék szénbányászati központtá fejlődése fokozatosan átalakította a ma már Tatabányát alkotó falvak demográfiai képét. Leginkább a bányászteleppé válás és a népesedés-szerkezetben végbemenő változások kapcsolatának feltárása érdemel figyelmet, mint például: „1900 után a bevándorlások következtében ... megnőtt a 15 éven aluli népesség száma, mert a bányászszülőknek átlagosan 5–6 gyermekük volt. Nagy volt a munkaképes korosztályhoz tartozók száma is.” (Heintz 1972. 66.)

Hasonlóan nehéz egységes képet alkotni a *Pécsről* írott munka történeti demográfiai tanulságairól is. Először is azért, mert ebben az esetben nem egy népesedéstörténeti tanulmányról, hanem egy átfogó – a város népesedéstörténetét a török időktől máig tárgyaló – népesedéstörténeti tanulmánykötetről van szó. Az egyes tanulmányok pedig eléggé egyenetlen színvonalúak. Hogy csak a történeti demográfia szempontjából leginkább releváns (az 1920-ig, vagyis az átmenet végéig tartó) időszakot vizsgáljuk: Szita László (Szita 1995), illetve Móró Mária Anna (Móró 1995) tanulmányai rövid terjedelmű (13, illetve 10 oldalas), főleg a korabeli összeírásokon alapuló népességszám-becslésekre koncentráló munkák, amelyet Móró Mária Anna esetében (annak ellenére, hogy a vizsgált korszak itt már lehetőséget adna rá) sem egészítenek ki az anyakönyveken alapuló vizsgálatok (Egy jellemző mondat e tekintetben a tanulmánykötet 28. oldaláról: „Érdemes lenne elvégezni a rendelkezésre álló anyakönyvek elemzését”). Vagyis mindkét tanulmány nagyjából-egészében a hagyományos várostörténeti munkák népesedéstörténeti alfejezeteinek szintjén mozog. Egyedül *Katus László* korábban már idézett – a korszak statisztikus adatforrásait kimerítően feldolgozó és elemző – tanulmánya felel meg a történeti demográfia összetettebb igényeinek is (Katus 1995). Arról már korábban szót ejtettünk, hogy a tanulmány szép példája annak, hogyan kell feltárni a demográfiai jelenségek gazdasági-társadalmi kontextusát. Azonban magukat a demográfiai jelenségeket is széles körben – egyoldalúságoktól mentesen – igyekezett vizsgálni, úgymint: a születések, pontosabban a „nyers születési

arányszám” alacsony értékeit a nupcialitás és a fertilitás mutatóin keresztül (46–47.), a nemek és a korcsoportok szerinti halandóság eltéréseit (44.), a természetes szaporodás ebből következő egyedülállóan alacsony értékeit (43.) a bevándorlók számát és származási helyét (42–43.), a bevándorlás hatását a város népességszerkezetének megváltozására (50–51.), illetve a város etnikai és felekezeti arányainak átstrukturálódását (39.). Ami tehát a legfontosabb: Katus László nemcsak behatóan elemezte az iménti demográfiai jelenségeket, de azzal, hogy ezeket a városiasodással bensőséges kapcsolatban álló gazdasági-társadalmi kontextus keretébe helyezte, tanulmánya nemcsak a „történeti demográfia”, de a „városi történeti demográfia” kritériumait is messzemenően kielégíti.

A végére marad Debrecen, Szeged és Miskolc monográfiáinak elemzése, hiszen ezek a monográfiák minden bizonnyal a leginkább érdekesek számunkra. A szerzők – Debrecen, illetve Szeged esetében Kováts Zoltán (Kováts 1981–1985), míg Miskolc esetében Faragó Tamás (Faragó 2000) – minden szempontból történeti demográfusoknak tekinthetők, s a diszciplínában szintén otthonosan mozgó Katus Lászlóval ellentétben a vizsgálataikat kiterjesztették a statisztika előtti korra is. Mivel a Debrecen és Szeged monográfiájában található népesedéstörténeti fejezet egyazon szerző hasonló megfontolások alapján készített munkája, a következőkben az egyszerűség kedvéért Kováts Zoltán két munkáját a némileg részletesebb Debrecen-monográfián keresztül kívánom bemutatni (Kováts 1981). Mint láttuk, Kováts Zoltán és Faragó Tamás megközelítése között az alapvető különbség ott található, hogy az előbbi szerző inkább az egyes demográfiai jelenségek bemutatására, míg Faragó Tamás (hasonlóan Katus Lászlóhoz) az egyes demográfiai jelenségek, illetve gazdasági-társadalmi kontextusuk kapcsolatrendszerére helyezi a hangsúlyt. Másképpen: míg Kováts Zoltán nézőpontja inkább a hagyományos értelemben vett (történeti) demográfusé, addig Faragó Tamás bizonyos értelemben a társadalomtörténész nézőpontja felé mozdult el. Persze helyenként már Kováts munkáiban is előkerül a gazdasági-társadalmi kontextus szerepe (a közegészségügy, illetve a házasságkötés és termékenység szezonális kapcsolata már az előző fejezetben is említettünk néhány ide vonatkozó példát), de nyugodtan állíthatjuk: számára nem ez a hangsúlyos. Ezért nem hibázunk, ha Kováts Zoltán koncepciójának ismertetésénél mi is az egyes demográfiai jelenségekre koncentrálunk. Ezek közül elsőként a népességszámra vonatkozó becsléseket (mint a hazai történeti demográfia hagyományos szemléletének sarokpontját) kell kiemelnünk. Kováts rendkívüli energiát fektet abba, hogy minél pontosabban megbecsülje a statisztika előtti kor népességét, mégpedig az anyakönyvek, illetve a korabeli adóösszeírások névjegyzékének gondos összehasonlítása, egymással való kiegészítése alapján (Kováts 1981. 19.). A becslések gondosságát legfeljebb az rontja le kissé, hogy az adójegyzékben szereplők családjainak átlagos méretét „*a veszprémi püspökség területén 1747–48 telén végrehajtott összeírás*” (20.) alapján

nyert szorzószám segítségével próbálja megközelíteni, ami a két terület háztartásszerkezetének minden bizonnyal komoly eltérései miatt talán nem a legszerencsésebb döntés. Azután: a népességszám változásai – mint láttuk – a természetes szaporodás és a migrációs egyenleg értékeiből határozhatók meg. Magát a természetes szaporodást a szerző a keresztelek és a temetések bejegyzéseinek segítségével próbálja meghatározni, noha az anyakönyvek bizonytalanságai miatt elismeri, becslésekhez kell folyamodnia (30–31.) Végül is a népességszám változásaira, a keresztelekre és a temetésekre vonatkozó becslések segítségével a szerző 1710-től egészen 1849-ig próbálja (tíz éves bontásban) meghatározni Debrecen természetes szaporodásának, illetve migrációs egyenlegének értékeit (42.). Emellett – ahogy ezt egy történeti demográfustól el is várjuk – kísérlet történik a népességváltozások háttérében álló mélyebb demográfiai összefüggések feltárására is. Ez a kísérlet – tulajdonképpen egy családrekonstrukció terve – azonban sajnos töredékes marad, és nem jut túl néhány családnév kigyűjtésén és rajtuk keresztül bizonyos demográfiai jelenségek vizsgálatának kezdeti fázisán (Szeged esetében még idáig sem – csupán az anyakönyvek egyszerűbb vizsgálata segítségével nyerhető egyszerűbb összefüggések ismertetéséig – jutott el a vizsgálat). Kováts Zoltán szavaival: „1703-tól 1799. december 31-ig ... 19 családnévre gyűjtöttünk ki minden alapadatot ... a hatalmas anyag teljes feldolgozása még évek munkáját igényli, most csak néhány demográfiai összefüggést mutatunk be”, például a házasságokra vetített termékenység alakulásának változásait – az ún. nettó reprodukciós együttható arányszámait felhasználva – a vizsgált korszak folyamán (Kováts 1981. 39.), de a következtetéseket még ezekkel az összefüggésekkel kapcsolatban is lehetett volna némileg csiszolni. Csak egy példa legyen elég itt: arra, hogy a vizsgált kor még nélkülözte a családtervezést, a 39. oldalon abból következtet a szerző, hogy a gyermektelen családok aránya többé-kevésbé hasonló a természetes terméketlenség 9%-os arányához. Pedig jól tudjuk, a családtervezés kapcsán inkább a gyermekszám korlátozására (és nem a gyermekvállalástól való tartózkodásra) kellett volna gondolni, ami elérhető a házasságon belüli családtervezéssel, de a házassági életkor kitolása is hasonló eredményekre vezet (a két alaptípus korszakonként változó jelentőségét már önmagában is roppant érdemes lett volna megvizsgálni). A legnagyobb probléma azonban az, hogy Kováts Zoltán elemzése nemigen tér ki Debrecen (illetve Szeged) demográfiájának megkülönböztető „városi” jegyeire, így azokra a demográfiai sajátosságokra, amelyek a vizsgált város(ok) népességének demográfiai magatartását elkülönítik a környező vidékétől: pedig ha egy város népesedéstörténetét kívánjuk megírni, akkor nem ártott volna kissé részletesebben reflektálni azokra a demográfiai jelenségekre, amelyek a várost ebben az értelemben is várossá tették.

Végül Faragó Tamás Miskolcra szóló történeti demográfiai fejezetéről esék pár szó. Említettük már, hogy Kováts Zoltán és Faragó Tamás történeti

demográfiai szemléletmódja között igen jelentősek a különbségek. Míg Kováts Zoltán munkájában – a történeti demográfiai jelenségek közötti mélyebb összefüggések feltárására irányuló mindenfajta erőfeszítés mellett – a népességszám-becslés, illetve a népességnövekedés (illetve azok összetevői: a természetes szaporodás és a migrációs egyenleg) hagyományos témái még fontos szerepet játszanak, addig ez Faragó Tamás tanulmányáról már aligha mondható el: ezért a komoly erőfeszítéseket kívánó saját népességszám-becslésekre nem is fordít túl sok energiát (Faragó 2000. 153.). Érthető módon, hiszen Faragó Tamást nem elsősorban ezek, sokkal inkább a mélyebb demográfiai jelenségek gazdaság-, illetve társadalomspecifikus magyarázata érdekli. Például a „városi” típusú, vagyis a környező vidékhez képest jóval alacsonyabb természetes szaporodás összetevői, így az általában véve magasabb házassági életkor (177.), a születéskor várható átlagos élettartam rossz mutatói (207.), illetve a nagy létszámú bevándorlás mögött munkáló azon gazdasági-társadalmi folyamatok, amelyek – a természetes szaporodás kedvezőtlen mutatóit ellensúlyozva – hozzájárultak a 19. századi Miskolc demográfiai megalapozásához (251.). Ez persze nem jelenti azt, hogy a szerző elhanyagolná az egyes demográfiai jelenségek közötti belső összefüggések kimunkálását (lásd például a migráció Miskolc népességszerkezetére kifejtett hatásának bemutatását (160.)). Végül pedig – miként az előző fejezetben már utaltunk rá – a különféle demográfiai jelenségek között megmutatkozó társadalomspecifikus eltérések leírása és magyarázata is komoly hangsúlyt kap Faragó Tamás munkájában, legyen szó akár a különféle felekezetek, akár a különféle társadalmi rétegek eltérő demográfiai jellemzőiről.

Összegezve az eddigiek tanulságait, azt mondhatjuk, hogy mindaddig csupán a magyar városmonográfiák egy kis hányada rendelkezik valóban történeti demográfiának nevezhető, végiggondolt és kidolgozott koncepciókkal. Városmonográfiáink döntő többsége nem, vagy csupán egy-két „népességszám alakulásáról” szóló alfejezet erejéig teszi reflexió tárgyává a népesedéstörténetet. A demográfiai jelenségek közötti belső, illetve azok gazdasági-társadalmi kontextussal kapcsolatba hozható (külső) összefüggésrendszerének feltárását így csupán a történeti demográfiában komolyabban elmélyedő kutatóink kisebbsége kísérelte meg. A hatvanas-hetvenes években elsősorban Dávid Zoltán és Kováts Zoltán feldolgozásait, míg a legutóbbi években főleg Katus László, Faragó Tamás és Melegh Attila munkáit, illetve Benda Gyula eddig még kiadatlan Keszthely-monográfiáját kell kiemelnünk. A hatvanas-hetvenes években még a legkomolyabb monográfiákban is tapasztalható volt bizonyos egyoldalúság (főleg a népességszám-becslések túlsúlya terén), a legutóbbi évtizedben azonban a helyzet megváltozni látszik: az újabb munkák a demográfiai jelenségek mind nagyobb hányadát elemzik, egyre hangsúlyosabbá válik bennük a gazdasági-társadalmi kontextus szerepe. S ha ez a tendencia tovább folytatódik, akkor remélhetőleg egy későbbi szemleciikk már jóval kevesebb vak-

folttal fog találkozni a magyarországi városmonográfiák történeti demográfiai térképén.

IRODALOM

- Acsády Ignác 1896. *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21.* Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XII. kötet.
- Bácskai Vera 1971. Győr társadalmi összetétele a XVIII. században. In *Győr. Várostörténeti tanulmányok.* Győr.
- Bácskai Vera 1975. A város és a társadalom a XVIII. században (1720–1838) In Kanyar József (szerk.): *Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok.* Kaposvár. 139–181.
- Balázs Sándor 2001. *Nádudvar története.* Budapest.
- Bárth János (szerk.) 2002. *Kecskemét története 1849-ig.* Kecskemét.
- Belitzky János 1972. Salgótarján története a feudalizmus korában (896–1848). A lakosság számának alakulása. In Szabó Béla (szerk.): *Salgótarján története.* Salgótarján. 39–41.
- Benda Gyula 2001. Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyv.* 223–250.
- Béli József és mások (szerk.) 1994. *Nagykanizsa története a török háborúk végéig.* Nagykanizsa.
- Bodoki Fodor Zoltán – Bodoki Fodor Zsigmond 1978. *Mezőtúr város története a honfoglalástól a felszabadulásig I–II.* Mezőtúr.
- Cserenyák László – Mező András (szerk.) 1987. *Nyíregyháza története.* Nyíregyháza.
- Dányi Dezső 1962. A történeti demográfia tárgya és módszere. *Történeti Statisztikai Évkönyv,* 1961–1962. 5–21.
- Dávid Zoltán 1957. Az 1715–20. évi összeírás. In Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai.* 145–200.
- Dávid Zoltán é. n. Hajdúszoboszló népesedéstörténete. In Dankó Imre (szerk.): *Hajdúszoboszló monográfiája.* 187–255.
- Erdmann Gyula 1991. 1722–1848. 1. A népesség. 2. A népesség vallási megoszlása. In Erdmann Gyula – Jankovich B. Dénes (szerk.): *Békéscsaba története a kezdetektől 1848-ig.* Békéscsaba. 521–526., 526–530.
- Erdős Ferenc – Pongrácz Zsuzsanna (szerk.) 2000. *Dunaújváros története.* Dunaújváros. 1. Dunapentele népessége és társadalmi viszonyai a 18. század első felében. 116–119., 2. A népesség változásai. 119–122.
- Faragó Tamás 1997. Család és háztartás Magyarországon a 18. században. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995) Millecentenáriumi előadások.* KSH Budapest 217–239.
- Faragó Tamás 2000. A város népessége. In Faragó Tamás (szerk.): *Miskolc története III/1.* Miskolc. 151–272.
- Hausel Sándor 1999. *Pásztó mezőváros 18. századi társadalomszerkezetének és lakosságának kialakulása.* Pásztó.
- Heintz Endre 1972. 1. A népesség alakulása (1784–1941). In Gombkötő Gábor és mások (szerk.): *Tatabánya története I–II.* 53–68.
- Hungler József 1988. *Veszprém településtörténete.* Veszprém.

- Jakab István László 1969. *Bicske története*. Bicske.
- Kanyar József (szerk.) 1975. *Kaposvár. Várostartörténeti tanulmányok*. Kaposvár.
- Kaposvári Gyula – Mészáros Ferenc (szerk.) 1975. *Szolnok város története I*. Solnok.
- Karsai Ferenc 1982. *Jánoshalma története 1849–1945-ig*. Jánoshalma.
- Katus László 1995. Pécs népessége 1848 és 1920 között. In *Tanulmányok Pécs történetéből I*. Pécs Története Alapítvány, Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja. Pécs. 37–94.
- K. Balog János (szerk.) 1989. *Szekszárd város történeti monográfiája I*. Szekszárd. 1. Népesség (1805–1847). 164–168.
- Kiss Gábor – Tóth Endre – Zágorhidi Czigány Balázs 1998. *Savaria-Szombathely története a város alapításától 1526-ig*. Szombathely.
- Kováts Zoltán 1973. A népesség. In Rác István (szerk.): *Hajdúnánás története*. Hajdúnánás. 32–88.
- Kováts Zoltán 1981. A népesedési viszonyok In Rác István (szerk.): *Debrecen története 2*. 1693–1849. Debrecen. 15–69.
- Kováts Zoltán 1985. Népesedési viszonyok. In Farkas József (szerk.): *Szeged története 2*. 1686–1849. 107–170.
- Kruzslíc István 1996. Az újratelepüléstől az 1848. évi polgári forradalomig. In Juhász Antal (szerk.): *Mindszent története és népélete*. Mindszent.
- Kruzslítz István 1984. A mezőváros fejlődése a visszatelepülés után. In Szigeti János (szerk.): *Hódmezővásárhely története I*. A népesség alakulása. Hódmezővásárhely 363–366.
- Lauschmann Gyula 1995. *Székesfehérvár története I–III*. Székesfehérvár.
- Maday Pál 1962. *Szarvas története*. Szarvas.
- Melegh Attila 2000. *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig*. KSH NKI Kutatási Jelentések 65. Budapest.
- Móro Mária Anna 1995. Pécs népessége a török alóli felszabadulástól 1848-ig. In *Tanulmányok Pécs történetéből I*. Pécs Története Alapítvány, Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja. Pécs. 27–36.
- Nagy József 1978. *Eger története*. Budapest. 1. A város népessége és közigazgatása 201–210.
- Nagy Lajos 1975. A népesség számának alakulása. In Kosáry Domokos (szerk.): *Budapest története. III. Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 373–377.
- Rákos István 1984. A feudalizmus utolsó szakasza. A város helyrajza és népessége. In Szigeti János (szerk.): *Hódmezővásárhely története I*. 450–456.
- Sinkovics István 2000. Népesség, társadalmi viszonyok 1800–1867. In Söptei István (szerk.): *Sárvár története*. Budapest.
- Szabó Béla (szerk.) 1972. *Salgótarján története*. Salgótarján.
- Szendrey István – Nyakas Miklós 1980. *Derecske története*. Debrecen.
- Szita László 1995. Adatok a török megszállás alatti Pécs népességéről. In *Tanulmányok Pécs történetéből I*. Pécs Története Alapítvány, Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja. Pécs. 13–26.
- Vörös Károly 1971. Gazdaság és társadalom a dualizmus korában. In *Győr. Várostartörténeti tanulmányok*. Győr.

Vörös Károly 1975. Pest-Budától Budapestig (1849–1873) 2. A fővárostól a székesfővárosig (1873–1896). In *Budapest története. IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Akadémiai Kiadó.

HISTORICAL DEMOGRAPHY IN HUNGARIAN MONOGRAPHS ON URBAN HISTORY

Summary

The author examines the presence of historical demography in monographs on the history of early modern and modern Hungarian towns. First of all he surveys the works and looks for separate chapters on historical demography or population history. Where he found separate chapters and demographic analyses he tries to examine the objects of the analyses, the used methods and the elements of discussions. The presence or quality of historical demographic analyses was judged on the basis of the following double criteria: a) Whether are the biological regularities of population developments, the relations and interactions between demographic phenomena and processes discussed? b) Whether are the interactions between those biological regularities and their economic and social background discussed in the examined works?

Analysing the Hungarian monographs on urban history the author demonstrates that only a small proportion of them can meet the mentioned criteria. Most of them do not have an analysis on population history that can be called "historical demography." Most of the examined texts deal with population size. Only a minority of the authors tried to analyse the relations between demographic processes or their economic and social context. In the 1960-70s mainly the works of Zoltán Kováts and Zoltán Dávid, recently those of László Katus, Tamás Faragó, Attila Melegh and Gyula Benda can be mentioned in this respect. In the last decade a positive change can be observed: in several works the analysis of demographic processes and their economic and social background got a greater importance instead of the examination of population size.

Table:

1. Population history in the monographs of municipal towns in Hungary

Headings: Towns of independent municipality; Has it a historical monograph (yes or not); If yes, is there an independent chapter on population history (yes, not); Is there a separate part (in a larger chapter on society or economy) on population history (yes or not)?

MINTÁK ÉS MÓDSZEREK A KÁRPÁT-MEDENCE NÉPESSÉGTÖRTÉNETI REKONSTRUKCIÓJÁHOZ

A KSH Népeségtudományi Kutatóintézete 2003 októberében nemzetközi konferenciát szervezett, amellyel az intézmény negyven éves fennállását ünnepelték. A Népesedés és család címmel megtartott konferencia keretében az Intézetben folyó történeti demográfiai kutatások is lehetőséget kaptak a bemutatkozásra. A Demográfiai Módszertani Kutatócsoport által szervezett műhelybeszélgetés azt a kérdést járta körbe, hogy milyen úton induljon el egy, a Kárpát-medence hosszú távú népeségtörténetét rekonstruáló kutatási program.

Az előadók egyrészt a hasonló indíttatású nemzetközi kutatásokat mutatták be, másrészt pedig a legfontosabb 18. századi magyarországi források nyújtotta lehetőségeket vették számba.

Sohajda Ferenc, *A népeségtörténeti kutatás francia modellje* címmel megtartott előadásában mutatta be az egyik legjelentősebb történeti demográfiai iskola eredményeit. Az előadásból kiderült, hogy Franciaországban a 20. század második felében több ilyen típusú kutatási program is indult. Ezek közül a legjelentősebb és a legsikeresebb a Francia Demográfiai Intézet (Ined) keretében, Louis Henry vezetésével zajlott. Az ötvenes évek végén kezdett kutatás tudománytörténeti jelentősége abban áll, hogy először sikerült rekonstruálni egy ország több évszázados népesedéstörténetét (16–19. század). A kutatás legfontosabb módszertani újítása az volt, hogy a korabeli népesség-összeírások helyett az anyakönyvekből alkotott mintát dolgoztak fel. A vizsgálat két nagy irányát egy 400 településből álló minta adatainak nem-nominatív feldolgozása, illetve 40 település családrekonstrukciója jelentette. A nem-nominatív vizsgálat keretében a népesség nagyságát, a növekedés ütemét, illetve a halandósági viszonyokat lehetett rekonstruálni. A családrekonstrukció során pedig a születéskorlátozás tér- és időbeli kezdetét és elterjedését vizsgálták. Az előadásból az is kiderült, hogy az Henry által választott módszerek legnagyobb buktatója az, hogy az országos léptékű kutatás – regionális szintű kutatások hiányában – nem tette lehetővé a megfigyelt demográfiai változások kielégítő magyarázatát. A kutatás minden technikai és tudományos korlátozottsága mellett azonban azt is bizonyította, hogy egy ilyen kvantitatív makrovizsgálat kivitelezhető, és képes lehet alapjaiban megkérdőjelezni, illetve újfogalmazni a bevett történeti demográfiai elméleteket és feltételezéseket.

Buskó Tibor a történeti demográfiai kutatások másik nagy központjában, Angliában folytatott kutatásokat ismertette. *A népeségtörténeti kutatás angol modellje* című előadás a Cambridge-i Csoport kutatási programját mutatta be elsősorban két, Anglia népesedéstörténetét feldolgozó monográfián keresztül. (Wrigley, E. A. and Schofield, R. S.: *The population History of England, 1541–*

1871, London 1981. és Wrigley, E. A. Davies, R. S. Oeppen, J. A. and Schofield, R. S.: *English Population History from Family Reconstitution 1580–1837*, Cambridge, 1997.) Az előadás bemutatta az első kötetben használt módszer, az ún. visszafelé-számítás (back projection) alapelveit, számítási és mintavételi eljárásait. Mivel a második munka a családrekonstrukció módszerével rekonstruálja Anglia 1580 és 1837 közötti népesedéstörténetének alapvető jellegzetességeit, ez a vizsgálat nem egyszerűen csak az első kötet kiegészítésének, hanem azt ott alkalmazott módszer, illetve az elért eredmények ellenőrzésének is tekinthető. Az előadó kihangsúlyozta, hogy a szerzők Anglia népesedéstörténetét egy szélesebb gazdasági-társadalmi rendszerbe illesztették be, és így egy összetett modell segítségével voltak képesek a változásokat magyarázni. Anglia 18. század második felétől bekövetkező népességrobbanása tulajdonképpen ennek a preindusztriális demográfiai struktúrának a felbomlását jelentette, aminek hátterében leginkább a kibontakozó ipari forradalom állhatott.

Óri Péter *A lélekösszeírás mint a demográfiai viselkedés 18. századi változatainak rekonstrukciós lehetőségei* címmel tartott előadást, amelyben egy, a történeti Magyarország egészére bizonyos szempontból reprezentatívnak tekintett megye, Pest-Pilis-Solt demográfiai viszonyait mutatta be, elsősorban az állami lélekösszeírások (Conscriptio Animarum) elemzésével. Ez a teljes közzétett népességet összeírni szándékozó népesség-összeírás az állónépesség száma és felekezeti, társadalmi, nemek és kor szerinti összetétele mellett népmozgalmi (születések, halálozások, házasságkötések, vándorlások száma különböző ismérvek szerint) adatokat is tartalmaz. E forrás egy olyan történeti demográfiai makroelemzést tett lehetővé, amely térben korlátozott, de községsoros adatok feldolgozásához képest mégis viszonylag nagy területre és sok (121) településre terjedt ki. Eredményeként feltárulnak a megye változatos földrajzi körülmények között élő (a Visegrádi hegységtől a Duna-Tisza közének jellegzetes alföldi tájáig, a Cserháttól Baja környékéig), és igen vegyes vallási és etnikai összetételű népességének (lényegében csak a románok és a ruszinok hiányoznak a hazai etnikai csoportok közül) demográfiai jellegzetességei, illetve ennek lokális mintái. Az elemzés egyik legfontosabb eredménye, hogy a régió a demográfiai viselkedés szempontjából alapvetően „kevert”. El lehetett ugyan különíteni demográfiai típusokat, de ezek sem felekezeti, sem etnikai téren, sem településtípus szerint nem egységesek, és térben sem képeznek összefüggő egységeket. A demográfiai viselkedés valójában mozaikszerű, „molekuláris szerkezetű”, az alapegységek két-három olyan faluból állnak, amelyek térben egymás közelében fekszenek. Egy-egy alapegység meglehetősen hasonlít más tájegységbeli, más földrajzi, gazdasági körülmények között fekvő, más felekezeti, etnikai összetételű települések jellegzetességeihez. A vizsgálat eredményeként a demográfiai különbségeket illetően a korábbi interpretációkat uraló etnikai és felekezeti megközelítés nem látszik járhatónak,

helyettük az egyes települések népességének társadalmi összetétele, illetve e közösségek gazdálkodási sajátosságai, földrajzi elhelyezkedése tűnik meghatározó tényezőnek a demográfiai sokféleség magyarázatában. Az előadás a bemutatott eredményeken túl alapvető szempontokat és kiindulópontot is nyújtott egy, a történeti Magyarország 18–19. századi népesedéstörténetét megrajzoló, mintavételes, településszintű kutatáshoz.

Faragó Tamás a másik alapvetően fontos 18. századi forrás nyújtotta lehetőségeket mutatta be, szintén egy regionális vizsgálat keretében. *A józsefi népszámlálás mint kutatási csomópont a 18–19. század népesedéstörténetében* címmel megtartott előadás Magyarország öt északkeleti megyéje (Borsod, Gömör, Zemplén, Sáros és Szepes megyék) 1785–1787. évi első népszámlálásának településsoros összesítőit vizsgálta. Az elemzett közel 1500 település megközelíti a korabeli Magyar Királyság népességének és településállományának tíz százalékát. Az elemzés módszere az egyszerű statisztikai leírás volt, célja pedig annak megvizsgálása, hogy az adatok megoszlásai mutatnak-e olyan különbségeket, melyek alapján a forrásanyag részletesebb, fejlettebb (és munkaigényesebb) módszerekkel történő vizsgálata eredményekkel bíztathat. Az előadás legfontosabb megállapítása az volt, hogy már az egyszerű leíró statisztikák alapján is bizonyítást nyert, hogy mind a demográfiai, mind a társadalmi adatok tekintetében releváns különbségek mutathatók ki a történeti Magyarország északkeleti régiójának településtípusai, valamint a különböző egykori megyék népessége között. Az északkeleti régió népessége és társadalma nyilvánvalóan saját topográfiával, az egyes csoportok sajátos térbeliséggel rendelkeztek, melyek mögött feltehetőleg további mélyebb összefüggéseknek kell rejtőzniük. Utóbbiak vizsgálatára pedig úgy tűnik, hogy az 1785–1787. évi népszámlálás több lépcsőben, fokozatosan adatbázisba szervezett, illetve szervezendő forrásanyaga kiválóan alkalmasnak látszik, és mindez lehetőséget adhat a 18. század végi népesség és társadalom közigazgatási határoktól független térbeliségének bemutatására is.

Sohajda Ferenc

ISMERTETÉSEK

Bácskai Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Osiris, Budapest, 2002. 171 oldal. (Osiris Könyvtár – Történelem)

Az „Osiris Könyvtár – Történelem” sorozatban egyre-másra jelennek meg a legkülönbözőbb műfajú, ugyanakkor majd minden esetben az elvárható szakmai igényességgel megírt kötetek. Találhat köztük a lelkes olvasó a szakmai közönségnek írt monográfiát, tanulmánygyűjteményt, s több kötete szolgálja az igényes ismeretterjesztés céljait is. Bácskai Vera könyve műfaját tekintve ez utóbbi körbe tartozik. Mégsem szabad a történésznek könnyű esti olvasmányként forgatnia, hiszen hiánypótló alkotást vehet a kezébe. A magyar várostörténet mindmáig csupán részeredményekkel büszkélkedhet – még ha e részeredmények száma és nem utolsósorban szemléletbeli sokszínűsége örvendetesen megnőtt az utóbbi években, évtizedekben –, de Bácskai Vera volt az első, aki vette a bátorságot, hogy sok évtizedes kutatói tapasztalat birtokában összegezze saját és pályatársai kutatásait, s felvázolja a magyar városfejlődés ívét a középkori kezdetektől egészen a 20. század küszöbéig.

Az első három rövidke fejezetben az olvasó megismerkedhet a várostörténetnek mint történetírói műfajnak a kialakulásával, mindmáig ható nehézségeivel, amilyen például a városdefiníció kérdése, s legfőképpen tájékozódhat magának e diszciplínának a tárgyáról. A várostörténet nem azonos az egyes városok történetével. A kutató a városhálózatot, annak kialakulását, változásait és ezek okait vizsgálja. Mindemellett s ezekkel kölcsönhatásban igyekszik pontos képet festeni a városi társadalomról. A nehézségek azonban még csak ezután merülnek fel. Mít, mely településeket kell vizsgálnia a történésznek, ha a városhálózatra kíváncsi? A városnak minden korra és helyre érvényes egységes definícióját nem lehet adni, ugyanakkor sikerült olyan módszert kidolgozni, ami, figyelembe véve az adott kor jellemzőit és természetesen a fennmaradt források kínálta lehetőségeket, alkalmas a város lényegének megragadására. Ezt a szerző a 20. század harmincas éveire visszamenő *funkcionális városszemlélet* alkalmazásában vélte megtalálni – hozzá kell tennem, a történészek többségével egyetértve. Ennek lényege, hogy minden korban voltak olyan szerepek (például kereskedelmi, igazgatási, kulturális stb.), amelyek megléte hozzájárult egy adott település fejlődéséhez, a környező települések közül való kiemelkedéséhez. E szerepek korspecifikus tisztázásával a történész máris közelebb juthat a városnak tekintendő települések meghatározásához. Ezen központi szerepek mibenléte azonban csak a település és vidéke közötti kapcsolat feltárása nyomán válik meghatározhatóvá. A várostörténet tehát szükségszerűen vizsgálja a város és környéke között fennálló kölcsönhatást is.

Nem szükséges itt részletesen bemutatni a funkcionális városszemlélet alkalmazásának előnyeit. Elég csak utalni a magyar városhálózatról kialakult, a rendi szemléletben gyökerező s magát egészen a 20. század derekáig szívósan tartó elméletre, miszerint a magyar városhálózat és városfejlődés torz volt. Bácskai Vera, elismerve a hazai városfejlődés sajátos vonásainak meglétét, részben saját, részben mások, például Kubinyi András kutatásaira támaszkodva kiemeli, hogy Magyarországon is létezett, mégpedig a középkortól kezdve a központi funkciót ellátó településeknek – még ha ezek döntő többsége a korabeli rendi felfogás szerint nem is számított városnak – az egész országot átszövő hálózata.

A funkcionális városszemlélet azonban – mint azt a szerző hangsúlyozza – pusztán kiindulópontként szolgál a városhálózat feltérképezéséhez. A változások, az okok és összefüggések felderítéséhez más megközelítések szükségesek. A funkcionális városszemlélet korlátait legjobban a városi társadalom vizsgálatkor érezheti a kutató. Erre figyelmeztet a szerző a dualizmus kori városok esetében, jelezve, hogy a települések meglévő központi szerepköre ellenére sok város lakói – életmódjuk, mentalitásuk tekintetében – nem tekinthetők polgárnak (164. oldal).

Az elméleti bevezető után korszakról korszakra haladva ismerkedhet meg az olvasó a magyar városhálózat alakulásával, betekintést nyerhet a történettudomány műhelyébe is egy-egy probléma részletesebb bemutatása révén. Ebben a részben érhető igazán tetten ismereteink hézagossága. A középkori részek elkészítésénél Szűcs Jenő, Kubinyi András és saját kutatásait használhatta a szerző, az újkori fejezetek esetében már inkább csak saját eredményeire volt utalva. Ebből következik a munka különböző részeinek eltérő kidolgozottsága, ami az olvasóban gyakran hiányérzetet kelt, s egy összefoglaló célzatú mű esetében ez mindenképpen felrovarandó – jelen esetben nem a szerzőnek, hanem a hazai történettudomány egészének. A szerző érdeme, hogy a hiányokból mintegy erényt kovácsolva kutatási témák garmadáját ajánlja könyvében a kutatók figyelmébe.

A középkor időszakát taglaló fejezetben Bácskai Vera – egyrészt a forrásadottságokkal, másrészt a feldolgozottság jóval előrehaladottabb állapotával magyarázhatóan – a 15. századra helyezi a hangsúlyt. A korábbi századok bemutatása erősen vázlatos, s mintha a szerző maga is beleesne a – korábban kritikával illetett – jogi szemlélet csapdájába, melyet a következő kijelentése élesen szemléltet. „Az árucserre kibontakozása és egyre intenzívebbé válása a 15. századra a királyi városokénál nagyobb számú és egyenletesebb földrajzi elhelyezkedésű városhálózatot igényelt.” (27. oldal) Ez és más kijelentései azt sejtetik az olvasóval, hogy az Árpád-kor időszakában a kis számú, s az ország lakott területein összefüggő hálózatot egyáltalán nem alkotó királyi városokon kívül nem voltak az országban központi funkciókat ellátó települések. Kutatók hiányában ezt sem lehet cáfolni, de talán érdemes elgondolkodni az ispán-

sági és birtokközpontok, királyi és nemesi kúriák, alsóbb szintű egyházi központok, révek, csomópontok már ebben a korban meglévő kiemelt jelentőségén. A probléma árnyalását segítheti az előítéletekkel terhelt város fogalmának az elhagyása, s például a Kubinyi András által a késő középkorra alkalmazott, jóval általánosabb jelentésű *központi hely* fogalmának a bevezetése.

A fentebb írottak mellett is nyilvánvaló, hogy a 14–15. század fordulóján minőségi változás zajlott le a magyar város-, vagy ha úgy tetszik központi hely-hálózatban. Bár a településszerkezet eme változása még sok megválaszolatlan kérdést vet fel, a folyamattal már a kortársak is tisztában voltak. Ezt jelzi a korabeli terminológia megváltozása, eleinte bizonytalan, majd egyre precízebb használata. A folyamat nagyságrendjét jól illusztrálják a Bácskai Vera által közölt szám adatok. „1390 előtti forrásainkban mintegy 50 település fordul elő, többnyire váltakozva civitas vagy oppidum néven. 1391 és 1440 között 249-cel, 1441 és 1490 között 331-gyel szaporodik számuk, végül 1526-ig 79 új oppidum neve tűnik fel az oklevelekben” (31. oldal). Az oppidumok tömeges megjelenése okainak, illetve az egyes települések szerepváltozásának vizsgálatával még adós a történettudomány. Sikerült viszont ebből a majd 800 oppidumot (mezővárost) magába foglaló tömegből évtizedes kutatással rekonstruálni a korabeli központi hely-hálózatot, amelynek nagyságát 180 és 200 település közé teszik a kutatók, s ezt a szerző is elfogadhatónak tartja.

A városi társadalom vizsgálatában is szakítani igyekszik a szerző a korábbi irodalomban megszokottól. A jogi megközelítést ebben az esetben sem tartja önmagában célravezetőnek, és nem tartja elfogadhatónak a városnak a kézművesekkel és kereskedőkkel való kizárólagos összekapcsolását. Az őstermelés, változó intenzitással ugyan, de az ország legfejlettebbnek tartott szabad királyi városaiban is megfigyelhető, ahogy Európa más területein is. Speciális ágai (szőlőművelés, állattenyésztés) pedig sajátos városképző erőt jelenthetnek, s ennek Magyarországon különösen fontos szerep jutott.

A középkori városi társadalom tárgyalásánál a szerző figyelmen kívül hagyja az Árpád-kor századait, ami a korabeli városhálózatról írottakból természetesen következik. Ennek következtében említés nélkül marad a szabad királyi városok vezetőrétegében a 14. század második felében lezajlott változás, amely úgy tűnik hozzájárult a nemességtől elkülönülő, rendi értelemben vett polgárság kialakulásához. Ha a folyamat ma még nehezen is értelmezhető, jelentősége miatt mindenképpen érdemes lett volna kitérni rá.¹

A késő középkori városi társadalom leírásakor a szerző érzékletesen szemlélteti a civitasok (szabad királyi városok) és az oppidumok között megfigyelhető különbségeket, ugyanakkor további kutatások szükségesek annak eldöntésére, hogy a korábban néhány kiragadott példa rendi-foglalkozási szempontból

¹ A kérdéstről részletesen: Kubinyi András, A budai német patríciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig, *Lévtári Közlemények* 42 (1971) 203–269.

történő vizsgálata során kialakult kép mennyiben szorul módosításra, árnyalásra a teljesnek tekinthető városhálózat kutatása tükrében.

A városok lakossága több szempont szerint tagolódott kisebb csoportokra. Csak ezek pontos és következetes feltárása teszi lehetővé a városi társadalom szövevényének megismerését, a benne zajló folyamatok megértését. A rendi (polgárjoggal rendelkező városi polgár és azzal nem rendelkező városi lakos) és foglalkozási (kereskedő, kézműves stb.) kategóriák mellett figyelmet kell fordítani a vagyoni helyzetben megmutatkozó jelentős, csoportokon belüli különbségekre is. A céhek szerepe sem egyértelmű városainkban. Bácskai Vera kiemeli, hogy a kézműves mesterségeknek alig egyharmada hozta létre a maga céheit a 15. század végéig, a kézművesség és a céhek közé egyenlőséget tevő korábbi szemlélet tehát alapvető revízióra szorul.

A kora újkor, a török hódítás időszakában a városoknak az eddigiektől teljesen eltérő feltételekkel kellett szembenézniük. A korábbi, erősen elnagyolt nézetekkel szemben Bácskai Vera nem a városhálózat, a városok hanyatlásáról beszél, hanem alkalmazkodásról, a városhálózat átstrukturálódásáról. Lényeges, hogy a változások még a Mohácsot megelőző évtizedekben elkezdődtek az európai gazdasági változásokkal összhangban, így nem írhatóak kizárólag a török hódítás számlájára. A városhálózat megváltozása ebben az időben Európában is napirenden volt. A tengeri kikötők és a jelentős igazgatási központok, fővárosok fellendülésének az időszaka a 16. század. A kis- és középvárosok – amelyek közé európai összehasonlításban a magyar városok tartoztak – mindennütt a válság jeleit mutatták. Ebben az összefüggésben a kora újkori magyar városhálózat története az alkalmazkodás története, amelyet a török hódítás és a bizonytalan politikai helyzet csak nehezített. Jelentősen módosult a magyarországi városhierarchia. A korábban élenjáró Buda, Sopron stb. helyére Debrecen, Kassa, Nagyszombat lépett. Az ipari központok visszaszorultak, s helyükre bortermelő és állattenyésztő, illetve kereskedő centrumok léptek. Az alkalmazkodást jelzi az egy-két évtizedig virágzó, majd hirtelen lehanyatló kereskedelmi központok, Kálmáncsehi, Ráckeve sorsa is. A 16. század európai gazdasága összességében kedvező lehetőséget nyújtott a magyar városhálózat bizonyos tagjainak a prosperitásra. Ezzel szemben a 17. században egyrészt helyreállt az ipari és mezőgazdasági termékek értékének egyensúlya, ennek következtében csökkent a magyar agrártermékek értéke, másrészt az ebben az évszázadban dúló folyamatos háborúk tovább nehezítették a városok alkalmazkodását a megváltozott piaci viszonyokhoz.

Változáson ment keresztül a városok társadalma is. A korábban a hierarchia csúcsán álló városok lakossága elszegényedett – a rendi értelemben vett polgárság főként ezen városok lakói közül került ki –, míg a mezővárosokban megfigyelhető egy vagyonos kereskedőréteg kialakulása. További változásokat és konfliktusokat gerjesztett a nemesség beáramlása a nagyobb biztonságot nyújtó városokba.

Az újkori városfejlődésről írt fejezet a kötet legterjedelmesebb, s egyben legjobban kidolgozott részét teszi ki, ami a szerző kutatói pályájának ismeretében természetesnek tekinthető. Bácskai Vera ebben a fejezetben csak a szűkebb értelemben vett történeti Magyarország városainak szenteli figyelmét, hivatkozva az erdélyi és szlavóniai települések azonos szempontú vizsgálatának hiányára. Nem kerül említésre – még az irodalomjegyzékben sem – Sonkoly Gábor 2001-ben megjelent, az erdélyi városhálózat 18–19. századi változásait taglaló könyve.² Ennek kapcsán érdemes felhívni a figyelmet egy technikai jellegű kérdésre. Az anyaggyűjtés, illetve a kézirat lezárásának ideje nem szerepel a kötetben. Feltüntetésével könnyen elkerülhető lett volna, hogy egy-egy alig korábban megjelent tanulmány ismeretét az olvasó számon kérje a szerzőn, s egyben tájékoztatóul is szolgált volna az eredmények naprakészsége tekintetében.

A 18. században a városfejlődés fő tényezői a mezőgazdasági terményekkel való kereskedelem, illetve az igazgatási és kulturális szerep voltak, hasonlóan a kora újkor századaihoz. Változás figyelhető meg azonban a mezőgazdasági ártermelésben. Míg a korábbi évszázadokban a kereskedelmi forgalomnak csaknem felét az élőállat tette ki, addig a 18. század végére ennek aránya jelentősen, a kereskedelmi forgalom mintegy negyedére csökkent. Megnőtt viszont a gabonatermelés szerepe. Ez módosulást eredményezett a városhierarchiában is. A középkori eredetű kiváltságokkal rendelkező szabad királyi városok végérvényesen háttérbe szorultak – legalábbis a népességszám mutatója szerint – az alföldi városok mögött (Debrecen, Kecskemét, Szeged, Szabadka).

A városhálózat komplex vizsgálatára először a 19. század elejének forrásadottságai nyújtottak lehetőséget. Az 1828. évi országos összeírás elemzését Bácskai Vera és Nagy Lajos végezte el, ennek eredményeit önálló kötetben is megjelentették.³ Ennek részletes ismertetésétől itt eltekintek, csupán néhány dolgot szeretnék kiemelni eredményeik közül.

A korábbi kutatás városcentrikus szemlélete nem vezetett valós eredményekre, az egyes városok helyét és szerepét a településszerkezetben nem sikerült meghatározni. Ennek kivédésére a szerzők város és vidék egymásrautaltságát, kölcsönhatását vizsgálták. Sikerült elkülöníteni a több száz vásáros helyből azokat, amelyek valódi központi funkcióval rendelkeztek, s kiderült, hogy az eddig általánosan figyelembe vett mennyiségi mutatók – például a kézművesek esetében – önmagukban nem alkalmasak következtetések levonására. A központok meghatározásában lényeges szerep jutott a környező települések vizsgálatának. A piackörzet fejlettsége szoros kölcsönhatásban állt a központ fejlettségével, bizonyítva a vizsgálati nézőpont kiszélesítésének szükségességét.

² Sonkoly Gábor, *Erdély városai a XVIII–XIX. században*, Budapest, L'Harmattan-Atelier, 2001. (Atelier füzetek 2)

³ Bácskai Vera, Nagy Lajos, *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*, Budapest, Akadémiai, 1984.

A reformkori városi társadalom bemutatásánál a szerző kiemeli a látszólag szilárd rendi keretek mögött zajló változásokat. A legfontosabb a rendi értelemben vett polgárság szerepének visszaszorulása volt a korábbi századokban megindult folyamatoknak megfelelően. Ennek legmarkánsabb példája a kézművesek elszegényedése. Ezzel párhuzamosan megindult egy új polgári szerepkör kialakulása, amelynek a reformkorban azonban csak a csirái jelentek meg. Ennek az átalakulásnak volt egyik mozgatója a nemesség. Az átalakulóban lévő társadalom bemutatását a szerző igen érzékletessé teszi a kortársi megnyilatkozások, vélemények új szempontú elemzésével.

A dualizmus korának városhálózata nagymértékben a 19. század elején meglévő városokból, piacközpontokból állt, amelyek többsége feltehetően már a 18. század folyamán elnyerte helyét a városhálózatban. Mindez aláhúzza a szerves városfejlődés jelentőségét. Európai összehasonlításban két jelenséget emel ki Bácskai Vera, amelyek alapvető különbségként jelentkeztek Magyarországon és a nyugat-európai területek fejlődése között. Az egyik a mezőgazdaságnak az urbanizációban továbbra is fennmaradó szerepe, tágabban értelmezve „a magyarországi városfejlődés történeti sajátosságának megőrzése” volt (168. oldal); a másik pedig, hogy Magyarországon a főváros és a többi város népességnövekedésének üteme lényegesen eltért a Nyugat-Európában megszokott arányoktól, ami a főváros dominanciájára vezetett a városhálózatban belül.

Ismeretésem végéhez közeledve a kötet tartalmának ismeretében pár szót kell ejtenem a könyv címéről is. Mivel a leendő olvasó – részben – a cím alapján választja ki a könyvesboltok kínálatából azt a néhány munkát, amelyet megvásárol, illetve áttanulmányoz, nem érdektelen, hogy az alkotó informatív, a könyv tartalmát, eredményeit tükröző címmel lássa el munkáját. Ennek a követelménynek a *Városok Magyarországon az iparosodás előtt* részben megfelel. Tájékozódhatunk a kötet tárgyáról, annak eredményeit azonban nem közvetíti a címlap. A könyv utolsó fejezetei, különösen a 19. század második felére való kitekintés ugyanis nyilvánvalóvá teszi, hogy az iparosodás – legalábbis a vizsgált korszakban – nem játszott meghatározó szerepet a magyarországi városhálózat változásában. Emiatt talán szerencsésebb lett volna más kifejezést használni a vizsgálat időbeli kereteinek kijelöléséhez.

Végezetül néhány formai hiányosságra szeretném felhívni a szerző és a kiadó figyelmét. Hiányosnak érzem az irodalomjegyzéket. Itt nem is a szinte áttekinthetetlen magyar és főleg a nemzetközi szakirodalom tételes felsorolását kérem számon a szerzőn, hanem a kötetben említett kutatások megjelent eredményeinek feltüntetését. Ezek egy része esettanulmány ugyan, de feltüntetésük az olvasó, mégpedig a nem szakavatott olvasó tájékoztatását szolgálja (például a 128. oldalon hivatkozik a szerző Kassának Czoch Gábor által vizsgált polgár-

felvételi gyakorlatára, az Irodalomban azonban ennek nyomát sem találjuk⁴). Másik észrevételem a térképek és ábrák hiánya, amelyek véleményem szerint nagyban segítették volna a könyvben foglaltak megértését.

Fejezetről fejezetre végighaladva a kötet tartalmán, igyekezvén megemlíteni eredményeit és kitérni hiányosságaira is, a recenzensnek csupán egy feladata maradt, mégpedig, hogy jó szívvvel ajánlja Bácskai Vera legújabb könyvét az érdeklődő nagyközönség és a szakemberek figyelmébe.

Hermann István

Rosental, Paul-André: *Les sentiers invisibles. Espace, familles et migrations dans la France du 19e siècle*. (Láthatatlan ösvények. Tér, családok és migráció a 19. századi Franciaországban.) Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1999. 255 o.

A vándorlási mozgalmak vizsgálata, különösen pedig a modernkori iparosodást és urbanizációt megelőző migráció kutatása az utóbbi évtizedekben látványosan fellendült, jelentős eredményeket, sőt szemléletváltozást hozott. A korábbi kutatások alaptétele, amely egy mozdulatlan, a földhöz, szülőhelyhez kötött hagyományos rurális társadalmat állított szembe a 19–20. század városba áramlásával és az emberek megnövekedett mozgékonyásával, ma már nem tartható. L.P. Moch 1992-ben megjelent összefoglalója (*Moving Europeans. Migration in western Europe since 1650*, Indiana University Press) már bizonyított jelenségként tárgyalja az ancien régime társadalmainak jelentős migrációs formáit, bár Franciaországban még mindig erős a 19. századig, a faluhatárhoz kötődő rurális népesség sztereotípiája. Ez a sajátos helyzet Paul-André Rosental kutatásainak kiindulópontja, jelentős (s a beavatottak által régóta várt) munkája a francia 19. századra vonatkozóan kérdőjelezi meg a migrációról a földrajzi, történeti kutatásban megrögzött nézeteket, s új vizsgálati szempontokat, módszereket javasol a kutatási terület megújítására.

Paul-André Rosental abból indul ki, hogy jóllehet angol népszámlálási adatok felhasználásával E.G. Ravenstein már 1876-ban rámutatott arra, hogy a rurális világ rövidtávú vándorlásai adják a migrációs folyamatok zömét, a vándorlások vizsgálatának módszeréből következően a szakirodalomban dominál a faluról városba áramlás (az idevágó francia szakirodalomban az „*exode rural*”) sémája. Véleménye szerint a vizsgálati módszer – a vándorlásnak a céltelepülésen való mérése, az egyének vizsgálata, a két pont közti elmozdulás mérése – mintegy előre meghatározza az eredményt: Franciaország 19. századi vándor-

⁴ Czoch Gábor Kassával foglalkozó disszertációja ugyan nem jelent meg, de a vonatkozó témában már publikált, pl. Kassa polgárai a XIX. század első felében, *Limes* (1998) 2–3. 55–86.

mozgalmát meghatározza a nagyobb városok s elsősorban Párizs vonzása és növekedése. Munkájában a mikroszkopikus lépték alkalmazásával, a két pont közötti elmozdulás helyett a vándorlási tér fogalmának használatával, valamint a család mint vizsgálati egység bevezetésével és gazdagabb oksági érveléssel megkísérli a kutatási terület megújítását.

A könyv szerkezete is ezt a célt szolgálja. Az első rész: „A lakóhelytől a területig” (*De la résidence au territoire*), majd a következő nagyobb egység összefoglaló címe „A területtől a migrációs tervig” (*Du territoire au projet*), végül pedig az utolsó, harmadik rész a családi dinamikákkal és a migrációs tervekkel foglalkozik (*Dynamiques familiales et mesure des projets migratoires*). Rosental alapvetően a mikroszkopikus lépték alkalmazásával hoz új ismeretanyagot. Alapanyaga a Jacques Dupâquier által kezdeményezett kutatásban szereplő 3000 család többgenerációs anyakönyvi rekonstrukciójának családlapjai. Ez a vizsgálat a Franciaországban 1803 és 1902 között házasodott, T, R és A kezdőbetűjű házas férfiak anyakönyvi adatainak kigyűjtésére épült, demográfiai és társadalomtörténeti eredményei megjelentek a „*La Société française au XIXe siècle*” című kötetben (szerk. J. Dupâquier és D. Kessler, Paris, Fayard, 1992). Ennek cédulaanyagán továbbdolgozva Rosental többgenerációs családtörténeteket tudott felrajzolni és elemezni, ahol nemcsak a házaspár születési helye, különböző időpontokban a lakóhelye, foglalkozása áll rendelkezésre, hanem a házassági tanúk, keresztszülők révén kapcsolathálók, a társadalmi környezet is vizsgálható. A családi stratégiák elemzéséhez új fogalmakat alkalmaz (a már említett terület és terv), és ennek alapján hoz létre migrációs típusokat.

A kiindulópont a makroszemlélet módszertanának megkérdőjelezése. A 19. századi vizsgálat 45 ezer házasságkötési adatát az elemzés először a vándorlási statisztikák módszerével értékeli ki, azaz a születési helyet és a végpontot (házasságkötés helye) veti össze, és a távolabbra költözőket (a francia gyakorlat szerint ez egy nem szomszédos *département*-t jelent) vizsgálja. Mindez a jól ismert képet adja: a vándorlók a nagyvárosok és Párizs felé tartanak, Párizs (*Seine département*) bevándorlóinak zöme falvakból jön, a migránsok aránya a század folyamán egyenletesen nő. Ha azonban az adatokat úgy rendezzük át, hogy a kiindulópontból vizsgáljuk a mozgást, azt állapíthatjuk meg, hogy a falvak lakói a 19. század elején nagyobb arányban vándorolnak más falvak és kisvárosok irányába, mint Párizsba, a század második felében erősödik a főváros vonzása, de korántsem válik kizárólagossá. A falvakból aránylag kevesebben követik ezt a migrációs pályát, mint a kisebb és nagyobb városokból. A falusi vándorlási arány a vizsgált időszakban nem emelkedik, hanem fokozatosan megnő a párizsi migrációs tendencia súlya. Rosental más módszert alkalmazó számításai tehát az elfogadott sémáktól eltérő képet rajzolnak a vándorlásról. A szerző azt is bemutatja, hogy milyen módon alakult a francia statisztikai megfigyelés és milyen okok vezethettek arra, hogy a faluból városba áram-

lás, azaz az „*exode rural*” értelmezés vált uralkodóvá a francia szakirodalomban: a városok és Párizs túlnépesedésétől való félelem és a vándorlásnak a végponton való mérése szülte ezt az eredményt.

Ezzel szemben rajzolódik ki a szerzőnél a sokkal kevésbé helyben maradó falusi népesség képe. Rosental a vizsgált időszakban 52,7 százalékra teszi a nem költözők arányát a falvakban, a nagyság szerint differenciált városokra pedig 60 százalék fölötti arányokat számol. A migránsok több mint fele más falvakba költözött, tehát ez volt az uralkodó vándormozgalom. Rosental arra is rámutat, hogy ezt a mozgást a történeti demográfiai irodalom észlelte (a családrekonstrukció kezdettől fogva beleütközött az elvándorlók magas arányába), de a házassággal kis távolságra költözőket (mikromobilitás) a vándorlás jellege, tartalma alapján leválasztotta a városba áramlókról, s e fogalmi megkülönböztetéssel fenntartotta az uralkodó értelmezést.

Rosental a kritikai elemzés után új módszertant javasol. Első proposíciója az, hogy a lakóhely pontszerű fogalmát váltsuk fel a területi kötődés fogalmával. François Dagognet-től veszi át azt a felfogást, hogy az emberek nem egyetlen ponthoz kötődnek, hanem egy kisebb területhez. A családtörténetek vándorlási adatai alapján Rosental szerint felrajzolható a családok területi mozgása. Ennek alapján a vándorlási pályák sokkal összetettebbek, mintha csak két pont közti elmozdulást mérünk. Ezt a könyv konkrét példákkal mutatja be. A példák vezetnek el az elemzést egy újabb fogalom, a vándorlási terv (*projet*) bevezetéséhez. Véleménye szerint a vándorlás nemcsak pillanatnyi vonzások és taszítások eredőjeként alakul, hanem annak története van, a vándorlók mozgása nemcsak egyes aktusokban ragadható meg, hanem mögötte tervek és perspektívák is felrajzolhatók.

Az elemzésbe e ponton Rosental egy elméletibb, de nagyon hasznos kitérőt iktat be. A vándorlással foglalkozó magyarázó modelleket veszi sorra a Zipf megalkotta gravitációs modelltől Torsten Hägerstrand történetibb magyarázatáig. Hägerstrand azzal, hogy a migrációs pályákat aszerint osztotta fel, hogy azok a részvevők által már ismert területre irányulnak-e vagy pedig ismeretlenre, bevezetett egy történeti tényezőt (az ismertség korábbi vándorlási kapcsolatokat jelent), s a teret és az időt összekapcsolta. A kapcsolathálók vizsgálata a migrációban is ebbe az irányba mutat. Rosental szerint a vándorlási terv analitikus fogalma lehetővé teszi, hogy egy család esetében jellemezzük a vándorlás egészének jellegét, s a továbbiakban azt vizsgálja, hogy a családtörténetek alapján megrajzolható-e egy összetettebb átfogó kép a 19. századi franciaországi vándormozgalomról.

A szerző a könyv harmadik részében tehát visszatér az empiriához, s egyes családok térbeli mozgásának, foglalkozási mobilitásának és az őket körülvevő társadalmi kapcsolatrendszernek (tanúk és keresztszülők) elemzésével típusokat, osztályozási szempontokat hoz létre. Lényegi elem, hogy a foglalkozást és a mobilitást szoros kapcsolatban vizsgálja, s a foglalkozás családon belüli át-

adását, a családokra jellemző foglalkozási tőkét (*stock professional familial*) köti össze a vándorlással, megkülönböztetve a hagyományos területi mozgást az ezzel szakító elvándorlástól. Megkülönböztet foglalkozás alapján bezárkózó és nyitott családokat (*familles autocentrées* és *familles exocentrées*). Részletelesen foglalkozik a családokban az elvándorlást kiváltó helyzettel, a társadalmi-gazdasági helyzet mellett bevonja a magyarázatba a családtípusokat, a család nagyságát is. Mindenkor egy-egy családi esettanulmány szolgál az általánosabb értelmezés alapjául.

Rosental eredményeit összegezve úgy fogalmaz, hogy személyes, családi tényezők mellett a gazdasági lehetőségek és a makrotendenciák együtt alakítják a vándorlást. Az új lehetőségek a családi reprodukción belül fokozatosan új vándorlási célokat terjesztenek el, ez módosítja a családok migrációs alakzatait, új irányok jelennek meg. Azt fogalmazza meg, hogy a mozgások időbeliségét (*temporalité*) is újra kell gondolni.

A gazdag empirikus anyagra épülő elemzéseket a fogalmi tisztázás, a módszertani igényesség jellemzi. Rosental alapvetően mikroszinten vizsgálódik, de elhatárolja módszerét a mikrotörténet azon irányzataitól, amelyek ezt a léptéket kizárólagosnak tekintik. Az *Annales* körül tömörülő irányzat felfogásában a léptékek megválasztása nem elméleti szükségesség, nem magyarázó erejű mozzanat, hanem az újabb és újabb szempontok, nézőpontok, léptékek a heurisztikus értékűek. Ez a multiszkopikusnak is nevezett irány a magyar olvasónak is egyre ismertebb, hála Jacques Revel és mások, köztük az ismertett szerző magyarul is elérhető írásainak. A bemutatott munka jó példa arra a módszertanra, amit eddig leginkább elméleti írásokból ismerhettünk meg. Alapvető jellemzője, hogy az egyedi (mikro) és a többi szint, lépték összekötésénél a lehető legtovább igyekszik megőrizni az egyedi alakzatokat, kontextusokat. Tehát nem proszopográfiai megközelítés, nem „ideáltípusokat” hoz létre, hanem egyedi családtörténetekből lép át az általánosításba. A módszer jó eredményeket hoz, Rosental könyve a szakembernek izgalmas és tartalmas. Helyenként talán az az érzésünk, hogy a mikrotörténet egyéb forrásainak bevonása nélkül a családok bemutatása túl interpretált: a kevés, nehezen értelmezhető foglalkozási megnevezésből konstruált társadalmi kontextusok problematikusnak ítéltetők. A könyv azonban jó példa az új módszertani igényességre, s megtermékenyítheti a hazai kutatásokat is. A recenzens, aki a maga vizsgálódásaiban hasonló multiszkopikus megközelítésre törekszik, elsősorban ezt emeli ki a magyar kutatások szempontjából, s ajánlja a könyvet elmélyültebb tanulmányozásra.

Benda Gyula

A tudományos örökség megőrzése és átadása

Isabelle Séguy et al.: *La population de la France de 1670 à 1829. L'enquête Louis Henry et ses données.* (Franciaország népessége 1670-től 1829-ig. A Louis Henry-féle kutatási program és annak adatai.) Paris, Ined. 2001. 208 o. (CD-rom melléklettel) (*Etudes et Enquêtes historiques*)

Összetett és eredeti munkát jelentetett meg a közelmúltban a Francia Demográfiai Intézet (Ined). A kötet főcíme (magyarul: Franciaország népessége 1670 és 1829 között) kissé félrevezető, hiszen nem egy történeti demográfiai tanulmányról van szó. Valójában, ahogy arról az alcím már pontosan tájékoztat, a Louis Henry által a 18. századi francia népesség leírására indított nagy történeti demográfiai vizsgálat adatainak kiadásáról van szó.

Az Henry-által 1958-ban megkezdett, az anyakönyvek mintavételes feldolgozásán alapuló vizsgálat célja a 18. századi francia népességnövekedés kiszámítása és elemzése volt, illetve ehhez kapcsolódva – egy kisebb mintán – a termékenység elemzése.⁵ E kutatási program egy hosszú évtizedekig folytatódó, lényegében a mai napig is tartó vizsgálatot eredményezett. Ebből a tényből is fakad a kötet műfaji összetettsége: nem egyszerűen csak forrásközlés, hanem az adatok további feldolgozását és értelmezését is lehetővé tévő kézikönyv vagy kutatási segédlet, és mindezek mellett a kutatás eredményeit és korlátait elemző tudománytörténeti tanulmány is. E többszörös viszonyra utalva tekinthetjük a kutatás adatait tudományos örökségnek.

Az Ined a kilencvenes években több más intézménnyel együttműködve alapította meg a *Centre Quetelet*-t, amelynek célja az intézet keretében folytatott régebbi kutatások anyagának megőrzése, dokumentálása és hozzáférhetővé tétele. E központ törekvéseinek első eredménye ez a kötet. E központ ötlete nem egyedülálló jelenség a francia tudományos életben, ahol a kilencvenes évek közepe óta élénk eszmecsere folyik arról, hogy mi legyen a sorsa az ötvenes, hatvanas években lefolytatott nagy empirikus kutatások nyersanyagának.

A második világháború utáni évtizedek nemcsak a természettudományokban, hanem – bizonyos megszorításokkal – az ekkor ki-, illetve átalakuló társadalomtudományokban is a *big science* korszaka voltak. Ekkor kezdődtek a szociológiában a *survey*-vizsgálatok, az etnográfusok és antropológusok nagy szabású terepmunkákra indultak, az interdiszciplinaritás jegyében több tudományágból verbuvált kutatócsoportok végeztek egy-egy területre, nép- vagy kulturális csoportra vonatkozó összehangolt vizsgálatokat. De ez volt a gazdaságtörténeti és történeti demográfiai kvantitatív vizsgálatok aranykora is. Ezek az asztali PC-k, és általában a digitális eszközök korszaka előtt indult vizsgálatok hatalmas mennyiségű kéziratos cédula- és jegyzetanyagot hagytak maguk

⁵ A kutatási programot részletesen bemutató cikket ld. a jelen kötetben.

után. A kutatások nyersanyagai aztán rendszerint évtizedekig kallódtak a kutatóintézetek elfelejtett sarkaiban, rég ki nem nyitott fiókok mélyén, még akkor is (sőt talán főleg akkor), ha a kutatási adatok feldolgozása, kiértékelése már a keletkezésük idején is elmaradt. Hosszú a sora a nagy lendülettel elkezdett, de aztán félbe maradt vizsgálatoknak.

Napjainkban aztán egyszerre praktikus és elméleti problémát is okoznak ezek az irat- és adattömegek. Természetes módon adódik az igény e források megőrzésére, hiszen ezek egyes tudományágak, és így a kultúra múltjának dokumentumai, ráadásul sokszor mai napig ki nem aknázott, illetve potenciálisan újrahasznosítható tudományos nyersanyagot jelentenek. Ezt a kettős tulajdonságot fejezi ki a tudományos örökség kifejezés. A francia kulturális életben hatalmas karriert futott be, és teljességgel elburjánzott a történeti örökség kifejezése. Itt most ebből a rendkívül összetett koncepcióból csak egy elemet emelnék ki, mégpedig azt, hogy az örökség nem egyszerűen a múlt archiválását, változatlan megőrzését, hanem aktív, kritikus és tudatos elsajátítását jelenti. Ennek megfelelően a tudományos kutatások által felhalmozott örökséget sem csak őrizgetni és archiválni kell. Nem az a cél, hogy a jegyzeteket és adatlapokat múzeumi vitrinekben állítsák ki, sőt a tudományos örökség megőrzése nem egyenlő azzal sem, hogy a kéziratok bekerülnek a levéltárakba. Ezen túl még arra is szükség van, hogy a kutatások adatait értelmező módon sajátítsák el, egyrészt nyitottan a további diszciplináris kutatások felé, másrészt készen egy kritikus tudománytörténetre.

E koncepció fényében érdemes értékelni az alábbi kötetet is, vagyis, hogy mennyire alkalmas a tudományos örökség megőrzésére és átadására. Talán a közreadott kutatási adatokon túl a magyar olvasó számára is érdekesebb az a kérdés, hogyan birkóztak meg a Francia Demográfiai Intézetben ezzel az összetett feladattal, mennyiben tekinthető példának ez a kiadvány.

A kiadvány középpontjában valójában a melléklet, a Cd-rom áll, hiszen a szerzők deklaráltnak legfontosabb célja az eredeti kutatás adatainak közzé- és érthetővé tétele. Az adatok digitális közreadását az tette lehetővé, hogy az Ined az adatokat részben az informatika különböző korszakainak megfelelő számítógépes adathordozókra (lyukkártya, mágnesszalag) rögzített adatbázisokban őrizte meg. Eredetileg azokat az adatokat rögzítették így, amelyekkel olyan bonyolult számításokat akartak elvégezni, amelyek „kézzel, papíron” már nem voltak lehetségesek. A Cd-rom végül is ezeknek a korábban digitalizált adatbázisoknak a mai kor számára is használható adathordozókra átirított változatait tartalmazza, két nagy csoportban.

Az egyik csoportba kerültek az ún. nem-nominatív vagy anonim vizsgálat adatai. Az anonim vizsgálat során, mintegy 400, véletlenszerűen kiválasztott település anyakönyvi bejegyzéseit rögzítették. E kijegyzetelés során nemcsak a születések, házasságok, keresztelések és halálozások számát, hanem az anyakönyvi bejegyzés teljes tartalmát rögzítették. E feljegyzésekből végül a halálo-

zások és a házasságok adatait kódolták és lyukkártyákon, majd mágnesszalagon rögzítették. A születési bejegyzésekkel kapcsolatos adatok azért nem kerültek ilyen módon rögzítésre, mert a kevés információ (lényegében a születés tényén túl csak annak legitím, illegitím voltát jegyezték ki) ezt annak idején nem tette szükségessé.

Az eredeti vizsgálat másik részében (amelyet nominatív vizsgálatnak neveztek) negyven település családrekonstrukcióját végezték el. A családlapokat eredetileg kézzel állították össze, mivel az Ined nem vett részt a családrekonstrukciók automatizálására tett kísérletekben. Az adatok gépi feldolgozása csak a nyolcvanas években zajlott le, amikor az ún. M családlapokat (tehát azokat, ahol a házasság kezdete ismert volt) rögzítették mágnesszalagra.

Így végül a CD-n található 5 fájl az eredeti vizsgálat adatainak csak egy részét tartalmazza: nevezetesen a 1740 és 1829 közötti városi és vidéki halálozások (több mint 150 000 tétel, 20 változóval) és házasságok (44 000 tétel, 22 változóval), illetve az 1670 és 1829 közötti időszakra 34 000 családlap adatait.

A korabeli memória-takarékos eljárásoknak megfelelően az összes változót négy karakterből álló kódokkal kódolták. Így a szerzők komoly hermeneutikai munkát is végeztek, amint rekonstruálták az eredeti kódolási eljárásokat és feloldották a használt kódokat, hogy az adatsorok értelmezhetőek legyenek. A változók szótárát részletes táblázatokba foglalva közlik, mind a kötetben, mind a lemezen. A könnyebb elemzés és értelmezés érdekében részletesen leírják, példákkal világossá teszik az eredeti adatfelvétel, a papíron való kódolás, illetve a digitális kódolás folyamatát.

A változók közül a legérdekesebb és egyben a legproblematikusabb a foglalkozások meghatározása. Henry háromszintű kódolást alakított ki. Az első szinten 12 szocio-professzionális kategóriát definiált (a nemestől a koldusig), a második szinten a termelő- illetve szolgáltató ágazatot határozta meg, a harmadik számnak pedig kiegészítő funkciója volt, amivel az adott egyén „beosztását” (értsd: mesterek és inasok megkülönböztetése), illetve bizonyos foglalkozások pontosabb meghatározását tette lehetővé. A szocio-professzionális kategóriák meghatározása, érvényessége, használhatósága mindig is a társadalomtörténeti viták kereszttüzeiben állt. E kötet azonban sajnálatos módon eltekint az Henry-által választott eljárás értékelésétől. Nem derül ki, hogy mi inspirálta ennek a rendszernek a kialakítását. Pedig megválaszolható kérdés lenne, hogy Henry-t mennyiben befolyásolták az ilyen irányú korabeli történetírói, szociológiai vagy akár statisztikai kísérletek, eljárások.

Még egy másik kódolási eljárást említenék meg röviden, inkább csak mint történeti kuriózumot: a nevek rögzítése során a legnagyobb probléma, hogyan lehet biztosítani a különböző névírás-változatok egységesítését. Henry ennek érdekében egy fonetikus átírási rendszert dolgozott ki, a keresztneveket pedig még rövidítette is.

Meg kell még említeni, hogy a lemezen megtalálhatóak az Ined azon korábbi kiadványai is, amelyek a kilencvenes évek második felétől az archiválási és feldolgozási folyamat során keletkeztek. Ezek közül a legfontosabb a Claude Renard szerkesztésében kiadott bibliográfia, amely összegyűjti és időrendben közli az Henry-féle kutatáshoz kapcsolható összes tanulmány és kiadvány bibliográfiai adatait.⁶ E bibliográfia azért is különösen értékes, mert a kutatás legfontosabb eredményei annak idején rendszertelenül, több folyóiratban, hosszabb-rövidebb cikkekben jelentek meg. Az eredmények megismerését és megtalálását nagymértékben elősegíti ez a bibliográfia.

A kötet mintegy felét is az adatok feldolgozását lehetővé tevő segédletek teszik ki. Kézíróként ugyancsak közli a változók szótárát, a kódolási eljárások feloldásait. De a kiadvány összeállítóinak az volt a célja, hogy megadják az Henry-féle kutatás megértésének kulcsait. Ezek a „kulcsok” – a tudományos örökség koncepciójának jegyében – nem pusztán csak a változók feloldását jelentik, hanem az eredeti kutatás kontextualizálását is. Különösen igaz ez egy olyan kutatási programra, amely több mint négy évtizedes múltat tekint vissza. Ennek megfelelően a kötet másik fele a kutatás történetét, az eredeti célokat, a módszertani választásokat, illetve az adatgyűjtés folyamán felmerült nehézségeket mutatja be. A szerzők röviden felvázolják a történeti demográfia ötvenes évekbeli helyzetét. Az Henry-féle kutatás kezdetének idején a történeti demográfia még nem volt kialakult, letisztult tudomány, több módszer és kutatási program versengett egymással. Az Henry-féle vizsgálat tudománytörténeti jelentősége éppen abban áll, hogy ennek köszönhetően alakult ki a sajátos francia történeti demográfiai iskola. A kutatás sikerének köszönhető, hogy a francia történeti demográfiai vizsgálatok legfontosabb forrásává az anyakönyvek válhattak, és hogy a francia népességre vonatkozóan most már a 16. századtól kezdve rendelkezünk statisztikailag elemezhető adatokkal.

Az Henry-féle vállalkozás leglényegesebb, a korban sokat kritizált módszertani döntése a településminta kialakítása volt. A mintaválasztás döntő és problematikus volta jelen kötetből is kiderül, hiszen külön fejezet foglalkozik vele. Séguy alaposan és aprólékosan rekonstruálja a mintaválasztás lefolyását. A mintába bekerült összes település tekintetében tisztázza, hogy mely időszakból, és milyen adatokat dolgoztak fel a vizsgálat során. Azonosítja azokat a településeket is, amelyek ugyan bekerültek a mintába, de feldolgozásuk valamilyen okból félbe- vagy elmaradt. E fejezet több (lehetne), mint pusztán az eredeti kutatás archiválása. A településminta felmérésével és áttekintésével megpróbálhatnánk választ adni arra – az Henry-féle kutatás kapcsán – régóta és sokat vitatott kérdésre, hogy mennyiben tekinthető a végül kialakult minta reprezentatívnak. Séguy azonban óvatos megfogalmazásokat tesz ezzel kapcsolatban. Csak arra vállalkozik, hogy kijelölje a minta korlátait, de ő sem kísérli meg

⁶ Renard, Claude: *Enquête L. Henry. Bibliographie de l'enquête*. Ined, Paris. 1997. (Dossiers et Recherches de l'Ined 61.)

tisztázni azt, hogy vajon az országos léptéken túl alkalmas lehet-e ez a minta regionális különbségek elemzésére.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy az adatok archiválása és bemutatása példászerű, sőt lehet, hogy egyelőre példanélküli is. Az adatokhoz mellékelt bőséges magyarázó segédlet érthetővé és használhatóvá teszi a szinte végeláthatatlan rekordok sorát. A rögzített adatbázisok mérete ugyan nagyteljesítményű statisztikai programokat kíván, de a kódolás példákkal is illusztrált bemutatása olyan áttekinthető és részletes, hogy a tapasztalatlan, de érdeklődő történészek számára egyfajta tanulópályaként is használható.

A kérdés az, hogy lesz-e, lehet-e folytatása a kiadványnak. Egyrészt a válasz egyértelmű igen, hiszen az Ined tovább folytatja a nagy történeti demográfiai vizsgálatok adatainak feldolgozását és kiadását. A másik értelemben sokkal nehezebb megválaszolni a kérdést. Ez a kiadvány technikailag teljesen átláthatóvá és érthetővé tette az eredeti vizsgálat adatait, de a hagyomány kritikai, tudománytörténeti elsajátítása már kevésbé történt meg. (Gondolok itt elsősorban a társadalmi rétegződés kategóriáira és a minta reprezentativitásának kérdésére.) Persze, mondhatjuk, ez még nem is lehetséges, hiszen az adatbázis kiadását éppen az indokolta, hogy azt az eredeti kutatás csak részben volt képes feldolgozni és kiadni. Nyitott kérdés, hogy új szempontú kérdések megválaszolására alkalmas lehet-e az adatbázis. Mindenesre az Ined munkatársainak „régészeti és restaurálási” munkája legalább feltehetővé teszi a kérdéseket.

Sohajda Ferenc

SZERZŐK JEGYZÉKE

Benda Gyula – történész, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

Buskó Tibor László – történész, MTA – NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport

Eiben G. Ottó – antropológus, Churcill College, Cambridge, U.K.

Faragó Tamás – történeti demográfus, tanszékvezető egyetemi tanár, BKE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

Hermann István – levéltáros, Veszprémi Érseki és Káptalani Levéltár, PhD-hallgató, ELTE BTK Budapest

Koltai Gábor – történész

Mascie-Taylor, C. G. N. – antropológus, University of Cambridge, U. K.

Őri Péter – történész, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

Pakot Levente – történész, magiszteri hallgató, Babes-Bolyai Tudományegyetem, Történeti Szociálintropológia Szak, Kolozsvár, PhD-hallgató, ELTE BTK Atelier Magyar-Francia Társadalomtudományi Műhely és Doktoriskola

Sohajda Ferenc – történész, MTA – NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport

KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET TÖRTÉNETI
DEMOGRÁFIAI FÜZETEK

Sorozatszerkesztő: DÁNYI Dezső (1–15.), FARAGÓ Tamás (16.)

1985

1.

KÁRMÁN Tamásné: A népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon I.
A hivatalos népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon a statisztikai
szolgálat megalakulásától a polgári anyakönyvezés elrendeléséig (1867–
1894)

2.

FARAGÓ Tamás: Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyomá-
nyos falusi kézművességben. (Pilis-Budakörnyék 1724–1779) 7–45.

ANDORKA Rudolf: Az európai nagy pestisjárványok. 47–70.

DÁNYI Dezső: Az első magyarországi népszámlálás kétszáz éves évfordulójá-
ra. 71–97.

1987

3.

NYÁRÁDI R. Károly: Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a
magyar államalapítástól a dualizmus koráig. 7–55.

ANDORKA Rudolf: Adalékok az ormánsági egyke történetéhez Vajszló és
Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alap-
ján. 57–96.

KOMLOS, John: A gyermek testmagasságának növekedési sémái Kelet-
Közép-Európában a 18. században. 97–117.

KOHUTOVA, Maria: Történelmi demográfiai kutatások Csehszlovákiában.
119–125.

1988

4.

ANDORKA Rudolf: A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei.

1989**5.**

HORVÁTH Róbert: Fáy András népességtudományi és népességstatisztikai munkássága.

6.

BOGDÁN István: Magyarország kézművesmesterei 1828-ban.

HUNYADI István: XVI. századi török és magyar adójegyzékek összehasonlítása Esztergom és Komárom megyék adatai alapján.

7.

KÁPOLNAI Iván: Barsy Gyula biográfia.

1990**8.**

MÁDAI Lajos (szerk.): Schneller Károly népességtudományi életműve.

1991**9.**

DÁNYI Dezső (szerk.): Demográfiai átmenet Magyarországon.

SZENTGÁLI Tamás: A demográfiai átmenet elmélete. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 21–34.

ANDORKA Rudolf: Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 35–41.

HABLICSEK László: Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 43–97.

DÁNYI Dezső: Regionális családrekonstrukció 1830–1839, 1850–1859. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 99–156.

KAMARÁS Ferenc: A magyarországi demográfiai átmenet sajátosságai. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 157–187.

DÁNYI Dezső: Demográfiai átmenet 1880–1960. (Princetoni indexek) (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 187–231.

1992**10.**

FÜGEDI Erik: A középkori Magyarország történeti demográfiája. 7–60.

ÁJUS Ferenc – HENYE István: Orozva csinált kölkök. (A házasságon kívüli születések története Magyarországon, 1880–1910.) 61–113.

11.

MÁDAI Lajos: Az 1945-ös nemzetgyűlési képviselőválasztási eredmények demográfiai összefüggései.

1993**12.**

DÁVID Zoltán: A magyar-szlovák nyelvhatár 1664-ben az érsekújvári ejalet területén. 7–31.

KOLLEGA TARSOLY István: Német bevándorlók II. József korában. 33–55.

VÉCSEI Károly: A migráció és urbanizáció egyes vonatkozásai Romániában. 57–106.

DÁNYI Dezső: A hazai népesség- és népesedésstatistika kezdetei. 107–290.

1994**13.**

KÁPOLNAI Iván: In memoriam Horváth Róbert (Kísérlet Horváth Róbert tudományos munkásságának vázlatos áttekintésére) 9–11.

GYURGYIK László: Adalékok a szlovákiai magyarság asszimilációs folyamatainak vizsgálatához, 1950–1991. 13–42.

ŐRI Péter: Pest megyei járások lélekösszeírásai. 43–80.

VÉCSEI Károly: Vándorlás, nemzetiségi és demográfiai struktúrák Erdélyben. 81–108.

DÁNYI Dezső: Magyarország termékenységének csökkenése, 1910–30. Néhány területi, foglalkozási jellemző. 109–200.

1995**14.**

DARÓCZI Etelka: A halandóság törvényhatóságok közti eltérései és társadalmi-demográfiai összefüggései a magyar korona országaiiban 1900–1901. 7–62.

MELEGH Attila: Népesedés, házasság és háztartáskialakítás Kiskunhalason és Tapolcán a 18. és 19. században. 65–105.

KOVÁCS Béla: A házasságkötések néhány jellemzője Bélapátfalván. 109–142.

DÁVID Zoltán: Sáros vármegye magyar településeinek pusztulása. 143–180.

1996**15.**

DÁNYI Dezső (szerk.): II. József népszámlálásának községi adatai.

1997**16.**

DÁVID Zoltán: A székelyek száma 1567–1992. 7–73.

BENDA Gyula: Keszthely népessége, 1696–1851. 75–143.

A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK
TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI ÉVKÖNYVE

Szerkesztők: FARAGÓ Tamás, ŐRI Péter

2000

GRANASZTÓI György: Történelem és történetírás. Jegyzet arról, hogyan változik az ország lélekszáma hosszú időtartam alatt. 9–20.

DÁNYI Dezső: A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője. 21–121.

BENDA Gyula: A halálozás és halandóság Keszthelyen, 1747–1849. 122–165.

POZSGAI Péter: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. 166–224.

HEILIG Balázs: Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében. 225–265.

MELEGH Attila: Házasságtörés Halason a 17–18. században. 266–291.

2001

FARAGÓ Tamás: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. 19–63.

KEMÉNYFI Róbert: A mérés lehetőségei az etnikai, vallási és a nemzetiségi kisebbség fogalmában. 65–77.

VÉKONY Gábor: Népesedési viszonyok az Árpád-korban. 81–103.

KUBINYI András: A késő-középkori Magyarország történeti demográfiai problémái. 105–119.

KOVÁTS Zoltán: A Kárpát-medence népesedési viszonyainak alakulása (900–1870). 121–127.

- H. NÉMETH István: Háború és népesség a kora újkori Magyarországon (16–17. század). 129–141.
- DÁNYI Dezső: Somogy megye népessége a 18. század második felében a lélekösszeírások tükrében. 143–192.
- ŐRI Péter: A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. 193–222.
- BENDA Gyula: Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. 223–249.
- DÖVÉNYI Zoltán: A migráció szerepe Budapest és környéke népességfejlődésében a XVIII. század végétől az első világháborúig. 251–264.
- POZSGAI Péter: Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. 265–281.
- HABLICSEK László: Népességreprodukció: múlt és jövő. 285–303.
- DARÓCZI Etelka: A halandóság alakulása Trianontól napjainkig. 305–326.
- TÓTH Pál Péter: A nemzetközi vándormozgalom szerepe a népességfejlődésben. 327–341.
- SZARKA László: A kisebbségi magyar közösségek fejlődési feltételei Trianon után. 343–351.
- GYURGYÍK László: A (cseh)szlovákiai magyarság lélekszámának és településszerkezetének alakulása (1918–2000). 353–370.
- SEBŐK László: Trianon hatása a jugoszláviai magyar kisebbség demográfiai alakulására. 371–388.
- STARK Tamás: Háborús népességmozgás a Kárpát-medencében (1938–1948). 389–411.
- KARASSZON Dénes: Demográfiai mutatóink történelmünk korszakai szerinti ingadozása – orvostörténelmi megvilágításban. 415–422.
- KAPRONCZAY Károly: Népesség – járványok. 423–431.
- MOHOS Márta: A demográfiai magatartás alakulása a XIX–XX. század fordulóján. Anya-, csecsemő- és gyermekvédelem. 433–443.
- STRAUB Ilona: A közegészségügyi-járványügyi struktúra és a járványügyi helyzet változása Magyarországon Trianontól napjainkig. 445–457.
- GÁRDOS Éva – JOUBERT Kálmán: A csecsemőhalandóság és az anyai halálozások alakulása századunkban. 459–479.
- EIBEN Ottó: A magyar gyermekek biológiai állapota a XX. században. 481–502.
- JOUBERT Kálmán – GYENIS Gyula: A fiatal felnőttek biológiai állapota a sorkötelesek és az egyetemi hallgatók adatainak tükrében. 503–526.

2002

- FARAGÓ Tamás: II. József népszámlálása Borsod megyében (1786). 7–38.

- ŐRI Péter: Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon I. 39–73.
- VERES Valér: Adalékok Erdély 18. századi népesség etnikai összetételének kérdéséhez. 75–108.
- BENDA Gyula: A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen 1757–1851. 109–141.
- ELTER András: A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében 1724–1895. 143–199.
- SEBESTYÉN István: Tiszabó történeti demográfiája a helyi katolikus anyakönyvek számítógépes feldolgozása alapján (1737–1799). 201–248.
- FARAGÓ Tamás: Adalékok a történeti demográfiai kutatások nemzetközi áttekintéséhez I. (Svédország, Közép-Európa, Németország). 249–297.
- ŐRI Péter: A történeti demográfia Franciaországban. 299–318.

SZERZŐINKNEK

A kéziratokat Microsoft Word programban kettes sorközzel gépelve, szerkesztetlenül kérjük, nyomtatva és lemezen, az ábrákat és táblákat az eredeti programban (lehetőleg Word vagy Excel), szerkeszthető változatban is. Kérjük ne alkalmazzanak gépi szóelválasztást.

A kéziratokat a szerkesztőség címére küldjék: Óri Péter, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 1149 Budapest, Angol utca 77. tel.: 251 0288/117, fax: 383 3111, e-mail: oripeter@mailop.ksh.hu

A kéziratához kérünk egy-két oldal terjedelmű, magyar nyelvű összefoglalót. Ebben röviden ismertessék kérdésfeltevésüket, főbb eredményeiket és hivatkozzanak fontosabb táblázataik, térképeik, mellékleteik számára is.

Formai ajánlások

1. A szöveget lehetőleg harmadik személyben írják. Kivéve, ha valakinek köszönetet mondanak átengedett információért vagy egyéb segítségért.
2. Helykímélés céljából ajánlott a szövegközi jegyzetek használata, mely a szerző(k) vezetéknevét, a kiadás évét, esetenként a hivatkozott oldalszámot tartalmazhatja. Azonos szerző ugyanazon évben megjelent hivatkozását kurrens betűkkel különböztethetik meg.

Pl. (Dányi 1991a)

(Andorka 1992, 25–27)

3. Háromnál több szerző, illetőleg magyarázó szöveg esetén használjanak lábjegyzetet. Hivatkozásnál azonban itt is tartsák magukat a szerző vezetékneve, a kiadás évszáma, az oldalszám feltüntetésének elvéhez.
4. A szövegközi rövid hivatkozások feloldását az irodalomjegyzékben végezzék el. Ennek főbb formai megoldását az alábbiakban adjuk meg.

Könyvek: Livi-Bacci, Massimo 1999. *A világ népességének rövid története.* Osiris, Budapest

Tanulmányok konferencia vagy gyűjteményes kötetben: Dányi Dezső 1998. Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In Illés Sándor–Tóth Pál Péter (szerk.) *Migráció. Tanulmánygyűjtemény I.* KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 87–114.

Folyóiratok: Dányi Dezső 1977. Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia* 20. 1. sz. 56–87.

Kéziratok: Husz Ildikó: Háztartás- és családszerkezet Zsámbékon a 18–19. században. *Kézirat*

5. A jegyzetekben hivatkozott levéltári források rövidítéseinek feloldását – esetleg az átnézett/felhasznált levéltári fondok felsorolásával együtt – az irodalomjegyzék előtt sorolják fel.
6. Táblázatokat, ábrákat, térképeket szöveg közben is elhelyezhetnek, de terjedelmesebb adathalmaz esetén tegyék azt függelékbe. Mindegyiket lásák el címmel, számmal, forrásmegjelöléssel. Indexek, százalékos adatok esetén jelezzék az alapul szolgáló esetszámot.